ئابلاجان مۇھەممەت ئۇمىدىيار

ئېكولوگىيە نەزەرىيىسىگە كىرىش

ئۇيغۇرچە دەرسلىك

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

ئابـلاجان مۇھەمـەت ئۇمـدیار 1963 ـ یىلـى تۇغۇلغان. دوتسېنت، ماگستىر، ماگستىر ئاسپىرانت يېتەكچىسى. 1985 ـ يىلى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىسـتىتۇتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى كەسپىنى پۈتكۈزۈپ ھازىرغىچە مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ كەلمەكتە.

ئابلاجان مۇھەممەت ئۇمىدیار 1988 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر كىلاسسىك ۋەسىقىشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ «‹قۇتادغۇ بىلىك› داستانىدىكى سىمۋولىزملىق ئىجادىيەت مېتودى توغرىسىدا»، «‹ئوغۇزنامە› ئېپوسىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقادلىرىغا نەزەر»، «مەدەنىي مىراسلىرىمىزدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئانىمىزم ۋە شامانىزم ئېتىقادلىرىغا نەزەر»، «تىراگېدىيە ۋە ‹رابىيە ۋە سەئىدىن› داستانىنىڭ تىراگېدىيەلىك قىممىتى»، «خەراباتى ئىجادىيىتىدىكى گۇمانىزم ۋە تەرەققىپەرۋەرلىك روھ توغرىسىدا»، «مەدەنىي مىراسلىرىمىزدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقيا مەدەنىيىتىگە نەزەر»، «نەۋايى مىراسلىرىدىن ئەدەبىنىڭ ئەدەبىيات ـ

ئابلاجان مۇھەممەت ئۇمىدىيار

ئىكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

مۇھەررىرى: قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى
مەسئۇل مۇھەررىرى: پەرھات ئىلياس
مەسئۇل كوررېكتورى: ئابدۇرېھىم ئابلىمىت

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

ئاپتورى: ئابلاجان مۇھەممەت ئۇمىدىيار

*

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى نەشر قىلدى
http://www.xjjycbs.com
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتى
ئۈرۈمچى جيانيەنخۇا باسما چەكلىك شىركىتى باستى

*

فورماتى: 1230×880، 1/32؛ باسما تاۋىقى: 10.5
2013 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2013 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 3000
ISBN 978 - 7 - 5370 - 8518 - 2
باھاسى: 29.50 يۈەن

نەشر ھوقۇقى بىزدە، باشقىلارنىڭ كۆچەيتىپ بېسىشىغا بولمايدۇ.
بېسىش ـ تۇپلەش سۇپىتىدە مەسىلە كۆرۈلسە ئالماشتۇرۇپ بېرىلىدۇ.
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 187 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830049: تېلېفون نومۇرى: 13579092782

كىرىش سۆز

ئىنسان تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى، تەبىئەتنىڭ پەرزەنتى، شۇنداقلا تەبىئەتنىڭ كۆزى. ئۇ، تەبىئەت قوينىدا ياشاپ، ئۇنىڭغا تايىنىش ئار- قىلىقلا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ، ئالەمشۇمۇل مەدەنىيەتنى يارا- تىپ، ھەقىقىي قىممەتكە ئېرىشىدۇ. ئىنسان تەبىئەت دۇنياسىدىن يارلىپ، ئۇنىڭ مۆجىزىلىرىدىن ئەقىل تېپىپ، ئۆز - ئۆزىنى نامايان قىلىپ، ئاخىر يەنە تەبىئەت دۇنياسىغا قايتىدۇ. گۈزەل ھايات، ساغلام تۇرمۇش ھەر بىر ئىنسانىنىڭ ئوز ھاياتلىق ماكانىدا ئاشۇ مۆجىزىكار تەبىئەتتىن ئىلھاملىنىپ ياراتقان سەنئەت ئەسىرى بولسا، مەدەنىيەت ئىنسانلارنىڭ ئانا تەبىئەت قوينىدا ياراتقان ئەقىل - پاراسەت، ئەقىدە ۋە مۆجىزىلىرىنىڭ مەھسۇلى. شۇڭلاشقا تەبىئەت ۋاستە ئەمەس، بەلكى ئۇلۇغلۇقنىڭ مەنبەسى، يۈكسەكلىكنىڭ ئەندىزىسى. مەدەنىيەتتىكى تەبىئەت روھى ئىنسانىيەتنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيانقى گۈمانىستىك روھى، ئەخلاق - پەزىلىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ كەلگەن، لېكىن جەمئىيەتنىڭ نۆۋەتتىكى ئۇچقاندەك تېز تەرەققىياتى ھاياتلىقنىڭ تەبىئىيلىكى، تەبىئەتنىڭ قىممىتى ۋە ئەنئەنە ئىنكار قىلىنىۋاتقان بۆگۈنكى كۈندە پەن - تېخنىكىنى قورال قىلغان ئىنسانلار ئۆزلىرىنى «تاغنى تالقان، چۆلنى بوستان قىلغۇ- دەك چەكسىز كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە» دەپ ھېسابلىسىمۇ، لېكىن تە- بىئەتنىڭ بىر قىسمى بولغان ئىنسانلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتى تەبىئەت- نىڭ سان - سانا قسىز مۆجىزىلىرى ئالدىدا ھېچقانچە نەرسە ئەمەس.

مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتتىكى تەبىئەت روھى ئىنسانلارنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيانقى گۈمانىستىك روھى، ئەخلاق - پەزىلىتى، ئىدىيەۋى خىسلىتىنىڭ موھىم بىر قىسمى. لېكىن ئىنسانلارنىڭ ماددىي تەرەققىيات ۋە زامانىۋى تۇرمۇش ئىچىدە يوقاتقانلىرىمۇ ئاز ئەمەس. دۇنياۋىلىشىش ۋە نوقۇل ئىقتىسادىي ئېشىشنى ئاساس

قىلغان رىقابەت مۇھىتىدا ئىدىيەۋى مەدەنىيەت ساھەسىدە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بۇ نازۇك تېمىنى مۇ-ھاكىمە قىلىش، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ مۇقەررەر تايىنىدىغان يا-ناھلىق ماكانىنى ئىزدەش نۆۋەتتىكى زامانىۋىلىق، سانائەت مەدە-نىيىتى ۋە نۇقتۇل ماددىي ئىستىمالچىلىقنىڭ ئىنسانلارغا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىقى، مەنىۋى ئاسارەت ۋە بۇلغۇنىشىتىن ساقلىنىش، جانلىقلار تۇرىنىڭ ئازىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، زامانە-ۋىلىق ئىچىدىكى بەلگە ـ سۈرەت دۇنياسىنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇۋازىنىتىنى يوقىتىپ ئاينىپ كېتىشىنى چەكلەش جەھەتتە غايەت زور رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىنسانىنىڭ ئەسلىي مەنبەسى ۋە تىرىكچىلىك ماكانى بولغان تەبىئەتنىڭ قىممىتىنى تونۇش، ئۇنى ئاڭلىق سۆيۈش ۋە پەرۋىش قىلىش خاھىشى ئىنسانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك گۈمانىتار روھ-نىڭ يادروسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى. قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ گۈمانىتارلىق روھى ھېسسىيات ئاساسىدىكى نەبە-ئىمەتتىن ھېيىقىش، ئۆزىنى ئۇنىڭغا بېغىشلاش، ئادەم بىلەن نەبە-ئىمەت ۋە تەبىئەت قوينىدىكى ھاياتلىق تۇرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماس، ئىناقلىقنى يادرو قىلغان. لېكىن ئىدراكىيلىقنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويغان ھازىرقى زامان ئىنسانلىرىنىڭ تەبىئەت ۋە ئۇنىڭ قىممىتى ھەققىدىكى چۈشەنچىسى قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ تەبىئەت قارىشى بىلەن ماھىيەتلىك پەرقلەرگە ئىگە. قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ئېڭى ۋە گۈمانىتار روھى چوڭقۇر ئەخلاقىي ھېسسىيات ئاساسىدىكى تەبىئەتتىن ھېيىقىش، تەبىئەتنى ھۆرمەت-لەش ۋە تەبىئەتنى سۆيۈش ئاساسىدىكى ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ماھىيەتلىك ماس ـ ئىناقلىقىنى چىقىش قىلسا، ھازىرقى زامان ئىنسانلىرىنىڭ تەبىئەت چۈشەنچىسى نۇقتۇل پەن ئىدراكىيلىقى ۋە ماددىي مەنپەئەتنى چىقىش قىلغان ئاساستا ئۆز مەنپەئەتىنى قوغداش شەرتى ئاستىدا تەبىئەت بىلەن ماس ـ ئىناق مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا تىرىشىشنى مەقسەت قىلىدۇ. يەنى قەدىمكى ئىنسانلار

تەبىئەتنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە ئۇنىڭ قىممىتىنى ساددا ھېسسىي تە-
پەككۇرى بويىچە ئاڭلىق تونۇسا، زامانىۋى ئىنسانلار تەبىئەت ۋە
ئۇنىڭ قىممىتىنى قارىغۇلارچە ئۆز مەنپەئەتىگە بويسۇندۇرۇش،
تەبىئىي بايلىقلارنى قالايمىقان ئېچىش، ھەممىدە ئىنسانىنىڭ كۆز
ئالدىدىكى مەنپەئەتىنىلا كۆزلەپ، تەبىئەتنىڭ قىممىتىگە سەل
قاراش، باشقا تۇرلەرنىڭ مەنپەئەتىگە سەل قاراش خاھىشىنىڭ يې-
تەكچىلىكىدە تونۇيدۇ. ماھىيەتتە بۇ، قىممەت قارىشى ۋە مەدە-
نىيەتتىكى بىر تەرەپلىمىلىكتۇر.

ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى زامانىۋى مەدەنىيەت مۇھىتىدىكى ئىنسانلارنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەتتىن چەكسىز ئېلىش، شەخسىي مەنپەئەت ۋە ھۇزۇر - ھالاۋەتنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش، مەدەنىيەتتە ئۆز - ئۆزىنى مەركەز قىلىپ باشقا تۇرلەرنى ئۆزلىرى ئۈچۈن بەدەل قىلىشتەك مەنىۋى ئاجىزلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاقىۋەتلەرنىڭ تەمىنى تېتىغاندىن كېيىن، تەدرىجىي نوقۇل پەن ئىدراكىيلىقى ۋە تار مەنپەئەت نۇقتىسىنەزىرى بويىچە دۇنيانى تونۇشتىن ھالقىپ، ھەقىقىي ئىنسانىي ئەخلاق ۋە گۈمانىستىك روھنىڭ يېتەكچىلىكىدە ھاياتلىق دۇنياسىنى، ئۆز - ئۆزىنى قايتا ئىدراك قىلىش ۋە تونۇشقا مەجبۇر بولۇپ، تەبىئەتكە ئاڭلىق يېقىنلىشىش ھالىتىنى كۆرسىتىدۇ.

ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئەلمىساقتىن تارتىپ ئە-
دەبىياتنىڭ زۆرۈر باش تېمىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن. مەدە-
نىيەت ياكى ئەدەبىيات مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، رېئال تۇرمۇشنىڭ
بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك، سىمۋوللۇق ياكى شەكلى ئۆزگەرگەن
ھالدىكى ئىنكاسى. ئەدەبىياتتىكى ھاياتلىق دۇنياسى يەنىلا رېئال
جەمئىيەت ۋە تەبىئەت ئىككى تەرەپنىڭ بىرلىكىدىن تەشكىل تا-
پقان. شۇڭا ئەدەبىياتنى ئادەم بىلەن جەمئىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىدىن
سىرت يەنە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ماس - ئىناق مۇناسىۋىتىدىن
ئىبارەت ئىككى تەرەپنىڭ مەھسۇلى دېيىشكە بولىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ
كىشىلىك جەمئىيەت ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردىن سىرت يەنە

تەبىئەتنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشمەك بۇ خىل تەبىئىي ھال ئىنسانلار - نىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە باشلانغان ئەدەبىي ئىجادىيىتى - دىن تارتىپلا مەۋجۇت بولۇپ ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. تەبى - ئەت روھى ئىنسانلارنىڭ تارىختىن بۇيانقى مەدەنىيلىكى، گۈمان - تار روھى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىس - مى بولۇپ كەلگەن. شۇڭا بۇ خىل مەدەنىيلىك ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش، ئۇنىڭ قىممىتىنى تونۇش، ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى - نىڭ ئىلغار ئىدىيەۋى خاھىشلىرىنى ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىگە ئۇلاش ـ ئەندىزە قىلىش ئارقىلىق ساغلام بولغان يېڭىچە مەدەنىي - لىك بەرپا قىلىش بەلگىلىك رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەلىشىر نەۋايى ئۆزىنىڭ «لىسانۇت تەير»(قۇشلار تىلى) نامىلىق ئەسىرىنىڭ ئاخىرىدا: «ئۆز ۋۇجۇدۇڭغا تەپەككۇر ئەيلەگىل، ھەر نە ئىستەرسەن ئۆزۈڭدىن ئىستەگىل» دەپ يازغاندەك، ئىنسانىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى تونۇش، ھاياتلىق مۇھىتى بىلەن مەدەنىيەتنىڭ ئەسلىي مەنبەلىك مۇناسىۋىتى ھەققىدە، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ ئاڭ ۋە ھەرە - كىتى ھەققىدە ئىزچىل تەپەككۇر قىلىپ ئىزدىنىشى ئۇلارنىڭ ئۆز - لىرىنىڭ ھاياتلىق رېئاللىقى جەريانىدا دۇچ كەلگەن تۇرلۇك مۇش - كۈلات ـ زىددىيەتلەرنى ئوڭۇشلۇق ھەل قىلىش، ھەر خىل كىرە - زىسلەردىن ئۆتۈشنىڭ مۇقەررەر يولى. شۇڭا ئابلاجان مۇھەممەتنىڭ «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» نامىلىق بۇ كىتاب بىزنىڭ گۈمانىتارلىق روھقا ئىگە مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىي مىراسلار بىلەن تونۇشۇش، ئۇنىڭ قىممىتىنى تونۇپ ساغلام ۋە توغرا ھايات ئېڭىنى يېتىلدۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي رىقابەت مۇ - ھىتىدا شەكىللەنگەن نۇقۇل ماددىي تەرەققىيات قوغلىشىپ، ئېكو - لوگىيىلىك مۇھىتقا سەل قارىشىتەك بىر تەرەپلىمىلىكتىن قول ئۈ - زۈپ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىت ۋە مەنىۋى ئېكولوگىيەنىڭ قىممە - تىنى ئاڭلىق تونۇش جەريانىدا بەلگىلىك رول ئوينايدۇ.

ئىقبال تۇرسۇن

مۇندەرىجە

بىرىنچى بۆلۈم ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى

1. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ شەكىللىنىشى 2
2. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە تەرەققىيات ئاساسى 11
3. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئىدىيەۋى مەنبەسى 27
4. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ پەلسەپىۋى ۋە ئېتىكىلىق ئاساسى 36
1. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى 36
2. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئېتىكىلىق ئاساسى 40
1) رولستوننىڭ «قوغداش قممىتى» قارىشى 46
2) سۈھبېتزېرنىڭ ھاياتلىقتىن ھېيىقىش دىداكتىكىلىق تەشەببۇسى 51
3) لېئوپولدنىڭ «زېمىن ئەخلاقى» تەشەببۇسى 56
5. ئېكولوگىيە ئېتىكىسىنىڭ ئۆزلۈك قارىشى ۋە ئېستېتىكىلىق ئاساسى 61
6. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ پىرىنسىپ قۇرۇلمىسى ۋە نەزەر دائىرىسى 70
1. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكنىڭ پىرىنسىپىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنىڭ كېڭەيتىلمىسى 71
1) ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئىدىيەۋى پىرىنسىپى 72

2) ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىچانلىق پىرىنسىپى 74
2. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى پىرىنسىپىنىڭ بەرپا قىلىنىش جەريانى 75
7. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ مۇھاكىمە ئەندىزىسى ۋە قىممەت ئىزدىنىشى 81
1. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ مۇھاكىمە ئەندىزىسى 83
2. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ قىممەت ئىزدىنىشى 90
8. ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىكتە تېكىست ئۇقۇمىنىڭ كېڭەيتىلىشى 96

ئىككىنچى بۆلۈم ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ دائىرىسى

1. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى 104
2. روھىيەتنىڭ مەنىسى ۋە مەنبەسى ئېكولوگىيە 129
3. ئەدەبىياتتىكى تەبىئەت روھى ۋە مەنبەسى 146
4. ئېكولوگىيە ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەتشۇناسلىق 158
5. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئوبيېكتى ۋە ئۆلچىمى 170
6. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ تەنقىقات دائىرىسى ۋە ئۇسۇلى 178
1. ئىنسان مەركەزچىلىك تەنقىدچىلىكى 178
2. «تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش» قارىشى تەنقىدچىلىكى 181
3. ئىستېك ــ ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچ قارىشى تەنقىدچىلىكى ... 183
4. نوقۇل تەرەققىيات قارىشى تەنقىدچىلىكى 186
5. پەن ـ تېخنىكىنى ئەلا بىلىش قارىشى تەنقىدچىلىكى 188

6. نوقۇل ئىستېمالچىلىق مەدەنىيىتى تەنقىدچىلىكى 191
7. هازىرقى زامان شەھەر تۇرمۇشىنىڭ ئېكولوگىيەلىك تەنقىد بايانى 198

ئۇچىنچى بۆلۈم ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

1. ئەدەبىياتنىڭ مۇھىت ئېڭى ۋە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئەھمىيىتى 225
2. ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 238
3. ئۇيغۇر بۆگۈنكى دەۋر ئېكولوگىيە پىروزىچىلىقى ھەققىدە 253
4. ئېكو ـ فېمىنىزملىق تەنقىدچىلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىزدىكى ئەھمىيىتى 276
1. ئېكو ـ فېمىنىزم ۋە ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى 276
2. ئېكو ـ فېمىنىزملىق ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىكى 278
3. ئېكو ـ فېمىنىزملىق روھنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئىپادىسى 283
4. ئېكو ـ فېمىنىزملىق تەنقىدچىلىكنىڭ تەپەككۇر ئالاھىدىلىكى ۋە زۆرۈرلۈكى 290
5.«بۆرە ئانا» رومانىدىكى ئېكولوگىيە ئېڭى ۋە تىراگىدىيەلىك قىممەت 296
6. ئەخمەت ئىمىن نەسرلىرىدىكى ئېكولوگىيە ئېڭى 318

بىرىنچى بۆلۈم

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى

1. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ شەكىللىنىشى

«ئېكولوگىيە» دېگەن بۇ ئاتالغۇ گىرېك تىلىدىكى «ئۆي ـ ما ـ كان، تۇرالغۇ، ئۇۋا ـ چاڭگا؛ ھاياتلىق، ئۇنىڭ مۇھىتى» دېگەن مە ـ نىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزدىن كېلىپ چىققان. ھازىر خەلقئارا ئومۇملاشقان ئىنگلىز تىلىدا مۇھىت، تەبىئىي مۇھىتقا ماسلىشىش دېگەنلەرنى بىلدۈرسە، بۇگۈنكى كۈندە ئۇ تېخىمۇ كېڭىيىپ مۇھىت ھەققىدىكى ئىلىم، ھاياتلىقنىڭ تاشقى مۇھىت بىلەن بولغان باغ ـ لىنىشى، ھاياتلىقنىڭ نورمال ئايلىنىشى، ھاياتلىق مۇۋازىنىتى ۋە ھاياتلىقنىڭ تەبىئىي مۇھىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىدىغان مەخسۇس پەن دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ.

دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر ھاياتلىق تۈرىنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋە تە ـ رەققىياتى ھامان تاشقى مۇھىتنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلمايدۇ. ھا ـ ياتلىقنىڭ ئالمي تۈرى بولغان ئىنسان ۋە ئۇ يارىتقان مەدەنىيەت ھامان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئەلمە ـ ساقتىن تارتىپلا ئۆزىنىڭ ئانا ماكانى بولغان تەبىئەتنى مۇقەددەس بىلىپ، تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئىزچىل ماس، ئىناق ياشاپ كەل ـ گەن ئىنسانلار بۇگۈنكى كۈندە زىيادە مەنپەئەتپەرەسلىكنىڭ تەسە ـ رىدە نوقۇل پەن ـ تېخنىكىغا تايىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ئاتالمىش «تە ـ بىئەتنى بويسۇندۇرۇش» غايىلىرىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇشنىڭ كويىدا بولۇشماقتا. ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي بىلىمىنىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئېشىشى، پەن ـ تېخنىكىنىڭ ھۆكۈمرانلە ـ قى ۋە ئۇنىڭ كېڭىيىشى زامانىۋىلىق، مەنىۋىيەتنىڭ يىمىرىلىشى ۋە مۇھىتنىڭ چېكىنىشىدىن ئىبارەت بۇ قانۇنلۇق كىرىزىسنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ ھالەت ئىنسانلارنىڭ پىسخىكىلىق مېخا ـ

نىزمى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنى قېلىپلاشتۇرۇپ، ئەنئەنىۋى مەدە-
نىيەتكە، ئېستېتىكىغا ۋە ئەدەبىياتقا يات بولغان بىر خىل ئاغما-
چىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن ھاياتلىقنىڭ ئەھمى-
يىتى، سەنئەتنىڭ چوڭقۇرلۇقى يوقىلىش بىلەن بىللە، يەنە ئاتال-
مىش نوقۇل ماددىي ئىستېمال ۋە راھەتپەرەسلىكنىڭ كىشىلەرنىڭ
ئېڭىغا سىڭىپ كىرىپ، تەبىئەت بىلەن ئىنسان ئېڭىدىن ئىبارەت
ئىككى ساھەمۇ كۈنسېرى تاۋارلاشتى، ئېسىل مەدەنىيەت بىلەن
ئاممىباب مەدەنىيەتنىڭ چېگراسى تەدرىجىي غۇۋالاشتى. 21 - ئە-
سىرگە قەدەم قويغان بۈگۈنكى كۈندە پەن - تېخنىكا ۋە زامانىۋى-
لىقنىڭ تېز سۈرئەتلىك تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇلارنىڭ «تەبى-
ئەتنى ئۆزگەرتىش» غايىلىرى ئۈزۈكسىز ئەملگە ئېشىپ بېرىۋە-
رىدىغاندەك قىلىدۇ. يېقىنقى 50 يىللىق ئىلىم - پەن يېڭىلىقلى-
رى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئىنسانلارنىڭ ئىلگىرىكى نەچچە مىڭ
يىللىق مۇساپە ۋە مەدەنىيلىك دەۋرىدە ياراتقان نەتىجىلىرىنىڭ ئو-
مۇمىي يىغىندىسىدىنمۇ كۆپ ۋە زور بولدى. فىزىكا ئىلمىدىكى
ئىنقىلاب خاراكتېرلىك بۆسۈش ئىنسانلارنى يادرو ئېنېرگىيە دەۋ-
رىگە ئېلىپ كىرگەن بولسا، بىيولوگىيە ۋە ئىرسىيەت ئىلمىدىكى
بۆسۈش ئىنسانلارنىڭ گېن قۇرۇلۇشىنى قانات يايدۇرغۇزدى، ھا-
زىرقى ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتى باشقۇرغىلى بولمىدىغان ئىر-
سىيەت ۋە ھاياتلىقنى كىلونلاشنىڭ يۇقىرى باسقۇچىغا ئېلىپ
كىردى. ئۇچۇر تېخنىكىسىدىكى كۈنسېرى ئۆزگىرىپ بېرىۋاتقان
يېڭىلىقلار ئىنسانلارنى يېڭى ئۇچۇر دەۋرىگە ئېلىپ كىردى. ئىن-
سانلارنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشىنىڭ چوڭقۇرلۇق ۋە كەڭلىكى
ئاللىقاچان ماكرولۇق دۇنيادىن مىكرولۇق دۇنياغا كىردى. ھازىر-
قى زامان پەن - تېخنىكىسىنىڭ تەبىئەتكە ۋە ئىنسانلار تۇرمۇشى-
غا قارىتا كۈنسېرى قىستاپ كېلىشى بىلەن تەبىئەت دۇنياسى ۋە

هاياتلىقنىڭ مەنىۋىلىكى، تەبىئىيلىكى ئاشۇ ئاتالمىش تەرەققىيات ئىچىدە نابۇت قىلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن زامانىۋىلاشقان جەمئىيەتتە قەدىمكى زاماندىكىدەك تەبىئەتكە چوقۇنۇش، ئۇنىڭدىن ھېيىقىش بولمىغان، نوقۇل ئۆزىنىڭ ماددىي مەنپەئەت ۋە ئىستەك ـ ھەۋىسى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلغان غەيرىي ھالەت شەكىللەندى. پەن ـ تېخنىكا ئىنسانلارنى كېيىنكى سانائەت دەۋرىگە ئېلىپ كىرگەن بولسىمۇ، بىراق نۆۋەتتە ئىنسانلار دۇچ كەلگەن تەبىئىي ۋە مەنىۋى كىرىزىس، ئاپەتلەر، ئۇچراۋاتقان زىيان، تۆلەۋاتقان بەدەللەر يەنىلا كۆپ. تېز سۈرئەتلىك تەرەققىيات ۋە زامانىۋىلىق ئارقىلىق ئىنسانلار قولاي شارائىتقا ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئاشۇ ئاتالمىش زامانىۋىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان تۈرلۈك قىيىنچىلىق ۋە ئاپەتلەر ــ يېڭى تىپتىكى كېسەللىك، ئېنېرگىيە كىرىزىسى، ئەخلاق ۋە ئېتىقاد كىرىزىسى يەر شارى خاراكتېرلىك قىيىن مەسىلىلەردىن قۇتۇلۇشقا ئامال قىلالىمىدى. ئۇلار شاد ـ خۇراملىق ئىچىدە يوشۇرۇن كۆز يېشىدىن ئەسلا قۇتۇلالمىدى.

پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ئاتالمىش «تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش» جەريانىنى ئىپادىلەش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى يەنە مەۋجۇتلۇق شەكلى ــ ھاياتلىق ۋە تۇرمۇشنىڭ تەبىئىيلىكىنى نابۇت قىلىشقا ئېلىپ باردى. بىر تەرەپلىمە ئىقتىسادىي ئۇنۇم ۋە ماددىي مەنپەئەتكە بېرىلىش خاھىشىنىڭ يىلسېرى كۈچىيىپ، ئىقتىسادىي ئېشىشنى قوغلىشىشنى تېخىمۇ كۈچەيتىتى. بۇ ھالەت بىر تەرەپتىن شەخسنىڭ يەككە جەمئىيەتلىشىش جەريانىنىڭ تېزلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ مەنىۋى ئېكولوگىيەسىگىمۇ يېڭى مەسىلە ئېلىپ كەلدى. نەتىجىدە، مەدەنىيەتمۇ ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكىدەك ئاقارتىش خاراك-

تېرىدىن بارغانسېرى يىراقلاشتى، ھەتتا ئۇ جىسمانىي تۇس ئالغان ئىستەك خاھىش خاراكتېرىگە، نوقۇل ئۆزلۈك تۇسىگە، شەخسىي ئىستېمال تۇسىگە ئىگە ھادىسىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن ئاساسلىق زىددىيەت مۇنداق ئىككى جەھەتتە ئىپادىلەندى: بىرى، زامانىۋى پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن كۇنسېرى ئېغىر-لىشىپ بېرىۋاتقان يەر شارىنىڭ زىددىيىتى؛ يەنە بىرى، شەخسلەر مەۋجۇتلۇقىنىڭ زامانىۋىلىشىشى بىلەن ئۇنىڭ ئۇنىۋېرسال تەرەققىياتلىق مەۋجۇتلۇقىنىڭ زىددىيىتى. بۇ مەسىلىلەر ئىنسانلار مەۋجۇت بولۇشى ۋە سىجىل تەرەققىي قىلىشى كېرەكمۇ ياكى كېرىنىس ئىچىدە ھالاك بولۇشى كېرەكمۇ، يولنى قانداق بېسىش كېرەك، دېگەن مەسىلىلەرنى بىزگە جىددىي ئاگاھلاندۇردى.

ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانىدا بىر قېسىم كۇچلۇك ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت ۋە بۇرچ ئېڭىغا ئىگە ئالىملىم ـ ئەدىبلەر بۇ نۇقتىنى بۇرۇن تونۇپ يېتىپ، ئىنسانلار مەدەنىيىتى تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئەندىزىسىنىڭ خاتالىقى ئۇستىدە ئويلىنىشقا باشلىدى. بۇ خىل ئويلىنىشنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانىدىكى ئىپادىلىنىشى ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ ئاڭلىق ھالدا بارلىققا كېلىشىدىن ئىبارەت بولدى. نەتىجىدە، كۇنسېرى ئېشىۋاتقان بۇ خىل ئەدەبىياتقا قارىتا ئېلىپ بېرىلغان تەنقىد ئۇسۇلى ۋە ئىدىيەۋى مېتود ھەرقايسى ئەللەردە ئارقا ـ ئارقىدىن ئوتتۇرىغا چىقىپ، جۇڭگو ئەدەبىياتى، جۇملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە بولدى. بۇ خىل تەنقىد نىشانى بۇگۇنكى زامان ئىنسانلىرىنىڭ ھاياتلىق ئەمەلىيىتى كەلتۇرۇپ چىقارغان «دۇنياۋىلىشىش» مەسىلىسى بىلەن «ئادەمنىڭ ماددىيلىشىش» ھالىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە قارىتىپ ئۆزىنىڭ كۇچلۇك قاراتمىلىقى ۋە نەزەرىيەۋى شجائىتى بىلەن ئەدەبىي ئىـ-

جادىيەتتە زامانىۋىلىق ئەھمىيىتىدىكى ئىدىيەۋى چوڭقۇرلۇق ۋە نەزەرىيەۋى ئاڭلىلىقىنى نامايان قىلىپ، ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ئۇچۇن يېپىيېڭى تەپەككۇر ۋە تەتقىقات كۆزنىكىنى ئېچىپ بەردى.

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى غەرب ئېكولوگىزم ئىدىيەسىنىڭ يېتەكلىشى ئاركىسىدا ئەدەبىيات بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى، ھاياتلىقنىڭ تەبىئىيلىكى، گۈمانىتارلىق روھ ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدىغان كۆچلۈك مەدەنىيەت خاھىشىغا ئىگە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتۇر. ئۇ بىر خىل ئەدەبىي ۋە مەدەنىيەت تەنقىدچىلىك خاھىشىغا ئىگە پەن بولۇپ،ئۇنىڭ ئىدىيەۋى ئاساسى كىلاسسىك ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلغان ھالدا 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا مەيدانغا كەلگەن. 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئېكولوگىيە ئەخلاق ئىدىيەسى ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئەڭ بىۋاستە مەنبەسىنى ھاسىل قىلغان.

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ~ 90 ـ يىللىرىدا ئامېرىكا ئەدەبىياتى ساھەسىدە دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللىنىپ ئاندىن دۇنيادىكى باشقا دۆلەتلەردە تەرەققىياتقا ئېرىشتى. بۇ خىل تەنقىدچىلىك مەركەزلىك ھالدا ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ھاياتلىقنىڭ ساپ ۋە تەبىئىيلىكىنى ھۆرمەتلەش، تەبىئىيلىككە يۈزلىنىش خاھىشى ئىپادىلەنگەن ئەسەرلەرنى كۆزىتىش ۋە ئۇلارنى تەتقىق قىلىشقا مەركەزلىشىدۇ. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى دەسلەپ ئامېرىكىدا يىلتىز تارتقاندىن كېيىن، ئەنگلىيە، رۇسىيە قاتارلىق غەرب ئەللىرىگە كېڭەيدى. شۇنداقلا غەرب ئەللىرىدە بۇ پەننىڭ بىرقەدەر سىستېمىلىق بولغان تەنقىدچىلىك مۇھىتى بارلىققا كەلدى.

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى تەبىئەتنىڭ مەۋجۇتلۇقتىكى رولى

ۋە ئېكولوگىيەنىڭ قىممىتىگە ئەھمىيەت بېرىش مەيدانىنى تە-
شەببۇس قىلىپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىدۇ ياكى
ئەنئەنىۋى تەنقىدچىلىكنىڭ يېتەرسىز تەرەپلىرىگە قارىتا رەددىيە
بېرىدۇ. ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىك مۇنداق مەنتىقىلىق ئاساسقا
ئىگە: نوقۇل ئىجتىمائىي ئېقتىسادنىڭ ئېشىشى ھەرگىزمۇ جەم-
ئىيەتكە مەدەنىي ئىلگىرىلەش ئېلىپ كەلمەيدۇ. مەدەنىيەتلىك تە-
رەققىياتى ھەرگىزمۇ بۇگۈنكىدەك غايەت زور ئېكولوگىيەلىك بە-
دەل تۆلەش ۋە ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنىڭ ئومۇميۈزلۈك چېكە-
نىشى دېگەنلىك ئەمەس. ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇق ھالىتىنىڭ
غەيرىي سۇپەتلىك تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشى ئۇلارنىڭ ئەخلاقىي
تەلىپى ۋە مەنىۋى دۇنياسىنىڭ ئۆزگىرىش ۋە ياتلىشىشنى كەل-
تۈرۈپ چىقىرىدۇ، دېگەن قاراشقا ئاساسلىنىدۇ. بۇ جەھەتتە ئا-
لىملار ئەخلاقنىڭ پاسىلىنى تەبىئەت ئەخلاقى، ئىجتىمائىي ئەخلاق
ۋە مۇھىت ئەخلاقىدىن ئىبارەت ئۈچ قاتلامغا ئايرىغان. ھەقىقىي
مەنىدىكى ئەخلاقنىڭ ئىپادىلەيدىغىنى ئىنسانلارنىڭ مۇستەقىل
مەۋجۇتلۇق ئېڭى بولۇپ، بۇ خىل ئاڭ ھامان ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇق
ھالىتىگە قارىتا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

ئېكولوگىيە ئىلمىنىڭ كۆرسەتمىلىرى ۋە دۇنيانىڭ مۇھىت
رېئاللىقى ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا جىددىي سىگنال بەرگەن
بۇگۈنكى كۈندە بىز مۇنداق رېئاللىققا يۈزلەنمەي تۇرالمايمىز: شە-
ھەرلىشىش ۋە شەھەر مەدەنىيىتى يادرو قىلىنغان ئاساسىي ئېقىم-
دىكى سەنئەت ئۆزىنىڭ گۈمانىتار يىلتىزى ۋە ئېكولوگىيەلىك
مەنبەسىنى ئۇنتۇپ قالدى. ھازىرقى زامان سانائەت مەدەنىيىلىكى
ئېلىپ كەلگەن ئادەمنىڭ «غەيرىيلىشىش، ياتلىشىش» ۋە «ماددىي-
لىشىش» ھادىسىسى دەۋرىمىزدىكى يازغۇچى ـ سەنئەتكارلارنىڭ
ئىچكى دۇنياسىغا قارىتا ۋەھىمە، تەشۋىش، چۈشكۈنلۈك، قاتمال-

لىق، بىخۇدلۇق ھەتتا ئۇمىدسىزلىك ئېلىپ كەلدى. يەر شارى مۇھىتىنىڭ ئۇزۇكسىز يامانلىشىشىدىن كېلىپ چىققان تۇرلۇك ئاپەت ۋە كىرىزىسلارغا ئەگىشىپ ئىنسانلار ئاخىر زامانىۋى مەدەنىيلىكىنىڭ داۋاملىشىشچانلىقىنىڭ ئىشەنچلىك ئەمەسلىكىنى، مەدەنىيلىك تەرەققىياتى ھاياتلىقنى داۋاملاشتۇرىدىغان پۈتكۈل ئېكولوگىيە سىستېمىسىدىن ئايرىلمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. شۇنىڭ بىلەن تەبىئەت ۋە ھاياتلىقنىڭ تەبىئىيلىكىگە باغلانغان بىر خىل يېڭى ئىدىيەۋى خاھىشتىكى ئېكولوگىيە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى بارلىققا كەلدى. گەرچە ئۇ تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىتقا سەل قارايدىغان، بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان سانائەت مەدەنىيلىكىنىڭ تەرەققىيات ئېقىمىنى تۇپتىن ئۆزگەرتەلمىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئېكولوگىيە نەزەريىسى ۋە باشقا فىلولوگىيە ئىلىملىرى بىلەن زىچ ماسلىشىپ ئىنسانلارنىڭ بىر تەرەپلىمە ئىقتىسادىي ئۇنۇم قوغلىشىش ۋە نوقۇل زامانىۋىلىققا تايىنىپ تەبىئەتتىن يىراقلىشىش، تەبىئەت بىلەن قارشىلىشىشتەك دۇنيا قاراشنى تەنقىدلەپ ۋە تۇنجى قېتىم، ئۇلاردىكى تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش، كونترول قىلىش خاھىشى، شۇنداقلا يۇقىرى ئىستېمالنى ئاساس قىلغان ھالدا تەبىئىي بايلىقلارنى قالايمىقان خورىتىشتەك ئىنسان مەركەزچىلىك ئىدىيەسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېڭى دەۋرگە خاس مەدەنىيلىك بەرپا قىلىشقا تىرىشىدۇ.

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىن باشلانغان ئەدەبىياتنى ئۆزىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن تاشقى قىسمىغا يۆتكەپ، پەن چېگرasi ئاتلاپ تەتقىق قىلىشنى تەكىتلەيدىغان بىر خىل يېڭىچە ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ئېقىمى بولۇپ، ئۇ ئەدەبىيات بىلەن ئېكولوگىيە(تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مەنۇى ئېكولوگىيە) نى زىچ بىرلەشتۇرۇپ، ئەدەبىيات بىلەن ئېكو-

لوگىيەلىك مۇھىت(تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت)نىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇ، ئىنسانلارغا تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدىكى قىممىتىنى ھېس قىلدۇرۇش بىلەن بىللە، جەمئىيەتتىكى ئېكولوگىيەلىك مۇھىت كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئاڭ ـ ئىدىيە، تۈرمۇش ۋە ئىستېمال شەكلى، قىممەت قارىشى، ئىجتىمائىي تۈزۈم ھەمدە تۈرلۈك مەنىۋى ئامىللارنى كۆرسىتىپ بېرىش ۋە بۇ ھەقتە تەنقىدىي ئېلىپ بېرىپ، كىشىلەرنى تېز سۈرئەتتە يېتىپ كېلىۋاتقان ئېكولوگىيە كىرىزىسى ۋە ئاپەتلەردىن ئاگاھلاندۇرىدىغان يېڭىچە ئەدەبىي ۋە مەدەنىي تەنقىدچىلىك پائالىيىتىدۇر.

نۆۋەتتە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى مۇنداق بىر نەچچە خىل تەتقىقات يۆنىلىشىگە ئىگە: مەدەنىيەت بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى، ئېكولوگىيەلىك نۇقتىئىنەزەر بويىچە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىش، مۇھىت ئەدەبىياتى تەتقىقاتى، بۇلار ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ تەتقىق قىلىدىغان مەزمۇن دائىرىسىدۇر. بۇلارنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇ ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ، جەمئىيەت بىلەن تەبىئەتنىڭ، بىر پۈتۈن جەمئىيەت بىلەن شەخسلەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنى ماكرو-لۇق جەھەتتىن كۆزىتىش ۋە تەكشۈرۈشكە تىرىشىپ، ئىنسانلارغا تەبىئەتنىڭ قىممىتىنى تونۇتۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەبىئەت بىلەن ئىناق مۇناسىۋەت ئورنىتىش غايىسىنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

ئېكولوگىيە مەسىلىسى بۈگۈنكى زامان ئىنسانلار دۇنياسىي جىددىي دۈچ كېلىۋاتقان زور ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ، ئۇ تاريختىن بۇيان ھېچقاچان ھازىرقىدەك ئېغىر كىرىزىس سۈپىتىدە ئىپادىلەنگەن ئەمەس. ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ ئىنسانلارنىڭ

هایاتی ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتىگە بولغان تەھدىتىگە كىشىلەر بار-
غانسېرى ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى. 1962 - يىلى ئامېرىكىلىق
كەرسېن خانىمنىڭ «تىمتاس باھار» ناملىق ئەسىرى نەشر قىلىن-
دى. بۇ ئەسەر مەلۇم بىر يېزىنىڭ تەبىئىي مۇھىتىدا يۈز بەرگەن
غايەت زور ۋەيرانچىلىق خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەرنى تەسۋىرلەش
ئارقىلىق نوقۇل ئىقتىسادىي ئۇنۇم قوغلىشىپ يېزا ئىگىلىك دو-
رىلىرىنى قالايمىقان ئىشلىتىشنىڭ هایاتلىق مۇھىتىغا كەلتۈرگەن
زىيىنى جانلىق تەسۋىرلىنىپ، بىر تەرەپلىمە تەرەققىيات خاھىشى
كەسكىن ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ئېكولوگىيە مەسىلىسىگە بولغان قايتا
ئويلىنىشى ئاخىرقى ھېسابتا بۇگۈنكى دەۋردىكى ئېكولوگىيە مە-
دەنىيىتى ۋە ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكىنى يېڭىدىن بەرپا قىلىش
خاراكتېرلىك مۇنازىرىگە قەدەم قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر مەزگىل
ئىچىدە ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي توپتىكىلەر خىلمۇ خىل
كۆزقاراشنى چىقىش قىلىپ، نۆۋەتتىكى ئېكولوگىيە كىرىزىسە-
نىڭ ئەمەلىي ماھىيىتى ۋە ئۇلارنى يېڭىش، مەۋجۇتلۇقنى ساغلام
ۋە سىجىل تەرەققىياتقا ئېرىشتۇرۇش ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرىنى
ئىپادىلەشتى. ئۇلار دەسلەپكى تونۇش جەريانىدا ئىنسانلارنىڭ ئۆز-
لىرىنى مەركەز قىلغان بىر تەرەپلىمە مەدەنىيلىك ئەندىزىسىنىڭ
خاتالىقى ئۇستىدە ئويلاندى. مۇشۇ جەريانىدا ئۇلار ئېكولوگىيەلىك
مۇھىت مەسىلىسىگە كۆڭۈل بۆلۈشۈپ، بۇ يېڭى ھەم ئەمەلىيەتچىل
پەننى تەدرىجىي ۋۇجۇدقا چىقاردى. ھازىرقى كۈندە ئېكولوگىيە تە-
بىئىي پەن دائىرىسىدىن ھالقىپ، ئىجتىمائىي پەنلەر ۋە گۇمانىتار
ئىلىملەرنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى بىلەن تۇتىشىپ، ئېكولوگىيە
پەلسەپىسى، ئېكولوگىيە دىداكتىكىسى، ئېكولوگىيە ئىقتىسادشۇ-
ناسلىقى، ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى، ئېكولوگىيە ئېستېتىكىسى قا-

تارلىق ئىلىملەرنى بارلىققا كەلتۈردى.

نۆۋەتتە ئىنسانلار ھاياتلىقنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇھىتى ۋە ئۇنىڭ قىممىتىگە بولغان تونۇشنىڭ بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، بىر خىل يېڭى تېپتىكى ئىجتىمائىي پىكىر ئېقىمى بولغان ئېكولوگىزم (مۇھىتپەرۋەرلىك) ھەرىكىتى جانلىنىشقا باشلىدى. ئېكولوگىزمنىڭ تەرەققىياتى تەدرىجىي ھالدا ھازىرقى زامان ئىنسانپەرۋەرلىكى ۋە ئىدراكىزمدىن ھالقىغان يېڭىچە مەدەنىيەتنى بولغان ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكىنى شەكىللەندۈردى. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئىنسانلارنىڭ زامانىۋى تۇرمۇشنىڭ سەلبىي تەسىرىنى ئاڭلىق تونۇغاندىن كېيىن ئۆزىدە ئاڭلىق شەكىللەندۈرگەن بىر خىل قىممەت قارىشى ياكى يېڭىچە تەپەككۇر شەكلىدۇر.

2. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە تەرەققىيات ئاساسى

ئىنسانلار ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان تارىخىدا ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق مۇھىتى ھەققىدىكى ئىزدىنىشى جەريانىدا يېڭىچە بىر خىل پىكىر ئېقىمى بولغان ئېكولوگىزمنى بارلىققا كەلتۈردى. غەرب ئەللىرى ئالىملىرىنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشى نەتىجىسىدە، ئېكولوگىزم تەدرىجىي ھالدا ھازىرقى زامان گۈمانىزمى، پەنچىلىك ئىدىيەلىرى بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسىگە ئايلاندى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئۇچ خىل مەدەنىيىلىك ئۆزئارا گىرەلىشىدۇ ۋە بىر - بىرىگە سىڭىشىدۇ.

20 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا غەربتە شەكىللەنگەن ئېكو-

لوگىيە ھەرىكىتى كىيىنكى مودىرنىزمچىلارنىڭ ئىلىم - پەنچە-
لىك ئاساس قىلىنغان زامانىۋىلاشتۇرۇشقا قارىتا ئېلىپ بارغان
تەنقىدىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. دەسلەپكى مەزگىلدىلا ئۇلار ھەربىي
ئىشلار، سىياسىي، تېخنىكا، سودا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى
ئىنسانلارنىڭ شەخسىي مەنپەئەت، نەپسانىيەتچىلىك ۋە بويسۇندۇ-
رۇش خاھىشىدىن تەدرىجىي يۇكسىلىپ چىققان ئەمەلىي كۈچ -
قۇدرىتى، تەبىئەتتىن يىراقلىشىشى دەپ قاراپ، بۇنىڭغا رەددىيە
بەرگەن. 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىكى دۇنيانىڭ ئېكولو-
گىيە كىرىزىسىغا يۈز تۇتۇشى ۋە ئاممىۋى ئەخلاقنىڭ يىمىرىلىشى
قاتلاملىق ئېستېتىكىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تېزلەتتى. بۇنىڭ
بىلەن جەمئىيەتتە ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى تەدرىجىي ھالدا ئۆز-
نىڭ بىر خىل يېڭى ئەخلاق پىرىنسىپىنى بېكىتتى. نەتىجىدە،
ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى ساختا زامانىۋى ئېڭىدىن تەدرىجىي
قول ئۈزۈپ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە قايتىش، «زېمىن مېخانىزمىغا
قايتىش»نى تەشەببۇس قىلىشقا باشلىدى. يېڭى ئەسىر كىرىشىنىڭ
ئالدى - كەينىدە ئېكولوگىيە ئىلمى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى تو-
نۇش، چۈشىنىشىنىڭ ئاممىباب ۋە ئومۇمىي ئەندىزىسىگە، ھاياتـ
لىقنىڭ ماكانى بىلەن جانلىقلار جۇغراپىيەسى ھەم زېمىننىڭ تا-
رىخىنى باغلايدىغان ئاڭ شەكلىگە ئايلاندى. نۆۋەتتە ئىنسانلار جەم-
ئىيىتىدە «زامانىۋىلاشتۇرۇش»نىڭ كۈچەپ تەرغىب قىلىنىشى ۋە
كۆپتۈرۈۋېتىلىشى بىلەن ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتتىن بارغانسېرى
زىيادە ئېلىش تەلىپى سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ نورمالسىز ھەرىكىتى
ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى تېز سۈرئەتتە يامانلاشتۇرۇۋۈەتتى. بۇنىڭ
بىلەن ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ ئىنكاسى بولغان ئەدەبىياتمۇ تەبە-
ئەتكە بولغان مۇناسىۋەتكە ئالاقىدار بولغان ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى
ئېكولوگىيە مەسىلىسىنى قايتا مۇلاھىزە قىلىپ، يېڭى ئېقىمدىكى

ئەسەرلەردە ئىنسان خاراكتېرىنىڭ غەيرىيلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ تە-
بىئىتىدىكى ھەر خىل بىنورمال ھالەتلەرنى تەسۋىرلەش ۋە ئۇنى
تەنقىدلەش ئارقىلىق ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىدىكى تەبىئەت ۋە
تەبىئىي ئېكولوگىيەنىڭ غەيرىيلىشىشىگە ئالاقىدار ئىجتىمائىي
كېسەللىكلەرنى جانلىق ئىپادىلىدى.

مۇھىت كىرىزىسىنىڭ يىلسېرى ئېغىرلىشىپ بېرىشىغا ئە-
گىشىپ زور بىر تۈركۈم ئالىم، يازغۇچى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت
تەنقىدچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆز دائىرە ۋە تەتقىقات ئۇسۇللىرى
بويىچە بۇ مەسىلىگە بولغان دىققەت ـ نەزىرىنى ئىپادىلەشتى. تە-
بىئەتنىڭ قىممىتى ۋە تەبىئەت بىلەن ئاڭلىق ماس ـ ئىناق مۇنا-
سىۋەت ئورنىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتتى. نەتىجىدە، ئىن-
سانلارنىڭ مەنىۋى پائالىيىتىدە تەبىئەتنىڭ ئۆزىگە تەۋە بولغان
ھېكايىلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. بىز ئىنسانلارنىڭ ھاياتى ۋە
روھى بىلەن زىچ باغلانغان ئاشۇ مەۋجۇتلۇق شەكلى ئەدەبىيات ـ
سەنئەتنىڭ مۇھىم تېماتىكىسى سۈپىتىدە ئەدىبلەرنىڭ قايتا بايان
قىلىش ۋە بىزنىڭ ئەستايىدىل ئوقۇپ چۈشىنىپ چىقىشىمىزغا
ئەرزىيدۇ. مۇشۇ خىل كۆزقاراشنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەدەبىيات ئۆز
ئۇسۇلى بويىچە تەپەككۇر قىلىش ۋە مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا
باشلىغان. ئەنگلىيە لىۋېرپول ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى،
ئېكولوگىيە تەنقىدچىسى جوناسېن بوت ئۆزىنىڭ «زېمىن ناخشى-
سى» نامىلىق ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن: «... مىلادىيەنىڭ 21 ـ
ئەسىرىدە ئىنسانلار بىلەن تەبىئەتمۇ تۈرلۈك كىرىزىسلارغا
نى نامايان قىلىشقا باشلىدى. قېزىلما بايلىقلار ۋە يېقىلغۇ ماتېرى-
يالىنىڭ زور كۆلەمدە ئىشلىتىلىشىدىن كېلىپ چىققان كاربون
(Ⅳ) ئوكسىدى قۇيۇش نۇرىنىڭ نورمال تارقىلىشىغا تەسىر كۆر-
سىتىپ يەر شارىنىڭ ئىللىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

كۆچمه مۇزلۇق ۋه تۇرلۇك تۇپراقلار ئۇزۇكسىز ئېرىپ دېڭىز يۈزى ئۇزۇكسىز ئۆرلىمەكته. ھۆل ـ يېغىن ئەھۋالى ئۆزگىرىپ قارا بوران كۈنسېرى ۋەھشىيلەشمەكته. دېڭىز ـ ئوكيانلارنىڭ سۇ يۈزى كۆتۇرۇلۇپ، تۇپراقنىڭ قۇملىشىش دەرىجىسى كۈچەيدى. ئورمان-لىقلار كۈنسېرى ئازىيىپ، ئىچىملىك سۇ قىيىنچىلىقى بارغانسېرى ئېغىرلاشتى. بۇ خىل مۇھىت بۇلغىنىشىنىڭ تەسىرىده يەر شارىدىكى هاياتلىق تۇرلىرى تېز سۇرئەتته يوقىلىۋاتىدۇ. بىز ھا-زىر هەممە يەرنى زەھەرلىك ئەخلەت، كىسلاتالىق يامغۇر ۋە هەر خىل زىيانلىق خىمىيەلىك ماددىلار قاپلىغان دۇنيادا ياشاۋاتىمىز. بىز زادى يولنى قەيەردىن باشلاپ خاتا باستۇق، دېگەن مەسىلىنى قايتا ئويلىشىمىز كېرەك.» مانا بۇ، ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئىدىيەۋى ئاساسى.

ئەدەبىياتتىكى ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىكنىڭ بارلىققا كې-لىشى نۆۋەتتىكى دۇنيادا ئومۇملىشىۋاتقان تۇرلۇك ئېكولوگىزم ئىدىيەسى، مەسىلەن، ئېكولوگىيە ئەخلاقى، ئېكولوگىيە پەلسەپە-سى قاتارلىقلارغا سېلىشتۇرغاندا نىسبەتەن كېيىن بولدى. ئېكو-لوگىيە ئەدەبىياتشۇناسلىقىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئامې-رىكا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى لاۋرېنس بۇئىل-نىڭ «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىك ئىسيانى» ناملىق ماقالىسىدىكى قاراشلارغا ئاساسلانغاندا، ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ياكى «ئەدەبە-يات ۋە مۇھىت تەتقىقاتى» هەرىكىتى 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىل-لىرىدا باشلانغان بولۇپ، هازىرغىچە قانات يېيىش، كېڭىيىش باس-قۇچىدا تۇرماقتا.

بىزگە مەلۇمكى، هەرقانداق شەكىلدىكى ئەدەبىياتنىڭ هەممە-سى دۇنيا ۋە كىشىلىك هاياتنىڭ قىممىتىگە بولغان ئىزدىنىش هەم جاۋابتىن ئىبارەت. ئەدەبىياتنىڭ ئەسلىي ماهىيىتىدىن ئېيتە-

قاندا، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە بۇ ھەقتىكى پوزىتسىيە ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ئەدەبىيات بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. ئېكولوگىيە تەنقىدچىسى رېچىل كەرسۇن ئىنسانلار مەدەنىيىلىكىدىكى بىر تەرەپلىمىلىكنى: «يەھۇدىي ۋە خرىستىيان دىنىي ئەقىدىلىرى ئىنسانلارنى يەر شارىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇرۇپ قويغان. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار ئۆزىنى يەر شارىدىكى بارلىق شەيئىلەر ــ ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەر، تۇرلۇك كان بايلىقلىرى ھەتتا يەر شارىنىڭ ئۆزىنىمۇ مەخسۇس ئادەملەر ئۈچۈن يارىتىلغان، دېگەن ئىدىيەگە كەلتۈرۈپ قويغان» دەپ تەنقىدلىگەن. لاۋرېنىس بۇئىل: «ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى چوقۇم ئىنسانىيەت تارىخى بىلەن تەبىئەت تارىخى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىپ بېرىشى كېرەك» دېگەن كۆزقاراشنى تەكىتلىگەن. نۆۋەتتىكى ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى ۋە ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى بىر خىل تارىخىي مۇقەررەرلىك بولۇپ قالدى. ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى شۇنداق ھېسابلايدۇكى، ئېكولوگىيە ئەخلاقى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ ئېڭىدۇر. شۇڭا ئەدەبىياتنىڭ ھاياتلىق مەنتىقىسىگە ئاساسەن زامانىۋى ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىكنىڭ بارلىققا كېلىشى بىر خىل تارىخىي مۇقەررەرلىككە ئايلاندى. ئامېرىكا ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ مەنبەسىگە نەزەر سالساق، رومانتىزم ۋە رومانتىزملىق ھەرىكەتلەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ئۇلارنىڭ باشتىن ـ ئاخىر تەبىئەتنى قەدىرلەش ۋە ئۇنى قايتا باھالاشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. بۇ جەھەتتە يېتەكلەش خاراكتېرىگە ئىگە يازغۇچىلاردىن ھېنرى قاتارلىقلارنىڭ خاسلىقى ئالاھىدە ئىپادىلەندى. ئەدەبىي قىممەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇنى ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر ئىدىيەۋى مەنبەسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ

يىللىرىغا كەلگەندە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى دەسلەپ تارقاق ھا-
لەتتە ئېلان قىلىنغان تەبىئەت ئېكولوگىيەسىگە دائىر ئەدەبىي
ئەسەرلەر ۋە ئۇنىڭدىكى تەبىئەت باش تېما قىلىنىپ تەھلىل قە-
لىنغان ماقالىلەردىن باشلاندى. 1974 ـ يىلى ئامېرىكا ئالىمى
جوسېف مېكىر «مەۋجۇتلۇق كومېدىيەسى: ئەدەبىياتتىكى ئېكولو-
گىيەلىك تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە تۇنجى بولۇپ ئەدەبىيات ـ
سەنئەت بىلەن ئېكولوگىيەنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشقا تە-
رىشتى. ئۇ گۈمانىستارلىق بىلەن ئىدراكىزمنىڭ توقۇنۇشى نۇقتە-
ئىنەزىرى بويىچە قەدىمكى گىرېك دىرامىلىرى، شېكسپىر ئە-
سەرلىرى ۋە بۈگۈنكى زامانداشلىرىنىڭ بىر قىسىم داڭلىق ئەسەرلەرگە
قارىتا مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن. 1978 ـ يىلى ۋىلىيام روكېرت «ئەدە-
بىيات ۋە ئېكولوگىيە: ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىكنىڭ بىر تەج-
رىبىسى» ناملىق ماقالىسىدە تۇنجى بولۇپ «ئېكولوگىيەلىك تەن-
قىد» دېگەن ئاتالغۇنى قوللانغان. شۇنداقلا يەنە ئىنتايىن كەسكىن
ھالدا «ئەدەبىي تەنقىد بىزنىڭ دەۋرىمىزدە قەيەرگە كەتتى؟» دېگەن
سوئالنى قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىك
تۆۋەندىكىدەك ئۇچ قاتلام مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرىنچى،
ئەدەبىي تەنقىدچىلىك بىر پەن بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز ئورنى ۋە
ئىلمىي يۆنىلىشىنى بېكىتمىگەن ھالدا تۇرماقتا. ئىككىنچى، دەۋ-
رىمىزدە يۈز بېرىۋاتقان مۇھىت مەسىلىسى ھەرقايسى جەھەتلەردىن
ئىپادىلىنىۋاتىدۇ. ئۇچىنچى، ئەدەبىي تەنقىدچىلىكنىڭ نۆۋەتتىكى
مەۋجۇتلۇق مەسىلىسى ئالدىدا مەسئۇلىيىتى بولۇشى كېرەك.

1992 ـ يىلى ئامېرىكا ئەدەبىيات ۋە مۇھىت تەتقىقات جەمئى-
يىتىنىڭ قۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىك
يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەدەبىيات ساھەسىنىڭ دىققەت ـ ئې-
تىبارىغا ئېرىشتى. گېرمانىيە، ئەنگلىيە، ياپونىيە، كورېيە، رۇسى-

يە قاتارلىق ئەللەردىمۇ مۇشۇ خىل جەمئىيەتلەر قۇرۇلدى. ئېكو-
لوگىيە تەنقىدچىلىرى قاتلاملىق ئېكولوگىيە، ئېكولوگىيە - فې-
مىنىزم، مۇھىتپەرۋەرلىك، تەبىئەت چۈشەنچىسى تەسۋىرىنى ئەدە-
بىياتتا قايتا ئىپادىلەيدىغان نەزەريە، ئەنئەنىۋى باغباراتچىلىق
قايتا نامايان قىلىپ، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى ئاڭ
ئويغىنىشى قاتارلىق ھەرقايسى قاتلاملاردا ئىنسان بىلەن تەبىئەت-
نىڭ نىسپىي بىرلىك مۇناسىۋىتىنىڭ كېرىلىش كۈچىنى مۇلاھە-
زە قىلىشنى تەدرىجىي ھالدا ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىك تەتقە-
قاتىغا كېڭەيتتى.

ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىكىنىڭ ئالاھىدە خاراكتېرى ئۇنىڭ
ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ئىپادىلىگەن مۇنداق ئىككى تەرەپتىكى
ئۆزگىچىلىكى ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ. بۇنىڭ بىرى، تەنقىدچىلىك
ئۇسۇلىنىڭ كۆپ خىللىق ئالاھىدىلىكى؛ ئىككىنچىسى، تۇتۇشىدە-
غان ساھەنىڭ كۆپ ھەم پەن ھالقىش خاراكتېرى. ئېكولوگىيەلىك
تەنقىدچىلىكىنىڭ بۇ خىل تەتقىقات فورمىسى ئۇنىڭ نىشان تەلە-
پىگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ پەن ئاتالاش خاراكتېرى
مۇشۇ خىل ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىنى نامايان
قىلىدۇ.

ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىكىنىڭ مەدەنىيەت ئاساسى ۋە پەل-
سەپىۋى ئاساسىنى چوڭقۇرلاپ مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق بۇ خىل
تەنقىد ھەققىدە مۇنداق خۇلاسىگە كېلەلەيمىز: 1. ئېكولوگىيەلىك
تەنقىدچىلىك ئەدەبىي ئەسەردىكى ئېكولوگىيەلىك پەلسەپىۋى پې-
كىرلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. تەبىئەت ۋە تەبىئىيلىك روھىنىڭ ئەدە-
بىي ئەسەرلەردە قانچىلىك ئىپادىلەنگەن ياكى سەل قارالغانلىقى
ھەققىدە شەرھىلەش ئېلىپ بېرىپ، ئەسەر تېكىستىدىكى ئىنسان
مەركەزچىلىك ئىدىيەسىنى تەنقىدلەيدۇ. 2. ئېكولوگىيەلىك تەز-

قمدچىلىك زامانىمىزدىكى ئىنسان مەركەزچىلىكىنى ئىنكار قىلىشنى ئۆزىنىڭ باش پرىنسىپى قىلغان. ئۇنىڭ ئاخىرقى نىشانى ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئىناق بىللە ئۆتۈشتەك ئومۇمىي ۋەزىيەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. 3. ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىك ئىنسانلار ئىجتىمائىي ئېكولوگىيەسى، يەنى روھىيەت ئېكولوگىيەسىدىكى ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئىنسانلار تەبىئەتتىكى جانلىقلار چەمبىرىكىدىكى بىر مۇستەقىل ھالقا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق مەسىلىسى مەۋجۇت بولىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە ۋە روھىيەت ئېكولوگىيەسىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەلمىساقتىن تاكى ھازىرغىچە ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيىلىك تەرەققىياتىدا ئېرىشكەنلىرى پەقەتلا تەبىئىي ئېكولوگىيەنى ۋەيران قىلىش بەدىلىگە كەلگەن. مەلۇم تارىخىي دەۋردە تەبىئىي مۇھىت تەڭپۇڭسىزلاشسا، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىمۇ پىسخىكىلىق ياتلىشىش يۈز بېرىدۇ. مانا بۇ ئىجتىمائىي ئېكولوگىيەنىڭ تەڭپۇڭسىزلىققا يۈزلىنىشىدىن ئىبارەت. تەبىئىي مۇھىت ۋە ئىجتىمائىي ئېكولوگىيەنىڭ تەڭپۇڭسىزلىشىشى يەنە ئىنسانلارنىڭ پىسخىكىلىق ئاڭ قاتلىمىدىكى غەيرىيلىشىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە ۋە روھىيەت ئېكولوگىيەسىنىڭ ھەممىسى ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىدە بولىدۇ. «زېمىننى ئوقۇش» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى مىكائىل بىرانچ ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ خاراكتېرى ۋە تۈپ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە: «ئېكولوگىيەلىك سەزگۈرلۈككە ئىگە بولغان بۇ خىل ئەدەبىي ئېقىمنىڭ مۇھىم بىر رولى ئۇنىڭ ئالاھىدە بىر خىل يوشۇرۇن ئىقتىدارغا ئىگە بولۇپ، ئىنسانلار كوللېكتىپىنى تېخىمۇ قويۇق بولغان ئېكولوگىيە گۇمانىستارلىق روھى بىلەن تەربىيەلەپ چىقىشى

دىن ئىبارەت» دەپ كۆرسەتكەن.

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكى تەرەپلەرگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئەدەبىياتتىكى تەبىئەت ئېكولوگىيەسى ۋە روھىيەت ئېكولوگىيەسى مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىشنى ئاساس قىلىپ، تۈرلۈك ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئادەم بىلەن تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مۇرەككەپ يۇزلىنىشىنى بىلىش ئارقىلىق ئەدەبىيات بىلەن تەبىئىي مۇھىتنىڭ ئۆزئارا چېتىلىدىغان ۋە ئۆزئارا ئىلگىرى سۈرۈشىدىغان مۇناسىۋىتىنى ئىلمىي ئېگىلەشنى نىشان قىلغان.

2. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى گۈمانىتار روھ ۋە ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى نۇقتىسىنەزىرىنى چىقىش قىلىپ، ئەنئەنىۋى ئەدەبىي نەزەرىيە، ئەسەرلەر، جۈملىدىن كىلاسسىك ئەسەرلەرگە قارىتا ئوقۇش ۋە شەرھىلەش ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارغا يوشۇرۇنغان ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى ئاممىللىرى ۋە ئېكولوگىيەلىك ئېستېتىك قىممەتنى شەرھىلەش بىلەن بىللە، ئىنسان بىلەن يەككە شەخس، ئىنسان بىلەن باشقا تۈرلەر، ئىنسان بىلەن جەمئىيەت، ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كەڭ ئەدەبىي مەنىدىكى مۇناسىۋەتنى قايتا قۇرۇپ چىقىشقا تىرىشىدۇ.

3. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەتقىقاتىدا ئىنسانىنىڭ سۇبېيېكت ياكى ئاساسىي گەۋدىلىكى مەسىلىسىگە قارىتا ئېنىق مەيداننى ئېپادىلەپ، بىر تەرەپلىمە ھالدا ئىنسان مەركەزچىلىك ئىدىيەۋى خاھىشى، شۇنداقلا مۇتلەق تەبىئەت مەركەزچىلىك قارىشىنى ئىنكار قىلىدۇ. ئۇ، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئىناق بىللە تۇرۇشىنى ئىزدەپ، ئىنسانلاردا تەبىئىي مەۋجۇت بولغان ئۆزلۈك ئېڭىنى ئېكولوگىيە ئېڭىغا بۇراش ۋە يۆتكەشنى تە-

شەببۇس قىلىدۇ.

4. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن ھا- ياتلىق ئىلىملىرىنى ئۆزئارا باغلاپ ۋە بىرلەشتۈرۈپ، بۇ ئىككى ساھەنىڭ بىرىكىش نۇقتىسىدىن ئەدەبىيات بىلەن تەبىئەتنى ئور- تاق لىنىيەدە تەتقىق قىلىپ، ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتى بىلەن ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ئۆزگىرىشىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تو- نۇش ئارقىلىق ئەدەبىياتنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا شۇڭغۇپ، ئۆز تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلۇقىدىن ئەدەبىياتنىڭ پەن ھالقىشچانلىق خاراكتېرىنى نامايان قىلىدۇ.

5. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئېكولوگىيە مەدەنىيەت ھادە- سىلىرىنى كۆزەتكەن ۋە ئۇلارنى شەرھلىگەن ۋاقىتتا ئىنسانلارنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى يېشىللىق ھەربكىتىنىڭ ئالڭ فورمىلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆز تەتقىقات ئەھلىيىتىنىڭ ھامان ئەدەبى روھ ۋە ئەدەبىي بايان مۇھىتىدىن ئايرىلمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ شەكىل گۈزەللىكى ۋە ئۇنىڭ ئۇسۇل ـ ئەد- ەبىز سىدىن پايدىلىنىپ، ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى روھىنى نامايان قىلىدۇ.

6. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ مەزمۇنى ئوبېيېكتىپ دۇنيا- نى ھاياتلىقنىڭ ماھىيىتى بىلەن تەبىئەتنىڭ قىممىتىدىن ئىبارەت قوش قاتلاملىق تەپەككۇر نەزىرى بويىچە تونۇش ۋە ئىنسانلارنىڭ ئۆتمۈشى ھەم كەلگۈسى ھالىتىنى مۇشۇ ئەندىزە بويىچە كۆزىتىش ۋە چۈشىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ خىل تەپەككۇر كۆزنىكى ئىلگە- رى ئەدەبىياتشۇناسلىقتا كەڭ ئومۇملاشقان فورمالىزملىق ئەدەبە- يات تەتقىقاتى ۋە تۈرلۈك كىرىزىسلار بىلەن تولغان يەر شارىدىكى ھاياتلىقنىڭ مەۋجۇتلۇق مەسىلىسىنى ئۆزئارا باغلايدۇ، ئىنسانىنىڭ ھاياتلىق قىممىتى بىلەن تەبىئەتنىڭ ئېكولوگىيەلىك قىممىتى

ھەققىدە قايتا ئېستېتىك كۆزىتىش ئېلىپ بارىدۇ.

ئومۇمەن، ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئەدەبىيات بىلەن تەبىئىي مۇھىتنىڭ ئورتاق بىر گەۋدىلىك مۇناسىۋىتىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىپ، بىر تەرەپتىن ئەدەبىي خاراكتېرلىك تەتقىقات ئېلىپ بارسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئېكولوگىيەلىك مەسىلىلەرنى بايقىشى زۆرۈر. بۇ پەننىڭ مۇشۇ خىل ئەدەبىيلىك خاراكتېرى بىلەن ئېكولوگىيەلىك تۇسىنىڭ زىچ بىرىكىشى باشقا خىل ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ياكى ئەدەبىيات نەزەرىيەسىگە ئوخشىمايدۇ. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئىنسانلارنىڭ كەلگۈسى تەقدىرىگە كۈچلۈك مەسئۇلىيەتچانلىق ۋە چەكسىز ئۈمىد بىلەن قارايدۇ. ئۇ گەرچە نۆۋەتتىكى مەۋجۇتلۇقنىڭ زىددىيىتىنىڭ قانچىلىك ئۆتكۈرلۈكىنى بىلسىمۇ، لېكىن كەلگۈسىگە ئۈمىدسىز مۇئامىلە قىلىشنى تەنقىدلەپ، ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ۋە ئۈمىدۋارلىق روھىنى نامايان قىلىدۇ. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئۆزىنىڭ تەپەككۇر دائىرىسىنى ئىنسانلار تەرىپىدىن سەل قارالغان تەبىئەتكە قارىتىپ ئەدەبىياتنى بىر پۈتۈن گەۋدىلىك دۇنيا ئىچىگە قويۇپ، ئەدەبىي تېكىست ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ تەبىئىي ئېكولوگىيە ئېڭىنى ئويغىتىدۇ.

ئىنسانلار مەدەنىيىلىك فورمىسىنىڭ يېڭىلىنىشىغا ئەگىشىپ ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى دۇنيادىكى خېلى كۆپلىگەن دۆلەتلەرنىڭ ئاساسلىق ئەدەبىيات شەكلىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. دەسلەپ غەرب ئەللىرىدە باشلىنىپ زور نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئېلىمىزگە تەسىر كۆرسىتىپ جۇڭگو بۇگۈنكى دەۋر ئېكولوگىيە ئېڭىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدىيەۋى مەنبەلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. غەرب ئەدەبىياتىدىن ئېكولوگىيە تېمىسىغا تەۋە نۇرغۇن ۋەكىللىك ئەسەرلەر جۇڭگودا تەرجىمە قىلىنىپ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېكولوگىيە ئېڭىنى ئاشۇرۇشتا ئۈنۈملۈك رول ئوينىدى. ئامېرىكا ئالىمى لورېنس بۇئېل ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئىككى دولقۇنلۇق تەرەققىيات باسقۇچىنى ئايرىپ كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ 1-دولقۇنى 1990-يىللاردا ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيەدە ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، ئۇ ئاساسەن تەبىئەت يازمىلىرىغا ئېتىبار قىلىش ئارقىلىق ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ. 2-دولقۇن 2000-يىلدىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، ئۇ ئاساسەن ئىرقچىلىق، جىنسىيەت، سىنىپ، ئىرق قاتارلىق ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئېكولوگىيە نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەڭ ئاساسلىق ئۆلچەم قىلىپ، ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە بولغان قاراشلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى ئىنسانلارنىڭ ئېكولوگىيە ئېڭىنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشتىن ئىبارەت.

جمه قىلىنىپ نەشر قىلىندى، جۇڭگونىڭ گۇمانىتار ئىلىملىرى-نىڭ غەربنىڭ ئىلمىي سەۋىيەسىگە يېقىنلىشىشىغا پۈرسەت يارىتىپ بەردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئامېرىكىلىق يازغۇچى ھېنرىنىڭ «ۋالتېن كۆلى» ناملىق نەسرى، جېك لوندوننىڭ «قار يولۋىسى»، «ياۋايىلىققا قايتىش» قاتارلىق ھېكايىلىرى، لوبنىڭ «بۇغا ئوۋلىغۇچى»، فۇكنانىڭ «بارغىن، ماسېس»، ما.جىن رولنىسىنىڭ «بىر ياشلىق بۇغا»قاتارلىق ھېكايىلىرى، ئېدۋارد ئېبىنىڭ «غېرىبانە چۆللۈك» نەسرى قاتارلىقلار؛ ئەنگلىيەلىك ماري سولېينىڭ «فېرانكىستان» ناملىق ھېكايىسى، رۇسىيەلىك تۇرگېنېفنىڭ «مۇمۇ» ھېكايىسى، تولستويىنىڭ «بىر ئات ھەققىدە ھېكايە»، تېلو-يېۋېسكىينىڭ «قارا قۇلاق بىم» ناملىق ئەسىرى، لىيانوفنىڭ «رۇس ئورمانلىقى» رومانى، راسپۇتىننىڭ «ماتيورادىن ئايرىلىش»، «ئوت ئاپىتى» قاتارلىق ھېكايىلىرى، ئايتماتوفنىڭ «ئاق پارا-خوت»، «قىيامەت» قاتارلىق ئەسەرلىرى، ئاستايوفنىڭ «بېلىق شا-ھى»، ۋاسىلىيېفنىڭ «ئاق قۇلارنى قارىغا ئالماڭ»، پىرىشۇېننىڭ «تەبىئەتنىڭ كالېندارى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئالاھىدە تەسىرگە ئىگە. 2001 - يىلى بېيجىڭدا چاقىرىلغان جۇڭگو - ئامېرىكا سې-لىشتۇرما ئەدەبىيات قوش تەرەپ مۇھاكىمە يىغىنىدا «دۇنياۋىلا-شىش ۋە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى» مەخسۇس مۇھاكىمىسىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى جۇڭگو ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئورنىنى مۇقىملاشتۇرۇش رولىنى ئويناندى.

جۇڭگو ئېكولوگىيە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى ساھەسىمۇ غەرب-نىڭ تەسىرىدە بەلگىلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. خۇ يەنخۇانىڭ «مۇھىت ئەدەبىياتى نېمىلەردىن ھالقىپ ئۆتۈشى كېرەك؟»، لى سۇڭنىڭ «ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ زامانىۋى تۇرمۇشقا كىرى-شى»، جاۋ دانيەننىڭ «مۇھىت ئېڭى ۋە مۇھىت ئەدەبىياتى»، گو

شۆبونىڭ «ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ئەدەبىياتىدىن چەتلەپ ئۆتۈشكە بولمايدۇ»، لېيۇ شۇيۈەننىڭ «ئەدەبىيات ساھەسى نېمە ئۈچۈن ئېكولوگىيەگە سەل قارايدۇ» قاتارلىق ئەسەرلىرى مۇشۇ ساھەدىكى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ماقالىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن جۇڭگونىڭ ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيە ئەدەبىي تەتقىدچىلىكى دۇنيادىكى باشقا ئەللەرگە سېلىشتۇرغاندا بىرقەدەر كېيىن باشلانغان بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئەدەبىيات ساھەسىنىڭ تولۇق ئەھمىيىتە بېرىشىگە ئېرىشەلمىدى، رەسمىي ئىلمىي مۇنبەر سۈپىتىدە چوڭ ئىلمىي كىلىمات ھاسىل قىلالمىدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئاساسلىقلىرىدىن بىرى، ئۇزاقتىن بۇيان كىشىلەرنىڭ پىسخىكىلىق ئېڭىغا سىڭىپ كەتكەن ئۆزلۈك ئېڭى ۋە ئۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىنسان مەركەزچىلىك خاھىشى؛ يەنە بىرى، ئېكولوگىيە پەلسەپىسى ۋە ئېكولوگىيە دېداكتىكا تەتقىقاتىدىكى ئاجىزلىق ھەم كىشىلەر ئېڭىدىكى بىخۇدلۇقتىن ئىبارەت.

مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى جەھەتتىن قارىغاندا، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ جۇڭگودا داۋاملاشقان ۋاقتى قىسقا بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگو يېقىنقى 30 نەچچە يىل مابەينىدىكى زامانىۋىلىشىشنىڭ تېز سۈرئەتلىك تەرەققىياتى جەريانىدا ئېكولوگىيە پەلسەپىسى ۋە ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى خاسلىقىنى شەكىللەندۈردى، ئىلىم ساھەسىدىكى مۇنەۋۋەر زىيالىيلار بۇ مەسىلىگە قارىتا يېتەرلىك تونۇشقا ئىگە بولدى. مەسىلەن، سۇڭ زۇلياڭنىڭ «يەر شارى ۋە ئىنسانلارنىڭ كەلگۈسىنى قۇتۇلدۇرايلى»، شۇ مۇچاڭنىڭ «ئېكولوگىيە دېداكتىكىسى»، لېيۇ شۇيۈەننىڭ «ئېكولوگىيە ئەدەبىيات ـ سەنئەتشۇناسلىقى»، شۇ گاڭ، جاڭ رۇڭلارنىڭ ئېكولوگىيە تېمىسىدىكى ئەسەرلىرى ۋە

ئاخبارات ئەسەرلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى خەلق ئىچىدە خېلى كۆچلۈك ئەكس تەسىر قوزغىدى. يۇقىرىقى ئەسەرلەرنىڭ ئاپتۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ كۆچلۈك ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت ئېڭى ۋە كىرىزىس تۇيغۇسى بىلەن نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە ئەنئەنىدىن ياتلىشىش ئېلىپ كەلگەن ئېكولوگىيەلىك مەسىلىلەرگە قارىتا ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك سەزگۈرلۈكىنى ئىپادىلىدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىقىدا ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تەتقىقاتى خەلقئارا ۋە دۆلەت ئىچىدىكى ئىلمىي مۇھىتنىڭ تەسىرىدە قىسمەن نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. بۇ جەھەتتە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكلىرى: دىلمۇرات مەھمۇدنىڭ «‹قۇتادغۇبىلىك›تە تەبىئەت تەسۋىرى ۋە ئەجداد روھى» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997 ـ يىللىق 6 ـ سانى)، قەيسەر مۇھەممەتئىمىننىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىت ئېڭى ئۇستىدە ئىزدىنىش» («يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 2000 ـ يىللىق 3 ـ سانى)، ئەركىن روزىنىڭ «بۇ يەردە كېيىنكىلەرنىڭمۇ ھەققى بار» ناملىق ئەسىرى (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 ـ يىلى نەشرى)، ئەسئەت سۇلايمانىنىڭ «بوستانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ بۈگۈنكى تارىخىي قىسمىتى» («مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2000 ـ يىللىق 5 ـ سانى)، ئىسمەت قاسىمنىڭ «تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ۋە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرى»، ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتىكىنىنىڭ «خوتەن بوستانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئېكولوگىيەسى ھەققىدە ئىزدىنىش» («يادداشكارلىقلىرىمىزدىن مەدەنىيىتىمىزگە نەزەر» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2005 ـ يىلى نەشرى)، ئادىل غاپپارنىڭ «ئۇيغۇر خەلق ئەپسانىلىرىدىكى ئېكولوگىيەلىك قاراشلار توغرىسىدا» («مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2007 ـ يىللىق 5 ـ سانى)، «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدىكى ئەنئەنىۋى ئېكو-

لوگىيەلىك قاراشلار ھەققىدە ئىزدىنىش» («شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2007 ـ يىللىق 2 ـ سان)، پەردە ئىبراھىمنىڭ «دۇنيا مۇھىت ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان مۇھىت ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى» («شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمى ژۇرنىلى» 2008 ـ يىللىق 3 ـ سان)، پەزلەت نۇرەخمەت «بۇگۈنكى ئۇيغۇر پىروزىچىلىقىدا ئېكو لوگىيە تېمىسى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2007 ـ يىللىق 2 ـ سان)، ھەزرەتئېلى ياسىننىڭ «ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە توختى ئايۇپ ئەسەرلىرىدىكى ئېكولوگىيەلىك مۇ ـ ھىت قارىشى» («تارىم» ژۇرنىلى 2009 ـ يىللىق 6 ـ سان)، «تە ـ بىئەت ئېكولوگىيەسىدىن مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسىگىچە» («تەڭ ـ رىتاغ» ژۇرنىلى 2009 ـ يىللىق 6 ـ سان)، ئابلاجان مۇھەممەت ئۇمىدىيارنىڭ «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىز ـ دىكى ئىپادىسى» («شىنجاڭ گېزىتى» 2008 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىكى «گۈلشەن» بېتى)، «بۇرە ئانا، رومانىدىكى تىرا ـ گېدىيە ۋە ئېكولوگىيە كىرىزىسى» («شىنجاڭ گېزىتى» 2008 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىكى «گۈلشەن» بېتى)، «ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئورنى» («شىنجاڭ گېزىتى» 2008 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىدىكى «گۈلشەن» بېتى)، «ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكىنىڭ ماھىيىتى ۋە رولى» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2008 ـ يىللىق 4 ـ سان)، «قىيا تاش رەسىملىرىدە ئىپادىلەنگەن ئېكولوگىيە ئېڭى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى 2009 ـ يىللىق 2 ـ سان)، «ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى ۋە مۇھىت ئېڭى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلى 2009 ـ يىللىق 2 ـ سان)، «ئۇيغۇر خەلق ئېپوس ـ داستانلىرىدىكى ئېكولوگىيە ئې ـ

كۆى» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2009 ـ يىللىق 3 ـ سان)، «ئۇيغۇر بۇگۈنكى دەۋر ئېكولوگىيە پىروزىچە-لىقىنىڭ ئىدىيەۋىلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» خەنزۇچە 2010 ـ يىللىق 2 ـ سان)، «ئەدەبىياتنىڭ مۇھىت ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئەھمىيىتى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2010 ـ يىللىق 4 ـ سان) قاتارلىق بىر يۈرۈش ماقالىلىرى، ئاپتۇرنىڭ مۇھەممەت يىلتىزلىقىنىڭ «ئىنسانلار مەدەنىيىتى ۋە ئېكولوگىيەلىك مۇھىت» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2007 ـ يىللىق 1 ـ سان)، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۈيغۇرلارنىڭ مۇھىت ئېكولوگىيە قارىشىغا نەزەر» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2008 ـ يىللىق 3 ـ سان) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، يۇقىرىقى ماقالە ـ ئەسەرلەر خەلقىمىزنىڭ نۆۋەتتە ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى، تونۇش، ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىكىنىڭ رولى ۋە مەدەنىيەت قىممىتىنى ئۇلارغا بىلدۈرۈش، زامانىۋى جەمئىيەتكە خاس ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىك ئېڭىنى بەرپا قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بىلدۈرۈش جەھەتتە ئۆزىنىڭ بەلگىلىك يېتەكلەش رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى.

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىك تەتقىقاتى ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىزدا گەرچە قىسمەن نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل تەنقىدچىلىك ھازىرغىچە چېچىلاڭغۇ ۋە پارچە ـ پۈرات ھالدا ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. بۇ خىل تەتقىقات نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئىجادىيەت رېئاللىقى، خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ ئېيتقاندا، شۇنداقلا خەلقئارا ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى سەۋىيەگە سېلىشتۇر-

غاندا تېخى كۆلەملىشىش ۋە سىستېمىلىشىش ھالىتىدىن خېلىلا يىراقتا.

3. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئىدىيەۋى مەنبەسى

ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى تۈپ ماھىيەتتە ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ ماس، ئىناق مۇناسىۋىتى ۋە مۇشۇ مۇناسىۋەت ئاساسىدىكى ئىنسان خاراكتېرىنىڭ ساغلام تەرەققىيات تارىخىدۇر. چۈنكى ئىنسانلار ئاپىرىدە. قىلىنغان ئەڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىن تارتىپلا ئۇلار بىپايان تەبىئەت قوينىدا پىشىپ يېتىلگەن، تەبىئىي مۇھىتقا ماسلاشقان ۋە ئۇنىڭغا تايانغان ھالدا گۈللىنىپ، ئۇنىڭدىن ئۇلگە ئېلىپ تارىختىكى شانلىق مەدەنىيەتلەرنى ياراتقان. لېكىن ئىنسانلار كېيىنكى مەزگىللىك تەرەققىيات باسقۇچى، بولۇپمۇ سانائەت مەدەنىيىتى دەۋرىگە كىرىپ، تېز سۈرئەتلىك، يۇقىرى ئۈنۈملۈك ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا يۈزلەنگەن ۋە بىر تەرەپلىمە ھالدا ماددىي مەنپەئەتكە بېرىلگەنسېرى تەبىئەت ۋە تەبىئىيلىكتىن شۇنچە يىراقلىشىپ، تەبىئەتنىڭ قىممىتى ۋە تەبىئىيلىككە شۇنچە ئېتىبارسىز قارايدىغان ھالەتنى شەكىللەندۈرگەن.

ئىقتىسادنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىش، ماددىي تۇرمۇش جەھەتتە كۆپ ۋە ئوشۇقچە نەرسىلەرگە ئېرىشىش، يۇقىرى ماددىي ئىستېمال ئارقىلىق راھەت ـ پاراغەتتە ياشاشقا ئىنتىلىش ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ تۇرمۇش پوزىتسىيەسىگە ئايلىنىپ قالماقتا. ئەمەلىيەتتە، بۇ ماس قەدەملىك سىجىل تەرەققىيات، ماددىي ۋە مەنىۋىلىكنىڭ تەڭپۇڭلۇقى ئاساس قىلىنغان ئىلمىي تەرەققىيات

جەريانىدا ئاگاھلاندۇرۇشقا تېگىشلىك تەرەپ. ئىنسانىنىڭ ماددىي ۋاستىلەرگە بولغان تەلىپى كۈنسېرى ئېشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە ماددىي بايلىقاتلىق ۋە ئىقتىسادىي ئېشىش قانچىلىك بولسا يېتەرلىك بولارکىن؟ كۆپ بولۇش ياخشى بولغانلىق ئەمەس، تېز بولۇش-مۇ ياخشى بولغانلىقنى بىلدۈرمەيدۇ، نوقۇل يۇقىرى ئۈنۈم قوغلىشىش ياخشى ئىش ئەمەس. پەقەت ماس ۋە لايىق بولسىلا ياخشى بولغان بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ يۇقىرى ئۈنۈم، يۇقىرى ئىستېمال قوغلىشىش تەلىپى ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇق ئېكولوگىيەسىگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئېغىر مەۋجۇتلۇق كىرىزىسنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىكى رىم كۇلۇبى «ئىنسانلار مۇشكۈلاتى» دېگەن ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇنىڭدا كىشىلەرگە تېز سۈرئەتلىك ئىقتىسادىي ئېشىش ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ يەر شارى خاراكتېرلىك كىرىزىس ئېلىپ كېلىش مۇمكىنلىكى ئاگاھلاندۇرۇلغان. ئىنسانلارنىڭ بىر تەرەپلىمە ھالدا ئىقتىسادىي ئېشىشنى قوغلىشىشى تەبىئىي يوسۇندا ئېشىشنىڭ چېكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىنسانلارنىڭ بۇ خىل مۇشكۈلاتىنى دەل ئۇلارنىڭ يېڭى مۇھىت ئاستىدىكى ئەنئەنىۋى بىر تەرەپلىمە تەرەققىيات قارىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان. نوقۇل تەرەققىيات ئەندىزىسىدىكى ئىنسان ۋە ئۇنىڭ مەنپەئەتىنىلا چىقىش قىلىپ، تەبىئەتنىڭ قىممىتىگە سەل قاراشتەك ئەنئەنىۋى تەرەققىيات قارىشىنىڭ سەپسەتىسى بىر تەرەپتىن، بازار ئىگىلىكىنىڭ تۈرتكىسىدە شەخسلەر ۋە بىر قىسىم كىشىلەر پايدا ـ مەنپەئەتىنىڭ زوردىمىنى قوغلىشىش ئۈچۈن ئىنسانلار تەبىئىي يوسۇندا تېخنىكىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، تەبىئىي بايلىقلارنى خورىتىش شەكلىدە ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى بۇزۇش ئارقىلىق توختىماي باي-

لمقفا ئېرىشىشكە ئىنتىلمدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ خىل ئېشىش شەكلى ئىنسانلار تەرەققىياتىنىڭ تەبىئەت بىلەن ئەسلىدىن بىر گەۋدىلىك ئىدىيەۋى ئاساسىنى تەلتۆكۈس بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىدى. تىپ، ئادەم بىلەن تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈر زىددىيەت پەيدا قىلىش ئارقىلىق زامانىۋىلىق تەرەققىياتى نى ئومۇمىي گەۋدىلىك مۇشكۈلاتقا ئىتتىرىدۇ. ئىنسانلارنىڭ زاما نىۋىلىق تەرەققىياتى سەپسەتىسى بىر تەرەپلىمە ۋە قارىغۇلارچە تە رەققىياتنىڭ نەتىجىسى بولغان كىرىزىس، يەنى نۆۋەتتىكى سىجىل تەرەققىياتنىڭ ئەڭ قىيىن مەسىلىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

بىيولوگىيە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئادەم مەڭگۈ تەبىئىي بە يولوگىيەلىك قائىدە ـ مىزانغا بويسۇنغۇچى ئەقىللىك مەخلۇق بولۇپ، ئۇ، تەبىئەتنىڭ مۇقەررەرلىكىنى مەڭگۈ ئۆزگەرتەلمەيدۇ. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ تارىختىن بۇيانقى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت مىراسلىرىدا رېئال تۇرمۇشنىڭ قايغۇ ـ ھەسرەتلىرى، پانىيلمقنىڭ مۇشكۈلاتى، باقىيلمقنىڭ مۇقەررەرلىك ئېڭىنى ئىپادىلەشكە تىرىشقان. نۆۋەتتىكى زامانىۋى جەمئىيەتنى ئىپتىدائىي قەبىلىلەرگە سېلىشتۇرغاندا پەقەتلا بىر دەرىجىدىن تاشقىرى ئىجتىمائىي توپتۇر. زامانىۋى جەمئىيەت ۋە بىر تەرەپلە مە تەرەققىيات مەلۇم مەنىدە چەكتىن ئاشقان دەرىجىدىكى تېخنە كىلاشقان ھالدا «ئىنسانلار مەخلۇقلۇق چەمبىرىكى»گە ئايلانماقتا. زامانىۋى جەمئىيەتتە مەدەنىيلىك تەرەققىياتى ۋە ماددىي تۇرمۇش موللىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىنسانلاردا مەنىۋىيەت تېخى تو يۇنغىنى يوق. غېرىبلىق تۇيغۇسى، ئەنسىرەش تۇيغۇسى، ئۇمىد سىزلىك تۇيغۇسى ئازايمىدى، بەلكى ئۇلار ئۇزۇكسىز يېڭىچەشە كىلدە ئىپادىلىنىۋاتىدۇ.

ئوبيېكتىپ دۇنيا مۇرەككەپ زىددىيەتلەر بىلەن تولغان. ئىن

سان هاياتىنىڭ رېئاللىق خاراكتېرى ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ چەكلىك-
لىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئىنسانىنىڭ قېچىپ قۇتۇلالمايدىغان مۇ-
قەررەر قىسمىتى. بۇ نۇقتا «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا زاھىت ئۇد-
غۇرمىش بىلەن كۈنتۇغدى ئىلىگ ھەم ۋەزىر ئۆگدۈلمىشلەرنىڭ
ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى ۋە دىيالوگلىرى، لۇتفى، نەۋايى غەزەللى-
رى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرى قاتارلىقلاردا ئىزچىل
ھەم جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇڭا تەبىئەتنى سۆيۈش، تەبە-
ئىيلىككە يېقىنلىشىش، تەبىئەتتىن ھېكمەت ئىزدەش ئەجدادلە-
رىمىزنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك روھىنىڭ جەۋھىرىنى تەشكىل قىل-
غان. فارابى بىر شېئىرىدا ئالەم ۋە ھاياتلىق دۇنياسىنىڭ چەك-
سىزلىكى،ئەمما شەخس ھاياتىنىڭ قىسقا ۋە چەكلىكلىكى،
شۇنداقلا ئۇنىڭغا بولغان ئۆكۈنۈش خاھىشىنى مۇنداق ئىپادىلە-
گەن: «پىشمايىن سىرى ۋۇجۇد خام قالدى ئالەم ئۆز پېتى، يا تې-
شىلمەي گۆھىرى ھەم قالدى ئالەم ئۆز پېتى. گەر ئەقىل يورۇق
چېچىپ مەنە ئېيتسىمۇ ھەر كىم ئاڭا، ئەسلىي چىن تەسۋىرىدىن
كەم قالدى ئالەم ئۆز پېتى.» ①

ئەمما زامانىۋىلىق ۋە قولاي تۇرمۇش مۇھىتىدىكى ئىنسانلار-
نىڭ ئالەم ۋە ھاياتلىق قارىشى، قىممەت چۈشەنچىسى قەدىمكىلەر-
نىڭكىدىن كۆپ پەرقلىنىشى مۇمكىن.

ھازىرقى زاماندا پەن ـ تېخنىكىنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي
قىلىشى، ئىنسانلارنىڭ ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ تېز ئېشىشى سەۋەبلىك
كىشىلەر تەبىئەتكە قارىتا تەكەببۇرلارچە مۇئامىلە قىلىدىغان بول-
دى. بۇ خىل ساغلام بولمىغان پىسخىكىلىق ھالەت ئىنسانلارنى
ئىجتىمائىي ئەخلاق ۋە ئىدېئولوگىيەلىك كىرىزىسقا يۈزلەندۈ-

① غەيرەتجان ئوسمان قاتارلىقلار تۈزگەن «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيا-
تى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 2002 ـ يىلى نەشرى 361 ـ بەت.

رۇۋاتقان مەنبەدۇر. ھاياتلىق رىقابىتى جەريانىدا ئىنسانلار توختاۋسىز ئىمكانىيەت ئىچىدە ئۆز ـ ئۆزىنى قاندۇرۇشقا تىرىشىدۇ. ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە ئىنسانلار ئۇزۇكسىز تەرەققىيات ۋە ئېشىش ئىچىدە ئۆز ئەركىنلىكىنى توختاۋسىز ھالدا رېئاللىققا ئايلاندۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە مۇشۇ خىل تېز سۈرئەتلىك تەرەققىيات سەۋەبلىك ئۆزلىرىنىڭ تەدرىجىي يوسۇندا قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان بويۇنتۇرۇق ئىچىگە بەند بولۇپ قېلىۋاتقانلىقىنىمۇ ھېس قىلىشماقتا.

ئىلىم ـ پەن ـ ئىنسانلار ئەقلىي كۈچىنىڭ مېۋىسى، شۇنداقلا ئىنسانلار مەدەنىيلىكىنىڭ ئاساسى. ئۇنىڭ كۈچىگە باشقا نەرسىنى تەڭلەشتۈرگىلى بولمايدۇ. ھاياتلىق ئالىمىدە ئىلىم ـ پەن ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشى ئۈچۈن بەلگىلىك ئاساس يارىتىدۇ، لېكىن ئىلىم ـ پەننى قوللىنىشنىڭمۇ مەلۇم چېكى بار، كىشىلەر ھامان تېخنىكا ئىدراكىيلىقىنىڭ باشقۇرۇشى ۋە كونترولىلۇقى ئېلىپ كەلگەن تەرەققىياتنىڭ مەنپىي تەسىرىگە ئۇچرىماي قالمايدۇ. ئىلىم ـ پەن روھىنى تەشەببۇس قىلىش نوقتۇل پەنچىلىك دېگەنلىك مۇ ئەمەس، ئىدراكىيلىقنىڭ تەكەببۇرلۇقى ۋە تەلۈلىكى كۆپىنچە غەيرىي ئىدراكىيلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دېگەن: «بىز ھەر ۋاقىت ئەستە ساقلىشىمىز كېرەككى، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنى بويسۇندۇرۇشىمىز ھەرگىزمۇ باشقا قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرغانغا ئوخشىمايدۇ. بىز ھەرگىزمۇ تەبىئەتنىڭ سىرتىدىكى ئادەم ئەمەس، ئەكسىچە بىزنىڭ جىسمىمىز، قېنىمىز ۋە مېڭىمىز تەبىئەتكە مەنسۇپ بولۇپ، پەقەت تەبىئەت دۇنياسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ.»[1]

---

① «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتى (خەنزۇچە) 1979 ـ يىلى نەشرى 20 ـ توم 576 ـ بەت.

ئېنگېلس بۇ يەرده ئىلىم ـ پەننى تەبىئەت ۋە نورمال گۈمانـ
تارلىق روھ بىلەن قارىمۇقارشى ئورۇنغا قويىمىغان. ئەمما بۇ يەر ـ
دىكى مەسىلىنىڭ تۈگۈنى پەن ـ تېخنىكىنى ئىگىلىگەن ۋە ئۇنى
قوللانغان ئادەمده. پەن ـ تېخنىكىنى قارىغۇلارچە، تەكەببۇرلارچە
قوللىنىپ، ئاخىرىدا تەبىئەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ماھىيەتتە
ئىنسانلارنىڭ ئۆز ـ ئۆزىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىقىدۇر. پەن تە ـ
بىئىي ھالدا ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە. بىر تەرەپتىن، ئۇ ئەركىـ
لىكنى يوشۇرۇن ئىقتىدارىدىن رېئاللىققا ئېلىپ كىرىپ ئەركىـ
لىكنى پەقەت تېخنىكىغا تايىنىش ئارقىلىق ئىپادىلەپ چىقىشى
مۇمكىن. يەنە بىر تەرەپتىن، تېخنىكا نامايان قىلغان بىر خىل
ئېھتىماللىق بۇرمىلىنىپ مول ۋە رەڭگا رەڭ دۇنيا روھىن ئايرى ـ
لىپ ئاددىيلاشتۇرۇلىدۇ.

تەرەققىيات ــ ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى مەنتـ
قىسى، ھازىرقى مەدەنىيلىك تەرەققىياتىنىڭ يادرولۇق مەزمۇنى.
ئەمما بۇ خىل نوقتۇل پەن ـ تېخنىكىغا تايىنىپ تەرەققىي قىلىش،
نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىي ئېشىش قىزغىنلىقى بارغانسېرى كۈچەپ
تەرغىب قىلىنغان ئەھۋالدا ئىنسانلار بەلگىلىك ماددىي تەرەققى ـ
ياتلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ماھىيەتتە ئۇلار ئۆزلىرى
سەزمىگەن ھالدا غايەت زور ئېكولوگىيەلىك بەدەل تۆلەيدۇ. مەسـ
لەن، يېزا ئىگىلىكىدىن مول ھوسۇل ئېلىش ۋە ئاشلىق، مېۋە،
كۆكتاتلارنىڭ ئوخشىشى ئۈچۈن كۆپلەپ بوز يەر ئاچىدۇ ۋە خىمـ
يەلىك ئوغۇت، يېزا ئىگىلىك دورىلىرىنى ئىشلىتىدۇ. ئېكولوگـ
يە تەنقىدچىلىكى مۇشۇ خىل نوقتۇل تەرەققىيات ئەندىزىسى ئېلىپ
كەلگەن ئېكولوگىيەلىك ئايەت ئۈستىدە قايتا ئويلىنىش ئىچىدە
بارلىققا كېلىپ ئۆز تەنقىداتىنى قانات يايدۇرىدۇ.

ماس قەدەملىك ئىجتىمائىي تەرەققىيات ماھىيەتتە ئادەمنىڭ

ھەر تەرەپلىمە تەرەققىياتىنى ئاساس قىلىدۇ. نوقۇل ئىقتىسادىي ئېشىشنى مەركەز قىلىشنىڭ تۈرتكىسىدە ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ بەخت كۆزقارىشى يىلسىرى ھۇزۇر ـ ھالاۋەت قوغلىشىش ۋە راھەتپەرەسلىكنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىماقتا. بۇ، ئاممىۋى مەدەنىيەتتە راھەتپەرەسلىك، ماددىي بايلىققا زىيادە بېرىلىش جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. بۇگۈنكى دەۋردىكى راھەتپەرەسلىك ۋە مادىدىنىزملىق بولسا ئىستېمالچىلىق مەدەنىيىتىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئىستېمال ئارزۇسىنىڭ قاندۇرۇلۇشى بەخت ھېسابلىنىدۇ، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئەمەلىي ئېھتىياجنىڭ ھەرىكەتلەندۈرۈشىگە موھتاج. پىسخولوگلار ۋە كارخانىچىلار ئىقتىسادىي رامكىغا ماسلىشىپ، ئىنسانىنىڭ ئىھتىياجى چوقۇم تولۇق قاندۇرۇلۇشى كېرەك، ئەگەر ئۇ توسالغۇغا ئۇچرىسا، پىسخىكىلىق نورمالسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؛ ئۆز ئېھتىياجىنى دەل ۋاقتىدا قاندۇرالمىغانلار ئاندىن ساغلام كىشى ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا ئۆزىنى چەكلەش ۋە ئىدارە قىلىش گۈزەل ئەخلاق دەپ قارالمايدۇ، دېگەن سەپسەتىنى تەشەببۇس قىلىشتى. مۇشۇ خىل ئارزۇ ـ ئۇمىدكە تولغان ھەمدە ئۆز ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئىنتىلگەن كىشىلەر ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىنى يۇقىرى ئۇنۇمگە ئىگە قىلىشقا تىرىشتى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىمۇ تەدرىجىي ئاتالمىش بەختلىك تۇرمۇشنىڭ ئۆلچەملىك شەكلىگە ئايلاندى. بىز بەزىدە بىر تەرەپلىمە ھالدا ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىقى ۋە قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ نادانلىقىنى مەسخىرە قىلىشىمىز مۇمكىن، لېكىن ئۆتمۈشتىكى ئادەملەرنىڭمۇ ھازىرقى زامانىۋى ئىنسانلاردىن يۇقىرى ۋە ئەۋزەل بولغان تەرەپلىرى، بىزنى ھەۋەس قىلدۇرغۇدەك يەرلىرى بولغان. خۇددى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تىكى قوشاقلاردا بايان قىلىنغاندەك، ئۇلار خۇشال ۋە تىنچ تۇرمۇش ئۆتكۈزۈپتىكەن.

ئۇلار ئاساسەن ھەر كۈنى پەقەت نورمال تۇرمۇش تىرىكچىلىكىنى قامداشنىلا ئويلىغان ۋە ئۆز ھاياتىدا تىنچ ـ خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئىنتىلگەن. ھازىرقىدەك جان قىيناپ كۆپ ئەمگەك قىلمىغان، پۇلنىڭ ۋەسۋەسىسىنى ئويلاپ باقمىغان بولۇشى مۇمكىن. تەبىئەتـ نىڭ تۇرلۇك مەئىشەتلىرىنى قولىنى سوزۇپلا ئالالايدىغان، «ياش يىـ گىتلەرنى ئىشلىتىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتقۇزۇپ، قۇلان ـ كېيىكلەرنى ئوۋلىتىپ، ئۆز غەنىيمەتلىرى بىلەن بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچىدىغان» قەدىمكى دەۋردە ئۇلار بۇ مەئىشەتلەرنى كىمگە ساتسۇن؟ ئىنسانلار تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى باسقۇچقا يەتكەنـدە ئۇلارنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئاددىي تۇرمۇشقا قايتىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەمما ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ كوللېكتىپ ھاياتلىق ئىچىدە ئۆزـ زىگە خاس بەختلىك تۇرمۇش ئۆلچىمى بار بولغان. قەدىمكى دانىشـ مەنلەر ئاددىي تۇرمۇش ئىچىدىن كىشىلىك ھاياتنىڭ مەنىسى ۋە ئۇنىڭغا بولغان ساغلام قىزغىنلىقنى تونۇپ يەتكەن. ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنى كىشىلەرنى ھەر زامان ئىقتىسادىي رىقابەت ۋە جىدـ دىيلىك ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ، كىشىلەرنى تۇرمۇش ھەلەكچىلىـ كى، پۇل تېپىش، رىقابەتتە باشقىلاردىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇش، تۇرلۇك قىيىن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش، بىلىم ۋە تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىش ھەلەكچىلىكى قاتارلىقلارنىڭ كويىدا قاترايدىغان ھالەتكە يەتكۈزدى. ئەمەلىيەتتە ئىنسانلارنىڭ بىر تەرەپلىمە ئىقـ تىسادىي ئۇنۇم قوغلىشىپ تەبىئەت ۋە تەبىئىيلىكتىن يىراقلىـ شىشى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە مەنىۋى ئېكولوگىيەسىگە نۇرغۇن زىـ يان ئېلىپ كېلىدۇ.

تەبىئەت نېمە ئۈچۈن ئۆزىنىڭ خاس قىممىتىنى بەلگىلەش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ؟ چۈنكى ئۇ ھاياتلىقنىڭ بىردىنبىر ئاپىرىـ دىگاھى ۋە پاناھگاھى، قىممەتنىڭ ئەسلىي مەنبەسىدۇر. ئۇيغۇرلار ـ

نىڭ قەدىمكى فولكلور مىراسلىرى «ئەسما پەرى ئەپسانىسى»، «بۆ-كۈخان رىۋايىتى»، «چىن تۆمۈر باتۇر» قاتارلىق ئەپسانە ـ رىۋايەت ۋە ئېپوسلاردىن تاكى بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدىكى «ئاقساق بۇ-غا»، «چۆل ئوغلى»، «ئالتۇن چىشلىق ئىت»، «بۆرە جىلغىسى»، «بۆرە ئانا» قاتارلىق ئېكولوگىيە تېمىسىدىكى ئەسەرلەردە ئىپادە-لەنگىنىدەك هازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ تەبىئەتتىن يىراقلا-شىشى، نوقۇل ئۆز مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىپ، تەبىئەتتىكى باش-قا تۈرلەر ــ هايۋانلار، ئۇچار قاناتلار، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر، دې-گۈز جانلىقلىرى قاتارلىقلار بىلەن قارشىلىشىشنىڭ سەۋەبلىرى يېشىل مەدەنىيىتىكتە هايۋانلار هوقۇقىنى قوغداشقا تەتبىقلىنىپ مۇهاكىمە قىلىندى. كەلگۈسىدىمۇ ئۆسۈملۈكلەرنىڭ هوقۇقىنى قوغداش ئارقىلىق تەبىئەتنىڭ هوقۇقى قوغدىلىشى مۇمكىن. ئې-كولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئۆزنىڭ ئەمەلىيەتچانلىقى، شۇنداقلا ها-ياتلىق دۇنياسىنىڭ هازىرقى هالىتى ۋە كەلگۈسىنى نەزەردە تۇتۇپ ئومۇمىيلىقنى كۆزلەشتەك ئۆزىگە خاس تەپەككۇر ئالاهىدىلىكى ۋە مۇستەقىل قىممىتىنى نامايان قىلدى. بۇ جەهەتتە ئۇ ئەدەبىياتنى ۋاسىتە قىلىش ئارقىلىق ئىنسان مەدەنىيىتىنى قايتا باهالايدۇ. ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەندىزىسى-نىڭ تەبىئەتكە قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكى هەتتا ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە بولغان پوزىتسىيەسى ۋە هەرىكىتىنى بەلگىلەشتە قانداق رول ئوينىغانلىقى، بىر پۈتۈن هاياتلىقنىڭ تەڭپۇڭسىزلىق كې-رىزىسىنى قانداق كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقى هەققىدە ئىزدىنىش ئې-لىپ بېرىپ، ئىنسانلارنىڭ ئېكولوگىيە ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، زامـا-نىۋى جەمئىيەتتىكى ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر ئەندىزىسىدىكى بىر تەرەپلىمىلىكنى يېڭىشىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، ئېكولوگىيە مە-دەنىيىلىكى قۇرۇلۇشىنى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرىدۇ.

4. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ پەلسەپىۋى ۋە ئېتىكىلىق ئاساسى

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى بىر خىل ئالاھىدە نەزەرىيە ۋە پەلسەپىۋى ئاساسقا ئىگە پەندۇر. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى بىلەن ئېكولوگىيە ئىلمى ياكى ئېكولوگىيە تەتقىقات ئۇسۇلىدا بەلگىلىك ئورتاقلىق ۋە پەرق مەۋجۇت. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئاساسلىق قوبۇل قىلىدىغىنى ھەرگىزمۇ تەبىئىي پەنلەرنىڭ كونكرېت تەتقىقات نەتىجىسى بولماستىن، بەلكى ئېكولوگىيە مەدەنىيەتلىك ئىلمىنىڭ ئاساسىي ئىدىيەسى ياكى تېخنىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا، ئېكولوگىيە پەلسەپىۋى ئىدىيەسىدۇر. ئېكولوگىيە پەلسەپىۋى ئىدىيەسى ئېكولوگىيە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىنىڭ نەزەرىيەۋى چېقىش نۇقتىسى ۋە ئاساسىدۇر. ئېكولوگىيە ئەدەبىيات ـ سەنئەتشۇناسلىقى ئېكولوگىيە پەلسەپىسى ۋە ئېكولوگىيە دىداكتىكىسىنىڭ ئۇستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ، ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت شەكلى، قىممەت قارىشى، ئىجتىمائىي ئەندىزىسى قاتارلىقلارغا قارىتا يېڭىچە مەدەنىيلىك تەنقىدى ئېلىپ بارىدۇ.

1. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى

ئىنسانلار مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرغان نادانلىق دەۋرىدە كىشىلەرنىڭ تاغ ـ دەريالارغا بولغان تونۇشى پەقەت ئىلاھىيەتچىلىك قاراشلىرى ئارقىلىق زېمىن ۋە تاغ ـ دەريا ئىلاھلىرىغا چوقۇنۇش شەكلىدە ئىپادىلەنگەن. قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتتىكى چوقۇنۇش ئوبيېكتلىرىنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، يۇقىرىدا ئاسمان جىسىملىرىدىن تارتىپ زېمىندىكى ھەر خىل شەيئىلەرنى مۇقەددەسلەشتۈرۈپ ئۆز ھاياتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ

قارىغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «ئەسما پەرى ئەپسانىسى»، «بۆكۈخان رىۋايىتى»، «ئوغۇزنامە» ۋە باشقا فولكلور مىراسلىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ سىرلىق، نازۇك مۇناسىۋىتى ۋە دىيالوگلىرىدا بۇ نۇقتا روشەن ئىپادىلىنىدۇ. قەدىمكى جۇڭگونىڭ «ئالەم بىلەن ئىنسان يىلتىزداش» دېگەن ئىدىيەسى ھەرقايسى مەدەنىيەت ساھەلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئەمما مىلادىيە دىن ئىلگىرى 5 ـ ئەسىردە گىرېتسىيەدە ئۆتكەن پەيلاسوپ پىرو تاگوراس «ئىنسان دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەرنىڭ ئۆلچىمى» دېگەن كۆزقارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىنكى مەزگىللەردە بۇ قاراش تەدرىجىي «ئىنسان مەركەزچىلىك» ئىدىيەسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولدى. قەدىمكى دەۋردىكى ئادەملەر كۆپىنچە ئىنسانلارنىڭ مەنپەئەت ۋە بۇزۇلۇشىنى مەقسەتنىڭ چىقىش قىلىپ، دۇنيادىكى تۈرلۈك شەيئىلەرگە مۇئامىلە قىلغان. ئىنسانلاردا يىراق قەدىمكى دەۋردىلا تەبىئەتكە چوقۇنۇش خاھىشى بار بولغاچقا، ئۇلار كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ قانۇنىيەتلىك ئالمىشىشى، تۆت پەسىلنىڭ ئايلىنىشى، ئوت، سۇ، تۇپراق، ھايۋانات قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇشى دەپ قارىغان. ئەپلاتون، ئارىستوتېلىدىن تاكى كېيىنكى مەدرىسە پەلسەپىسىنى قوبۇل قىلغان ئالىم، ئەدىبلەرگىچە بۇ خىل ئىدىيە ئېنىق ئىپادىلىنىپ كەلدى. ھاياتلىق ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ بىر پۈتۈنلۈك قارىشى يېتەكچى قىلىنغان «مەۋجۇتلۇقنىڭ بۇيۇك زەنجىرى» تەلىماتى قەدىمكى دەۋر ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئالەم قارىشىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ئىدى. بۇ تەلىماتقا ئاساسلانغاندا ئالەمدىكى مەۋجۇتلۇق مۇكەممەللىك دەرىجىسى بويىچە يۇقىرى ـ تۆۋەن دەرىجىگە ئايرىلغان. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدىكىسى ياراتقۇچى (ئىلاھ)، ئۇ

نىڭدىن قالسا پەرىشتە، ئادەم، ھايۋان، ئۆسۈملۈك، جانسىز شەيئە-
لەردۇر. يۇقىرى دەرىجىلىك مەۋجۇتلۇق بىلەن تۆۋەن دەرىجىلىك
مەۋجۇتلۇق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۆپىنچە بويسۇنۇش مۇنا-
سىۋىتى دەپ قارىلىپ، تۆۋەن دەرىجىدىكىسى يۇقىرى دەرىجىدىكە-
لەر ئۈچۈن مەۋجۇت بولىدۇ، دەپ قارالغان. بۇ خىل قاراش ياۋرو-
پادا تاكى 19 ـ ئەسىرگىچە داۋاملىشىپ ھەتتا ئالىملارنىڭ چوڭ-
قۇر گۇمانىنى قوزغىغان. بۇ خىل قاراشلار ھازىرقى زامان مەدە-
نىيلىكىدە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ دائىملىق مۇناسىۋىتىدىكى
جىددىيلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مەنبەلەرنىڭ بىرى. ئۇ، ئىن-
سانىنىڭ تۈپ مەنپەئەتىنىلا چىقىش قىلىپ تەبىئىي شەيئىلەرگە
مۇئامىلە قىلغان. بىيولوگىيە ۋە ئېكولوگىيەلىك نۇقتىدىن ئېيت-
قاندا، ئىنسانىنىڭ ئۆزىمۇ بىر خىل جانلىق شەيئى، ئۇ ئۆز مەۋجۇت-
لۇقىنى ساقلاش ئۈچۈن مۇقەررەر ھالدا تەبىئەت دۇنياسىدىكى باش-
قا جانلىقلار ۋە ئېكولوگىيەلىك مۇھىت بىلەن ماددا، ئېنېرگىيە
ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنئەنىۋى ئىنسان
مەركەزچىلىك قارىشى پەقەت ئىنسانىنىڭ تەبىئەتتىن مۇۋاپىق ۋە
چەكلىك پايدىلىنىشىنىڭ قانۇنلۇقلۇقىنى تەكىتلەيدۇ، ئەمما
قانداقتۇر ئۇنىڭدىن چەكسىز دەرىجىدە پايدىلىنىشنى ئويلىمىغان،
شۇنداقلا تەبىئەتتىن پايدىلىنىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭغا قارىتا بەل-
گىلىك مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشنى تەشەببۇس قىلغان.

يېقىنقى زامان ئىلىم ـ پېنىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە زامانە-
ۋىلىشىشىنىڭ تۈرتكىسىدە كىشىلەر ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن تەبىئەت-
نى چەكسىز دەرىجىدە ئۆزگەرتىشكە يۈزلەندى. ئىنسانلارنىڭ تەبە-
ئەتنى بىر تەرەپلىمە تونۇشى، ھەتتا بەزىدە ئۇنىڭدىن قارىغۇلارچە
پايدىلىنىشى، ھەتتا ئۇنى ئاڭسىز ۋەيران قىلىشى قانۇنلۇق ئىشقا
ئايلاندى. پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ئىنسانلارنى تەبىئەت

ئالدىدا ئاتالمىش «گىگانت ئادەم» گە ئايلاندۇردى، تەبىئەت بولسا ئاجىز ۋە سۈكۈتلۈك ھالغا چۈشۈپ قالدى. يېقىنقى زامان ئىلىم ۋە پەلسەپىسىنىڭ يول ئاچقۇچىسى دەپ تەرىپلەنگەن فىرانسىس كوپېر - نىك ئىلىم - پەن ئويغىنىشىنى تەكىتلەپ پەن تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىلىم - پەندىكى ئىلگىرىلەش ئىنسانلارنىڭ ئىدراكىيلىقىنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى، لېكىن بۇ خىل ئېغىش ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى پەقەت ئۆزى ئۈچۈنلا كونترول قىلىش ئىدىيەسىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ باردى. بۈگۈنكى زامان دېموكراتىك ئەخلاق پەلسەپىسى شۇنداق قارايدۇكى، مەلۇم بىر ئادەمنىڭ ئەخلاقلىق بولۇشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قارشى تەرەپنىڭ ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىشتا. ئىنسانىنىڭ ئۆز ئاتا - ئانىسى، قېرىندىشىلىرىغا ياكى ئۆزى ياشاپ تۇرغان تەبىئەتكە تۇتقان پوزىتسىيەسىنىڭ قانداقلىقىمۇ ئۇنىڭ روھىي دۇنياسى ۋە كىشىلىك ئەخلاق - پەزىلىتىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا ئادەتتە مەرد ۋە ۋىجدانلىق بىر كىشى ئەزەلدىن تارتىپ ئۆزىگە تەۋە بولغان مەنپەئەتنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزى بىلەن مەنپەئەتداش ۋە تەقدىرداش بولغان يەنە بىر تەرەپكە بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن ماس، ئىناق ئۆتەلەيدۇ. بۇ خىل مەنتىقىنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، ئەگەر ئىنسانلار بىر ئەخلاقلىق ھاياتلىق تۈرى بولماقچى بولسا، ئۇنىڭ ئالدىنقى شەرتى، تەبىئەتتىكى ئۆزىدىن باشقا ھاياتلىق تۈرلىرىنىڭ ئۆزىدە ئەسلىدىن بار بولغان ئالاھىدە ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىشتا.

زامانىۋىلىق ئۇقۇمىغا قارىتا بىز ھەر خىل شەرھىلەشلەرنى ئېلىپ بارىدۇق. مەسىلەن، سانائەتلىشىش، شەھەرلىشىش، ئىدراكلىشىش قاتارلىقلار. لېكىن ئاقارتىش نۇقتىسىدىن قارىغاندا زامانىۋىلىقنىڭ يادروسى سۈبيېكتچانلىق. بۇ خۇددى مودېرنىزمنىڭ ماھىيىتى ئادەمنى مەركەز قىلغانغا ئوخشاش. ئىنسان ئۆزىنى ئاسا-

سىي گەۋدە(سۇبيېكت) قىلىپ، تەبىئەت ۋە ئۇنىڭدىكى باشقا ھاياتـ لىق تۈرلىرىنى ئوبيېكت دەپ قارىسا، ئۇ ھالدا ئاساسىي گەۋدە مۇستەبىتلىشىپ ھەممىنى بويسۇندۇرغۇچى ئورۇنغا ئۆتۈپ قالىدۇ. باشقا ئوبيېكتلار بويسۇندۇرۇلغۇچى ھېسابلىنىپ، سۇبيېكتنىڭ ئىرادە ـ ئارزۇسىنى ئەملگە ئاشۇرۇشنىڭ قورالى ياكى ماتېرىيالى قىلىنىدۇ. بۇ، ئادەمنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش، كونترول قـ ـلىش ۋە باشقىلارغا زۇلۇم قىلىشىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئاخىرىدا تەبىئەت ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ نورمالسىزلىقى ياكى «تەبـ ـئەتنىڭ ئۆچۈشى»نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

تەبىئەت مۇستەقىل قىممەتكە ئىگە. ئامېرىكىلىق مۇتەپەككۇر دەيۋ گىرىفېن ئېيتقاندەك، «ئىنسان ھەرگىزمۇ باشقا ھاياتلىق تۈرلىرىنى ئۆز مەقسىتىگە يېتىشنىڭ ۋاستىسى قىلماسلىقى، بەلكى ئۇلارنى پەرۋىش قىلىشنى ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتى قىلىشى كېرەك.» 1992 ـ يىلى ب د ت مۇھىت يىغىندا «ئىنسانلار مۇھىت خىتابنامىسى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن كىشىلىك ھوقۇق بىلەن مۇھىت مەسىلىسى زىچ بىرلەشتى. ئادەم، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتلەرـ نىڭ ئىناق بىرلىكى، بىر گەۋدىچانلىق نۇقتىئىنەزىرى سانائەت مەدەنىيىلىكى دەۋرىدىكى ئاتالمىش «ئىنسان مەركەزچىلىك» ئىددـ يەسىگە قارشى تۇرۇپ، «بارلىق تەبىئىي شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى ئىچكى قىممەتكە ئىگە» دېگەن قىممەت قارىشى ھەمدە مۇھىتقا مۇـ ناسىۋەتلىك ئېكولوگىيەلىك مەۋجۇتلۇق نەزەرىيەسى پىرىنسىپى قاتارلىقلاردۇر. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنى ئۇزۇكسىز تۇرده ئۆز ـ ئۆزىدىن ھالقىيالايدىغان يېڭى قىياپەت ۋە ئىچكى مەنىگە ئىگە قىلدى.

2. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئېتىكىلىق ئاساسى

ئىستېمالچىلىق مەنپەئەتپەرەسلىكىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان

ۋە ئېكولوگىيە ئەخلاقى ئارقىلىق ئۆز خاتالىقىنى تونۇش ئېڭىغا ئىگە بولغان زىيالىيلاردا كۆپىنچە نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتە بۆلۈنۈش ۋە ئىختىلاپ كۆرۈلىدۇ. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئېكولوگىزملىق خاھىشنى تەشەببۇس قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن دەۋرگە ئەگىشىپ يۇقىرى ئىستېمالىلىق تۇرمۇشنى تەرك ئېتىشنى خالىمايدۇ. ئېتىقاد قاتلىمى جەھەتتە ئېكولوگىزمنى دۇنيا، جۇملىدىن جۇڭگودا يەنىلا ناھايىتى ئاز ساندىكى كىشىلەر تاللىغان. شۇڭا تۇرلۇك ئامىللار تۇپەيلىدىن كىشىلەرنىڭ بۇ جەھەتتىكى مەيدانىمۇ مۇستەھكەم بولمايۋاتىدۇ. ناۋادا ئېكولوگىزم بىر خىل مەنىۋى ئېتىقاد ئارقىلىق ئۆز - ئۆزىنى ئۆستۇرمىسە ياكى ئۇ بىر خىل ئېتىقاد سىستېمىسى ئىچىدە بىرەكلىككە ئىگە قىلىنمىسا، ئۇ ھالدا بۇ خىل مەدەنىيلىكنىڭ ھەقىقىي تۇرە ئورۇنلىنىشى مۇمكىن ئەمەس. بىز جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋردىكى «تەبىئەت بىلەن ئادەم ئارىسىدا بولۇش»، يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ «ھەممە ئىشتا تەبىئىي ۋە ئوتتۇرىچە بولۇش، چەكتىن ئېشىپ كەتمەسلىك»، نەۋا-ئىنىڭ «ئۆزىدىن ھالقىپ باشقىلارغا كۆڭۈل بۆلۈش»تەك ئەخلاق قارىشىغا نەزەر سالساق، قەدىمكى پەيلاسوپلار ئىنسانلارنى تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى، تەبىئەتنى ئىنسانلارنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراپ، ئادەمنىڭ تەبىئىي مۇھىت ۋە باشقىلار بىلەن بولغان ئادىل ئەخلاق مۇناسىۋىتىنى تەشەببۇس قىلغانلىقىنى بىلىمىز.

تەبىئەتنىڭ قىممىتىگە قارىتا قەدىمكىلەرنىڭ چۈشەنچىسى تەبىئىي ھالدا ئەنئەنىۋى ئېتىقاد ۋە گۈمانىستار ئىدىيەۋى قاراشلار ۋە مەۋجۇتلۇق مۇھىتىنىڭ تەسىرىدە دەسلەپكى تەبىئەت بىلەن بىللە بولۇش، ماس - ئىناقلىقنى ساقلاشتىن تەدرىجىي بىر تەرەپلىمە ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا يۈزلىنىپ، خاراكتېر جەھەتتە ئەنئەنمدىن ياتلىشىش ۋە غەيرىيلىشىشكە قاراپ ماڭغان. يوھان مور ئۆ-

زىنىڭ «بىزنىڭ دۆلەت باغچىمىز» ناملىق ئەسىرىدە تەسۋىرلىگەن. ئەپسۇسكى، نەپىس تەبىئىي مەنزىرىلەر سانائەتلىشىش تەرىپىدىن شەپقەتسىزلەرچە ۋەيران قىلىندى. بۇ ھال غەرب يازغۇچىلىرىنىڭ دىققىتى ـ ئېتىبارىنى قوزغىدى. 19 ـ ئەسىردىكى ئامېرىكا يازغۇچىسى ئېمسوننىڭ «تەبىئەتنىڭ سۆكۈناتى»، پالمىسنىڭ «ئويغان غان ئورمان»، «قۇياش پارلىغان كۈن» قاتارلىق ئەسەرلىرى بىزگە مۇھىتنىڭ قىممىتىنى كۆرسىتىپ بەرسە؛ 20 ـ ئەسىر ئامېرىكا ئەدەبىياتىدا ك. رېيچىلنىڭ «تىمتاس باھار» ۋە «تەبىئەتنىڭ ئاخىرلىشىشى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بىزگە ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ ئاپەت خاراكتېرلىك جىددىي يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسەتتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار مەدەنىيىلىكىنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىش ـ قىلالماسلىق مەسىلىسىنى چۈشىنىپ يېتىپ ئىنسانلار تەرەققىياتىنىڭ بىر يېڭى رېتسىپىنى تېپىشقا مۇراجىئەت قىلىندى. ئىلگىرىكى پەلسەپە ئاتالمىش «تەبىئىي مۇھىت ئاھىرلىسا ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇق ئەھمىيىتىنى يوقىتىدۇ. ئادەم تەبىئەتكە قىممەت ئاتا قىلىدۇ» دېگەن بىر تەرەپلىمە قاراشنى دەستەك قىلىدۇ. بۇ خىل قىممەت قارىشىنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى ئىنسانىنىڭ قىممىتىنى كۆپتۈرۈپ تەبىئەتنى پەقەتلا ئىنسان قىممىتىنىڭ ۋاستىسى دەپ قارىغاچقا، ئېكولوگىيەلىك مۇھىت مەسىلىسىنىڭ يىلتىزىنى ئىنچىكە قازالمايلا قالماستىن، بەلكى مەسىلىنى چىگىچلەشتۈرۈۋەتكەن.

ئىنسانلارنىڭ نۆۋەتتىكى ئېكولوگىيەلىك مۇھىت كىرىزىسىنىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى توختاۋسىز ئىزدىنىشلىرى جەريانىدا كېيىنكى مەزگىلدە مەيدانغا چىققان ھېيدېگېر (1889 ~ 1976) پەلسەپىسىدىكى ئېكولوگىيە ئەخلاق ئىدىيەسى ئىنسانلارنىڭ ئېكولوگىزم ئىدىيەسىنى بۇرۇنقى ئېكولوگىيە ئەخلاقشۇناسلىقىدىن

تېخىمۇ كەڭلىككە ئىگە قىلدى. ھېيدىگېر ئىنسانلارنىڭ پەن ـ تېخنىكىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، تەبىئەتكە قارىتا كونتروللۇق ۋە قۇل قىلىش خاتالىقىنى تەنقىدلەپ، ئادەم تەبىئەتنىڭ بويسۇندۇر ـ غۇچىسى بولماستىن، بەلكى ئۆزىگە زۆرۈر بولغان تەبىئىي مەۋ ـ جۇداتنىڭ ئاڭلىق پەرۋىشچىسى ۋە ئاسرىغۇچىسى دەپ قارايدۇ. بۇ ـ گۈنكى زامان گۈمانىزمىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ، ئەڭ ـ ئەنۋى ئىنسان مەركەزچىلىك ئىدىيەسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئىن ـ سانىنى جانلىقلار دۇنياسىنىڭ بىر ئەزاسى دەپ قارايدۇ. تەبىئەت قوينىدىكى ھايۋانات، ئۇچار قاناتلار، دەل ـ دەرەخ ۋە تۇرلۇك جاڭ ـ لىقلارنىڭ ھەممىسى دۇنيانىڭ ئوخشاش ئەزالىرى بولۇپ، ئادەم بىلەن ئاشۇ ئوبيېكتلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئەمەلىيەتتە بىر ئائىلىدە ـ كى ئوخشاش بولمىغان ئەزالارنىڭ باغلىنىشىدۇر. ئىنسان بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ھەمدەملىك مۇناسىۋىتى ئىنسانىيلىق ئۇلارنى بويسۇندۇرۇش، ئۆزگەرتىش، خالىغانچە پايدىلىنىش، تالان ـ تاراج قىلىش مۇناسىۋىتى ئەمەس.

ئىنسان رېئال دۇنيادىكى تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەقىللىك مەخلۇق بولۇپ، ئۇ تەبىئەت قوينىدىكى باشقا جانلىقلار ـ غا سېلىشتۇرغاندا ئەڭ زور دەرىجىدە بەھرە ـ ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە. ۋاھالەنكى، تەبىئەت دۇنياسى مۇئەييەن ئىچكى قانۇنىيەت ئۇستىگە قۇرۇلغان. شۇڭا ئۇنىڭدىكى شەيئىلەرنىڭ ھەركەت ـ پا ـ ئالىيىتى ۋە باشقا تۈرلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مۇئەييەن قا ـ نۇنىيەت ئاساسىدا داۋاملىشىدۇ. ئېكولوگىيە ئەخلاقى ئىنسانىيلىق روھى پىرىنسىپىنى نوقۇل ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىن غەيرىي ئىنسان دۇنياسىغا كېڭەيتىدۇ. ئۇنىڭدا بارلىق جانلىقلار ۋە مەۋ ـ جۇتلۇقنىڭ ھەممىسى مۇستەقىل قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئىنسان بىلەن ئورتاق مەۋجۇتلۇق ۋە ئۆزئارا ماس، ئىناق ۋە تايـ ـ

ىنىشچانلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە گەۋدىلەردۇر، دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا ئىنسانلارنىڭ باشقا جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈش، ئۇنى ئورۇنسىز ۋەيران قىلىش ھوقۇقى يوق. «ھېكايە قىلىنىشچە، 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا ئامېرىكىلىقلار: ‹چۈنى پاسكىنا نەرسىلەرگە قوندىغان ھەتتا نىجاسەتتىن ئۇچۇپ كېلىپ يېمەكلىكلەرگە قونۇپ، كېسەللىك مىكروبى تارقىتىدىغان زىياندا ش، دەپ قاراپ، يۇقىرى پەن ـ تېخنىكا ئارقىلىق چۈننى يوقىتىۋەتكەن. ئەمما ئۇزاق ئۆتمەيلا ئەتراپتىكى ھەممە يەرنى سېسىقچىلىق قاپلاپ كەتكەن. بۇ خىل سېسىقچىلىق ئالدىدا ئىلغار تېخنىكا ياكى باشقا چارە ـ ئامال تېپىلمىغان. ئالاقىدار تارماقلار بۇ ئىشنىڭ چۈنىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان ھەمدە ئىسپانىيەدىن چۈن ئىمپورت قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ئامېرىكىدا چۈنىنىڭ ياشاش ھوقۇقى ئېتىراپ قىلىنىشقا ئېرىشكەندىن كېيىن بۇ سېسىق پۇراق ۋە مەينەتچىلىكمۇ يوقالغان.»[①]

تەبىئەت ئەنە شۇنداق مۇرەككەپ ۋە جانلىق ئىنكاسقا ئىگە بىر پۈتۈن ئورگانىك گەۋدە. خۇددى ھېيدىگىر ئېيتقاندەك «ئىنسان تەبىئىي مەۋجۇتلۇقنىڭ غوجايىنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ قوغدىغۇچىسى.» شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتكۈل ھاياتلىق ئورتاق گەۋدىسىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشى ھەمدە ئۆز تەقدىرىنىڭ پۈتكۈل ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ تەقدىرى ئىچىدە ئىكەنلىكىنى بىلىشى كېرەك. ئېكولوگىيە سىستېمىسىنى قوغداش ئۇچۇن ئەخلاق ئىلمى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاق چۈشەنچىسىنى ئېكولوگىيە چۈشەنچىسىگە كېڭەيتىشى كېرەك. ناۋادا ئىنسان مەركەز چىلىك ئەخلاقىنىڭ تېپىنى ياخشىلىق ــ ئىنسان ئۇچۇن پايدىلىق

① ئەختەم ئۆمەر: «يىراق قىرلاردىن ئانا يەرگە سالام»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2008 ـ يىلى نەشرى 107 ـ بەت.

بولۇش، يامانلىق ــ ئىنسان ئۆچۈن زىيانلىق بولۇش دەپ قارايمىز. ئىكولوگىيە ئېتىكىسىنى ياخشىلىق ــ ئىكولوگىيە سىستېمىسىغا پايدىلىق بولۇش، يامانلىق ــ ئىكولوگىيە سىستېمىسىغا زىيانلىق بولۇش دەپ قارايمىز. ئىكولوگىيە ئېتىكىسى ئەمەلىيەتتە ھاياتلىقتىن ھېيىقىش ئېتىكىسىدۇر. ئۇ پۈتكۈل ھاياتلىق ئورتاق گەۋدىسى مەركەزچىلىك ئىدىيەسىنى تەكىتلەش ئارقىلىق ئىنسان مەركەزچىلىكىدىن ۋاز كېچىدۇ.

ئالەمدىكى تۈمەن خىل شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسى ئاسمان، زېمىن، ئىنساندىن ئىبارەت ئۈچ مەنبەنىڭ بىرىكىشىدۇر. بۇ سىستېمىدا ھەرقانداق بىر تەرەپ(شەيئى)نىڭ ھوقۇقىغا چېقىلىشقا بولمايدۇ. ئىسلام دىنى ئەقىدىسىدە تەبىئەتنى، ئاسمان ـ زېمىننى قۇدرەتلىك ئاللا باشقۇرىدۇ، «ئۇ (ئاللا) ئاسمانلارنىڭ، زېمىن ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى شەيئىلەرنىڭ پەرۋەردىگارىدۇر. ناھايىتى شەپقەتلىكتۇر.»①

ئىنسانىنىڭ شەيئىلەرنى قوغدىشى، ئاسرىشى نوقۇل ھالدا ئۇنىڭ شەيئىلەرگە بولغان مېھىر ـ شەپقىتى بولماستىن، بەلكى ئاشۇ شەيئىلەرنىڭ ئىنسانغا بولغان يوللۇق تەلىپىدۇر. ئىنسانىنىڭ تۇرلۇك شەيئىلەردىن ئەيمىنىشى ئۇنىڭ تەبىئەت ئالدىدىكى ئەخلاقىي مەجبۇرىيىتىدۇر. ئىنسان پەقەت تۈمەن خىل شەيئى ۋە جانلىقلاردىن ئەيمىنىش، ئۇلارنى ئاسراش ھالىتىگە كىرگەندىلا ئاندىن ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئادەملىك خاراكتېرىنى نامايان قىلالايدۇ.

غەرب ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئېتىكىلىق ئاساسى ھاياتلىقتىن ئەيمىنىش ئەخلاقى، زېمىن ئەخلاقى، ئورمان ۋە ھايۋانلارغا بولغان ئەخلاق قاتارلىق يېشىللىق ئەخلاقى ۋە يېشىل

① «قۇرئان كەرىم» «سۈرە نەبە» 78 ـ سۈرە. مىللەتلەر نەشرىياتى، مۇھەممەد سالىھنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى 588 ـ بەت.

لىق ئەدەبىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىنسانلار ئۇزاق مۇددەتلىك مەدەنىيلىك يولىنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن تەبىئەتنىڭ قىممەتنى تونۇپ، تۇمەن شەيئىدىن ھېيىقمشتەك قەدىمكى ئېتىقاد ئەنئەنىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. بۇ يالغۇز ئىنسانلارنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇتلۇق كىرىزىسىنى ھەل قىلىشنى مەقسەت قىلغان ئۇنۇملۇك ئۇسۇل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاشۇ ئەسلىي ماھىيەتلىك مەدەنىيلكنى تولۇق قۇتقۇزۇۋېلىشنىڭمۇ تۈپ چىقىش يولىدۇر.

1) رولستوننىڭ «قوغداش قىممىتى» قارىشى

ئامېرىكا ئالىمى، كولورادو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى ھولمېس رولستون (1932 ــ) ھازىرقى زامان غەرب مۇھىت ئېتىكىشۇناسلىقىنىڭ مۇھىم ۋەكىلىدۇر.ئۇنىڭ «مۇھىت ئەخلاق-شۇناسلىقى» ناملىق ئەسىرى بۇ جەھەتتە ئالاھىدە تەسىرگە ئىگە. رولستون قىممەت نەزەرىيەسى نۇقتىسىدىن چىقىپ مۇھىت ئېتىكسىنى تەتقىق قىلىشنىڭ نەزەرىيەۋى پىرىنسىپلىرىنى يارىتتى. ئۇ تەشەببۇس قىلغان نەزەرىيە «تەبىئەتنىڭ قىممىتى» ئەڭ زور دەرىجىدە ئومۇملاشقان سىستېمىچانلىققا ئىگە نەزەرىيەدۇر. ئەنئەنىۋى مەنىدىكى تەبىئىي بايلىقلارنى قوغداش خاھىشى ئاساسەن ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى چىقىش قىلغاچقا، ئۇنىڭ تەبىئەتكە كۆڭۈل بۆلۈشى پەقەتلا تەبىئەت دۇنياسىغا قارىتا ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇڭا بۇ خىل ئەخلاقىي پوزىتسىيە بىر تەرەپلىمىلىككە ئىگە. ئۇنىڭ قارىشىچە مەلۇم بىر ئادەم پەقەتلا ئۆزى بىلەن ئوخشاش تۇردىكىلەرنىڭ مەنپەئەتىنىلا قوغدىسا، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ دەرىجىسى پاسىلى تۆۋەن بولۇپلا قالمايدۇ، بەلكى باشقا جانلىقلارغا ھېچقانداق پايدىسى يوق بولىدۇ. ئىنسان بىلەن غەيرىي ئىنسان

مەۋجۇتلۇقنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك پەرقى شۇكى، ھايۋان ۋە ئۆسۈم-لۈكلەر پەقەت ئۆزىگە ۋە ئۆزىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا ياكى ئۆز تۈرىدىكىلەرگىلا كۆڭۈل بۆلسە، ئىنسانلار ئاڭلىق ۋە كەڭ دائىرىدە ئۆز مۇھىتىدىكى بارلىق جانلىقلار ۋە مەۋجۇتلۇققا كۆڭۈل بۆلىدۇ. رولستون تەبىئەتنىڭ ئادەمنى باھالاش ئۆلچىمىنىڭ تاشقى قىممىتىنى تەكىتلەش بىلەن بىللە، يەنە تەبىئەتنىڭ ئىچكى قىممىتىنى تەكىتلىگەن. ئۇنىڭ نەزەردە تۇتقىنى تەبىئەتنىڭ كۆپ خىل قىممىتىدۇر. تەبىئەتنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان قىممىتى 1) ھاياتلىقنى قوللاش قىممىتى، (2) ئىقتىسادىي قىممىتى، (3) كۆڭۈل ئېچىش قىممىتى، (4) ئىلمىي قىممىتى، (5) گۈزەللىك قىممىتى، (6) تۈرلەرنىڭ گېنىنى ساقلاش ۋە كۆپ خىللاشتۇرۇش قىممىتى، (7) تارىخىي قىممىتى، (8) مەدەنىيەتتىكى سىمۋوللۇق قىممىتى، (9) خاراكتېر يارىتىش قىممىتى، (10) كۆپ خىللىق ۋە بىر دەكلىك قىممىتى، (11) مۇقىملىق ۋە قوزغىلىشچانلىق قىممىتى، (12) دىيالېكتىكىلىق قىممىتى، (13) ھاياتلىق قىممىتى، (14) دىنىي قىممىتى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ خىل قىممەتلەرنىڭ تەكىتلىنىشى ئىنسانلارنى بىر تەرەپلىمە ھالدا نوقۇل تەبىئەتنىڭ ماددىي ئېقتىسادىي قىممىتىگىلا ئەھمىيەت بېرىش ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۇلارغا تەبىئەتنىڭ كۆپ خىللىقىغا ئىگە ئۇنىڭ ۋېرسال قىممىتىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن نەزەرىيەۋى ئاساس يارىتتى.

رولستون يەنە مۇنداق قارىغان: تەبىئەت دۇنياسى ھەر خىل قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇلار ئىچكى قىممەت، قوراللىق قىممىتى، ئېكولوگىيەلىك قىممىتى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ دېگەنلىك ئىنساننىڭ ئىدراكلىق ئېڭى يوقالغان ھالەتتىمۇ تەبىئەتنىڭ باشقا قىممىتى يەنىلا ساقلىنىدۇ. ئىنساننىڭ تەبىئەتتىن ئىلمىي پايدىلىنىش ھوقۇقى بار بولۇپ،ئۇلار تەبىئىي بايلىقلارنىڭ

ماددي شەكلىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئۆز ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. لېكىن بۇ خىل هوقۇق تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئومۇمىي تەرتىپ ۋە شەكلىنى ئۆزگەرتمەسلىكنى شەرت قىلىشى كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن، تەبىئەت ئۆزگە خاس ماهىيەتلىك ئىچكى قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدىكى شەيئىلەرنىڭ هەممىسى ئۆزىنىڭ مۇقەررەر مەۋجۇتلۇق تەرتىپىگە ۋە يوشۇرۇن ئىقتىدار قىممىتىگە، ئۆزلىرىگە تەۋە بولغان قەدىر ـ قىممەتكە ئىگە. شۇڭا ئىنسانىنىڭ تەبىئەتتىكى هەر خىل هاياتلىق تۇرلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى هۆرمەتلەش، تەبىئىي قانۇنىيەتلەرنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بار. رولستون ئۆزىنىڭ «پەلسەپە قاقاسلىققا يۇزلەنمەكتە» ناملىق ئەسىرىدە قىممەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئەسلىي ئوبيېكتچانلىقىنى تەكىتلەپ ئىلگىرىكى پەلسەپىنىڭ پەقەت ئىنسان قىممىتىگىلا ئەھمىيەت بېرىپ تەبىئەتنىڭ قىممىتىگە سەل قارىغان ئاجىزلىقىنى ئېچىپ كۆرسەتتى. ئۇ يەنە شەيئىلەرنىڭ قىممىتىگە ئادەمنىڭ مەلۇم سۇبېكتىپ خاهىشى بويىچە قارىماي، بەلكى ئاشۇ شەيئىنىڭ ئۆزىدە بار بولغان مەلۇم خاسلىق ئارقىلىق مۇئامىلە قىلىپ، ئىنسان مەركەزچىلىك خاهىشىدىن ساقلىنىش كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى. رولستون بۇ هەقتە «قىممەتنىڭ ماهىيەتلىك خاسلىقى ئۇنىڭ ئىجادچانلىق خاراكتېرىدە، يەنى شەيئىدە ئىجادچانلىق تەرىپى بار بولسىلا قىممەت بار بولىدۇ»[1] دەپ قارىغان.

تەبىئەت مۇئەييەن مۇستەقىل قىممەتكە ئىگە دېگەنلىك دەل تەبىئەتنىڭ ئۆزىدە ئىجادچانلىق مەۋجۇت دېگەنلىكتۇر. تەبىئەتتىكى تۇمەنمىڭلىغان شەيئىلەر تەبىئىي مۇهىتقا ماسلىشىش ئارقى-

---

① رولستون: «تەبىئەتنىڭ قىممىتى ۋە قىممەتنىڭ ماهىيىتى»(«تەبىئەت دىيالېكتىكىسى تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1999 ـ يىللىق 2 ـ سانى.

لىق مەۋجۇت بولۇپ، تەرەققي قىلىپ ئۆزئارا تايىنىش ۋە رىقابەت جەريانىدا تەبىئەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تەبىئەتنىڭ مۇرەككەپ ۋە ئىجادچانلىق خاراكتېرى ئارقىلىق جانلىنىشقا ئېرىشىدۇ. تەبىئەت دۇنياسى ئورگانىزمغا پايدىلىق بولغان پەرقلەرنى يارىتىپ ئېكولوگىيەلىك سىستېمىنى موللاشتۇرۇپ، ئۇنى تېخىمۇ كۆپ خىللاشقان ۋە ئۆزئارا ماسلاشقان هاياتلىق دۇنياسىغا ئايلاندۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر بىر خىل جانلىق ئۆزىنىڭ ئىچكى قىممىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «بىزگە زۆرۈر بولغىنى تېخىمۇ كەڭ مەنىدىكى قىممەتنىڭ ئۇقۇمىغا قارىتا پايدىلىق بولغان ھەرقانداق شەيئى ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى موللاشتۇرىدىغان، گۈزەللەشتۈرىدىغان، كۆپ خىللاشتۇرىدىغان، ماسلاشتۇرىدىغان تۈرلۈك شەيئىلەردىن ئىبارەت.»①

ئۇ يەنە مۇنداق دېگەن: «ئېكولوگىيە ئەخلاقشۇناسلىقى تەبىئەتنىڭ قىممىتى ۋە تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ھوقۇقىغا دائىر نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەتتىن ئىبارەت.»②

رولستوننىڭ قارىشىچە، مۇھىت ئەخلاقىدا كىشىلەرنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى ئوي ـ پىكرىنى مەنبە قىلىش بىلەن بىللە، يەنە بىيولوگىيە ئىلمى ۋە ئېكولوگىيەدىن ھالقىغان ھالدا ئىنسان ئېكىدا يىلتىز تارتقۇزۇپ، ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ تۈپ قىممىتىنى بەرپا قىلىش، بۇ ئارقىلىق مۇھىتنىڭ ئادەم بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ بىر مەنبە ـ يىلتىز داشلىقىنى تەشەببۇس

---

① رولستون: «پەلسەپە قاقاسلىققا يۈزلەنمەكتە»، جىلىن خەلق نەشرىدىياتى 2000 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 197 ـ بەت.

② رولستون: «مۇھىت دىداكتىكىسىنىڭ تۈرلىرى» («پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن تەرجىمە» 1999 ـ يىللىق 4 ـ سانى 17 ـ 22 ـ بەتلەر.

قىلىش زۆرۈر.

سانائەتلەشكەن دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئېڭىدا تە-
بىئەت نوقۇل قورال - ۋاستىلىك قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ پە-
قەت كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىرادىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىنىڭ ۋاسە-
تىسى دەپ قارىلمىدۇ. ئەمما ئېكولوگىيە ئەخلاقشۇناسلىقىدا تەبىئەت
شەك - شۇبھىسىز تەبىئىي ئىچكى قىممەتكە ئىگە. رولستون
مۇنداق دېگەن: «مەلۇم بىر ئادەمنىڭ ئۆزى ياشاپ تۇرغان ۋە مەۋ-
جۇتلۇقىمىزنىڭ مەنبەسى بولغان يەر شارى هاياتلىق ئورتاق گەۋ-
دىسىگە قارىتا سۆيۈش ۋە كۆڭۈل بۆلۈش تۇيغۇسى بولمىغان بولسا،
ئۇ هالدا هەقىقىي سۆيگۈ ماھارىتىگە ئىگە پەيلاسوپلارمۇ بولمىغان
بولاتتى.» ①

ئىنسانلاردا ئاڭلىق هالدا ئۆز - ئۆزىنى گۈللەندۈرۈش روھى
بولۇش بىلەن بىللە، يەنە هاياتلىق ئېكولوگىيە سىستېمىسىنى
ئاڭلىق تونۇيدىغان ۋە ئۇنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلايدىغان مەدەنىيە-
لىك بولۇشى كېرەكمۇ - يوق؟ ئەگەر ئىنسان ئىدىيە ۋە تېخنىكا
جەھەتتە تەرەققىي قىلىپ، زور كۈچ بىلەن تەبىئەتنى ئۆزگەرتىۋې-
تەلەيدىغان دەرىجىگە يەتكەن بولسا، ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ بۇ خىل
ئۆزگەرتىشى يىرتقۇچ هايۋاننىڭ تۇرقى ۋە قارا كۈچىدىن قانچىلىك
پەرقلىنىدۇ؟ رولستون بۇ مەسىلىنى يەنە مۇنداق شەرھلىگەن:
«ئىنساننىڭ تەبىئىي مۇھىتقا بولغان مەلۇم سەلبىي تەسىرىنى
ئەخلاق جەھەتتە قىسمەن قوبۇل قىلىشقا بولىدىغانلىقى پەقەت ئۇ-
نىڭ هايات - ماماتىغا تاقىشىدىغان تەلىپىنى قاندۇرۇش دائىرىسى-
دىلا چۇشىنىشكە بولىدۇ.» بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىدىكى
«ئادەم پەقەت ئاچ قېلىپ هاياتىغا خەۋپ - خەتەر يېتىش هالىتىگە

① رولستون: «پەلسەپە قاقاسلىققا يۈزلەنمەكتە»، جىلىن خەلق نەشرى-
ياتى 2000 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 11 - بەت.

يەتكەندە تەبىئي جانلىقلارنى ئوۋلاشقا بولمدۇ» دەپ قارىغانغا ئوخشاش. ھازىرقى زامان تېخنىكا مەدەنىيلىكنىڭ تۈپ سەۋەبلىكى، ئۇنىڭ زۆرۈر ئېھتىياج بىلەن ئىككىلەمچى ئېھتىياجنى پەرقلەندۈرمىگەنلىكىدە. گەرچە ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە بولغان ئېھتىياجى ۋە تەسىرىنى مەلۇم دەرىجىدە چۈشىنىشكە بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى زامان ئادەملىرى تەبىئەتتىن بەھرىلىنىش ۋە نەپسىنى قاندۇرۇشتا ئىلگىرىكى دەۋردىكى ئىنسانلار نەزىرىدىكى مۇۋاپىق چەك ـ ئۆلچەمدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتتى. بۇ ھالنى ئېكولوگىزمچىلار خۇددى ئاچ قالغان بىر شىر بىر كۈندە 15 جە-رەننى ئۆلتۈرۈپ يەم قىلىشتەك يۇقىرى پەللىلىك باسقۇچ دەپ قا-رىشىدۇ. رولستون ۋەكىللىكىدىكى بۈگۈنكى زامان ئېكولوگىيە قىممەت قارىشى غەرب كېيىنكى مودېرنىزملىق پىكىر ئېقىمىنىڭ مۇھىم بىر مەنبەسىگە ئايلاندى. ئامېرىكا ئالىمى دەيۋ گىرىفىننىڭ سۆزى بويىچە ئۇ «كېيىنكى مودېرنىزملىق ئىدىيە تولۇق ھالدا ئې-كولوگىيەگە تەۋە» ئىلغار ئىدىيەۋى تەپەككۇر ئىدى.

2) سۋېيتزېرنىڭ ھاياتلىقتىن ھېيىقىش دىداكتىكىلىق تە-شەببۇسى

ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى ۋە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىك تارد-خىدىكى يەنە بىر مۇھىم شەخس فىرانسىيەلىك ئالىم ئالبېرت سۋېيتزېر (1875 ~ 1965)دۇر. ھاياتلىق ئورتاق گەۋدىسىنى مەركەز قىلغان مۇھىت قوغداش ئېقىمىدىكىلەر مۇنداق دەپ قارا-دۇ: غەربتىكى ھايۋانلار پاراۋانلىقى قارىشىنىڭ ھېس ـ تۇيغۇ ئۆل-چىمى تار دائىرىلىك بولۇپ، تەبىئەت دۇنياسىدىكى تېخى بايقالما-غان جانلىق شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى قىممەت ئاساسىي گەۋدىسى سۈپىتىدە قارىلىپ، ئەخلاق دائىرىسىگە ئېلىپ كىرىلىشى كېرەك؛

ئەنئەنىۋى تار مەنمدىكى چۇشەنچە ئۆلچىمىگە ئاساسەن تۇزۇلگەن مۇھىت سىياسىيسىمۇ يېتەرلىك ئەمەس. شۇڭا تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق جانلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلارنىڭ ھاياتىدا كەم بولسا بولمايدىغان نەرسە، شۇنداقلا ئۇلار ئىنسانلارنىڭ ھۆرمىتىلەش ئوبيېكتىدۇر.

سىۋېيتزېر 20 ـ ئەسىردە فىرانسىيەدە ئۆتكەن پەيلاسوپ، تېئولوگ ۋە دوختۇر، 2008 ـ يىللىق نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىنىڭ ساھىبى، جانلىقلار باراۋەرلىك ئىدىيەسىنىڭ ئىجادچىسى. ئۇنىڭ «ھاياتلىقنى قەدىرلەش»، «ھاياتلىقتىن ھېيىقىش» تەلىماتلىرى ئىلگىرىكى «جانلىقلارنىڭ ئىرادىسى» ۋە «ئەخلاق ئېھتىياجى» تەلىماتلىرىنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ھاياتلىقتىن ھېيىقىش دېگەنلىك ھاياتلىق ئورتاق گەۋدىسىنىڭ قەدىر ـ قىممىتى ۋە ئەھمىيىتىنى تونۇش، ئۆزىنىڭ ئەخلاق ئېڭىدا بارلىق جانلىقلارغا قارىتا ھۆرمەت، ھېيىقىشنى ئىپادىلەش دېگەنلىكتۇر. ئۇ دىنىي ئېتىكىنى چىقىش قىلىپ «جانلىقلارنىڭ ئىرادىسى» چۇشەنچىسىنى مۇقەددەسلىك ئىچىدە مۇقىملاشتۇرغان.

ئېكولوگىيە ئەخلاقى تەلىماتىدا سىۋېيتزېرنىڭ ھاياتلىق ئېتىكىسى ھاياتلىقتىن ھېيىقىش، ھاياتلىقنى ھۆرمەتلەش، ئۇنىڭغا بولغان سۆيگۈنى ئاساس قىلغان ھالدا بەرپا قىلىنغان. ئۇ ئۆزىنىڭ «مەدەنىيەتنىڭ پەلسەپىسى: مەدەنىيەت ۋە ئېتىكا» ناملىق ئەسىرىدە ئەخلاقنىڭ ئوبيېكتى ئىنسان دائىرىسىدىن ھالقىپ، بارلىق جانلىقلىق شەيئىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەكلىكىنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ يەنە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر خىل ئالاھىدە مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى دەپ قارىغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، «بارلىق جانلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇقەددەس، ھەتتا كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىكى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى ھاياتلىق تۈرلىرىمۇ مۇشۇ

دائىرىدە»، ئەخلاقنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپى «ياخشىلىق ھاياتلىقنى داۋاملاشتۇرۇپ ۋە ئىلگىرى سۈرۈپ، توختاۋسىز تەرەققىيات ئىدىكى ھاياتلىقنى ئەڭ يۇقىرى قىممەتكە ئىگە قىلىدۇ. يامانلىق بولسا ھاياتلىق ئورتاق گەۋدىسىنى نابۇت قىلىدۇ، ھاياتلىقنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەيدۇ. بۇ، تەبىئىي مۇقەررەر ۋە مۇتلەق ئېتىكىلىق پىرىنسىپتۇر».①

سۇبيېكتزىرنىڭ قارىشىچە، «ئىلگىرىكى ئادەم ئاساس قىلىنغان ئەخلاقلارنىڭ ھەممىسى مۇكەممەل ئەمەس، چۈنكى ئۇ پەقەتلا ئادەمنىڭ ئادەمگە قارىتا ھەرىكىتىگە چېتىلىدۇ.» ئەمەلىيەتتە ئەخلاق ئادەمنىڭ ئۆز ئەتراپى ۋە مۇناسىۋەت دائىرىسىدىكى بارلىق ھاياتلىققا قارىتىلغان ھەرىكەت پوزىتسىيەسى بىلەن باغلىنىشلىق. ئۇ پەقەت ئىنسان توپىدىن باشقا تەبىئەتتىكى بارلىق جانلىقلارنىڭ ھاياتىنى مۇقەددەس بىلگەندىلا ئاندىن مۇكەممەل ئەخلاق نەزەريىسىگە ئىگە بولالايدۇ.② «ياخشىلىق ھاياتلىقنى قوغداپ ئۇنى ئىلگىرى سۈرسە، يامانلىق ھاياتلىققا توسالغۇ بولىدۇ، ھەتتا ئۇنى ۋەيران قىلىدۇ. بىز پەقەت ئۆزىمىزنىڭ ئىلگىرىكى بىر تەرەپلىمە قاراشلىرىمىزدىن قۇتۇلۇپ، تەبىئەتتىكى باشقا ھاياتلىق تۈرلىرىدىن يىراقلىشىش خاھىشىنى تاشلاپ، ئەتراپىمىزدىكى تۈرلۈك ھاياتلىق ئورتاق گەۋدىسى بىلەن زىچ ماسلىشىپ بىرىكىدىغانلا بولساق ھەقىقىي مەنىدىكى ئەخلاققا ئىگە بولالايمىز.»③

سۇبيېكتزىر ھاياتلىقنىڭ تۈپ نەزەريىسى بولغان «ھاياتلىقنى ھۆرمەتلەش»نى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ بۇ تەلىماتى كېيىنكىلەر تەرىپىدىن راۋاجلاندۇرۇلۇپ، «تەبىئەتنى ھۆرمەتلەش» ئىدىيەسىنى

---

①②③ ئا.سۇبيېتزىر «ھاياتلىقتىن ھېيىقىش»، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى نەشرىياتى 1996 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 9 ـ، 133 ـ، 19 ـ بەتلەر.

شەكللەندۇردى. ھەربىر جانلىق شەيئىنىڭ ھەممىسىدە ياخشىلىق مەۋجۇت. ئۆزىدە ياخشىلىق بار بولغان مەۋجۇداتتا تەبىئىي قىممەت بار بولىدۇ. تەبىئەتتىكى جانلىق شەيئىلەرنىڭ مەنپەئەتى ئۇچۇن كۆيۇنمىدىغان ياخشىلىقنىڭمۇ باشلىنىش نۇقتىسى تەبىئەتكە كۆيۇ- نۇش دېگەنلىكتۇر. ھاياتلىقتىن ھېيىقىش ئېتىكىسى تەبىئەتنى سۆيۇش ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسىگە كۆيۇنۇش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن تۇمەنمىڭ شەيئىنى ھۆرمەتلەش دىداكتىكىسىدۇر. ئىنسان تەبىئەتتىكى تۇمەنمىڭ خىل شەيئىنى ھۆرمەتلەپ، ئۆزىنىڭ پائالىيەتچان رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئادەملىك قەدىر - قىممىتىنى ساقلىمىدۇ - يوق؟ بۇنىڭغا مۇنداق ئىككى تەرەپتىن جاۋاب بېرىش زۆرۇر. بىرىنچىدىن، ئىنسان تەبىئەتتىن ھېيىقىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەبىئەتنى بويسۇندۇرغۇچىدىن ئۇنى ئاڭلىق ھالدىكى قوغدىغۇچىغا بۇرۇلۇشى ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ دۇنيانى قوغداش جەريانىدا ئۆز قەدىر - قىممىتىنى ساقلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئىنساننىڭ ئەمەلىي مەۋجۇتلۇق پائالىيىتى دۇنيادىن توختاۋسىز ئېلىش ۋە ئۇنى خورىتىشتىن چېكىنىپ، ئالەمدىكى تۇمەنمىڭ خىل شەيئى بىلەن ئۆزئارا تەڭ - باراۋەر ۋە ھەمدەمدە بولۇش ئارقىلىقلا ئاندىن تەبىئەت ئۆزىنىڭ پەرۋىش قىلىنىش ھالىتىگە يېتەلەيدۇ.

سۆھبەتزېھر ئۆزىنىڭ «مەدەنىيەت ۋە ئېتىكا» ناملىق ئەسىرىدە مەدەنىيەت بىلەن مەدەنىي ئىلگىرىلەشنىڭ ئىچكى مەنىسىنى شەرھلەپ، مەدەنىيەتنىڭ ئوچۇق خاراكتېرلىك كىرىزىسى بىلەن يوشۇرۇن مەنبەسىنى كۆرسىتىپ، مەدەنىيەتنى ئېكولوگىيە ئېتىكىسى قىممەت خاھىشىغا ئىگە قىلغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، مەدەنىيەت ماددىي مەدەنىيەت، ھەربىر مەدەنىيەتنىڭ ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى شەرھلەشتە مۇنداق ئۇچ تەرەپنى پۇختا ئې-

گىلەش كېرەك: بىرى، بىلىم ۋە ئىقتىدارنىڭ تەرەققىياتى؛ ئىكىنچىسى، ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش تەرەققىيات ھالىتى؛ ئۈچىنچىسى، ئادەمنىڭ مەنىۋى تەرەققىياتى. بۇ ئۈچ تەرەپنىڭ بىر-لىككە كېلىشى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسىنى بېكىتىش-نىڭ ئۆلچىمى، لېكىن ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغىنىشى، بولۇپمۇ يېقىنقى زامان سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىن ئىلىم - پەن ئىدرا-كىزمىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا كىشىلەردە خاتا يوسۇندا بە-لىمنىڭ ئۆسۈشى، ماددىي بايلىقنىڭ ئېشىشىنى مەدەنىيەتنىڭ تە-رەققىياتى دەپ قاراش ھالىتى شەكىللەندى. بۇ خىل ئاينىپ كې-تىش ھادىسىسى تەبىئىي ھالدا ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋە-تىدە ئىنسان مەنپەئەتپەرەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىغا كۆز تىككەن ئالىم سە-ۋېيتزېر مەدەنىيەتنىڭ ياتلىشىشى، بولۇپمۇ پەن - تېخنىكىدىكى غەيرىيلىكنىڭ ئىنسانلار ۋە يەر شارىدىكى جانلىقلارغا كەلتۈرگەن غايەت زور بۇزغۇنچىلىقىنى تونۇپ يېتىپ، بۇ خىل بۇزغۇنچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مەنبەنى ئىنسانلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى مەركەز قىلىشى، نەپسانىيەتچىلىكى ۋە مەنىۋى مەدەنىيلىكنىڭ يىمىرىد-لىشىگە باغلاپ چۈشەندۈرگەن. شۇڭا بۇ خىل بۇزغۇنچىلىقنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتۇپ، غەيرىيلەشكەن مەدەنىيەتتىن تولۇق ۋاز كې-چىش ئۈچۈن ئۇ ئىنسانلار مەنىۋى مەدەنىيىتىنى قايتا قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، «ھاياتلىقتىن ھېيىقىش»تەك جانلىقلار باراۋەر-لىكى ئىدىيەسىنى ئوتتۇرىغا چىقارغان. بۇ خىل ئەخلاق مەنىۋى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ يادروسى. ئىنسانلار پەقەت تەبىئەتنىڭ قىممىتىنى ئاڭلىق ھالدا تونۇپ، بىر تەرەپلىمە ھالدىكى ئۆز - ئۆزىنىلا مەركەز قىلىشتەك مۇستەبىت ئىدىيەۋى خاھىشتىن قول ئۈزۈپ، تەبىئىي ھاياتلىقتىن ھېيىقىشتەك ئەخلاقىي ئاڭلىقلىقا

يەتكەندىلا ئاندىن ھەقمقىي مەدەنىيەت ياراتقۇچىغا ئايلىنالايدۇ. سۆھبىتزىھر 1928 ـ يىلى گىيوتى مۇكاپاتىغا ئىرىشكەن چاغدىكى نۇتقىدا ئۆز ھېسسىياتىنى مۇنداق ئىپادىلىگەن: «بارلىق پەلسەپە-لەرنىڭ نىشانى بىز ئىنسانلارنى كائىنات بىلەن قانداق ئۇيۇلدا ئىدراكىي مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى ياكى ئۇنىڭ بىلەن قانداق ئىچكى باغلىنىش ئورنىتىش كېرەكلىكىنى بىلىش ھەققىدە ئويلاندۇ-رۇش ھەمدە بۇ ئارقىلىق ئىلھامغا قانداق ئىرىشىش، قانداق پائالە-يەت قىلىشنى بىلدۇرۇشتىن ئىبارەت.» ئۇنىڭ قارىشىچە، ئادەم-نىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى دېگەنلىك ھاياتلىقتىن ھېيىقمشنى ئۆزد-نىڭ ئەخلاق ئەقىدىسىگە ئايلاندۇرۇش دېگەنلىكتۇر. ئادەم پەقەت شۇنداق قىلالىغاندىلا ئاندىن ھەقمقىي ئىنسانىيلىقى ۋە قىممىتىنى ئەملگە ئاشۇرالايدۇ.

3) لېئوپولدنىڭ «زېمىن ئەخلاقى» تەشەببۇسى

ھاياتلىقنىڭ يىلتىزى ــ ئەخلاق. ئەخلاقنىڭ ئەھمىيەت بې-رىشكە تېگىشلىك مۇھىم نۇقتىسى بولغان قىممەت چۈشەنچىسىنى تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق جانلىقلار تۈرى ۋە ئۇنىڭ ئېكولوگە-يەلىك بىر پۈتۈنلۈك گەۋدىسىگە بۇراش قارىشى «زېمىن ئېتىكە-سى» دېگەن ئىدىيەگە مەنسۇپتۇر. بۇ نەزەرىيە ئامېرىكا ئېكولوگە-يە مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىسى، ھازىرقى زامان مۇھىت ئېتىكشۇ-ناسلىقنىڭ ئاتىسى دەپ شۆھرەت قازانغان ئالدو لېئوپولد (1887 ~ 1948) تەرەققىي قىلدۇرۇپ چىققان بىر خىل ئەخلاق ئېتىكىسە-نىڭ يېڭى شەكلىدۇر. لېئوپولدنىڭ مۇھىتىپەرۋەرلىك ھەرىكىتى ئەينى دەۋردىكى ئەمدىلا شەكىللىنىۋاتقان ئېكولوگىيە تەنقىدچە-لىك ئىلمىغا بەلگىلىك ئىدىيەۋى ئاساس سالغان.

غەرب ئالىملىرى ئۆز ئەللىرىنىڭ تەبىئىي مۇھىتىنىڭ ئۆزگە-

رىشلىرىگە دىققەت قىلىپ ئۆز يۇرتىنىڭ دەريا ـ دېڭىز، كۆل، دەشت ـ باياۋانلىرىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا ئاشۇ رايونلارنىڭ تا-رىختىن بۇيانقى گېئولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلىرى، هايۋانات ۋە هەر خىل ئۆسۈملۈكلەر تۈرىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئازىيىۋاتقانلىقى، يې-قىنقى دەۋرلەر مابەينىدە زېمىنلىرىنىڭ چۆللىشىپ كەتكەنلىكىنى بايقىغان. شۇنىڭدىن كېيىن لېئوپولد ئۆزىنىڭ ۋىسكانسون سازلىق زېمىنى ۋە يايلاقلىرى هەققىدە 1949 ـ يىلى يازغان ئاممىباب ئە-سىرى «قۇملۇق يۇرت يىلناملىرى»[1]دا ئۆزىنىڭ تەبىئىي مۇهىت هەققىدىكى قاراشلىرىنى كومپىدىيەلىك تۈستە ئىپادىلىگەن. ئۇ بۇ ئەسىرىنىڭ بېشىدىلا چۆللىشىپ تاشلۇېتىلگەن بىر دېهقانچىلىق مەيدانىنىڭ بىر يىلنىڭ 12 ئېيىدىكى ئوخشىمىغان مەنزىرىسىگە قارىتا نۇقتىلىق كۆزىتىش ۋە ئىزدىنىش ئېلىپ بارىدۇ. ئۇ ئائى-لىسىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە مۇشۇ مەيداندا ئېكولوگىيەلىك مۇ-هىتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خاراكتېرلىك جاپالىق ئىزدىنىدۇ. ئۇ يەنە بۇنىڭغا ئۇلاپ ئېنېرگىيە تېجەش ۋە مۇهىت قوغداش جەهەت-تىكى مەسىلىلەردە ئامېرىكىنىڭ باشقا جايلىرىدىكى بۇنىڭغا ئوخ-شاش مەسىلىلەرنىمۇ بايان قىلىدۇ.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئامېرىكا مۇهىتپەرۋەرلىرىنىڭ تەبىئىي بايلىقلارنى قوغداش تەشەببۇسى تەبىئىي بايلىقلارنى ئې-چىپ پايدىلىنىش نۇقتىئىنەزىرىدىن چىقىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسا، لېئوپولدنىڭ زېمىننى ئۇلۇغلاش، زېمىننى سۆيۈش نەزەر-يەسى هاياتلىقنىڭ بىر پۈتۈنلۈك قارىشى ۋە تەبىئەتنىڭ ئەبەدىي-لىك قىممىتىنى چىقىش قىلغان. ئۇنىڭ ئىدىيەۋى قاراشلىرى ماهىيەتتە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئېكولوگىيەلىك تايىنىشچانلىق مۇناسىۋىتىنى ئوبيېكتىپ تونۇش ئاساسىدا شەكىللەنگەن پەلسە-

① جىلىن خەلق نەشرىياتى 1997 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

پىۋى خۇلاسە، شۇنداقلا ئىنسانلارغا چىقىرىلغان يېڭىچە ئېتىكـ-
لىق ئاڭنىڭ چاقىرىقىدۇر. لېئوپولد زېمىننى ئۇلۇغلاش ئەخلاق
قارىشىدا ئېتىكا بىلەن زېمىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ
ۋاستىچانلىق رولىغا ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئەنئە-
نىۋى ئەخلاق چۈشەنچىسىدە يەنىلا ئىقتىسادىي مەنپەئەت ھۆكۈمران
ئورۇندا تۇرغاچقا، ئۇنىڭدا كىشىلەر ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئۆلچەم -
پىرىنسىپى بويىچە تەبىئەت دۇنياسىغا باھا بەرگەن؛ كىشىلەر پەقەت
ئىقتىسادىي مەنپەئەتىنىلا چىقىش قىلىپ تەبىئەتتىن پايدىلىنىش
ۋە قوغداش تەدبىرىنى قوللانسا، بۇ بىر تەرەپلىمىلىككە ئىگە. شۇ-
ڭا ئۇ، زېمىن ئەخلاقشۇناسلىقى ئىلگىرىكى ئادەمنىلا مەركەز قىل-
غان ئەخلاقنى ئۇقۇم ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ئۆزگەرتىشنى تەلەپ
قىلىدۇ. بۇنى ئۇ (1) ئەخلاقشۇناسلىقنىڭ نورمال پائالىيەت ئۇ-
قۇمى چوقۇم تەبىئەت دۇنياسىغا كۆڭۈل بۆلۈشكە كېڭەيتىلىش
ئارقىلىق ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرۇش
زۆرۈر؛ (2) ھوقۇق ئۇقۇمى تەبىئەت ئەمەلىي گەۋدىسىگە كېڭەيتە-
لىشى، تەبىئەت قوينىدىكى ھاياتلىق ئوبيېكتلىرىدا مەڭگۈ
داۋاملىشىدىغان ھوقۇق بولۇشى كېرەك؛ تەبىئەتتىكى تاغ - دەريا،
دەل - دەرەخ، ھايۋانات ۋە ئۇچار - قاناتلاردىن تارتىپ قۇرت -
قوڭغۇزغىچە ھەممىسىدە مەۋجۇتلۇق ھوقۇقى بار بولۇشى كېرەك؛
(3) زېمىن ئەخلاقشۇناسلىقى يېڭى قىممەت ئۆلچىمىنى بەرپا قە-
لىش ۋە ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇش زۆرۈر، دەپ ئۇچ جەھەتتىن شەرھ-
لىگەن. ئىنسان زېمىندىكى ھاياتلىق ئورتاق گەۋدىسىنىڭ ھۆ-
كۈمرانى ياكى بويسۇندۇرغۇچىسى ئەمەس، بەلكى ئاددىي بىر ئەزا-
سى. شۇڭا ئۇ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە قاراتقان ھەددىدىن زىيادە
تەلىپىنى چەكلەپ ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇشىنىڭ ئال-
دىنى ئالىدىغان «زېمىن ئەخلاقى» بار بولۇشى كېرەكلىكىنى تە-

كىتلىگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ «زېمىن ئېتىكىسى» ناملىق كىتابىدا زې-
مىنىڭ ھەرقانداق يېرى مۇقەددەس، زېمىننىڭ ئەسلىدىن بولۇشقا
تېگىشلىك ئېكولوگىيەلىك قىممىتى ھەرگىزمۇ نوقۇل ئىقتىسا-
دي قىممەت دېگەنلىك ئەمەس، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئىقتىسادي
قىممىتى يوق بولغان جايلار چىقىرىۋېتىلگەندە تەبىئەت ئېكولو-
گىيە سىستېمىسىنىڭ مۇكەممەل فۇنكسىيەسى بۇزۇلۇپ زېمىننىڭ
مۇقىم ۋە بىر پۈتۈنلۈكى ئۈچۈن زىيانلىق تەسىر ئېلىپ كېلىدۇ؛
تۆۋەن ئىقتىسادي قىممەتكە ئىگە زېمىن، مەسىلەن، سازلىق يەر،
پاتقاقلىق، قاقاس يەر قاتارلىقلاردىكى جانلىقلار توپىنىڭ گەرچە
ئادەملەرگە ئىقتىسادي جەھەتتە پايدىلىق قىممىتى بولمىسىمۇ،
لېكىن ئۇلار مۇشۇ زېمىندىكى ياۋايى جانلىقلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر-
نىڭ مەۋجۇت بولۇش ۋە گۈللىنىشىدىكى مۇھىم ماكانىدۇر؛ ئەگەر
بۇ جايلار بۇزۇۋېتىلسە، ئۇ يەردىكى بىيولوگىيەلىك بايلىقلارمۇ زە-
يانغا ئۇچرايدۇ، دەپ قارىغان.

لېئوپولدنىڭ قارىشىچە، «زېمىن بىلەن ئىنسان ئورتاق گەۋدە.
ئىنسان بۇ ئورتاق گەۋدىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپلا قالماستىن، بەل-
كى ئۇنىڭدا مۇشۇ ئورتاق گەۋدىگە قارىتا ئەخلاقىي بۇرچ بولۇشى
كېرەك.» ئۇ ئۆزىنىڭ «قۇملۇق يۇرت خاتىرىلىرى»نىڭ ئاخىرقى
قىسمى «زېمىن ئېتىكىسى»دە ئۆز قارىشىنى مۇنداق يەكۈنلىگەن:
«ئىنسانىنىڭ ئېتىكىلىق جۇشقۇنچىسى مۇنداق ئۇچ قاتلام بويىچە
تەرەققىي قىلىدۇ. بۇرۇنقى ئەخلاق ئۇقۇمى ئادەم بىلەن ئادەم ئو-
تتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلسا، كېيىنكىسى ئادەم
بىلەن جەمئىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. لېكىن
ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ
تەدرىجىي ھالدا ئۇچىنچى قاتلام ــ ئىنسان بىلەن تەبىئەت ياكى
زېمىننىڭ مۇناسىۋىتى بارلىققا كېلىدۇ.» ئۇنىڭ قارىشىچە، «زې-

ممن نوقۇل هالدىكى تۇپراق ئەمەس، ئۇ كىلىمات، سۇ، ھايۋانات، ئۆسۈملۈك قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىنسان بولسا مۇشۇ ئورتاق گەۋدىنىڭ باراۋەر بىر ئەزاسى ۋە ئېكولوگىيەلىك قىممەت جەھەتتە ئۇنىڭ ئاددىي پۇقراسىدۇر.» بۇ ئورتاق گەۋدە ئىچىدە ھەر - بىر ئەزانىڭ دائىملىق مەۋجۇت بولۇش ھوقۇقى بولىدۇ.

تارىختىكى بىر قاتار ئاچچىق ساۋاقلار شۇنى كۆرسەتتىكى، ئىنسانلارنىڭ ئاڭ قارىشىدا تەدرىجىي ھالدا شەكىللىنىۋاتقان نو - قۇل ئىقتىسادىي ئۇنۇم قوغلىشىش ۋە قىسقا مۇددەتلىك مەنپەئەت - كە ئەھمىيەت بېرىش ھادىسىسى ئاخىرىدا ئۇلار ئۈچۈن ئۇزاق مۇد - دەتلىك ئاپەتلەرنى ئېلىپ كېلىشى، ئەكسىچە بەزىبىر ئېنىق ئىق - تىسادىي مەنپەئەتكە ئىگە بولمىغان مۇھىت ھەر بىكىتى ئىنسانلارغا ئويلاپ يەتكۈسىز پايدا ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن. ئەگەر ئىنسانلار - نىڭ زېمىنغا تۇتقان ھەر بىكەت پوزىتسىيەسىنىڭ تەسىرى ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىگە دەخلى - تەرۇز يەتكۈزسە، كىشىلەر مۇشۇ خىل پاي - دىنغا چېتىشلىق بولغان ئەخلاقىي قاراش جەھەتتە ئېنىق تونۇشقا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا يىراقنى كۆرەلمەيدىغان، نوقۇل ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئۈچۈنلا قىلىنغان بىنورمال ھەر بىكەتكە قارشى تۇرۇپ، زېمىندىكى ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە بارلىق ھاياتلىق ئەزالىرىنىڭ تەبىئەتنى قوغداش ھەر بىكىتىنى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرۈش لازىم. ئەمەلىيەتتە بىز ئىنسانلارنىڭ زېمىنغا قارىتا بىۋاسىتە بۇرچ - مىز ۋە ۋاسىتىلىك بۇرچىمىز بار.

5. ئېكولوگىيە ئېتىكىسىنىڭ ئۆزلۈك قارىشى ۋە ئېستېتىكىلىق ئاساسى

ئىنسان تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى، دۇنيادىكى بارلىق ھاياتلىق تۈرلىرىنىڭ سەرخىلى، لېكىن ئۇ كېيىنكى ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىدىكى يۇكسەك گۇمانىتارلىق روھنى يوقىتىپ، نوقۇل كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنىڭ كويىدا تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق تەبىئي ھايۋانلىق دەرىجىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، ئاخىرىدا تەبىئەت دۇنياسىدىن بۆلۈنۈپ ئىجتىمائىيلىققا ئىگە دەرىجىدىن تاشقىرى ئىدراكىي مەخلۇققا ئايلانغان. ئىنسانلار گەرچە تەبىئەت قوينىدا تۇغۇلۇپ، تىرىكچىلىك قىلىپ، گۈللىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇزاق مەزگىللىك تارىخى جەريانىدا تەبىئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئاينىشقا يۈزلەنگەن، ئۆز - ئۆزىنى ئۇنتۇغان. ئىنسان تەبىئي ۋە ئىجتىمائىيلىقتىن ئىبارەت ئىككى ياقلىمىلىق خاراكتېرگە ئىگە ئالىي مەخلۇق. ئىنسان تەبىئي مەخلۇق ھېسابلانغاندا ئۇ تەبىئەت دۇنياسى بىلەن بىۋاسىتە بىر - دەكلىك مۇناسىۋەتكە ئىگە بولىدۇ؛ ئىجتىمائىي مەخلۇق دەپ قارالغاندا ئۇ گەرچە تەبىئەتكە تايىنىپ ياشاپ، تەبىئەتتىن ئايرىلمىسىمۇ، لېكىن ھايۋانىيلىقى سەۋەبلىك ئۆزىنىڭ ئەسلىي مەنبەسىنى ئىنكار قىلىپ تەبىئەتكە ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتىگە بويسۇنمايدۇ. ھەتتا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشكە، بويسۇندۇرۇشقا تىرىشىدۇ.

ئەنگلىيە پەيلاسوپى فىرانسىس بىكون «بىلىم — كۈچ» دېگەن نەزەريەۋى قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن ئىنسانلار جەم-

ئىيىتى پەن ـ تېخنىكىغا تايىنىپ تېز سۈرئەتتە تەرەققىياتقا قە-
دەم قويدى. ئىنسان دۇنيادىكى تۇرلۇك ـ تۈمەن شەيئىنىڭ غوجا-
يىنى دەپ قارىلىپ، ئۇنىڭغا باشقا مەخلۇقلاردىن ئەقىللىك، زې-
رەك، كۈچلۈك دەپ مۇئامىلە قىلىندى. ئىنسانلار پەقەت ئۆزلىرى-
نىڭ تەبىئەت ئۈستىدىكى غەلىبىسىنىڭ بەزىدە تەبىئەتنىڭ ئۆزىگە
قارىتا ئىنكاس قايتۇرۇپ جازالىغانلىقىنى بايقىغاندىلا ئاندىن ئۇلار
چۆچۈش ئىچىدە ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى ئەسلىي
مەنبەلىك مۇناسىۋەتنىڭ ئىنتايىن چوڭقۇر ۋە نازۇكلۇقى ھەققىدە
قايتا ئويلىنىشقا باشلىدى. 18 ـ ئەسىر غەرب مۇتەپەككۇرى روس-
سونىڭ «ئىنسانلار تەڭسىزلىكىنىڭ باشلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئاسا-
سى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى
ھەققىدىكى دەسلەپكى مۇھاكىمە ئىدى. ئەنگلىيە كىلاسسىك ئىق-
تىسادشۇناسلىقىدىكى ئەمگەكنىڭ قىممىتى نەزەرىيەسى بىۋاسىتە
ھالدا پەلسەپە جەھەتتە غەيرىيلىشىش قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىنى
كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ياشالىيىتى
ئارقىلىق مەلۇم غايىۋىلەشكەن ھاياتلىققا ئىنتىلىدۇ.

ھەربىر ئىنسانىنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇھىت بىلەن بولغان مۇ-
ناسىۋىتى ھامان «مەن» بىلەن «ئۇ»نىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسى-
ۋەتنىڭ بىر قىسمى. ئىنسانلار ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ئارقىلىق
تەبىئەت بىلەن ئېتىكىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىدىغان بولغاچقا،
ھەرقانداق بىر تەرەپنىڭ مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىقى ۋاستىلىك ھالدا
ئۆزگە تۈرلەرگە زىيان سالىدۇ. تەبىئەتنىڭ ئېكولوگىيەلىك ھوقۇ-
قىنى ھۆرمەتلەش دېگەنلىك، ئۆزگىلەرنىڭ ھاياتلىق ھوقۇقىنى
ھۆرمەتلەش دېگەنلىكتۇر. ئىنسانلار تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۇزاق
مۇددەتلىك تەرەققىياتىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ ھاياتى ماھى-
يەتتە تەبىئەتكە تايىنىدۇ، شۇڭا تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا ئۇنىڭ

تەرەققىياتى ۋە تەقدىرىنىڭ تەبىئەت ئاساسىي گەۋدىسى بىلەن مەنتىقلىق زىچ باغلىنىشقا ئىگە ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلىش كېرەك. ئېكولوگىيە كىرىزىسى ھازىرقى زامان كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. ئەمما كاپىتالىزم يۇقىرى دەرىجىدىكى سانائەتلىشىش ۋە كىشىلەرنىڭ پايدا ـ مەنپەئەت قوغلىشىشنىڭ يۇقىرى چېكىنى ئاساسىي نىشان قىلغاچقا، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرى مۇھىت كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان تۈپكى سەۋەبكە ئايلانغان. بۈگۈنكى زامان جەمئىيىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى ئېكولوگىيە مۇستەملىكىچىلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا ئېكولوگىيەلىك ئادىللىق ئىجتىمائىي ئادىللىقنى تەكتىلەش مەدەنىيەتنىڭ جەۋھىرى ھېسابلىنىدۇ. ھاياتلىق تەرەققىياتنىڭ كىرىزىسىنى تېرىشىپ ئازايتىش ئۈچۈن يەر شارىنى ئاسراش، مۇھىت ئورتاقلىقى ئىچىدىكى ئۆچمەنچى خىل مەۋجۇتلۇقنى ئاسراش ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇق ھوقۇقىنى قوغدىغانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

10 ـ ئەسىردە ئۆتكەن بۈيۈك مۇتەپەككۇر فارابى بىر شېئىرىدا «بىپايان ئالەم ھامان مەشغۇلى ھەربىكەت ئۇستىدە، تۇرىمىز ئوخشاپ پەقەت تامچە ۋە ياكى نۇقتىغا»[1] دەپ يازغاندەك، ئالەم چەكسىز، شۇڭا ھەرقانداق رېئال مەۋجۇتلۇقنىڭ ھەممىسى بەلگىلىك زامان ۋە ماكان ئىچىدە مەۋجۇت بولىدۇ. شەيئىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۇنىڭ ۋاقىتلىق ھەم چەكلىك خاراكتېرلىگە ئىگە بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەمەلىي قوللىنىشچانلىقىمۇ ۋاقىتلىق ھەم چەكلىك.

---

① غەيرەتجان ئوسمان قاتارلىقلار تۈزگەن «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 2002 ـ يىلى نەشرى 358 ـ بەت.

لىك خاراكتېرگه ئىگه. بىزده كۆپىنچه هالدا بىر خىل مەۋجۇت شەيئى يوقىلىشى بىلەنلا ئۇنىڭ پايدىلىنىشچانلىقىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. دېگەن قاراش شەكىللەنگەن. ماددىي ئىستېمال دەۋرىدە مەڭگۈلۈك قىممەت مەۋجۇت ئەمەس. لېكىن ئاشۇ خىل مەۋجۇت شەيئى رېئال ئادەملەر بىلەن مۇناسىۋەتلەشكەندە بۇ خىل چەكلىك شەيئىدە ئىككى ياقلىمىلىق يۈز بېرىپ، ئۇنىڭدا چەكسىزلىك ۋە مۇقىم قىممەت ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، تەبىئەتتىكى تاش ۋاقىتلىق ۋە چەكلىك قىممەتكە ئىگە مەۋجۇتلۇق بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئىشلىتىپ بىرەر ئىمارەت ياسىغاندىن كېيىن ئاندىن ئۇ چەكسىز ۋە مەڭگۈلۈك قىممەتكە ئىگە بولىدۇ. جۇڭگونىڭ سەددىچىن سېپىلى تارىختا شىمالدىكى كۆچمەن قوۋملارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى توسۇش ئۈچۈن بىنا قىلىنغان. بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ ئەمەلىي قوللىنىش قىممىتى يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت قىممىتى، ئېستېتىك قىممىتى بارغانسېرى يۇقىرىلاپ بىر خىل ئۇلۇغ روھنىڭ سىمۋولىغا ئايلاندى.

مەۋجۇت شەيئىلەر نوقۇل هالدا بەلگىلىك ماكاندىكى شەيئى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئېستېتىك پائالىيەت ئارقىلىق زامانىدىن هالقىيدىغان مېتافىزىكىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە. گۈزەللىك نوقۇل ئەخلاقىي ئۆلچەم بويىچە يەكۈنلىنىپ چىقىلماستىن، بەلكى ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىككە قارىتا بىۋاسىتە سەزگۈسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاڭ پائالىيىتىدۇر. ئىنساننىڭ تەبىئەت گۈزەللىكىنى باشتىن كەچۈرۈشى ۋە بىلىشى مۇھىم ئەخلاقىنىڭ تەرەققىياتىنى زور ئەھمىيەتكە ئىگە قىلىپ، دەۋرىمىز مەدەنىيلىكىنىڭ بىر تەرەپلىمىلىكلىكىنى تۈزىتىشتە بەلگىلىك رول ئوينىدى. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئېستېتىكا، ئەدەبىيات ـ سەنئەتشۇناسلىق قاتارلىق فىلولوگىيە ئىلىملىرى

ئىچىدە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى قۇرۇلۇشىدا مۇھىم رول ئويناپدۇ.

ئىنسانلار ــ تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇق. تەبىئەت ئەمەلىيەتنىڭ ئوبيېكتى بولغاچقا، ئىنسانلار مەڭگۈ تەبىئەتكە تايىنىپ مەۋجۇت بولىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ روھىدىمۇ تەبىئەت بىلەن بىر مەنبەلىك، بىر گەۋدىچانلىق روھى بار بولىدۇ. فارابى بىر شېئىرىدا مۇنداق يازغان:

«يەتتە يۇلتۇز كائىناتتا مەنبەسى نۇر رەببىنا،
مىسلى كۆكتە يەتتە دەريا تىزمىسىدەك دائىما.
ھەر بىرى سەييارىنىڭ سىيماسى بىر ئامىل ئۇنىڭ،
ماددا جەۋھەر خىسلىتى، بىر ئەسلىي ھەم جەمدۇر ئاڭا.
ئەي زۇھەل، ھەم ئاتارۇد، ھەم مۇشتەرى شەيئىلىرى،
مەن قىلۇرمەن ياخشىلىق ئىزدەپ ھامان سۆھبەت ساڭا.» ①

ئىنسانىنىڭ جىسمى ۋە روھى تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى. ئېستېتىكىلىق مەنە جەھەتتە ئادەم تەبىئەتنىڭ باشقۇرغۇچىسى بولماستىن، بەلكى تەبىئەتنىڭ پەرزەنتى. شۇڭا ئىنسان تەبىئەت دېگەنلىك بولسا، تەبىئەتمۇ ئىنسان دېگەنلىكتۇر. ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەن ئورگانىك بىرلىكى دەل تەبىئەت بىلەن ئىنسانىنىڭ ئىناقلىق ھالىتىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئونتولوگىيە نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئېكولوگىيە مەسىلىسى ماھىيەتتە مەۋجۇتلۇق مەسىلىسى، ساغلام تەرەققىيات مەسىلىسىدۇر.

ئېكولوگىيەلىك ئېستېتىكا قارىشى 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ

---

① «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 2002 ـ يىلى نەشرى، 359 ـ بەت.

يىللىرىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن يېڭى ئۇقۇم بولۇپ، بۇگۈنكى دەۋردە تەبىئىي گۈزەللىكنىڭ قىممەت خاھىشىدا دەۋر خاراكتېر-لىك ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ھازىرقى دەۋرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشتۈرگەن ئەھۋال ئاستىدا ئىنسانلار ئۆزى بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەققىدە قايتا مۇلاھىزە قىلىشقا باشلىدى. بۇگۈنكى دەۋرگىچە ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ئېكولوگىيەسى بىلەن بولغان ئىستېتىك مۇناسىۋىتىنى مۇنداق ئۈچ باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى، دەپ قاراشقا بولىدۇ: بىرىنچى باسقۇچ، ئىلاھلاشتۇرۇلغان تەبىئەت گۈزەللىكى، ماددىلاشتۇرۇلغان تەبىئەت قارىشى ۋە تەبىئەت بىلەن ئىنسان بىرلەشكەن ئېكولوگىيە گۈزەللىكى. بۇ يەردىكى ئىلاھلاشتۇرۇلغان تەبىئەت گۈزەللىكى قارىشى دېگىنىمىز، ئانىمىزملىق قاراشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئىپتىدائىي باسقۇچتىكى ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ بىر-لىكى قارىشىدا ئىنسانلار دۇنيادىكى تۈرلۈك - تۈمەن شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى ئىلاھنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا بولىدۇ. شۇڭا تەبىئەتتە-كى تۈرلۈك شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى ئىنسانغا ئوخشاش ئىلاھىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە ياكى مەلۇم دەرىجىدىن تاشقىرى ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئىنسانلار تەبىئەت دۇنياسىدىكى شەيئىلەرگە قارىتا بىر خىل ئالاھىدە ئۇلۇغلاش پوزىتسىيەسىدە بولغان. بۇ باسقۇچتا تەبىئەت ئىنسانلار زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مەنبەسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇلارنىڭ مەنىۋى ئېتىقادىنىمۇ ئوبيېكتى بولغان.

ئىككىنچى باسقۇچ، ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە بازار ئىگىلىكى سىستېمىسىنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ سانائەت جەمئىيىتىنىڭ سۇبيېكت، ئوبيېكت ئىككى ئاساللىق

ئېستېتىك قارىشى يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. سانائەتنىڭ تەبىئەتكە قارىتا بۇ خىل ئوشۇقچە ئىقتىسادىي تەلىپى ۋە ئۇنى تېز ئۆزگەرتىشتە ئادەملەشتۇرۇلگەن تەبىئەتنىڭ ئەسلىدە بار بولغان ئەمەلىي ئىشلىتىش ۋە ئېستېتىك ئىككى تەرەپنىڭ بىرلىككە كېلىشى بىلەن تەبىئەت ئوبيېكتىنىڭ قىممىتى ئاخىرقى ھېسابتا بىر تەرەپلىمە ھالدا شۇ تەبىئىي شەيئىنىڭ ئۆزى تەمىنلىگەن ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئىچىگە مەركەزلەشتۇرۇلمىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تەبىئەت پۈتۈنلەي ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ ئوبيېكتى سۈپىتىدە قارىلىدۇ. نەتىجىدە، ئۇ پەقەت سودا قىممىتىگىلا ئىگە بولۇپ، باشقا قىممەتكە ئىگە بولمايدۇ. شۇڭا ئاتالمىش تەبىئەت گۈزەللىكى ماھىيەتتە سایاھەتچىلىك سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدۇ. تەبىئەتكە قارىتا بۇ خىل بىر تەرەپلىمە چۈشىنىش ئىقتىساد ئاساس قىلىنغان تەبىئەت قارىشىنى شەكىللەندۈرىدۇ. كىشىلەر ئۆزلىرىنى ئىقتىسادىي پايدا ـ مەنپەئەت بىلەن تەمىنلىگەن تەبىئەتكە پەقەت ئادەتتىكى تاۋارغا ئوخشاشلا مۇئامىلە قىلىدۇ.

ئۇچىنچى باسقۇچ، ئېستېتىك پائالىيەتنىڭ ئىنكار قىلىش يەنە ئىنكار قىلىشتەك جەريانىنى تاماملىشى. بۈگۈنكى دەۋرنىڭ ئېكولوگىيەلىك ئېستېتىك قارىشىدا تەبىئەت ھەرگىزمۇ نوقۇل تەبىئەت بولماستىن، بەلكى يەنە ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ ماس ـ ئىناق بىرلىكىگە ئومۇملاشتۇرۇلىدۇ. ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى قىممەت قارىشى كۆپىنچە تەبىئەتنى ئىگىلىۋېلىش، بۇلاپ ـ تالاش ئوبيېكتى قىلىۋالغان. غەيرىي ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىك تەرەققىياتىنىڭ يېتەرسىزلىكى تەبىئەتنىڭ ئېكولوگىيەلىك قىممىتىگە سەل قاراپ، ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكىدە. ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى ئادەمنىڭ قىممىتى بىلەن تەبىئەتنىڭ قىممىتىنىڭ تەڭپۇڭ ھالدا تەرەققىي قىلىشىنى تەشەببۇس

قىلىدۇ. ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق بىلەن ئىناق، سىجىل تەرەق-قىيات بولسا تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئەڭ زور قىممىتىنى ئىپادىلەش بىلەن بىللە، يەنە ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنىڭ يۇكسەك قىممىتىنىمۇ نامايان قىلىدۇ. تەبىئەت گۈزەللىكىنى ئېكولوگىيەلىك مەنە جەھەتتىن كۆزەتكەندە گۈزەللىك ھەرگىزمۇ بىرەر يەككە ھايانلىق تۇرىنىڭ ئۆزىدە بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ يەككە مەۋجۇتلۇقىنىڭ باشقىلار بىلەن ئىناق ۋە تەڭپوڭ ئۆتەلىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئېكولوگىيە ئېستېتىكىسى تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھايانلىق تۇرلىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ھايانلىقنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىياتى نۇقتىسىنى چىقىش قىلىپ تەبىئەت گۈزەللىكىنى كۆزىتىدۇ.

بۈگۈنكى زامان ئېكولوگىيە ئېستېتىكىسى تەبىئەت بىلەن ئىنسانىنىڭ ئورتاق مەۋجۇت بولۇش مۇناسىۋىتىنى چىقىش قىلغان ھالدا گۈزەللىكنىڭ ماھىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. تەبىئەتتىكى ھايانلىق تۇرلىرى ئۆزىنىڭ ئىچكى ئايلىنىش سىستېمىسى ۋە تەشكىللىنىش ھالىتىگە ئەھمىيەت بەرگەن ئاساستا گۈزەللىكنىڭ قىممىتىنى بېكىتىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپى بولسا تەبىئىي مۇھىتنى مۇستەقىل گۈزەللىك نۇقتىسىنەزىرى بويىچە كۆزىتىش ئارقىلىق ئىنسان بىلەن تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ زىچ بىر گەۋدەلىك مۇناسىۋىتىنى قايتا قۇرۇشتىن ئىبارەت. تەبىئەت دۇنياسى ئىنسانلار مەۋجۇتلۇقىنىڭ زۆرۈر مۇھىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانلار ھاياتى ئۈچۈن مۇنداق ئىككى خىل قىممەتكە ئىگە: بىرى، ئىنسانلار ماكانىنىڭ مۇھىتى بولۇش قىممىتى؛ يەنە بىرى، ئىنسانلارنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان خام ماتېرىيالدىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىت قىممىتى بولسا بىر خىل غەيرىي سەرپىياتلىق قىممەتكە، يەنى مەۋجۇدىيەت خاراك-

تېرلىك قىممەتكە ئىگە. بۇنىڭ سەۋەبى ئۇ پەقەت ئۆز مەۋجۇتلۇ-
قىنى ساقلىغاندىلا ئاندىن ئۆزىنىڭ ھەقمقي قىممىتىنى ئەملگە
ئاشۇرالايدۇ. ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكىنىڭ يېڭىچە كۆزقارىشى ئار-
قىلىق ئېكولوگىيە ئېستېتىكىسىنى تەتقىق قىلىش بىر خىل يې-
ڭى تەپەككۇر شەكلى بولۇپ، ئۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئېستېتىكى-
سى تەتقىقاتىدىمۇ ئۆزىگە خاس يېڭى مەنىگە ئىگە.

ئىنسانلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ نادان، ياۋۇزلۇقى
ياكى نەپسانىيەتچىلىكى سەۋەبلىك پەقەت كۆز ئالدىدىكى ماددىي
مەنپەئەتنىلا كۆزلەپ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئوبيېكتى ياكى
ۋاستە دەپ قاراشنىڭ تەسىرىدە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ قارىمۇ-
قارشىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسا، ئېكولوگىيە ئېستېتى-
كىسى تەبىئەتنى ئۆز قانۇنىيىتى ۋە مەۋجۇتلۇق قىممىتىگە ئىگە
ئورتاق گەۋدە سۈپىتىدە تونۇپ، ئۇنىڭغا يېڭىچە مۇئامىلىدە بولۇپ
كەلدى. ئېكولوگىيە ئېستېتىكىسىدا تەبىئەت سىمۋوللۇق ياكى
تەربىيەلەش ئەھمىيىتىگە ئىگە. ئۇ، ئىنسانلارغا ساغلام، ئاددىي ـ
ساددا خىسلەتنى ئۆگىتىپ، ئۇلارنىڭ قەلب دۇنياسىنى تەبىئىي
ھالدا پاكلاشتۇرىدۇ، ئۇلارنى تەربىيەلەيدۇ.

ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، روھ بىلەن تەن ئوتتۇرىسىدىكى
زىددىيەت بۇگۈنكى دەۋردە ئېستېتىكا مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلما
شەكلى ۋە ھەربىر كەت نەتىجىسى بولغان ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئە-
پادىلەش باش تېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئېكولوگىيە تەنقىدچە-
لىكى تونۇش نەزەريەسى جەھەتتە تەبىئىي مۇھىتنىڭ بىرلەمچى
قىممىتىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ، جەمئىيەتنى بىر تەرەپلىمە
زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسىگە قارىتا چوڭقۇر ھەم مۇقىم بولغان
ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ زىددىيەتلىك بولۇشىدەك غەيرىي نورمال
ئىدىيەۋى قاراشلار بىلەن ھېساب ـ كىتاب قىلىشىدۇ. ئېكولوگە-

يە ئېستېتىكىسىنىڭ نەزەرىيەسىگە ئاساسلانغاندا ئېكولوگىيە تەدـ
قىدچىلىكى ئەسەر تېكىستىنى دەلىللىگەن ۋاقىتتا شۇ تېكىستتە
ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ ئىپادىلىنىشىگە ئەھـ
مىيەت بېرىپلا قالماستىن، بەلكى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئېكولوگىيە
نۇقتىئىنەزىرى ئارقىلىق ئەسەر تېكىستىگە يوشۇرۇنغان ئىجتىما-
ئىي ئارقا كۆرۈنۈش مەدەنىيەت مەنبەسى ۋە روھىي قاتلاملارنى
چوڭقۇر قېزىپ چىقىدۇ.

6. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ پىرىنسىپ قۇرۇلمىسى ۋە نەزەر دائىرىسى

20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇق مۇشكۇلاتىنىڭ كۈنسېرى ئېغىرلىشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ ئەدە-بىيات ساھەسىنىڭ هاياتلىققا بولغان كۆڭۈل بۆلۈشى تىراگېدىيە-لىك تۈس بىلەن تولدى. ئىلگىرى ھەممە يەرنى قاپلىغان ساپ ئىنسان مەركەز قىلىنغان ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تېز سۈرئەتتە سەپتىن چۈشۈپ قالدى. بۈرۈنقى ھە دېسىلا شەكلەن ئومۇملاشتۇ-رۇلغان تەنقىدچىلىك ئۆز رولىنى يوقاتقان ۋاقىتتا ئەدەبىي تەدـ قىدچىلىكنىڭ نەزەر دائىرىسى بەلگە ياكى تېكىستنىڭ سىرتىدىكى تېخىمۇ كەڭ بولغان زېمىنغا يۆتكىلىشكە باشلىدى. ئەدەبىي تەدـ قىدچىلىك بۈرۈنقى تەنقىدچىلىك تەجرىبىخانىسىدىن رېئال دۇنيا-غا يۈزلىنىپ ھەقىقىي كىشىلىك هايات مەسىللىرىگە يۈزلەندى. بۇ جەھەتتە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ۋە دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە بول-غىنى ك.ج.ۋارون ۋەكىللىكىدىكى فېمىنىزم تەنقىدچىلىكى، كا-رولىن مېرچانت ۋەكىللىكىدىكى ئېكولوگىيە فېمىنىزم تەنقىد-

چىلىكى، ئېدۋارد سەئىد ۋەكىللىكىدىكى مۇستەملىكە تەنقىدچى-
لىكى، مېچىل فۇك ۋەكىللىكىدىكى كېيىنكى مەدەنىيەت روھى
تارىخىي تەنقىدچىلىكى ۋە ماركوس ۋەكىللىكىدىكى غەرب مارك-
سىزملىق ئېستېتىكا تەنقىدچىلىكى، ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى
ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر قاتار ئىلمىي ئېقىملارنى بارلىققا كەل-
تۈردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ بارلىق-
قا كېلىشىدە بەلگىلىك رول ئويناندى.

1. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىك پىرىنسىپىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە
ئۇنىڭ كېڭەيتىلىشى

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى بىر خىل يېڭىچە تۇسكە ئىگە ئە-
دەبىيات ۋە مەدەنىيەت تەنقىدچىلىكى بولۇپ، ئۇ دەسلەپ ئامېرد-
كىدا بارلىققا كەلگەن. 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇ-
رىسىغا كەلگەندە ئۇنىڭ ئۇسۇل ۋە پىرىنسىپلىرى ئاساسىي جە-
ھەتتىن شەكىللەندى. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى دېگەن بۇ ئاتالـ
غۇنىڭ ئىلمىي تەبىرلىرى ئىچىدە كۆپ سانلىق كىشىلەر قوبۇل
قىلالمىغان تەبىر ـ چۈشەنچە ئامېرىكىلىق چېيلىر گىلوفىردنىڭ:
«ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئەدەبىيات بىلەن تەبىئىي مۇھىت ئوت-
تۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى مۇھاكىمە قىلىدىغان تەنقىدتىن ئىبا-
رەت» دېگەن قارىشىدۇر.

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئېكولوگىيە ئىلمى بىلەن ئەدەبـ-
يات ـ سەنئەتشۇناسلىق تەتقىقاتى زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن تەنقىدچى-
لىك بولۇپ، ئۇ ئىلمىي ئۇسۇل جەھەتتىن ئىلگىرىكى ئىجتىمائىي
تەنقىد روھىي ئانالىز تەنقىدچىلىكى، ئەپسانە تىپى تەنقىدچىلىكى
ياكى باشقىلارغا ئوخشايدۇ. ئۇ ھەرگىزمۇ بۇ ئىككى پەننىڭ ئاددىي
ھالدىكى بىرلىشىشى بولماستىن، بەلكى ئۆزىگە خاس مۇستەقىل

ئىچكى مەنىگە ئىگە. گەرچە بىر قىسىم ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىرى ئۆز ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئېكولوگىيە تەتقىقاتىنىڭ بەزى ئېقىملىرىدىكى مۇھىت ئىلمى تەتقىقاتىنىڭ سانلىق ھۆججەتلىرىنى قوللانسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا مۇھىت ئىلمىغا خاس تەركىبلەر ئاساسىي ئورۇندا ئەمەس. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىرىنىڭ قوللىنىدىغىنى تەبىئىي پەنلەرنىڭ كونكرېت سان ـ سېپىر ياكى دوكلات خاراكتېرلىك تەتقىقات ئۇسۇلى بولماستىن، بەلكى ئېكولوگىيە ئىلمىنىڭ ئاساسىي ئىدىيەسى بولغان ئېكولوگىيە پەلسەپىسى، ئېكولوگىيە ئەخلاقى ۋە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىنىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسىدۇر. ئېكولوگىيە تەنقىدچىسى كارل كىلوبول بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەن: «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ھەرگىزمۇ ئېكولوگىيە، بىيوخىمىيە، ماتېماتىكا قاتارلىق پەنلەرنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلىنى ئەدەبىياتقا تەتبىقلاپ مۇھاكىمە قىلمايدۇ. بەلكى ئۇ ئېكولوگىيە پەلسەپىسىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئۇقۇملىرىنى ئەدەبى تەنقىدچىلىككە ئېلىپ كىرىدۇ.»

1) ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئىدىيەۋى پىرىنسىپى

«ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ مۇھىم ئىدىيەۋى پىرىنسىپى مەدەنىيەتنىڭ يەر شارى ئېكولوگىيەسىگە قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى تارىخىي يوسۇندا ئېچىپ كۆرسىتىشتىن ئىبارەت.»[1] ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىيەت بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىلمىي كۆزىتىشتىن ئىبارەت مۇشۇ پىرىنسىپىنى چىقىش قىلىدۇ، ئۇ، ئەدەبىيات دۇنياسىنى ئىنسانلارنىڭ رېئال ھاياتى ۋە تەبىئىي مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز قىممەت خاھىشى ئۇچۇن مەنتىقلىق يېپ ئۇچى قىلىپ، ئۇنى ئۆز تەشەب-

① جوناسىن لېۋىن: «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى»، 1999 ـ يىلى ئىنگلىزچە نەشرى 1098 ـ بەت.

بۇسى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرىدۇ. بىر خىل ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيەت ھادىسىسى بولغان ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ماھىيەتتە ئۆزگە خاس ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە بولغان مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇ بولسىمۇ ئەدەبىياتنى ۋاسىتە قىلىش ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت تەنقىدچىلىكى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، نۆۋەتتىكى ئىنسانلارنىڭ ئىدىيەسى، مەدەنىيىتى، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەندىزىسى قاتارلىقلارغا قانداق تەسىر كۆرسىتىش، ھەتتا ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە بولغان پوزىتسىيەسى ۋە ھەرىكىتىنى بەلگىلەش، تەبىئىي مۇھىتنىڭ ناچارلىشىپ كېتىشى ۋە ئېكولوگىيە كىرىزىسى قاتارلىقلارغا كۆڭۈل بۆلۈش، ئۇلارنى كۆزىتىش جەريانىدا نۆۋەتتىكى ئىنسانلار مەدەنىيىتى سىستېمىسىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى تېپىپ چىقىشتىن ئىبارەت. داڭلىق ئېكولوگىيە مۇتەپەككۇرى دونالد ۋورست مۇنداق دېگەن: «بىز بۇگۈنكى كۈندە يۈزلىنىۋاتقان يەر شارى خاراكتېرلىك ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ سەۋەبى ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ ئۆزىدە بولماستىن، بەلكى بىزنىڭ ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت سىستېممىزدا. بۇ خىل كىرىزىستىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىزنىڭ تەبىئەتكە قانداق تەسىر كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى ئېنىق چۈشىنىشىمىز كېرەك. ئېكولوگىيە بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىدىغان تارىخشۇناسلار، ئەدەبىي تەنقىدچىلەر، ئىنسانشۇناسلار، پەيلاسوپلارنىڭ ھەممىسى گەرچە بىۋاسىتە مەدەنىيەت ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرالمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىزنىڭ بۇ خىل مەدەنىيەت ئۆزگىرىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.»[1]

---

① دونالد ۋورست: «تەبىئىي بايلىق: مۇھىت تارىخى ۋە ئىقتىسادىي تەسەۋۋۇر»، ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى 1993 ـ يىلى ئىنگلىزچە نەشرى 27 ـ بەت.

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ كونكرېت پىرىنسىپلىرى ئاساسەن ئۇنىڭ تەنقىد ئۇسۇلىنىڭ كۆپ خىللىق پىرىنسىپى، تەنقىد ئەندىزىسىنىڭ پەن ھالقىشچانلىق پىرىنسىپى، تەنقىد كۆزنىكىنىڭ كۆپ ئاممىللىق پىرىنسىپى، تەنقىد نىشانىنىڭ ئەمەلىيەتچىل بولۇش پىرىنسىپى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۆزگىچە ئەھمىيەتكە ئىگە بولغىنى ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ قايتا ئويلىنىشچانلىق پىرىنسىپى، ئومۇمىي گەۋدىچانلىق پىرىنسىپى ۋە ئەمەلىيەتچانلىق پىرىنسىپىدۇر.

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ قايتا ئويلىنىشچانلىق پىرىنسىپى ئىنسانلارنىڭ تارىختىن بۇيانقى يېشىللىق ئىنقىلابى ئاڭ فورمىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا بىرلەشتۇرۇپ شەرھلەپ، ئىنسانىنىڭ ئۆز - ئۆزى بىلەن باشقىلارنى، ئادەم بىلەن جەمئىيەت، ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن زېمىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قايتا بەرپا قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

2) ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىچانلىق پىرىنسىپى

ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي تەنقىد ساھەسى مەدەنىيەت تەنقىدىگە كېڭىيىش جەريانىدا ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوپېراتسىيە قىلغان ۋاقىتتا، ئۇنىڭ قىممىتى ئىنسانىنىڭ ئەسلىي سۇبېيېكتقا قايتىش خاھىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئېكولوگىيە پەيلاسوپلىرى نۆۋەتتىكى ئېكولوگىيە كىرىزىسى كۈنسېرى ئېغىرلىشىۋاتقان دەۋرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە تارىخىي شارائىتى ئاستىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر پۈتۈن گەۋدىچانلىق قارىشى ياكى بىر خىل ئېكولوگىيە ئورتاق گەۋدە قارىشى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتى بىلەن تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۆزئارا بىرلىككە كەلگەن ئەكس تە-

سىرلىك ئورتاق گەۋدىسىدۇر. ئىنسانلار تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا ئېكولوگىيە ئورتاق گەۋدىسىنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋە تەرەققىياتى ھەر ۋاقىت تەبىئەتتىن ئايرىلمايدۇ. شۇڭا بۇ خىل تەنقىدچىلىكتە مۇشۇ خىل بىر پۈتۈن گەۋدە قارىشىنى چىقىش قىلىپ ئەسەرنىڭ خاسلىقى ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ قەلب دۇنياسى ئىپادىلىگەن خاسلىق كۆزىتىلىدۇ. شۇڭا ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەت بۇرۇلۇشى جەريانىدا تەبىئەتتىكى تۇرلەرنىڭ ئورتاق بىرلىكىنى نەزەردە تۇتۇشتەك بىر پۈتۈن گەۋدىلىك مەيدانىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ ئىلگىرىكى ئادەم ئۇقۇمىنى ئېكولوگىيە بىر پۈتۈن گەۋدە سىستېمىسى ئىچىگە قايتا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئادەم بىلەن ئېكولوگىيە ئورتاق گەۋدە سىستېمىسىنىڭ ھەر خىل ئامىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشنى تەتقىق قىلىدۇ.

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ بۇگۈنكى زامان گۇمانىستار پەنلىرى ساھەسىدىكى ئەڭ زور تۆھپىسى شۇكى، ئۇ ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئۈچۈن ئومۇمىي گەۋدە خاراكتېرلىك پۈتۈنلەي يېپىيېڭى بولغان تەپەككۇرنى، يەنى ئېكولوگىيە پەلسەپىسى، ئېكولوگىيە ئېتىكىسى، ئېكولوگىيە ئەدەبىيات ـ سەنئەتشۇناسلىقى، ئېكولوگىيە ئېستېتىكىسى قاتارلىقلارغا دائىر ئىدىيەۋى پىكىرلەرنى ئېلىپ كەلدى، شۇنداقلا يەنە ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ساھەسىگە قارىتا ئۆزئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك تەبىئىي بۇرچ تۇيغۇسى ۋە ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت ئېڭىنى بېغىشلىدى.

2. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى پىرىنسىپىنىڭ بەرپا قىلىنىش جەريانى

ئامېرىكا ئالىمى جوسېف مېكىر 1974 ـ يىلى ئۆزىنىڭ

«مەۋجۇتلۇق كومېدىيەسى: ئەدەبىياتتىكى ئېكولوگىيە تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىدە «ئەدەبىياتتىكى ئېكولوگىيە، يەنى ئەدەبىياتتا ئىنسان پادىلەنگەن ئىنسان بىلەن باشقا تەبىئىي جانلىقلار تۇرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى مۇھاكىمە قىلىش، شۇنداقلا ئەدەبىياتنىڭ ئىنسانلار پائالىيىتى ۋە تەبىئىي مۇھىتقا قارىتا تەسىرىنى ئىنچىكە ھەم ھەقىقىي كۆزىتىش ۋە بايقاش كېرەك»[1] دەپ كۆرسەتكەن. ئاپتور بۇ ئەسەردە يەنە ئېكولوگىيەلىك قاراشلار ئارقىلىق قەدىمكى گىرېك دىراممىلىرى، دانتې، شېكسپىر ھەمدە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىي ئەسەرلىرى ھەققىدە قايتا مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان. شۇ يىلى يەنە ئامېرىكا ئالىمى ك. كېلوبول غەرب تەنقىدچىلىك ساھەسىدە تەسىرى زور بولغان «ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىق جەمئىيىتى ژۇرنىلى»دا ماقالە ئېلان قىلىپ «ئېكولوگىيە» ۋە «ئېكولوگىيەلىك تەنقىد» چۈشەنچىسىنى رەسمىي ھالدا ئەدەبىي تەنقىدچىلىككە ئېلىپ كىرگەن.

ئامېرىكا ئالىمى ۋېلىيام روكېرت 1978 ـ يىلى ئۆزىنىڭ «ئەدەبىيات ۋە ئېكولوگىيە: ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ بىر تەجرىبىسى» ناملىق ماقالىسىدە تۇنجى بولۇپ «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى» دېگەن ئاتالغۇنى قوللانغان. شۇنداقلا ئەدەبىيات بىلەن ئېكولوگىيەنى بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئەدەبىي تەنقىدچىلەر چوقۇم ئېكولوگىيەلىك نەزەرگە ئىگە بولۇشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن. 1985 ـ يىلى ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىق جەمئىيىتى فېدېرىك ۋېچ تۇزگەن «مۇھىت ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى: ماتېرىيال، ئۇسۇل ۋە پايدىلىنىش مەنبەلىرى»نى نەشر قىلدۇردى. بۇ كىتاب كېيىن ئالىي مەكتەپ دەرسخانىلىرىدا ئېكولوگىيە ئەدەبىيا-

---

① جوسف. ۋ. مىكېر: «مەۋجۇتلۇق كومېدىيەسى: ئەدەبىياتتىكى ئېكولوگىيە تەتقىقاتى»، نيۇيورك 1972 ـ يىلى ئىنگلىزچە نەشرى 9 ـ بەت.

يىاتى دەرسى تەسىس قىلىنىشقا تۇرتكە بولدى. 1991 ـ يىلى ئەنگ-
لىيە لىۋىرپول ئۇنىۋىرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى بوت ئېكولو-
گىيەلىك نۇقتىئىنەزەر بويىچە رومانتىزملىق ئەدەبىياتقا بولغان
تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ «رومانتىزملىق ئېكولوگىيە» ناملىق
ئەسىرىنى نەشر قىلدۇردى. ئۇ بۇ كىتابىدا «ئېكولوگىيە تەنقىد-
چىلىكى» دېگەن ئاتالغۇنى «ئەدەبىياتتىكى ئېكولوگىيە تەنقىدچى-
لىكى» دەپ ئاتىدى. بۇ ئەسەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ئەنگلىيە ئېكو-
لوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ باشلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى.

1992 ـ يىلى ئامېرىكا نىۋادا ئۇنىۋېرسىتېتىدا «ئەدەبىيات ۋە
مۇھىت تەتقىقات جەمئىيىتى» قۇرۇلدى. بۇ خەلقئارا خاراكتېرگە
ئىگە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىك ئىلمىي تەشكىلاتى بولۇپ، ئۇنىڭ
ئەنگلىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئەزالىرى بار ئىدى. بۇ
جەمئىيەت قىسقارتىلىپ ASL دەپ ئاتىلىپ، ھەر ئىككى يىلدا
بىر قېتىم كەڭ كۆلەملىك يىغىن چاقىرىپ نەتىجىلەرنى خۇلاسە-
لەش، تەجرىبىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ئېلىپ بارغان. 1994 ـ يىلى
تەتقىقاتچى كېلوبول ئۆزىنىڭ «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى: روماڼ-
تىك تەسەۋۋۇر، ئېكولوگىيەلىك ئاڭ» ناملىق مەخسۇس ئەسىرىدە
«ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي تەنقىدچىلىك»نى ئېنىق تەشەببۇس قە-
لىپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى، بارلىققا كېلىش سەۋەبى، تەنقىد ئۆل-
چىمى، مەقسەت ـ بۇرچى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەر ھەققىدە مۇ-
ھاكىمە ئېلىپ بارغان.

1995 ـ يىلى 6 ـ ئايدا خەلقئارا ئېكولوگىيەلىك مۇھىت
تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ تۇنجى قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يى-
غىنى كولورادو ئۇنىۋېرسىتېتىدا چاقىرىلدى. يىغىندا 200 پار-
چىدىن ئارتۇق ماقالە قوبۇل قىلىنغان. شۇ يىلى تۇنجى ئېكولو-
گىيە تەنقىدچىلىك ژۇرنىلى «ئەدەبىيات ۋە مۇھىت: پەن ھالقىغان

تەتقىقات» نەشر قىلىندى. شۇ يىلى يەنە ئامېرىكا خارۋارد ئۇنى-
ۋېرسىتېتى پىروفېسسورى بۇيىر ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ
ئابىدىسى بولغان «مۇھىت تەسەۋۋۇرى: ھېنرى، تەبىئەت ئەدەبىياتى
ۋە ئامېرىكا مەدەنىيىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى» نى نەشر قىلدۇردى.
1996 ـ يىلى نۆۋادا ئۇنۋېرسىتېتى پىروفېسسورى كىلو-
فېرد ۋە فورملار باش مۇھەررلىكىدە تۇزۇلگەن «ئېكولوگىيە تەن-
قىدچىلىك ئوقۇشلۇقى» نەشر قىلىندى. 1998 ـ يىلى ئەنگلىيە-
لىك تەنقىدچى رىچارد كىرد ۋە سېمىرىچلەر باش تۇزگۇچىلىكىدە-
كى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى «مۇھىتنى يېزىش: ئېكولوگىيە تەن-
قىدچىلىكى ۋە ئەدەبىيات» لوندوندا نەشر قىلىندى. شۇ يىلى يەنە
بۇ تەشكىلاتنىڭ ماقالىلەر توپلىمى «زېمىننى ئوقۇش: ئەدەبىيات
ۋە مۇھىت تەتقىقاتىنىڭ يېڭى يۇزلىنىشى» نەشر قىلىندى. ئامې-
رىكىدا ل. ئاندېرسون ۋە سىكوت سىلوۋىكلار باش تۇزگۇچىلىكە-
دىكى «ئەدەبىيات ۋە مۇھىت: تەبىئەت ۋە مەدەنىيەت ئوقۇشلۇقى»
ناملىق كىتاب نەشر قىلىنىپ ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنى ئىل-
گىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى. سىلوۋىك ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى
قارىشىنى مۇنداق ئىپادىلىگەن: «80 ـ 90 ـ يىللاردىن باشلاپ
مۇھىت ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى تەدرىجىي ھالدا
يەر شارى خاراكتېرلىك ئەدەبىيات ھادىسىسىنى شەكىللەندۇردى.
ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىدىن ئىبارەت
بۇ ئىككى يېڭى ئۇقۇم ژۇرنال، نەشر بۇيۇملىرى، ئىلمىي مۇھاكە-
مە سورۇنلىرى، ئىلمىي تۈرلەر ھەمدە سان ـ ساناقسىز مەخسۇس
تەتقىقات ماقالىلىرىدە زور كۆلەمدە ئىپادىلىنىپ چىقتى.»[1] ئامې-

---

① جاڭ يەنمېي، جياڭ شۆجې قاتارلىقلار: «ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچە-
لىك»، خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 114 ـ بەت.

رىكا ئىندىيانا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى پاتىرىك مورفى بۇ تەنقىدچىلىكنى خەلقئارالاشتۇرۇشنى تەكىتلىدى. 1998 ـ يىلى ئۇ باش تۇزگۇچىلىك قىلغان توپلام «تەبىئەت ئەدەبىياتى: دۇنياۋى خاراكتېرلىك مەجمۇئە» نەشر قىلىندى.

يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان ئامېرىكىدىكى ئۇنىۋېرسىتېتلاردا ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى بىلەن ئەدەبىيات بىلەن مۇھىتقا مۇناسىۋەتلىك دەرسلەر بارغانسېرى كۆپەيدى. ھەتتا بەزى ئالىي مەكتەپلەردە 1 ـ يىللىقلاردىن تاكى ئاسپىرانتلىق باسقۇچىغىچە ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىغا مۇناسىۋەتلىك دەرسلەر تالاپ ئوقۇتۇلىدۇ. غان بولدى. بولۇپمۇ نۇۋادا ئۇنىۋېرسىتېتى پۈتكۈل ئامېرىكا بويىچە ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ۋە ئوقۇتۇشنىڭ مەركىزىگە ئايلانغان. 1999 ـ يىلى يازدا نەشر قىلىنغان «يېڭى ئەدەبىيات تارىخى»نىڭ ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىككە بېغىشلانغان مەخسۇس سانىدا بۇ ھەقتە نوپۇزلۇق ئالىملارنىڭ يېڭى قاراشقا ئىگە 10 پارچە ماقالىسى ئېلان قىلىندى. 2000 ـ يىلى مورفى باش تۇزگۇچىلىكىدىكى ماقالىلەر توپلىمى «تەبىئەت خاھىشىدىكى ئەدەبىي تەنقىدنىڭ كېڭەيتىلگەن زېمىنى»، تورمچ باش تۇزگۇچىلىكىدىكى «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىگە دائىر يېڭى ماقالىلەر»، بوتنىڭ «زېمىن ناخشىسى» قاتارلىق بىر يۈرۈش ئەسەرلىرى نەشر قىلىندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بوتنىڭ «زېمىن ناخشىسى» ئىلگىرىكى ئەسەرلەردىن زور پەرق ۋە خاسلىققا ئىگە بولدى. بۇ ئەسەردە يېڭى تەنقىدچىلىك خاھىشىنى رومانتىزملىق ئەدەبىياتتىن 20 ـ ئەسىردىكى پۈتكۈل غەرب ئەدەبىياتىغا كېڭەيتىش بىلەن بىللە، ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىك نەزەرىيەسىگە قارىتا تېخىمۇ چوڭقۇر مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلدى. 2000 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئېرىلاندىيە كوك ئۇنىۋېرسىتېتىدا كۆپ خىل پەنلەر بويىچە خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھا-

كىمە يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىن تېمىسى مۇھىتنىڭ قىممىتىگە مەركەزلەشتى. شۇ يىلى 10 ـ ئايدا جۇڭگو تەيۋەننىڭ يەنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتىدا ئىككى ھەپتە داۋاملاشقان خەلقئارالىق ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىك مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلدى. بۇ يىغىننىڭ تېمىسى: «ئېكولوگىيە ھەققىدە بايانات» تىن ئىبارەت بولدى. يىغىن ئەھلى بىردەك «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنى ئالمي مەكتەپ دەرسخانىلىرىغا ئېلىپ كىرىش»نى چاقىرىق قىلدى. 21 ـ ئەسىر كىرگەندىن بۇيان ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى دۇنيادا تېخىمۇ كۆپ ئالىملارنىڭ كەڭ كۆلەملىك ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشتى. 2001 ـ يىلى لاۋرېنس بۇيىلنىڭ «خەتەر ئىچىدىكى دۇنيا ئۇچۇن يېزىش: ئامېرىكا ۋە باشقا ئەللەرنىڭ ئەدەبىيات، مەدەنىيەت ۋە مۇھىتى» ناملىق ئەسىرى نەشر قىلىندى. دەيۋ مېزىل ئۆزى تۇزگەن «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىك ئېراسى» ناملىق كىتابتا ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىگە قارىتا ئومۇمىيۈزلۈك نەزەر سېلىش ۋە خۇلاسىلەش ئېلىپ باردى. 2002 ـ يىلى ۋېرگىنىيە ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ھەققىدە مۇھاكىمىلەر» قاتارلىق بىر يۈرۈش كىتابلارنى بازارغا سالدى. 2003 ـ يىلى 9 ـ ئايدا خەلقئارالىق مۇھىت ۋە ئەدەبىيات تەتقىقاتى جەمئىيىتى ASL نىڭ ئەنگلىيە شۆبىسى يىللىق يىغىن چاقىردى. يىغىننىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى، ئېكولوگىيە شېئىرشۇناسلىقى ۋە ئېكولوگىيە فېمىنىزمىغا مەركەزلەشتى. ئۇنداقتا ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى زادى قانداق بولىدۇ؟ بۇ ھەقتە ئەنگلىيەلىك خوپكىن ئۆزىنىڭ «يېشىللىق قوشۇنى ئىچىدە» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق دېگەن: «ئىجتىمائىي تەنقىدچىلىك، فېمىنىزم تەنقىدچىلىكى ۋە كېيىنكى مۇستەملىكە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئېكولوگىيە ھەققىدىكى مۇھاكىمىسى مۇقەررەر ھالدا ئەدەبىي

تەنقىدچىلىكىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىغا ئايلىنىدۇ»[1]، «بىز تارىخ ۋە رېئاللىقنىڭ بۇ خىل تەرەققىيات جەريانىغا گۇۋاھلىق بېرىشنى كۈتۈۋاتىمىز، ھامان بىر كۈنى ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئاۋام تۈرمۇشى بىلەن زىچ بىرلىشىپ، ئۇنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپلا قالماستىن, بەلكى يەنە غايەت زور ئەھمىيەتكە ئىگە بىر قىسمى بولۇپ قالىدۇ.»[2]

7. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ مۇھاكىمە ئەندىزىسى ۋە قىممەت ئىزدىنىشى

ئەدەبىيات بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى تەتقىقاتى قانداقتۇر ئەمدىلا باشلانغان يېڭى ئىلىم ساھەسى بولماستىن، بەلكى ئەنئەنە ۋىلىككە ئىگە كونا تېما. لېكىن ئۇ ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىي تەنقىد ساھەسىدە ئېكولوگىيە مەسىلىسىنى رەسمىي تونۇش، شۇنداقلا ئەدەبىيات بىلەن ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشىدىكى بىر زور تەرەققىياتتۇر. ئالدىنقى بابلاردىكى بايانلاردا كۆرسىتىلگەندەك 20 ـ ئەسىر گۇمانىزملىق تەنقىدچىلىكى ئۇزاق داۋاملىشىپ تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىلىم ـ پەنگە قارىتا تار مەنبەچىلىك مەدەنىيەت ئەۋزەللىكىنى كۆچەپ تەكىتلەگەن بولۇپ، مەقسىتى ئېنىق ۋە كەسكىن بولمىغان تەنقىدچىلىك ئىدى. ئىلىم ـ پەن ئىنسانلارغا غايەت زور ئۇمىد ـ ئىشەنچ ئېلىپ كېلىش بىلەن بىللە، يەنە ئۆزىنىڭ مەنىۋى ئاجىزلىقى سەۋەبلىك

---

① ② ۋاڭ نو: « ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ـــ تەرەققىيات ۋە مەنبە»، خەنزۇچە «ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 2002 ـ يىللىق 3 ـ سان 49 ～ 50 ـ بەتلەر.

بەلگىلىك ۋەھىمە ئېلىپ كەلدى. ئۇ، ئىنسانلارنىڭ ئەمەلىي مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە نۇرغۇن يېڭى مەسىلە ۋە مەدەنىيەت كىرىزىسىنىمۇ پەيدا قىلدى. مەسىلەن، گېن قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتى ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن گۇمانىي سوئال ۋە خىرىس ئېلىپ كەلدى. ئىلىم ـ پەن باشتىن ـ ئاخىر بىر تەرەپلىمە مەنتىق بويىچە دۇنيانى قېلىپلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇنىڭ قائىدىگە ئويغۇنلۇقىنى مەنتىقلىق ئىسپاتلىماقچى بولىدۇ. بۇ، ئىنسانلار مەدەنىيەتكىنى يوشۇرىدىغان يېتەرسىزلىك بولۇپ، ئىنسانپەرۋەرلىك قىممەت قارىشىغا خىلاپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنسانىنى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى غايىۋى ئىنتىلىشىدىن يىراقلاشتۇرغانلىقتۇر. تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئورتاق گەۋدىلىك تەرەققىياتى ۋە ماس ـ ئىناق بىللە تۇرۇشى ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى تەنقىدچىلىكىگە تايىنىپ ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. ئۇنداقتا، ئەدەبىيات دۇنياسىدىكى ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق ئۆزگىرىدۇ؟ يۇقىرىدا بىز 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى رومانتىزملىق ئەدەبىياتنىڭ مەدەنىيەت قىممەت قارىشىنىڭ ئومۇميلىق جەھەتتىن يېقىنقى زامانلىق كاتېگورىيەسىگە تەۋەلىكىنى كۆرسەتتۇق. رومانتىزملىق ئەدەبىيات ئىنسانىنىڭ ئەركىن ھاياتقا بولغان قىزغىن ئىنتىلىشىنى تەبىئەتكە تايىنىش روھى ھەمدە ھاياتلىق ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل ئەدەبىيات ئەركىن روھنىڭ ئىلھامى ئاستىدا خاسلىقنى تەكىتلەپ ئۆزلۈكنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئىنسانىنىڭ مول ۋە نازۇك ھېسسىيات دۇنياسىنى نامايان قىلىپ، ئۇلارنىڭ تاشقى دۇنيا بىلەن بولغان يۈكسەك بىر گەۋدىلىكىنى ئىپادىلەپ، ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ شەخسىيەتچىلىك خاھىشىدىن قۇتۇلۇش ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەچكە، غەرب مەدەنىيىتىدە «ئىنسان»نىڭ ئوبرازى تېخىمۇ مول مەنە ۋە ئېنىق سۇبېيېكت

ئېڭىغا ئىگە بولدى.

«ئېستېتىك قىممەتتىكى ئېكولوگىيە ئۆلچىمىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋە پىشىپ يېتىلىشى ئىنسانلارنى ھامان كونا ئەندىزە ھەم يېڭى شەكىلدىكى ئاخىرقى غەمخورلۇققا يۈزلەندۈرىدۇ.» ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ قىممەت ئىزدىنىشى ئوخشىمىغان ئىلمىي ئېقىملاردا ھەر خىل شەرھىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئېكولوگىيە لىك مۇھىتقا بولغان كۆڭۈل بۆلۈش ھەمدە ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت لۇق شەكلىگە قارىتا ئويلىنىش جەھەتتە يۈكسەك دەرىجىدە بىر لىككە ئىگە بولدى. بۇ ئېكولوگىزم بولسا 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن كېيىن غەرب جەمئىيىتىدە بارلىققا كەلگەن ھاياتىي كۈچكە ئىگە بىر خىل سىياسىي ۋە ئىلمىي مۇھاكىمە ئىدى. گەر چە ئېكولوگىزمنىڭ ئىدىيەۋى مەنبەسىنى غەربنىڭ 18 ~ 19 ـ ئەسىرلەردىكى رومانتىزم ھەرىكىتى ھەتتا ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەرگە سۈرۈشكە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پەقەت دۇنياۋىلىشىش دولقۇنىنىڭ تەدرىجىي ئىلگىرىلەش جەريانىدا ئاندىن بىرقەدەر تېز تەرەققىياتقا ئېرىشتى ھەمدە بەلگىلىك سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىلىندى.

1. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ مۇھاكىمە ئەندىزىسى

ئېكولوگىزمنىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ئەمەلىيىتى ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىدە ئوخشاش بولمىغان ئالىملار ۋە ئوخشىمىغان ئىلمىي ئېقىملارنىڭ ئىدىيەۋى ئۇسۇلى ۋە قىممەت مەۋقەسىنىڭ پەرقلىنىشى سەۋەبىدىن ئۇلاردا خىلمۇخىل پەرقلەر ئىپادىلىنىپ چىققان. ھايۋانات ھوقۇقى نەزەرىيەچىسى تام رېگىن (1938 ~ 1980) «ھايۋانات ھوقۇقى ۋە ئىنسانلارنىڭ خاتالىقى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدۇرغان.

شۇنىڭدىن كېيىن «ئېكولوگىيەلىك ئۇيغۇنلۇق» ۋە «ئىنسانلار نىڭ خاتالىقى» گۇمانلىنىشقا بولمايدىغان ئىككى ھۆكۈمگە ئايلاندى. بۇ - نىڭ ئالدىنقىسىغا ئىنسان بىلەن غەيرىي ئىنسان دۇنياسىنىڭ ئۆزئارا تەسىرىنى چىقىش قىلغان بولۇپ، تەبىئىي ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ ساغلاملىقىنى مەقسەت قىلغان قىممەت قارىشى ئىزدىنىشى سىڭگەن بولسا، كېيىنكىسى ئىنسان شۇۋىنىزملىق قارىشى ئاساسىدىكى تەلۋىلىكتىن بېشارەت بېرىدۇ.

بۈگۈنكى زامان غەرب ئەللىرىنىڭ گۇمانىتار ئىلىملىرى سا - ھەسىدە ئېكولوگىيە ئەڭ بۇرۇنقى ئىلىم دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇ ئېكولوگىيە پەلسەپىسى، ئېكولوگىيە ئىلاھشۇناسلىقى، ئېكو - لوگىيە سىياسىيشۇناسلىقى، ئېكولوگىيە ئىقتىسادشۇناسلىقى، ئېكولوگىيە گۇمانىزمى، ئېكولوگىيە فېمىنىزمى قاتارلىق نۇرغۇن تارماق ئىلىملەرنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇنداق بولسا ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ بايان ۋە مۇھاكىمە ئەندىزىسى قانداق ئالاھىدە - لىككە ئىگە؟ ئۇنىڭ قىممەت خاھىشى ۋە ئىزدىنىشىدە يەنە قانداق ئوخشاشلىق مەۋجۇت؟

تەبىئىي يېشىللىق بىزنىڭ ماكانىمىز، شۇنداقلا يەنە ئىن - سانلارنىڭ قەلب دۇنياسى ئارام تاپىدىغان شادلىق باغچىسى. «يې - شىللىق مەڭگۈ يىمىرىلمەيدىغان سېھرىي كۈچكە ئىگە. ئۇ بەلكىم ئىنسانلارنىڭ ساغلاملىقىغا پايدىلىق بولۇشتەك بەلگىلىك زۆرۈرد - يەتكە ئىگە بولغانلىقىدىن شۇنداقتۇر.»[①] ئىنسانلارنىڭ ۋاقىتلىق مەنپەئەتى ئۈچۈن يېشىللىققا بۇزغۇنچىلىق قىلىش قىلمىشى تا - ىختىن بۇيان ئىزچىل يۈز بېرىپ كېلىۋاتقانلىقتىن، بىز ئىن -

---

① پ.دېۋىنو: « ئېكولوگىيە ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، ئىلىم - پەن نەشرىياتى 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 221 - بەت.

سانلارنىڭ ھاياتىمىزدىكى ئەڭ قىممەتلىك نەرسە يېشىللىقنى قوغداش ئۈچۈن قىلغان تىرىشچانلىق ۋە چاقىرىقلىرىمىزمۇ ھېچ-قاچان توختاپ قالمىدى. 20 - ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە ئامېرىكا مۇھىت قوغداش تارىخىدىكى ئىككى مۇھىم شەخس پىنكۇت بىلەن مېئىللار بۇ ھەقتە جىددىي مۇنازىرە قوزغىغان. بۇ مۇنازىرىنىڭ سەۋەبى كالىفورنىيە ئىشتاتىنىڭ بىر باغچىسىغا تۇتاشقان خېچ - خېچ جىلغىسىغا سۇ ئامبىرى قۇرۇش پىلانىدىن كېلىپ چىققان. بۇ پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىشى بۇ جىلغىنى سۇغا چۆكتۈرۈش ئار-قىلىق كەلكۈن مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئېھتىياجىنى چىقىش قىلغان. پىنكۇتنىڭ مەيدانى جىلغىغا توسما ياساپ نەچچە مىليون كىشىنىڭ سۇ ئىشلىتىش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش بولۇپ، بۇ تەبىئىي بايلىقلاردىن مۇۋاپىق ئېچىش - پايدىلىنىش پىرىنسىپىغا ئۇيغۇن ئىدى. مېئىل بۇنىڭغا قەتئىي قارشى تۇرغان. ئۇنىڭ قارد-شىچە جىلغا قوغداشقا ئېرىشىلىشى، بۇ ئارقىلىق ئىنسانلار پائا-لىيىتىنىڭ تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىتقا قارىتا بۇزغۇنچىلد-قىدىن ساقلىنىش زۆرۈر ئىدى. بۇ تالاش - تارتىش پىنكۇت ۋە-كىللىكىدىكى تەبىئىي بايلىقنى قوغداش ھەرىكىتى بىلەن مېئىل ۋەكىللىكىدىكى تەبىئىي مۇھىتنى قوغداش ھەرىكىتى كۆچلىرد-نىڭ بىر قېتىملىق تارىخىي خاراكتېرلىك توقۇنۇشى ئىدى. گەر-چە 1914 - يىلى ئامېرىكا يۇقىرى پالاتاسى بۇ قۇرۇلۇشنى ئاخىر تەستىقلىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككىيلەنىنىڭ مۇنازىرىسى ئەي-نى دەۋر ۋە كېيىنكىلەرگە تېخىمۇ زور ئويلىنىش ئېلىپ كەلگەن. زادى ئىنسانلارنىڭ مەنپەئەتىنى ئاساس قىلىپ مۇھىت قوغداش كېرەكمۇ ياكى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئەسلىي قىممىتىنى چىقىش قىلىپ مۇھىت ئاسراش كېرەكمۇ، دېگەن مەسىلىدە پىنكۇت «زې-مىنى ئېچىش» ناملىق ئەسىرىدە تەبىئىي بايلىقلارنى قوغداش ئۇ-

قۇمىغا «ئىنسانلار مەدەنىيلىكىنى چىقىش قىلغان نېگىزلىك ماد-دي بايلىق يۆنىلىشى. ئىنسانلارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك مەنپەئەتى ئۈچۈن زېمىننى ئېچىش، پايدىلىنىش ھەمدە بۇ ھەقتىكى بىر خىل تەبىئىي بايلىق سىياسىتى» دەپ تەبىر بەرگەن. ئۇنىڭ يېتەكچى ئىدىيەسى زېمىن ۋە تەبىئىي ئورماندىن دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئېچىش - پايدىلىنىش كېرەك، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. مېئىلنىڭ تەشەببۇسى «تەبىئەتتىكى بارلىق تەبىئىي بايلىقلارنى پەقەت ئىنسانلار ئىشلىتىدىغان ماددىي تاۋار سۈپىتىدە تونۇش ئېغىر خاتالىق» دېگەن قاراشتۇر. ئۇ ئىزچىل تەۋرەنمەستىن تەبىئەتنىڭ قاقاسلىق روھى، گۈزەللىك قىممىتى ھەمدە باشقا جانلىقلارنىڭ مۇقىم قىممىتىنى قوغدىغان. ئۇ تەشەببۇس قىلغان «تەبىئەتنى قوغداش» قارىشى تەبىئىي مۇھىتنى ئىنسانلار تەرىكچىلىكى ۋە رىقابەتلىك تەرەققىيات پائالىيىتىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىدىن ساقلاپ قېلىش، ئۇنىڭ مەقسىتى قاقاسلىقتىكى جانلىقلارنى قوغداپ مۇھىتنىڭ ئەسلىي ھالىتىنى بۇزماسلىقتىن ئىبارەت. «مانا بۇ ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى قوغداش ساھەسىدىكى ئىككى خىل قارىمۇقارشى ئىدىيە بولۇپ، بۇنىڭ ئالدىنقىسى تېخنىكا مەركەزچىلىك نەزەريىسىگە، كېيىنكىسى ئېكولوگىيە مەركەزچىلىك نەزەريىسىگە تەۋە ئىدى.»[1]

ھازىرقى زامان مۇھىتپەرۋەرلىكىنىڭ تەرەققىياتى باشتىن ئاخىر مۇشۇ ئىككى خىل ئىدىيەۋى ئەندىزە ۋە مۇھاكىمە قېلىپىنىڭ توقۇنۇشىدا بىرلىشىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئىدىيە ۋە نۇقتىئىنەزەر شەكسىز ھالدا كېيىنكى ئېكولوگىيە ئەدەبىي ئىجادىيىتى ۋە

---

① جاڭ يەنمېي قاتارلىقلار: «ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىك»، خەلق نەشرىياتى 2007 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 124 - بەت.

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىك مۇھاكىمىسىنىڭ بەرپا قىلىنىشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوخشاش بولمىغان ئالىملار ئوخشىمىغان مەيداندا تۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيەسى ئاساسىدا ئىنسانلارنىڭ ئىستىقبالى ۋە كەلگۈسى تەقدىرىگە ئالاقىدار بۇ زور مۇنازىرىگە قاتناشتى. 1962 ـ يىلى ئامېرىكا يازغۇچىسى كەرسېننىڭ «تىمتاس باھار» ناملىق ئەسىرى سانائەت جەمئىيىتىدىكى ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە قارىتا تېخىمۇ كەسكىن تەنقىدىي مەيدانىنى ئېچىۋېلىشقا.

«ئېكولوگىيە سىستېمىسى خۇددى بىر تورغا ئوخشايدۇ. ئەگەر ھەربىر تور تۈگۈنىنىڭ ھەممىسى بىرقانچە تال يىپ ئارقىلىق تورنىڭ باشقا تۈگۈنى بىلەن ئۆزئارا باغلانسا، شۇ چاغدا بۇ مۇكەممەل ئۇلانغان تور چەمبىرى سىرتقى كۈچ تەسىرىدە يىمىرىلىشكە تاقابىل تۇرالايدۇ. ئەگەر بۇ تورنىڭ بىرقانچە يىپى ئۈزۈلۈپ كەتسە، ئۇ چاغدا بۇ ئاز يىپتا تۇتاشقان تور پۈتۈنلەي تۈگىشىدۇ. تەبىئىي مۇھىتنى ساغلام داۋاملاشتۇرۇشمۇ ھامان مۇشۇنداق كۆپ خىل ئامىللىق خاراكتېرگە تايىنىدۇ. چۈنكى بىزنىڭ ئۇنىڭ ھەرقايسى تەرەپتە كۆپ خىل ئامىللىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلمەسلىكىمىز بىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك مەۋجۇتلۇقىمىزنىڭ ئۇنىڭغا تايانغانلىقىدىن بولغان.»[1]

ئېكولوگىيە ئىدىيەسىنىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىش مۇساپىسىنى ئەستايىدىل كۆزەتسەك يېقىنقى يېرىم ئەسىردىن بۇيانقى مۇھىتپەرۋەرلىك ھەرىكىتىنى مۇنداق ئىككى باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ: دەسلەپكى مەزگىلدە يەنى 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى

---

① دەيۋۇ ئەففىرد: «گۈمانىزمنىڭ ساختىلىقى»، خەلقئارا مەدەنىيەت نەشرىيات شىركىتى 1988 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 154 ـ بەت.

گەرچە قاقاس دالانى ئاسراش ـ قوغداش تەشكىلاتى «يەر شارى ئېـ
كولوگىيەسى ئۈچۈن قاقاس دالانى قوغداش»نى ئاكتىپ تەشەبۈس
قىلغان، شۇنداقلا بەزى ئالىملار تېخنىكا مەركەزچىلىك قارشىغا
قارىتا ئىنكار خاراكتېرلىك تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېـ
كىن ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا ئاساسىي ئىدىيە يەنىلا پىنكۇتقا
يېقىنلاشقان. 1970 ـ يىلى 4 ـ ئايىنىڭ 22 ـ كۈنى دۇنيانىڭ
ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن مۇھىتپەرۋەر زاتلار ئامېرىكىدا
تۇنجى قېتىملىق «يەر شارى كۈنى» پائالىيىتىگە قاتناشقان. پائا ـ
لىيەتنىڭ باش تېمىسى «يەر شارى مۇھىت ھالىتىنىڭ خاتالىقىنى
جىددىي تۈزىتىش» بولۇپ، بۇ، دۇنيا مۇھىتپەرۋەرلىرىنىڭ كۇل ـ
لېكتىپ ئۆز ـ ئۆزىنى ئاشكارىلىشى ئىدى. بۇ پائالىيەت گەرچە
مۆلچەردىكىدەك ئۈنۈمگە ئېرىشەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۈنى
ئېكولوگىيە مۇھاكىمىسىنى ئاۋامغا يۈزلەندۈرۈشكە تىرىشىش
جەريانىدىكى غايەت زور يېڭىلىق دەپ قاراشقا بولىدۇ. شۇنىڭدىن
كېيىن ستوكھولمدا چاقىرىلغان خەلقئارا مۇھىت يىغىنى سەۋەبـ
لىك ئامېرىكا ۋاستىلىرىنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا « ئېكولوگىيە
دەۋرى» ئاخىر تار دائىرىدە ئۆز ـ ئۆزىگە سۆزلەش ھالىتىدىن ھال ـ
قىپ، ئاۋامنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلىش ھالىتىگە ئۆزگەردى. «يە ـ
رىنچى قېتىملىق يەر شارى كۈنى» ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئالا ـ
قىدار پائالىيەتلەر ئېكولوگىزم ھەرىكىتىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئې ـ
كولوگىيە تەنقىدچىلىكى مۇھاكىمە ئەندىزىسىنىڭ بەرپا قىلىنى ـ
شىغا قارىتا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن بىر بۆ ـ
لۈك كەسپىي خادىملار ئالىم، پەيلاسوپ، يازغۇچى، تەنقىدچىلەر ۋە
سىياسىيونلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. 1973 ـ يىلى نېيس خەلـ ـ
ئارالىق پەلسەپە ژۇرنىلى «ئىزدىنىش»تە «تاشقى قاتلام ۋە چوڭقۇر
قاتلامدىكى ئۇزاق مۇساپىلىك ئېكولوگىيە ھەرىكىتىدىن ئومۇمىي

چۇشەنچە» ناملىق ماقالىسىنىڭ ئېلان قىلىنىشى بىلەن مۇھىتپەرۋەرلىكنى قارىمۇقارشى ئىككى لاگېرغا، يەنى تاشقى قاتلامدىكى ئېكولوگىيە ھەرىكىتى ۋە چوڭقۇر قاتلامدىكى ئېكولوگىيە ھەرىكىتىگە ئايرىغان. ئۇنىڭچە يۇزەكى ۋە تاشقى قاتلامدىكى ئېكولوگىيە ئىنسان مەركەزچىلىك ئىدىيەسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ پەقەت ئىنسان مەنپەئەتىگىلا كۆڭۈل بۆلىدۇ؛ چوڭقۇر قاتلاملىق ئېكولوگىيە بولسا غەيرىي ئىنسان مەركەزچىلىك ئىدىيەسىگە ئاساسلانغان بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھاياتلىقنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىنى چىقىش قىلغان. تاشقى قاتلامدىكى ئېكولوگىيە مەخسۇس مۇھىت چېكىنىش ھالىتى، مۇھىت بۇلغىنىش، تەبىئىي بايلىقلارنىڭ خورىشى قاتارلىقلارغا كۆڭۈل بولسە، چوڭقۇر قاتلاملىق ئېكولوگىيە تەبىئىي مۇھىت كىرىزىسىنىڭ تۈپ مەنبەسىنى سۇروشتە قىلىپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي سەۋەب، مەدەنىيەت ۋە ئىنسانىي خاراكتېر ئامىلىنى قېزىپ چىقىدۇ. ئەمەلىيەتتە تاشقى قاتلامدىكى ئېكولوگىيە ھازىرقى مەۋجۇت قىممەت قارىشى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ياخشىلاشنى تەشەببۇس قىلسا، چوڭقۇر قاتلاملىق ئېكولوگىيە ئىنسانلار مەدەنىيلىكىنىڭ تەرتىپىنى قايتا قۇرۇپ، ئۇنى تەبىئەت ئومۇمىي گەۋدىسىنىڭ بىر ئورگانىك قىسمىغا ئايلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن بۇيان كەسكىن مۇھىتپەرۋەرلىك نەزەرىيە ۋە ئاۋام مۇھاكىمىسىدە ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولدى، شۇنداقلا ئېكولوگىزم ھەرىكىتىنىڭ ئاساسىي ئېكولوگىزمنى شەكىللەندۇردى. ئۇنىڭ ئىدىيە ۋى خاھىشى ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۇ چۈن تېخىمۇ مۇستەھكەم نەزەرىيەۋى ئاساس يارىتتى.

2. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ قىممەت ئىزدىنىشى

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى بۈگۈنكى زامان ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىنىڭ مۇستەقىل شەكلى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلار ئىجتىمائىي پەنلەر نەزەريىەۋى تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى ۋە ئۇنىڭ مۇھىم بىر ئىپادىلىنىش شەكلىدۇر. ھەممىزگە مەلۇمكى، ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئىدىيەۋى ۋە نەزەريىەۋى ئاساسلىرىنىڭ بىرى ئېكولوگىيە بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئۆز قىممىتىنى تونۇش، دۇنيا-نى ئاڭلىق تونۇش، ئىنسان بىلەن تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنىڭ ئۇنىۋېرسال ئىپادىلىنىشى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ تە-بىئەت قاراشلىرىنىڭ شەكىللىنىشى قاتارلىقلارنى بىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانغا، ئەنئەنىۋىلىككە، ھا-زىرقى زامان تەبىئىي پەنلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن قويۇق مۇنا-سىۋەتكە ئىگە. شۇڭا ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر نوقۇل ئىجتىمائىي پەن ياكى مەدەنىيەت ئۆلچىمىنى ئاساس قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تەبىئەت نۇقتىسىنەزىرىنى چىقىش قىلىپ، چىنلىق، ياخشى-لىق، گۈزەللىك قوغلىشىدۇ.

تەبىئىي مۇھىت ئاملىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە بولغان تە-سىرى ھەققىدە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئېكولوگىيەسى ئۆزىنىڭ ئوب-يېكتىغا قارىتا تۆۋەندىكى تۆت جەھەتتىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارى-دۇ: بىرىنچىدىن، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تە-رەققىياتىنىڭ ئەتراپتىكى تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى. تەبىئىي ئېكولوگىيەنىڭ ئۆزگىرىشى ھەمىشە ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە گۈللىنىش ـ يىمىرى-لىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئەدەبىيات ـ سەنـ-ئەت ئىجادىيىتى ئەلمىساقتىن بۈگۈنگىچە باشقا ھاياتلىق پائالى-يىتىگە ئوخشاش تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆزىنىڭ ئىپادىلەش ئوبـ-

يېكتى قىلغان. بۇ ھال بۈگۈنكى زامانىكى يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىـ يىتىمىدە يەنىلا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ئۇچىنچىدىن، تەبىئىي مـۇـ ھىمىت جەمئىيەتتىكى كەڭ ئوقۇرمەن ۋە ئاممىنىڭ گـۈزەللىك خـاـ ھىشى ھەم ئېستېتىك ھەۋىسىگىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ كونكرېت جەريانى:

1) تەبىئەت ئورگانىك بىرلىككە كىرگەن ئومۇمىي گەۋدە بـو ـ لۇپ، ئۇ ئۆزىگە خاس ھەرىكەت يۆنىلىشىگە ئىگە. تەبىئەتتىكى تۈرلۈك شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدا ئومۇمىي گەۋدىلىك مۇناسىۋەت مەۋجۇت. قۇياش، ئاي، يۇلتۇز، يامغۇر، چاقماق، تاغ ـ دەريا ۋە زېـ مىندىن تارتىپ جانلىقلار ھەتتا ئىنسانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق جانلىق مەۋجۇدات، ھايۋانات، ئۆسۈملۈك ۋە مىكرو ئورگاـ نىزملارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئومۇمىي گەۋدە ئىچىدىكى مەۋجۇتلۇق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىگە خاس قىممەت ۋە روھقا ئىگە، ھەممىسىنىڭ ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇق ھوقۇقى بار. ئۇلار پەقەتلا ئاشۇ بىرلىككە كەلگەن كائىنات روھىغا بويسۇنىدۇ.

2) ئىنسان يەر شارى ھاياتلىق چەمبىرىكىدە تەبىئىي مۇھىتقا تايىنىپ ئەڭ زور يۇكسەكلىككە ئېرىشكەن ئىدراكىي مەخلۇق ۋە ئالىي ھاياتلىق تۈرى، لېكىن بۇ پەقەتلا ئۇلارنىڭ تەبىئەت دۇنيـا ـ سىنىڭ بىر پۈتۈنلۈك ئىچىدىكى مۇكەممەللىك گۈزەللىكىنى ئاڭـ لىق قوغدىشى، تېخىمۇ كۆپ مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشى، كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتىنىلا كۆزلەپ تەبىئەتنى ئۆزى ئۈچۈن بـويـ سۇندۇروپ، ئۇنىڭغا قارىتا تالان ـ تاراج ئېلىپ بېرىشتىن قـول ئۈزۈشىنىڭ زۆرۈرلۈكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

3) ئىنسانلار نۆۋەتتە دۇچ كېلىۋاتقان ۋە كېيىن دۇچ كېلىدىـ غان غايەت زور ئېكولوگىيەلىك ئاپەتلەر ئىنسانلار مەدەنىيىتى ئو ـ مۇملاشقان يېقىنقى 2000 يىلدىن بۇيانقى، جۇملىدىن يېقىنقى

300 يىلى مابەينىدىكى ئىنسانلار ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ مۇ-
قەررەر نەتىجىسى بولۇپ، ئۇنى پۈتۈنلەي ئىنسانلار ئۆزلىرى كەل-
تۈرۈپ چىقارغان. هازىرقى زامان ئىنسانلىرى ئۇنىڭغا قارىتا مەس-
ئۇلىيەتچانلىق بىلەن چوڭقۇر ئويلىنىش ئېلىپ بېرىشى زۆرۈر.

4) ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ هەل قىلىنىشى ئىنسانلاردىن ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، مەدەنىيىلىك خاھىشى قاتارلىقلارغا قارىتا تولۇق تەڭشەش ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ماهىيەتتە بىر مەيدان ئالڭ - ئىدىيە ۋە دۇنيا قاراش ئىسلاهاتى هەم مەدەنىيلىك ئىنقىلابىدىن ئىبارەت.

5) روهىيەت نوقۇل ئىدراكىيلىق ئەمەس، شۇنداقلا نوقۇل ئىنسانىنڭلا ئېڭىمۇ ئەمەس، بەلكى كائىناتتىكى بىر خىل ئەبەدىي مەۋجۇتلۇق. تەبىئەتنىڭ قانۇنىيىتى هاياتلىقنىڭ مەقسەت - ئىندىتىلىشى بولۇپ، ئىنسان خاراكتېرى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تەبىئەتنى ئۇلگە قىلىپ، مۇكەممەللىك، گۈزەللىك، ماس، ئىناقلىق خاهىشىغا تەلپۈنىدۇ. روهىيەت ئېكولوگىيەسى بولسا يەر شارى ئېكولوگىيە سىستېمىسىدىكى مۇهىم بىر سان ۋە قىممەت ئۆز-گەرتكۈچتۇر.

6) ئەدەبىيات - سەنئەت تەبىئەتنىڭ تۇپرىقىدا يىلتىز تارتقان مەنىۋى ئابىدە، روهىيەت ئاسمىنىدا چېچەكلەپ پورەكلىگەن گۈل. ئۇ چىنلىق، ئادەمگەرچىلىك، ئىنسانىي پەزىلەتنىڭ نۇرلۇق مەش-ئىلى. دۇنيانىڭ يېرىمى بولغان ئاياللار ئەرلەرگە قارىغاندا تەبىئەت-كە، سەنئەتكە تېخىمۇ يېقىن. ئۆز ئەنئەنىسىنى نەسەبەتەن ساقلاپ كەلگەن مىللەتلەر بەزى تەرەققىي قىلىپ ئاتالمىش زامانىۋىلاشقان مىللەتلەرگە قارىغاندا تەبىئەتكە ۋە سەنئەتكە تېخىمۇ يېقىن. تار مەنپەئەتپەرەسلىك، ئىرقىي كەمسىتىش، جىنسىي كەمسىتىش، نامراتلارغا ئۆچ، بايلارغا ئامراق بولۇشلارنىڭ هەممىسى ئېكولوگە-

يه پىرىنسىپىغا خىلاپ.

7) سەنئەتنىڭ قىممىتىمۇ ماھىيەتتە شەيئىلەرنىڭ روھىيەت قىممىتى بولۇپ، ھەقىقىي سەنئەت روھى ئېكولوگىيە روھىغا باراۋەر. ئۇ، تەبىئىي جانلىقلارنىڭ ئۆزئارا ئىناق مەۋجۇتلۇقى ئاساسىدىكى ئېكولوگىيە روھىنى نامايان قىلىدۇ.

8) ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى بەدىئىي تەسەۋۋۇرنى غايىۋى روھقا قارىتىدۇ، ئۇ تار مەنپەئەتپەرەسلىكتىن ھالقىغان دېموكراتىك روھقا ئىگە ئالاھىدە بىر خىل غايىۋى روھتىكى ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدچىلىكىدۇر.

9) ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئەسەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى مەزمۇنىغا ئەھمىيەت بېرىدىغان تەنقىدچىلىك، ئۇ ئادەتتە فورمال لىزم تەنقىدچىلىكى ۋە باشقا تۈردىكى تەنقىدلەرنى چەتكە قاقمايدۇ. چۈنكى ئېكولوگىيە ئىلمىنىڭ بىر ئاساسىي پىرىنسىپى «كۆپ خىللىقنىڭ ئۆزئارا ماس، ئىناق ۋە ئورتاق مەۋجۇتلۇقى»دىن ئىبارەت. ئۇنىڭ قارشى تۇرىدىغىنى قوپال ۋە بىر تەرەپلىمە ھالدىكى تەبىئەت قورال - ۋاستىچىلىك ئىدىيەسى ۋە ئاچ كۆزلەرچە مەنپەئەتپەرەسلىكتىن ئىبارەت.

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى گەرچە ئۆزىنىڭ كۆپ خىللىقى ھەم روشەن خاسلىقىنى نامايان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پەن ھالقىش خاراكتېرىگە ئىگە بولغانلىقتىن ھەمدە بارلىققا كەلگەن ئىدىيەۋى مەنبە، تەرەققىيات مۇساپىسىنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبىدىن ھەرقايسى دۆلەت، ھەرقايسى ئىلمىي ئېقىملاردىكى ئالىملار ئارقا - ئارقىدىن ئوخشىمىغان نۇقتىدىن ئۆز نەزەريەۋى پىرىنسىپلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ ئۆز تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى «يېشىللىق مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»، «مۇھىت ئەدەبىياتى تەنقىدچىلى-

كى»، «ئوقۇشلۇق كۆرگەزمە ئىلمى» دېگەندەك ناملاردىمۇ ئاتالغان. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ھەربىر ئاساسەن ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكىدا بارلىققا كەلگەن. ئەنگلىيە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ۋەكىلى بولغان جانناسېن بوت ئۆز تەتقىقاتىدا ئوستېن ۋە خاردېي لەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ھاياتلىق دۇنياسىنى 19 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشىنىڭ بەلگىسى، ئۇ، ئەنگلىيەدە ئاممىۋى خاراكتېرلىك مۇھىت ئېڭىنىڭ داۋاملىشىشىنى نامايان قىلدى، دەپ قارىغان. ئەنگلىيە ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئىزچىل تۇردە كۇچلۇك مەدەنىيەت تەنقىدچىلىك ئەنئەنىسىگە ئىگە بولۇپ كەلدى. ئانۇردتىن لىۋىسقىچە شۇنداقلا يەنە ۋېكانىسقىچە ئەدەبىي تەنقىد-چىلىك باشتىن ـ ئاخىر ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلەن زىچ باغلىنىپ كەلدى. ئېكولوگىيە ئالىمى بوت «مەدەنىيەت» ئاتالغۇسىنىڭ مەنە ئۆزگىرىشىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋەت ئۆزگىرىشىنى تولۇق ئىگىلەپ ئەنگلىيە مەدەنىيەت تەنقىدچىلىك ئەنئەنىسىنىڭ يېشىللىققا بۇرۇلۇشىنى تاماملىدى. ئۇ-نىڭ قارىشىچە، «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىنىڭ بىرىنچى تۇردىكى مەنە-سى: يەرلىك، تەبىئىي يېزا ئىگىلىكىنىڭ، يېزا ـ كەنتنىڭ دېگەن مە-نىدە؛ ئىككىنچى تۇردىكى مەنىسى ئىجتىمائىي تەرەققىيات، شەھەر، شەھەرلىشىشكە ئۆزگىرىش جەريانى دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە.

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئامېرىكىدا بارلىققا كەلگەن، لېكىن ئامېرىكىدىكى بۇ خىل تەنقىدچىلىك پە-كىر ئېقىمىدىمۇ بەزى ئوخشاش بولمىغان سادالار مەۋجۇت. ئامې-رىكا ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىدىكى ۋەكىللىك شەخس بۇيىلدىن سىرت يەنە ئېلگان ئۇنۋېرسىتېتىدىن گىرىنى ئا. راف، كىلو-فىرد، ئېدمىل قاتارلىقلارمۇ بار. گىرېنى ئا. راف: تەبىئەت دۇنيا-سىنى ۋە تەبىئىي پەن بىلىملىرىنى ئىگىلەش مۇھىت ئەدەبىياتى

تەتقىقاتنىڭ نىسبەتەن ئىنتايىن مۇھىم، دەپ قارىغان. كۆپلىگەن ئالىملار ئۇنىڭ بۇ كۆزقارىشىنى قوللىغان، ئۇنىڭ بۇ مەسىلىنى سىستېمىلىق ۋە ئەتراپلىق شەرھلىگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان. رافنىڭ قارىشىچە، ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئىدىيەۋى ئاساسى تەدرىجىي تەرەققىياتلىق بىيولوگىيەنىڭ ئەندىزىسى بولۇپ، ئۇ نوقۇل پەنچىلىككە قارشى تۇرۇپ، ئىجتىمائىي بىيولوگىيەنىڭ ئۇنىۋېرسالللىقىنى ئىپادىلىگەن. بۇ خىل تەنقىدچىلىكتە لاۋرېنس بۇئىل، گىرېنىي راف، ئېدمىر قاتارلىقلار بىلەن پۈتۈنلەي قارىمۇ-قارشى ئېقىمدىكىلەرنىڭ ۋەكىلى دەننا فىلىپتۇر. فىلىپ ئۆزىنىڭ «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ۋە ئېكولوگىيە-نىڭ ھەقىقىيلىقى» ناملىق ماقالىسىدە ئېدمىر، گىراف ۋە بۇ-ئىللارنىڭ تەشەببۇسلىرىنى باشقا نۇقتىدىن مۇھاكىمە قىلغان.

ئوخشىمىغان ئىككى ئېقىمدىكى ئالىملار بەس ـ مۇنازىرە قىلغان يادرولۇق مەسىلە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئۇسۇلى مەسىلىسى، يەنى ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئۇ-سۇل ۋە ۋاسىتىسى بارمۇ ـ يوق، ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئۆزىد-نىڭ نەزەرىيەۋى سىستېمىسىنى قۇرۇپ چىقىشتا قايسى پەنلەرنىڭ نەزەرىيەۋى مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن پايدىلىنىشى كېرەك، باشقا پەد-لەرنىڭ نەزەرىيەسى (مەسىلەن، تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيە-سى)نىڭ مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشىغا ياردىمى بولامدۇ ـ يوق، دېگەنلەردىن ئىبارەت. رولستون مۇنداق دېگەن: «پۈتكۈل تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ھەممىسى ئورمان، تۇپراق، كۆن نۇرى، يامغۇر، تاغ ۋە دەريالار، ئايلىنىپ تۇرىدىغان تۆت پەسىل، ئوت ـ چۆپ ۋە گۈل ـ گىياھلار، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ھەممىسى ئەزەلدىنلا تەبىئەتتە مەۋ-جۇت بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا باشقا تۇردىكى ئەرنى قوللايدۇ ۋە بىر ـ بىرىنى شەرت قىلمىدۇ. ھازىر ئىنسانلار مەغرۇرلۇق بىلەن ئادەم

بارلىق شەيئىلەرنىڭ ئۆلچىمى، دەپ قارىشىدۇ، لېكىن بۇ تەبىئىي شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى ئىنسانلاردىن بۇرۇنلا تەبىئەتتە مەۋجۇت ئىدى.»[1] مانا بۇ، سانائەت مەدەنىيىتىدىكى ئىنسان مەركەزچىلىك ۋە نوقۇل ماددىي ئىستېمالچىلىق ئىدىيەسىنى ئاغدۇرۇپ ئانا تەبىئەتنىڭ قىممىتى ۋە شەيئىلەرنىڭ تەبىئىيلىكىنى تەكىتلەيدىغان چاقىرىقتۇر.

8. ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىكتە تېكىست ئۇقۇمىنىڭ كېڭەيتىلىشى

20 ـ ئەسىر 90 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ دەسلەپكى تەشەببۇسچىلىرى بىر دەك مۇنداق بىر كۆزقاراشنى تەكىتلىگەن: ئەدەبىيات تەتقىقاتچىسى ئىلگىرىكى تەتقىقاتلاردىكى بىر تەرەپلىمە ئىنسان مەركەزچىلىك كۆزقارىشىنى ئۆزۈل ـ كېسىل بايقۇت قىلىپ، تەنقىدچىلىكتە ئېكولوگىيە يادرو قىلىنغان تەتقىقات ئەنئەنىۋى ئىنسان مەركەزچىلىك تەنقىدىنىڭ ئورنىنى ئېلىشى كېرەك، دەپ قارىغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن بۇيان ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى بىر خىل يېڭى پىكىر ئېقىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن غەربتە تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىپ تەتقىقات مەزمۇنى ۋە دائىرىسى كۆنسېرى تولۇقلىنىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ كەلدى. بۇنىڭ ئەڭ روشەن بىر ئىپادىسى ئۇنىڭدىكى تېكىست چۈشەنچىسىنىڭ ئۆزۈكسىز كېڭەيتىلىشىدىن ئىبارەت. بۇ تەنقىدچىلىك دەسلەپتىلا ئەدەبىي ئەسەر تېكىستى ئە-

① رولستون: «پەلسەپە قاقاسلىققا يوزلەنمەكتە»، جىلىن خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 6 ~ 9 ـ بەتلەر.

چىگە كىرىشنى تەكىتلەپ، يازغۇچىنىڭ نەزىرىدىكى ياۋايى تەبىئىلىك، قاقاسلىق بەلگە قىلىنغان تەبىئەت دۇنياسىغا كىرگەن. تەنقىدچىلەر ھېنرىنىڭ «ۋالتېن كۆلى» ۋەكىللىكىدىكى تەبىئەت روھى سىڭگەن نەسرلىرىدىن ئەڭ زور دەرىجىدە بەدىئىي زوق ئېلىپ، ئۇنىڭدىكى تەبىئەتنى ئىلمىي كۆزىتىش، كىشىلەرنىڭ تەبىئەتكە بولغان تەجرىبىسى ۋە ئۆزىگە قارىتا پىسخىكىلىق تەھلىل ئېلىپ بېرىلغان ئەسەرلەرنى ئاساسىي نۇقتا قىلىپ، تەبىئەتنىڭ ئىچكى قىممىتى ۋە روھىي ئەھمىيىتىگە دىققەت قىلغان. لېكىن دەسلەپكى تەنقىدچىلەر يېتەرلىك ھەم چوڭقۇر بولمىغان. يەنى بۇ خىل تەنقىدچىلىك پەقەت ئەدەبىياتنىڭ ئىچكى قىسمىدىلا چەكلىنىپ ئېكولوگىيە مەسىلىسى تەنقىدچىلىكىنىڭ سىرتىدا قالغان. ۋاقىتنىڭ ئۆزىرىشى بىلەن ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىگە ئالاقىدار ساھەلەر تەدرىجىي كېڭەيتىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىر خىل پەن چېگراسىدىن ئاتلاش خاراكتېرىدىكى مەدەنىيەتكە تەنقىد ئۇسۇلىغا ئايلاندى. ئۇ ئالاھىدە بىر خىل تەنقىدچىلىك بولۇش سۈپىتى بىلەن گۈمانىتار جۇغراپىيە، تەرەققىيات پىسخىكىسى، جەمئىيەتشۇناسلىق، پەلسەپە، تارىخ، دىن ھەمدە جىنس، ئىرق قاتارلىق تەتقىقات ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق شەرھلەش ئەندىزىسىنى قوبۇل قىلغان. شۇڭا ئۇنىڭ نەتىجىسىمۇ تەبىئىي يوسۇندا باشقا ئوخشاشمىغان ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىرىدىن پەرقلىنىدىغان مېتودولوگىيەنى شەكىللەندۈرگەن.

20 ـ ئەسىر ئەدەبىيات تەنقىدچىلىكىدە كۆپ خىل ئېقىملار: روھىي ئانالىزچىلىق، يېڭى تەنقىدچىلىك، ئەپسانە ۋە تىپ تەنقىدچىلىكى، فورمالىزم، قۇرۇلمىچىلىق، شەرھشۇناسلىق، قوبۇل قىلىش ئېستېتىكىسى قاتارلىقلار بارلىققا كەلدى. بۇ خىل تەنقىدچىلىك ماھىيەتتە نوقۇل تېكىستنى يېشىپ شەرھلەش بولماس.

تىن، بەلكى ئۆز ئېقىملىرىنىڭ يېڭىچە تەپەككۇر ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ سۈبيېكتنى يېشىپ ئوقۇشنىڭ بارلىق ئىمكانىيەتلىرىنى تولۇق قېزىپ چىقىش دېگەنلىكتۇر. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئېكولوگىيەلىك نېكىست بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى ئەسەرنى قايتا ئوقۇش ئاساسىدا ئۇنى ئۆز نەزەر دائىرىسى ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ، ئۇنىڭدىن ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ تەپەككۇر شەكلى ۋە ئوقۇش شەكلىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت.

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىك نەزەريىەسى ئۆز - ئۆزىدىن ھال-قىشچانلىق خاراكتېرىگە ئىگە.

بۇ، ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۇنىڭ ئەدەبىيات بىلەن تەبىئىي مۇھىتنىڭ مۇناسىۋىتىگە قارىتا ئۇزۇكسىز سوئال قويۇش ھەمدە ئۇنىڭغا تىرىشىپ جاۋاب بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ مەسىلىدە ئاپتور تەبىئەتنى ئەسەردە قانداق تەسۋىرلىگەن، ئەسەرنىڭ باش تېمىسى ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ئېڭىنى ھەقىقىي ئەكس ئەتتۈرگەنمۇ - يوق، ئادەم قانداق قىلغاندا ئاندىن تەبىئەتكە تېخىمۇ ياخشى مۇئامىلە قىلالايدۇ، ئىنسان تەبىئەت دۇنياسىدا زادى قانداق ئورۇنغا ئىگە، دېگەندەك مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشتىن سىرت يەنە مۇنداق بىر قاتار ماھىيەتلىك مەسىلىلەر — تەبىئەت بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بېكىتىلىدۇ، بۈگۈنكى زامان ئېكولوگىيە ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تەتقىقاتىنىڭ يۆنىلىشى ۋە تەپەككۇر يولى نېمە، ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئاخىرقى ئىلىمىمۇ - يوق، قانداق قىلغاندا ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن باشقا پەنلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ئۆزئارا تولۇقلاش نەتىجىسىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ، دېگەندەك مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىنسانلارنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيىتى تەبىئەت دۇنياسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئىنسانلار مەدەنىيىتى تەبىئەت

دۇنياسىغا تەسىر قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇمۇ يەنە تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تەسىرى ۋە چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ تەتقىقات باش تېمىسى تەبىئەت بىلەن مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئەدەبىيات ئارقىلىق ئىنسانلار مەدەنىيىتىنى قايتا بېكىتىش، مەدەنىيەت تەنقىدى ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر مەدەنىيىتى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەندىزىسىنىڭ ئۇلارنىڭ نۆۋەتتىكى تەبىئەتكە تۇتقان پوزىتسىيەسى ۋە ئۇنىڭ ھەرىكىتىگە قارىتا قانداق تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقى ھەتتا بەلگىلەش رولىنى ئويناىدىغانلىقى، تەبىئىي مۇھىتنىڭ يامانلىشىپ كېتىشى ۋە ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى قانداق كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقى قاتارلىقلار ھەققىدە ئىزدىنىش ئېلىپ بارىدۇ.

ئېكولوگىيەلىك تەپەككۇر تەبىئەت بىلەن جەمئىيەت، مەدەنىيەت بىلەن ئىنسان خاراكتېرىنىڭ ئېكولوگىيە خاراكتېرلىك بىر گەۋدىلىشىشى بولۇپ، ئۇ ئەدەبىيات بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە قارىتا مۇقەررەر يېڭىچە تونۇش ئېلىپ كېلىدۇ. بۈگۈنكى زامان ئېكولوگىيە پەيلاسوپى رولستون ئېكولوگىيەنى ئاخىرقى قۇتۇپلۇق ئىلىم، دەپ بېكىتكەن. چۈنكى ئۇ ھەر خىل پەنلەرنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئۇنىۋېرساللاشتۇرىدۇ، ھەتتا سەنئەت ۋە گۈمانىتار پەنلەرنىمۇ شۇنداق قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دېگەن: «گەرچە ئېكولوگىيە مۇستەقىل بىر پەن سۈپىتىدە قارالسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە قىممىتى باشقا پەنلەردىن تېخىمۇ چوڭقۇر. باشقا پەنلەردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە.»①

---

① جاڭ يەنمېي قاتارلىقلار: «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى»، خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 149 ـ بەت.

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ نەزەرىيەۋى تەرەققىيات يۈزلە-
نىشىنى مۇھاكىمە قىلغاندا ئېكولوگىيە دىداكتىكا ئالىمى رولى-
تونىڭ ئېكولوگىيەنى ئاخىرقى باسقۇچلۇق ئىلىم دەپ بېكىتە-
شىنىڭ بەلگىلىك ئەھمىيىتى ۋە مۇنداق سەۋەبى بار: ئۇ، جەمئىيەت
بىلەن مەدەنىيەتنى تەبىئەتتىن ئىبارەت تۈپ مەنبەلىك زور سى-
تېما ئىچىگە قويۇپ، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئېكولوگىيەلىك باغ-
لىنىشىنى ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت مەسىلىلىرىدىكى چوڭقۇر
قاتلام سۈپىتىدە قاراش بىلەن بىللە، يەنە تەبىئەت ئېكولوگىيەسى-
نىڭ قانۇنىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ مەۋجۇتلۇق مۇشكۈلاتىدىن قۇ-
تۇلۇپ چىقىشنىڭ ئامال - چارىسىنى ئىزدەيدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇ
ئۆز تەتقىقاتى جەريانىدا باشقا ئىلىملەرنى ئىنسانلارنىڭ ئېكولوگ-
يە سىستېمىسىدا ئۇچراشتۇرۇپ ۋە ئۆزئارا بىر گەۋدىلەشتۈرۈپ،
ئۇلارنى ئۆزئارا تولۇقلاتقۇزۇش ۋە ئۆزئارا تەسىرلىشىش جەريانىدا
ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇق شارائىتىنى ئورتاق يوسۇندا ئەلالاشتۇرىدۇ.

18 - ئەسىردىكى فىرانسىيە مەرىپەتپەرۋەرلىك ھەرىكىتىنىڭ
رەھبىرى روسسو ئىنسانلارنىڭ ئىدراكىي مەدەنىيىتى بىلەن تەبە-
ئەتنىڭ زىددىيىتى مەسىلىسىنى ئەڭ دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويغان.
ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىنسانلارنىڭ قورال خاراكتېرلىك ئىلىم - پەن
ۋە سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى جەمئىيەتنىڭ چىرىكلىشىگە
سەۋەب بولىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلھامغا تولغان بۇ تەشەببۇسى بىلەن
ئىنسانلارنى ھەقىقەتنى قايتا تونۇپ، تەبىئەتكە قايتىشقا دەۋەت
قىلغان. ئۇ مۇنداق دېگەن: «بىزنىڭ روھىيىتىمىز ئىلىم - پەن ۋە
سەنئىتىمىزنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ بارغانسېرى چى-
رىكلىشىۋاتىدۇ. بۇنى دەۋرىمىزدىكى بەختسىزلىك دېگىلى بولامدۇ -
يوق؟ ئىلىم - پەن ۋە سەنئەت تەرەققىي قىلىپ ھاياتلىق ئالىمى-
نىڭ ئۇپۇق سىزىقلىرىغىچە كۆتۈرۈلۈۋاتقان بۈگۈنكى دەۋردە ئى-

سان ئۇچۇن زۆرۈر بولغان مەنىۋىيەت ئاجىزلىشىپ، ئەخلاق ـ پە-
زىلەتمۇ يوقىلىۋاتىدۇ. بۇ خىل ھادىسىنى ھەممە جايدىن كۆرگىلى
بولىدۇ، ئىدراكىيلىق مەدەنىيىتى ئىنسانلارنىڭ ئەسلىي تەبىئىتى
ۋە تەبىئىي ئەخلاقىنى بۇلغىدى. ئىنسانلار پەقەت تەبىئەتكىلا قا-
تالايدۇ. «بىز ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى قائىدە ـ يوسۇنلارنى ئويلىغان
ۋاقىتتا شادلانغان ھالدا يىراق قەدىمكى دەۋرنىڭ ساددا مەنزىرە-
سىنى ئەسلەيمىز. ئۇ پۈتۈنلەي تەبىئەتنىڭ قولىدا يارىتىلىپ
چىققان گۈزەل مەنزىرە. بىزنىڭ ئىختىيارسىز ھالدا ئۇنىڭ قوي-
نىغا قايتقۇمىز كېلىدۇ. ئەمما ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالدۇق، بۇنىڭ
ئۈچۈن بىز ئىنسانلار ئۆكۈنمەي تۇرالمايمىز.»[1] يىراق قەدىمكى
زامانىكى تاشقى دۇنيا ئىنسانلار تەرىپىدىن ئۆزگەرتىلمىگەن ۋە
ئېچىلمىغان تەبىئەت بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ كۆپ خىل، رەڭگا ـ
رەڭلىكى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ھەقىقىي غايىۋى دۇنياسى بولۇپ
كەلگەنىدى.

ئەدەبىيات ئىنسانلارنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى
ئېكولوگىيەسىگە قارىتا ئېلىپ بېرىلغان بىر خىل ئېستېتىك
تەرتىپكە سېلىش ۋە ماسلاشتۇرۇش پائالىيىتى بولۇش سۈپىتى بە-
لەن ئۆزى بارلىققا كەلگەن دەسلەپكى دەۋرلەردىن تارتىپلا تەبىئە-
كە قارىتا چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان، شۇنداقلا ئىزچىل ھالدا تەبە-
ئەتنى ھاياتلىق ۋە ئىجادىيەتنىڭ مەڭگۈلۈك مەنبەسى قىلىپ كەل-
گەن. ئېكولوگىيەلىك تەپەككۇر تەبىئەت بىلەن جەمئىيەت، مەدە-
نىيەت بىلەن ئىنسان خاراكتېرىگە قارىتا ئېكولوگىيەلىك بىر-
لەشتۇرۇش بولۇپ، ئۇ مۇقەررەر ھالدا ئەدەبىيات بىلەن تەبىئەتنىڭ

---

① «پەن ۋە سەنئەت ھەققىدە»، شاڭخەي باسمىخانىسى 1997 ـ يىلى خەن-
زۇچە نەشرى 18 ـ بەت.

موناسىۋىتىگە قارىتا يېڭىچە تونۇش ئېلىپ كېلىدۇ.

روھىيەت ئېكولوگىيەسى يەر شارى ئېكولوگىيە سىستېمىسىدىكى مۇھىم بىر تەرەپ، ئىنسانلارنىڭ مەنىۋىيىتى يەر شارى ئېكولوگىيە سىستېمىسىدىكى مۇھىم بىر قىممەت كۆرسەتكۈچى. سەنئەتنىڭ قىممىتىمۇ ماھىيەتتە روھىيەتنىڭ قىممىتى بولۇپ، ھەقىقىي گۈمانىستارلىق تۈسكە ئىگە بولغان سەنئەت روھى مەلۇم مەنىدە ئېكولوگىيە روھىغا باراۋەردۇر. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مۇشۇ خىل ئىچكى ماھىيىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان ئەدەبىي تەنقىد بولۇپ، ئۇ ھەرگىزمۇ فورمالىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەنقىدى، شۇنداقلا باشقا تېپتىكى ئەدەبىي تەنقىدلەرنى چەتكە قاقمايدۇ. چۈنكى ئېكولوگىيە تەنقىدىنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپى ئۇنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ۋە ئۇسۇلىنىڭ كۆپ مەنبەلىك ئورتاق مەۋجۇتلۇقى ھەم ئۆزئارا ھەمكارلىقىنى تەكىتلەيدۇ. بۈگۈنكى زامان ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ تېز سۈرئەتە قانات يېيىشى مۇشۇ خىل كۆپ خىل ئاممىلارغا باغلىق.

ئىككىنچى بۆلۈم

ئېكولوگىيە نەزەرىيىسى

1. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى

تەبىئەت ــ ھاياتلىقنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى، شۇنداقلا ئاخىرقى نۇقتىسى. شۇنداق ئىكەن تەبىئىي مۇھىت پۈتكۈل جانلىقلار دۇنياسى، جۈملىدىن ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ نورمال مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئىنسانلار جەمئىيىتى مەيلى قانچىلىك تەرەققىي قىلسۇن، ئۇ ھامان تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ ئانا ماكانى ۋە تەبىئىي مۇھىتنى ھېچقانداق نەرسە ئورنىنى باسالمايدىغان ئەبەدىي قىممەتكە ئىگە بىرلەمچى بايلىق ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئىنسانلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ مۇھىت ئەخلاقىنى بىر پۈتۈن گۈمانىتار روھى ۋە ئىجتىمائىي ئېڭىنىڭ مۇھىم تەركىبى سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

ئېكولوگىيە نەزەريىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى دۇنياۋىلىشىشنىڭ ئىككى چوڭ كىرىزىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇنىڭ بىرى، نۆۋەتتە دۇنيادا كۆنسېرى ئېغىرلىشىپ بېرىۋاتقان تەبىئىي ئېكولوگىيە كىرىزىسى بولسا، يەنە بىرى، ئىنسانلارنىڭ مەنىۋىيىتىدىكى چېكىنىش كەلتۈرۈپ چىقارغان ھازىرقى زامان ئىستېمال جەمئىيىتىدىكى گۈمانىتار روھ ۋە مەنىۋى ئېكولوگىيە كىرىزىسى. ئىنسانلارنىڭ تېز سۈرئەتلىك تەرەققىياتىدا زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ يىلتىزسىزلىقىغا يۈزلىنىشى ۋە جەمئىيەتتىكى ئىستېمالچىلىق، راھەتپەرەسلىك كېسەللىكى تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئېكولوگىيەنىڭ بۇزۇلۇشى قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەر

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنى بەرپا قىلىشنىڭ جىددىي زۆرۈرىيىتىنى ياراتقان. كىشىلەر ھەمىشە ماختايدىغان زامانىۋىلىق دۇنياۋى پەقەتلا 3 ~ 4 يۇز يىللىق تارىخقا ئىگە. ئۇنىڭ ئالدىنقى باسقۇچى غەربنىڭ ئاتالمىش قاراڭغۇ ئوتتۇرا ئەسىرلىك تارىخىغا مەنسۇپ ئىدى. كېيىنكى مەزگىللەردە غەربتىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئويغىنىش ھەرىكىتى ۋە دىنىي ئىسلاھات ھەرىكەتلىرى ياۋروپا فېئودال دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا زەربە بېرىپ، كاپىتالىزم ۋە پەن ـ تېخنىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن يول ئاچتى، 18 ـ ئەسىردىن بۇيان پار ماشىنىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى غەربنىڭ زامانىۋىلىشىشىنى تېزلەتتى. 19 ـ ئەسىردىكى ئىسسىقلىق ئېنېرگىيەسى ئىلمى، ئېلېكتىر ماگنىت مەيدانى نەزەريەسى، جانلىقلار تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريەسى قاتارلىقلار غەرب دۇنياسىنىڭ ئاتالمىش ئىدراكىيلىق ۋە ئىنسان مەركەزچىلىك سەپسەتىسىنىڭ ئاساسىنى قۇردى. فوتو ئاپپاراتنىڭ كەشىپ قىلىنىشى، پارلىق پويىز ۋە تۇرلۇك ماشىنىلارنىڭ ئىجاد قىلىنىشى كىشىلەرنىڭ ماكان ـ بوشلۇق سەزگۈسىنى ئۆزگەرتسە، ئېلېكتىر ئۇسكۇنىلىرى، كىنونىڭ بارلىققا كېلىشى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى، گۈزەللىك قارىشى ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتتى. 20 ـ ئەسىردە ئايروپىلاننىڭ ئىجاد قىلىنىشى ئالاقە سۇنئىي ھەمراھلىرىنىڭ ئاسمانغا چىقىشى، تېلېۋىزىيە ۋە كومپيۇتېرنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ ئاي شارى ۋە باشقا پىلانېتلارغا سەپەر قىلىشى ئىنسانلارنى پەن ـ تېخنىكا، ھەربىي ئىشلار، ئىقتىساد ساھەسىدە ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە قىلدى.

زامانىۋىلىقنىڭ كېڭىيىشى كەلتۇرۇپ چىقارغان شەرق ئەللەرىدىكى تۇرمۇش شەكلى، قىممەت قارىشى ۋە ئىستېمالدىكى غەربلەشتۇرۇش دولقۇنى يۇز يىللىق مۇساپە ئىچىدە ئىنسانلارنى بىر

تەرەپلىمە ماددىيلىققا ئېغىش، ئەنئەنىۋى ئەقىدىلەردىن ياتلىشىش ۋە غەيرىيلىشىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا باشلىدى. زامانىۋىلەشىش ئىنسانلارغا گۈزەل تۇرمۇشنى، قولايلىق شارائىتنى ئاتا قىلىش بىلەن بىللە يەنە ئۇلارغا ئىنتايىن كۆپ ئېكولوگىيەلىك نورمالسىزلىقلارنى، يەنى تەبىئىي ئېكولوگىيە كىرىزىسى، ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە كىرىزىسى، مەنىۋى ئېكولوگىيە كىرىزىسى، مەدەنىيەت ئېكولوگىيە كىرىزىسى، بايلىق كىرىزىسى، ھاياتلىق تۇرلىرىنىڭ ئازىيىپ چىكىنىشى، ماددىي بايلاشتىلىق ئىچىدىكى مەنىۋى چۈشكۈنلۈك، ئەخلاقىي يىمىرىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا تەھدىت سالغۇچى كىرىزىس ۋە ئېكولوگىيەلىك ئاپەتلەرنى شەكىللەندۈردى.

زامانىۋىلىقنىڭ تەسىرىدە ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى ئېكولوگىيەسىمۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن كىرىزىسقا دۇچ كەلدى. غەرب ئەللىرىنىڭ زامانىۋىلىق دولقۇنىنىڭ يېتەكلىشىدە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى ئاتالمىش «نەزەرىيەدە يېڭىلىنىش دەۋرى» ۋە «جىسمانىي سەرگۈزەشت دەۋرى»گە يۈزلەندى. يىلسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ئىستېمالچىلىق كىشىلەرنى سەۋدايىلاردەك توختاۋسىز ھالدا «يېڭىلىق قوغلىشىش» ۋە مودىغا بېرىلىدىغان مەستانىلەرگە ئايلاندۇردى. ھەرقانداق شەيئى مۇقەررەر ئىككى ياقلىمىلىق خاراكتېرگە ئىگە. مەدەنىي ھاياتتا كومپيۇتېر ئىلغارلىشىپ ئىقتىدارى ئۆستۈرۈلسە، مۇقەررەر ھالدا ۋىرۇسمۇ ئۆسىدۇ. خەت سانىدۇقى ئىلغارلاشتۇرۇلسا، ئەخلەت يوللانمىلارمۇ ئۆسىدۇ. كومپيۇتېر ئويۇنى كۆپەيسە، قارا مېھمانمۇ بۇنىڭغا ئەگىشىپ كۆپىيىدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش ماددىي ئىستېمالچىلىق ئۆستۈرۈلسە، ئارزۇ ـ ھەۋەس، مەنپەئەتپەرەسلىك، زوراۋانلىق ۋە تېررورىزممۇ كۈچىيىپ مەنىۋى سەزگۈ ئاجىزلىشىپ، جىسمانىي سەزگۈنىڭ

ئورنى سۈنئىي ھالدا ئۆستۈرۈلمدۇ. ئەكسىچە بۇ خىل بىر تەرەپلە-مە ئېغىشنىڭ تەسىر دە روھىيەت تۆۋەنلەپ ماڭىدۇ. ماددىي تۇر-مۇش چەكسىز ئەۋزەللىك بىلەن كۆپ تەرەپلىمە ئۆستۈرۈلۈپ، مە-نىۋىيەتكە سەل قارالسا، ئۇ ھالدا ئىنسانىيەت روھىي كىرىزىسقا يۇزلىنىپ، مەنىۋىيەت ئېكولوگىيەسى چېكىنىدۇ.

يېقىنقى بىرقانچە ئەسىرلىك زامانىۋىلىقنىڭ ھەددىدىن زىيادە تېز كېڭىيىشى سەۋەبلىك نوقۇل ماددىي مەنپەئەتچىلىك ۋە ئېتە-قادسىز ئىستېمال مەستانىلىكى جەريانىدا ئىنسانلار ئۆزلىرى خا-لىمىغان ھالدا مۇنداق ئىككى چوڭ ئېغىر خەۋپكە يۇزلەندى. بۇنىڭ بىرى، قەدىمكى بىلەن ھازىرقىنىڭ توقۇنۇشى جەريانىدىكى ئەنئە-نىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى مەسىلىسى؛ يەنە بىرى، يېڭى ئوتتۇرا قاتلام سىنىپىنىڭ قۇرۇق، ساختا بەخت ـ شۆھرەت چۈ-شەنچىسى ۋە ئۇنىڭ بارغانسېرى بازار تېپىشى. ئىنسانلار ھايانى چوڭ شەھەرلەر تېز سۈرئەتتە كۆپىيىپ، يۇرت ـ ماكان تەدرىجىي تارىيىش ھالىتىگە يۇزلەنگەندە زەنجىرسىمان تۇتاشقان شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ قوش يۆنىلىشلىك قىممەت توقۇنۇشى مەسىلىسى كې-لىپ چىقتى. بىر تەرەپتىن، يېزا ئاھالىسىنىڭ شەھەرلەرگە كى-رىشكە يۇزلىنىشى بىلەن ئۇلار بۇ يەرگە ئېلىپ كەلگەن ئىز ـ تامغا خاراكتېرلىك بۇرۇنقى قىممەت قارىشى، ئەخلاق ئېڭى، يۇرت ئېتىمقادى ۋە تۇرمۇش شەكلى شەھەرلەرنىڭ كۆپ مەنبەلىك، رەڭدار تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. يەنە بىرى، يېزا ئىگە-لىك جەمئىيىتى ئىنسانلار تەرەققىياتى جەريانىدا مۇقەررەر ھالدا سانائەت جەمئىيىتىگە بۇرۇلىدىغانلىقى سەۋەبلىك بۇ خىل بۇرۇ-لۇش جەريانىدا دېھقانلارمۇ ئىجتىمائىي ھوقۇق ۋە سالاھىيىتى بې-كىتىلمىگەن ھالەتتە بۇ يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويىدۇ. يېزا ئاھالە-لىرىنىڭ بۇ خىل ئەسلىي يۇرت ـ ماكانىدىن ئايرىلىپ شەھەرلەر-

گه كۆچۈشى نۆۋەتتىكى دۇنياۋى خاراكتېرلىك ھادىسه بولۇپ، مۇشۇ خىل مۇھىم بولغان ئەسلىي يۈرت جەمئىيىتى ئەندىزىسىنىڭ يىمىرىلىشى، ئۇرۇقداشلىق مەركىزىنىڭ يوقىلىشى، كوللېكتىپ ئىدراكىيلىقنىڭ شەخسىي گەۋدىچىلىككە ئالمىشىشىنىڭ باشلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

بۈگۈنكى زامانداھەرقايسى قاتلامدىكى خېلى كۆپ كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن بەختلىك ياكى بەختلىك ئەمەسلىكىنى، شۇنچە باياشاتچىلىق ئىچىدىمۇ نېمە ئۈچۈن بەختلىك ئەمەسلىكىنى بىلمەيدۇ، يۈرت ـ ماكانسىز كىشىلەر ئۆز ماكانىدىن ئايرىلىشنى بەختسىزلىك دېسە، يەنە بەزىلەر ئېسىل بىنا ـ قەسىرلەردە تۇرۇپ-مۇ، ئىناق ئۆتەلمەسلىكنى بەختسىزلىك دەپ قارايدىغانلىقىنى ئې-نىق ئېيتىپ بېرەلمەيدۇ. ئۇنداقتا، ئىنسان بەختلىك تۇرمۇشنى قانداق ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ؟ نوقۇل ھالدا ماددىي جەھەتتىكى يۈكسە-لىش تەسەۋۋۇرى ئىچىدە ئۆينىڭ چوڭ ـ ھەشەمەتلىكىمۇ، كىر-ىمنىڭ يۇقىرىلىقى ۋە پۇلنىڭ بارغانسېرى كۆپ بولۇشى بىلەن ئۆلچىنەمدۇ؟ بەخت دېگەن نېمە؟ بۇيۇك پەيلاسوپ فارابى: «بەخت ــ ئىنسان ۋۇجۇدىدىكى ماددىيلىققا ئېھتىياجلىق بولمى-غان تاكامۇللۇق مەرتىۋىسىگە ئۇلىنىشتۇر»[1] دەپ كۆرسەتكەن.

كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش رىتىمىدىكى ئۆزگىرىش، بەخت چۈشەن-چىسىدىكى يېتەرسىزلىكلەر نۆۋەتتىكى چوڭ بىر مەسىلە ھې-سابلانغان نوقۇل ئىستېمالچىلىق ۋە مەنپەئەت خاھىشىنى كەلتۈ-رۈپ چىقارغان. نوقۇل ئىستېمالچىلىق شەخسنىڭ بىر خىل ئۆز مەنپەئەتىنىلا ئاساس قىلىش ئېڭىنى، يەنى ئۇلارنىڭ مەڭگۈ يېڭى

---

① فارابى: «پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلىنىڭ ئىدىئال قاراشلىرى»، شىن-جاڭ خەلق نەشرىياتى 2006 ـ يىلى نەشرى 76 ـ بەت.

تاۋارغا ئېرىشىش خاھىشىنى، دۇنيادىكى ئەڭ ھۆزۈرلۈق ئىشلارنىڭ ئۆزىگىلا مەنسۇپ بولۇش ئىستىكىنى شەكىللەندۈرىدۇ. لېكىن ئىستېمالچىلىق قوش قاتلاملىق ئالدامچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە. كىشىلەر ئىلگىرى ھەقىقىي بەختكە ئىنتىلسە، ھازىر راھەت ـ پاراغەتچىلىكتە بىر تەرەپلىمە ھالدا چەكسىز ئەركىنلىككە ئىنتىلدىغان بولدى. شۇڭا ئەنئەنىۋى ئەخلاق مىزانلىرىدىن ئايرىلغان جەمئىيەتتە ھەممە ئادەم دېگۈدەك ئۆز يولىنى ئەركىن تاللىيالايدۇ. پەقەت پۇل بولسىلا ئۆزىنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى دائىرىسىدىكى ھەرقانداق تاۋارنى سېتىۋالالايدۇ. ئۆزلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇش سەۋىيەسىنى خالىغانچە ئۆستۈرەلەيدۇ. لېكىن ئەمەلىيەتتە ھاياتلىق ـ نىڭ قانۇنىيىتى ئۇنداق ئاددىي ئەمەس. ئىنسانىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى ئاڭلىق ئىپادىلىشى ھەرگىزمۇ نوقۇل ماددىي ئىستېمال ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشمايدۇ. ماددىي ئېھتىياجنىڭ قاندۇرۇلۇشى پەقەتلا ئا ـ دەتتىكى ئۆلچەم، لېكىن مەنىۋى ئېھتىياج، سالاھىيەت ئېھتىيا ـ جىنىڭ قاندۇرۇلۇشى، قىممەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۇنچىۋالا ئا ـ سان ئەمەس. بۈگۈنكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇش بايا ـ شاتلىقى ئىچىدىكى مەنىۋى كېسەللىكى ۋە ئىستېمال غالجىرلىقى ماددىي بايلىقنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن كېلىپ چىققان بولماستىن، بەلكى چەكتىن ئاشقان ماددىي ھېرىسمەنلىك، مەنىۋى پۇچەكلىك، روھىيەتتىكى يىمىرىلىش ۋە قىممەت ئاملىنىڭ ئاجىزلىقىدىن كېلىپ چىققان.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئىنسان ماھىيىتى ۋە ئۇ ـ نىڭ ياتلىشىشى ھەققىدە: «ئىنسان ئۆزىدە تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى، ماددا ۋە روھىيەتنى، ھالاكەت ۋە ئىجادىيەتنى، مۇقەررەرلىك ۋە ھۆرلۈكنى، غايە ۋە تارىخىي ئەسلىمىنى، چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن مۆجىزىدار شەيئى!... ئىنسان

بەخت توغرىسىدا چۈشەكەيدىغان، ئەمما ئانا زېمىننى چەيلەپ، ئە-
سەبىيلەرچە ئۈستۈنلۈكتە تەرسالارچە قاقاھلاپ كۈلۈپ ئۆتۈشنى
بەخت دەپ چۈشىنىدىغان، بەخت ئارزۇسىدا زېمىنىدىكى بەخت
بۇلاقلىرىنىڭ كۆزىنى تىندۇرۇپ يۇرىدىغان... ئابستراكت بەخت
ھەققىدە ھەر زامان رىيازەت چېكىدىغان تەلۈە»[1] دەپ كۆرسەتكەن-
دى. مانا بۇ نوقۇل ماددىي ئىستېمالچىلىق دەۋرىدىكى ئىنسانلارنىڭ
مۇرەككەپ خاراكتېرىگە بېرىلگەن جانلىق شەرھتۇر.

ئىنسانلار ئۇزاق تارىختىن تاكى ھازىرغىچە ئۆزلىرى دۇچ
كەلگەن ئېكولوگىيە مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈمىدىنى ئۆز -
ئۆزىدىن ئىزدىمەستىن، ئەكسىچە پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى
ۋە ئىجتىمائىي باشقۇرۇشنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە باغلىماقتا.
لېكىن ئومۇملۇقتىن قاربغاندا بۇنىڭ ئۇنۇمى ئانچە كۆرۈنەرلىك
بولمايۋاتىدۇ. ئىنسانلار جەمئىيەت تارىخىنى كۆزىتىشتىن شۇنى
كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئىنسانلارنىڭ بۇگۈنكى كۈندە دۇچ كەلگەن
ئېكولوگىيە كىرىزىسى مۇقەررەر ھالدا پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەق-
قىياتى، جەمئىيەتنىڭ زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىگە ماسلاشقان
ھالدا كېلىپ چىققان زىددىيەتلەرنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. ئىلغار
تېخنىكا ئىنسانلارغا ھەمىشە قولايلىق ۋە بەخت ئېلىپ كېلىش بە-
لەن بىللە يەنە ئويلىمىغان تۈرلۈك سۇنئىي ئاپەتلەرنىمۇ ئېلىپ
كېلىدۇ. ئوتتۇرا كەشپ قىلىنىشى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ
تۇرمۇشىغا غايەت زور قولايلىق ئېلىپ كېلىش بىلەن بىللە ئۇنىڭ
قالايمىقان ئىشلىتىلىشى نۇرغۇن ئاپەت ۋە ئېكولوگىيەلىك كىرد-
زىسلارنى ئېلىپ كەلگەنگە ئوخشاش ئاتوم ئېنېرگىيەسىنىڭ كە-

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ياتلاشقان ئىنسان، ياتلاشقان ئە-
قىل - پاراسەت»، «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىيا-
تى 2002 - يىلى نەشرى 283 - بەت.

شىپ قىلىنىشى ئىنسانلارغا رادىياتسىيەلىك ئاپەت ئېلىپ كەلگەن بولسا، مىكرو ئېلېكتىر تېخنىكىسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇق ماكانىغا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئېلېكتىر ماگنىت دولقۇنى بۇلغىنىشىنى ئېلىپ كەلدى. يەر شارى بولسا ئا- لەمدىكى ئاساسەن نىسپىي يېپىق ھالەتتىكى سىستېما ۋە ئورتاق گەۋدە بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ھەرقانداق بىر قىسمەنلىكنىڭ يەككە مەنپەئەتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى ئومۇمىي گەۋدە ئۈچۈن زىيان يەتكۈزمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس. مەسىلەن، ھازىر بازارلاردا زور كۆلەمدە سېتىلىۋاتقان كىر يۇيۇش پاراشوكى (ئۇن سوپۇن)، تا- زىلاش - پاكىزلاش سۇيۇقلۇقى، خۇش پۇراق بۇيۇملىرى، سىلىق- لىغۇچى مايلارنىڭ ھەممىسى ئىستېمالچىلارنىڭ شەخسىي تازىلىق قارىشىنى ئۆزگەرتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تاۋارلارنىڭ ياسىلىش، ئورىلىش - قاچىلىنىش ۋە سېتىلىشى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي مۇھىتىغا تېخىمۇ زور بۇلغىنىش ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ خىل بۇلغىنىش ۋە ئاپەت ئاخىرىدا يەنە مۇقەررەر ھالدا ھەربىر شەخس- نىڭ ئۇستىگە يۇزلىنىدۇ. ئۇلار ئاخىرقى ھېسابتا ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىگە زىيانلىق تەسىرلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. ماشىنا، يانفون قاتارلىقلارمۇ شۇنداق.

سانائەت ۋە يۇقىرى پەن - تېخنىكا يەر شارىنىڭ ئەسلىدىكى تەبىئىي قىياپىتىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتتى. بىر قىسىم ئا- لىملار يەر شارىنىڭ نۆۋەتتىكى كىرىزىسىنى نەزەردە تۇتۇپ زې- مىندىكى بۇلغىنىشلار ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر كۈچەيگەن مەزگىلدە يەر شارىدىن ۋاز كېچىپ پەن - تېخنىكىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئىن- سانلارنى يەر شارىدىن باشقا پىلانېتالارغا كۆچۈرۈپ چىقىش قىيا- سىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان. بۇ خىل خىيالىي تەسەۋۋۇر جەريانىدا خىلمۇ خىل لايىھەلەر ئوتتۇرىغا چىقىشقان. بىز باشقا پىلانېتالاردا

مۇڭاپىق ماكان قۇرۇشنىڭ قانچىلىك مۇشكۈللۈكىنى، پۈتكۈل ئىنسانلارنى باشقا پىلانېتالارغا كۆچۈرۈشنىڭ قانچىلىك قىيىنلىقىنى دېمەيلا قويايلى. ناۋادا بۇ خىل سىناق مۇڭەپپەقىيەتلىك بولۇپ قالسا، مارس، ئاي شارى ياكى باشقا پىلانېتالار ھازىرقى زامان ئىنسانلارنىڭ نوقۇل ئۆزلىرىنىلا ئويلاپ ئۆزلىرىلا يالغۇز ماكانلىشىپ ياشايدىغان بۇ تەسەۋۋۇردىكى ماكانى ئۇلارنىڭ بولغىشى ھەم ۋەيرانچىلىقىدىن خالىي بولالارمۇ؟ ئىنسانلارنىڭ تاشقى پىلانېتالارغا بولغان سىناق تەرىقىسىدىكى ئالەم سەپىرىنىڭ باشلانغىنىغا ئانچە ئۇزاق بولمىغان تۇرۇقلۇق كىشىلەر ئاشۇ ئەقىللىك ئىنسانلار ياسىغان تۇرلۇك ئەخلەتلەرنىڭ ھاۋا بوشلۇقىغا ئۇچۇپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ مۇھىت ۋە ئاتموسفېراغا تەسىر يەتكۈزگەنلىكىنى بايقىغان. بۇ ھال بىزگە نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ ھاياتلىقنىڭ تەبىئىيلىكتىن چەتنەپ، تەبىئەتنى نابۇت قىلىپ، نوقۇل پەن ـ تېخنىكىغا تايانغان ھالدا بىر تەرەپلىمە تەرەققىي قىلىشنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇھىتقا بولغان مەنپىي تەسىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھاياتلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىياتى ھامان تەبىئەت ۋە تەبىئىي مۇھىت، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ ئاشۇ خىل مۇھىتنىڭ قىممىتىنى تونۇشىغا تايانغان بولىدۇ. ئىنسانلار جانلىقلار دۇنياسىدا تەبىئىي مۇھىتنىڭ ئاساسلىق خوراتقۇچىسى، نۆۋەتتىكى مەدەنىيەت ۋە يۇقىرى ئىستېمالىلىق تۇرمۇش ئادىتىدىكى ئىنسانلارنىڭ مەنپەئەتپەرەسلىك ۋە نوقۇل ئۆز ـ ئۆزىنى مەركەز قىلىش خاھىشى ئېكولوگىيەلىك مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ بىۋاستە سەۋەبىدۇر. تەبىئەت دۇنياسىدا ئاپىرىدە قىلىنغان ھەر خىل ھاياتلىق تۇرلىرى ھامان تەبىئىي مۇھىتقا تايانغان ھالدا مەۋجۇت بولىدۇ. ئىنسانلار تارىختىن بۇيان قەيەرگە قەدەم باسسا شۇ يەردە ئىنسانلار ـ

نىڭ نامۇۋاپىق ھەرىكىتى سەۋەبلىك ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭسىز-لۇق يۈز بېرىپ مۇھىت يامانلاشقان.ئىنسانلارنىڭ ئۆزىمۇ تەبىئەت-نىڭ رەقىبىگە، شۇنداقلا يەنە مۇھىت ناچارلىشىشنىڭ بۇلغىما-مەنبەسىگە ئايلىنىدۇ.

ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ چەكتىن ئاشقان مەنپەئەتدارلىق ۋە نو-قۇل ئۆز - ئۆزىنى مەركەز قىلىش قارىشىنىڭ تەسىرىدە شۇنى ھېس قىلالمايدۇكى، ھازىرقى دەۋردە كىشىلەر يۇقىرى پەن - تېخ-نىكىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئېكولوگىيەلىك مۇھىت مەسىلىسىنى ھەل قىلماقچى بولغاندا، ئېكولوگىيە كىرىزىسى يېڭى يۇقىرى پەن - تېخنىكىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇق ماكانىغا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىدۇ، شۇنداقلا ھاياتلىق تەرەققىياتى ئۈچۈن يېڭى زىددىيەتلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ.

ئالىملار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئېچىلىش ۋە تەرەققى-يات سەۋىيەسىنى ئۆلچەم قىلىپ، ئىنسانلارنىڭ تارىختىن بۇيانقى مەۋجۇتلۇق مۇھىتىنىڭ چېكىنىشىنى مۇنداق تۆت باسقۇچقا ئاي-رىغان: بىرىنچى، تەبىئەتتىن يىغىش ۋە ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق دەۋرى. بۇ دەۋردە ئىنسانلار تاش قورال ۋە ئوتنى ئىشلىتىشنى ئۆ-گەنگەن؛ ئوقيا ۋە قاپقان، تۇزاق قاتارلىقلارنى ئىختىرا قىلغان. «دۇنيانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى بىر قىسىم ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ خىل نوقۇل تەبىئەتكە تا-يانغان ئىگىلىك ھاياتلىق دۇنياسىدا بىر قىسىم تۈرلەرنىڭ يوقـ-لىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئىككىنچى، يېزا ئىگىلىكى دەۋرى. ئىنسانلار تۆمۈر قوراللار ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىغا ئېرىشىپ تېرىقچىلىق ئىگىلىكى ۋە دەسلەپكى چارۋا مالچىلىق ئىگىلىكىنى كەشىپ قىلىپ زور ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا ئېرىشتى. دۇنيا تا-

رىخمدىكى بابملۇن مەدەنىيىتى، مىسىر مەدەنىيىتى، خۇاڭخې مەدە-
نىيىتى، تارىم مەدەنىيىتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بۇلارنىڭ تە-
پىك ئۇلگىسى ئىدى. ئەمما ئىنسانلار ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا
پارلاق مەدەنىيەتنى يارىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە زېمىندا سۇ ۋە
تۇپراققا بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ كەلدى، قۇرغاقچىلىق ۋە قۇملىشىش
ئېغىر بولدى. ئۇچىنچىسى، سانائەت دەۋرى. بۇ دەۋردە ئىنسانلار
پار ماشىنىسى، دىزىلگاتېل، تېلېگراف ماشىنىسى قاتارلىقلارنى ئە-
جاد قىلىپ، سۇ، قۇرۇقلۇق ۋە ھاۋا قاتنىشىنى تېز سۈرئەتتە تە-
رەققىي قىلدۇردى. پولات تاۋلاش، توقۇمىچىلىق، بويىاقچىلىق ۋە
خىمىيە سانائىتى قاتارلىق كەسىپلەرنىڭ بارلىقا كېلىشى ئىن-
سانلارنى مىسلى كۆرۈلمىگەن مول ماددىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە
ئىگە قىلىش بىلەن بىللە يەنە بۇ خىل تەرەققىيات ۋە بايلىقلار تۇر-
مۇش شارائىتى زېمىندىكى سۇ ۋە ھاۋانىڭ بۇلغىنىشى، تەبىئىي
بايلىقلارنىڭ كەمچىل بولۇشى، تۇرلەرنىڭ يوقىلىشى، پارنىك ئېف-
فېكتى قاتارلىق ئېكولوگىيەلىك ئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ،
ئىنسانلارنىڭ مۇھىت ـ ماكانى ۋە جىسمانىي ساغلاملىقىنى ئېغىر
زىيانغا ئۇچراتتى. ماسكې جىلغىسى ۋەقەسى، دونۇرا ئىس ـ تۇتەك
ۋەقەسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بۇ نۇقتىنى يېتەرلىك ئىسپاتلايدۇ.
تۆتىنچى، ھازىرقى زامان يېڭى سانائەت دەۋرى. بۇ دەۋردە ئىن-
سانلار توپلام توك يولى، لازېر نۇرلۇق كابېل، بىيو گېن قۇرۇلۇشى
قاتارلىقلارنى كەشىپ قىلدى. كومپيۇتېر، تور ۋە ماشىنا ئادەم قا-
تارلىقلارنىمۇ ۋۇجۇدقا چىقاردى. بۇ خىل گۈللەنگەن يۇقىرى
پەن ـ تېخنىكا دەۋرىدە كىشىلەر شۇ نەرسىنى كۆرۈپ يېتىمدۇكى،
يېڭى پەن ـ تېخنىكا ۋە يېڭىچە باشقۇرۇش ئۇسۇلى ئۆتمۈشتىن
قالغان مۇھىت مەسىلىسى ۋە بايلىق ـ ئېنېرگىيە مەسىلىسىنى
ھەل قىلالمىسىمۇ، بىراق بۇ خىل ئۇسۇل يەر شارىنىڭ ئېكولوگىيە

قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشتا تېخىمۇ زور بايلىق ۋە ئېنېرگىيەگە تايىنىدۇ. شۇڭا يۇقىرى پەن ـ تېخنىكا بىلەن ئىنسانلارنىڭ زىددىيىتى ـ توقۇنۇشى يەنىلا تېخىمۇ چوڭقۇر ساھەلەرگىچە تۇتىشىدۇ. نۆۋەتتە زامانىۋى ئىلغار پەن ـ تېخنىكا ئۆزىنىڭ غايەت زور تەسىر كۈچى ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ ئەخلاق زېھنىي، ھېسسىيات ماكانى ۋە روھىيەت زېمىنىغا سىڭىپ كىرىپ، ئۆزىنىڭ قائىدىسى ۋە مەنتىقىسىنى ئىنسانلارنىڭ ئىچكى مەنىۋى تۇرمۇشى بىلەن زىچ بىرلەشتۇرۇشكە تىرىشماقتا. پەن ـ تېخنىكا بارغانسېرى ئەتىۋارلىنىپ ۋە نازۇكلىشىپ مۇرەككەپلەشكەن ۋاقىتتا ئىنسانىنىڭ گۈمانىتار ئاڭ ـ تەپەككۇرى ئۆز خاسلىقىنى يوقىتىپ تەدرىجىي ئادىيلاشتۇرۇلۇش كىرىزىسىغا يۇزلىنىدۇ. بۇ خىل نوقۇل پەن ـ تېخنىكىغا تايىنىپ زامانىۋىلاشتۇرۇشقا خۇشتار كىشىلەر ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولۇشىنى ئويلاپ يەتمىگەن. جەمئىيەتنىڭ يۇقىرىقى دەك ئۇچ قېتىملىق تېز تەرەققىيات دولقۇنىنىڭ ئىنسانلارغا كەلتۈرگەن ئېكولوگىيەلىك كىرىزىسى بەلكىم تۇپ ماھىيەتتە ئىنسانلارنىڭ بىر تەرەپلىمە ماددىي تەرەققىياتنىڭ چەكلىمىلىكىدىن كېلىپ چىققان بىر خىل ئىچكى ۋە مەنىۋى بوشلۇق كىرىزىسى بولۇشى مۇمكىن.

ئېكولوگىيە ئىلمى تەتقىقاتى دۇنيادا 200 يىللىق تارىخقا ئىگە. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، مەيلى تەبىئىي ئېكولوگىيە تەتقىقاتى ياكى ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە تەتقىقاتى بولسۇن، ھەر ئىككىلىسىلا زور تەسىرگە ئىگە بولدى. ئېكولوگىيە تەتقىقاتى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنىڭ قىممىتى ۋە مەۋجۇتلۇقنىڭ ئەھمىيىتىنى تونۇپ، تەبىئىي بايلىقلاردىن مۇۋاپىق ھەم ئىلمىي پايدىلىنىش، ئۆزۈل ـ كېسىل مۇھىت ئاسراشنى قانات يايدۇرۇپ، ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى ھەل قىلىپ، ئىناق ۋە سىجىل ئىجتى ـ

مائي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئۆزىنىڭ ئاكتىپ رولىنى جارى قىلدۇردى. لېكىن ئىلگىرىكى ئېكولوگىيە تەتقىقاتىنى تېك لىنىيەلىك نەزەردە كۆزەتكىنىمىزدە، كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلارنىڭ نەزىرى ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ ئاددىي ۋە تاشقى قاتلىمىنى دائىرىسىدە توختاپ قالدى. شۇڭا كىشىلەر تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى ئالاقىدار بولغان تېخنىكا ۋاستىسى، باشقۇرۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلارغىلا يۈكلەپ قويۇپ ئېـ-كولوگىيە كىرىزىسىنى ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى بوشلۇقىنىڭ يىمـ-رىلىشى، چىرىشىدىن ئىزدەپ ھەل قىلىشقا سەل قارىدى. مەسىلـ-نى ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن جەمئىيەت، ئادەم بىلەن مـە-دەنىيەت، ئادەم بىلەن ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى تەرەققىيات باغلـ-نىشىدىن كۆزىتىدىغان تەتقىقات ئۇسۇلى كەمچىل بولدى.

ئىنسانلارنىڭ ئۆز تىرىكچىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىنىڭ ھەممىسى كۆپىنچە ئۆز تۇرمۇشىنى بەختلىك ئۆتكۈزۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. لېكىن ئۇلار بۇ خىل قارىماققا ئاددىي، شۇنداقلا يوللۇق ھېسابلانغان نـە-شانغا ئاسانلا يېتەلمىشى ناتايىن. ھەتتا ئەكسىچە ئىنسانلارنىڭ نادان ۋە قارامىلارچە كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى كۆپىنچە ئۇلارنى تـۇ-يۇق يولغا باشلىشى ۋە زىيانغا ئۇچرىتىشى مۇمكىن. ئىنسانلارنىڭ تارىختىن بۇيان دۇچ كەلگەن تۇرلۇك ئېكولوگىيە كىرىزىسى ۋە ئىجتىمائىي ئاپەتلىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىياتى ھامان رېئال دۇنيـا-نىڭ بايلىقلىرىغا تايانغان بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى مەنىۋى بايلىق ئىنسانلارنىڭ قەلب دۇنياسىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا يوشۇرۇنغـان بىباھا بايلىق. ئىنسانلارنىڭ ئېچىش خاراكتېرلىك ھەرىكىتى تـە-رەققىي قىلىپ ھەتتا چەكتىن ئېشىپ، ھازىر ئىچكى دۇنياغا بـۇ-

رۇلۇش دەۋرىگە كىرگەندەك قىلىدۇ. پەقەت نوقۇل ماددىي تەرەققىـ ياتلىق تەپەككۇر ئەندىزىسىدىن ۋاز كېچىپ، مەنمۇنى خاراكتېرلىك قىممەت چۈشەنچىسى ئاۋام قەلبىدە مۇستەھكەم بەرپا قىلىنغاندىلا ئاندىن ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە بولغان تالان ـ تاراج خاراكتېرلىك ئېچىشى ئۇنۇملۇك كونترول قىلىنالمىشى، يەر شارى ۋە ئىنسانلار دۇچ كېلىۋاتقان ئېكولوگىيە مەسىلىسىمۇ ھەقىقىي ھەل قىلىشقا ئېرىشەلمىشى مۇمكىن.

ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى تەتقىقاتىدىن شۇ نەرسىنى تونۇپ يېتىشكە بولىدۇكى، ئىنسان ئىككى ياقلىمىلىق خاراكتېرگە ئىگە بولغان ئىجتىمائىي مەخلۇق. ئۇ نوقۇل تەبىئىي مەۋجۇتلۇق ئەمەس، شۇنداقلا نوقۇل ئىجتىمائىيلىققا ئىگە مەۋجۇداتمۇ ئەمەس، بەلكى يەنە مەنىۋىلىك خاراكتېرىگە ئىگە مەۋجۇتلۇقتۇر. شۇڭا ئۇ ـ نىڭدا تەبىئەت ئېكولوگىيەسى ۋە ئىجتىمائىي ئېكولوگىيەدىن سىرت يەنە مەنىۋى ئېكولوگىيەنىڭ بولۇشى زۆرۈر. ئەگەر بىز تە ـ بىئەت ئېكولوگىيەسىنى ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى باغ ـ لىنىشتا، ئىجتىمائىي ئېكولوگىيەنى ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرى ـ سىدىكى مۇناسىۋەتتە ئېپادىسىنى تاپىدۇ دېسەك، ئۇ ھالدا مەنىۋى ئېكولوگىيەنى ئىنسان بىلەن ئۇنىڭ ئۆزى ئوتتۇرىسىدىكى مۇنا ـ سىۋەتتە ئۆز ئېپادىسىنى تاپىدۇ، دەپ قارىيالايمىز. مەنىۋى مەۋ ـ جۇتلۇق بولسا، ئىنسانلارنىڭ ئەڭ يۇكسەك مەۋجۇتلۇق شەكلى بو ـ لۇپ، ئىنسانلارنىڭ مەنىۋىيەت ئاملىنىڭ بېكىتىلىشى ئۇلار دۇچ كېلىۋاتقان مەۋجۇتلۇق ھالىتىگە قارىتا غايەت زور تەسىر كۆرسە ـ تىدۇ. يېڭىچە ئىلمىي تەرەققىيات نەزەرىيەسى ئادەتتە «مەنىۋىيەت ـ نىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى» قارىشىنى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم ئۆلچىمى دەپ قارايدۇ. بۇ بىر مەيدان ئىنقىلاب، شۇنداقلا ئادەمنىڭ پىسخىكىلىق ئالڭ ۋە ساپا ئىنقىلابىدۇر.

20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە بەزى ئالىملار 21 ـ ئەسىر ھەققىدە تىراگېدىيە ۋە كومېدىيە ئارىلىشىپ كەتكەن مۇناقىشىلىق بىر بېشارەتلىك سۆزنى، يەنى: «كېلەركى ئەسىر مەنىۋى توسقۇنلۇققا ئىگە كېسەللىك دەۋرى بولىدۇ، شۇنداقلا يەنە ئېكولوگىيە دەۋرى بولىدۇ» دېگەن سۆزنى ئېيتقان. يەر شارى ھەمدە ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭسىزلىقنىڭ بۈزۇلۇشى، مۇھىت بۇلغىنىشى ئىنسانلار ئۆزلىرى ھېس قىلالمىغان دەرىجىدە ئۇلارنىڭ قەلب دۇنياسىغا تېز سۇرئەتتە بۆسۈپ كىرىۋاتىدۇ. يەر شارىنىڭ نۆۋەتتىكى ئېكولوگىيە رېئاللىقىدىن قاراغاندا، بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ بېرىۋاتقان بۇلغىنىشنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەنىۋى بۇلغىنىشتىن كەلگەن. ئەدىب جامېس جويىس ئۆزىنىڭ بىر ماقالىسىدە مۇنداق دېگەن: «ياۋروپا ئەدەبىيات ـ سەنئەت گۈللىنىش ھەرىكىتى ماددىۋىزم بىلەن تومۇرداش بولۇپ، ئۇ ئىنسانىنىڭ مەنىۋى رول ـ ئىقتىدارىنى نابۇت قىلدى... ھازىرقى زامان ئىنسانلىرى ئۆز ماكانىنى بويسۇندۇردى، تەبىئەتنى بويسۇندۇردى. لېكىن مۇشۇ ئۇلۇغ غەلىبىلىرىنىڭ ھەممىسى پەقەت يۈزەكى بېسىملىق ئېرىتىش پېچىدا ھاسىل بولغان كۆز يېشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.»[1] نوقۇل ماددىي تەرەققىيات ھەرگىزمۇ تۇپ ماھىيەتلىك تەرەققىيات بولماستىن، بەلكى مەنىۋى كىرىزىسنىڭ مۇقەددىمىسى.

پىسخولوگ ئېرىك فورم مۇنداق دېگەن: «20 ـ ئەسىردە گەرچە ماددىيلىق زور گۈللىنىشكە ئىگە بولۇپ، ئىنسانلار سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەركىنلىككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەسىر

---

① «ئەدەبىيات ـ سەنئەت قايتا ئويغىنىش ھەرىكىتى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇمۇمىي ئەھمىيىتى»، «چەت ئەل ئەدەبىياتى ئوچېركىلىرى»، خەنزۇچە 1985 ـ يىلى 6 ـ سان.

يەنە مەنىۋى جەھەتتىن 19 ـ ئەسىرگە قارىغاندا ئېغىر كېسەللىك بىلەن تولغان.»[1]

دېمەك، ماددىي دۇنيا بىلەن مەنىۋى دۇنيا ئوخشاش قىممەتكە ئىگە نەرسە ئەمەس. ئىنسانىنىڭ ماددىي بايلاشتلىقىغا ئېرىشىشى ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ مۇكەممەل تەرەققىياتىنىڭ بەلگىسى ئەمەس. بۇ ھەقتە فرانسىيەلىك تېئولوگ ئالبېرت سۋېتزېر مۇنداق دېگەن: «بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىز جەھەتتىكى بالايىئاپىتىمىزنىڭ يىلتىزى شۇ يەردىكى، مەدەنىيەتنىڭ ماددىي تەرەققىياتى ئۇنىڭ مەنىۋى تەرەققىياتىدىن ھالقىپ كەتكەنلىكىدە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇۋېتىلگەنلىكىدە، بىزنىڭ پايدا ـ مەنپەئەت كويىدا بولۇپ كېتىپ، ئۇنى كېرەك قىلماي تاشلىۋەتكەنلىكىمىزدە.»[2]

يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيان دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەت ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى يەر شارىنىڭ نۆۋەتتىكى مۇھىت ئۆزگىرىشى ۋە ئىنسانلارنىڭ تەقدىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، جەنۇبە، مېكسىكا، ستوكھولم قاتارلىق شەھەرلەرگە يىغىلىپ، نۆۋەتتە ئىنسانىيەت جىددىي دۇچ كېلىۋاتقان ئېكولوگىيە ۋە مۇھىت مەسىلىسىنى قىزغىن مۇھاكىمە قىلدى. بۇ ئىنسانلارنىڭ مۇھىت كىرىزىسىنى ھەقىقىي تونۇپ يېتىشكە باشلىغانلىقى، ئېكولوگىيە دەۋرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان مۇھىم بىر ئالامەت، شۇنداقلا يېڭى باشلىنىش نۇقتىسى. لېكىن ئىنسانلارنىڭ ياخشى نىيەت ۋە ئارزۇلىرىنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىش مۇساپىسى خېلى مۇشكۇل.

---

① «ئەدەبىيات ـ سەنئەت قايتا ئويغىنىش ھەرىكىتى ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھمىيىتى»، «چەت ئەل ئەدەبىياتى ئوچىرىكلىرى»، خەنزۇچە 1985 ـ يىلى 6 ـ سان.

② سۋېتزېر: «ھاياتلىقتىن ئەيمىنىش»، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1995 ـ يىلى نەشرى 44 ـ بەت.

ئەگەر بىز ئىنسانلار تارىخىدىكى مەدەنىيەتلىك دەۋرىنىڭ ئىپتىدائىي فىزىكا ئىلمى دەپ قارىساق، ئۇ ھالدا ئۇلارنىڭ يېڭى مەدەنىيلىك دەۋرىنىڭ ئالامەتىنى ئېكولوگىيە دەپ قارىشىمىز مۇمكىن. ئېكولوگىيە بىلەن فىزىكا ئوتتۇرىسىدىكى زور بىر پەرق شۇكى، ئەنئەنىۋى فىزىكا ئىلمى ئادەم ئامىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. ئادەم باشتىن - ئاخىر فىزىكا ئىلمىنىڭ سىرتىدىكى بىر كۆزەتكۈچى، تەتقىقاتچى ياكى مەشغۇلاتچى بولۇپ، ئادەم تەبىئەت بىلەن شەيئىلەرنىڭ قارشى تەرىپىدە تۇرۇپ ئۆزىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئېلىپ تېخنىكا ئارقىلىق خىلمۇخىل تاۋارلارنى ياساپ چىقىدۇ. شۇنداقلا بازار ئىستېمالى ئارقىلىق ئادەملەرنىڭ ئارزۇ - ھەۋىسىنى ئاساس قىلغان تاۋار جەمئىيىتىنى يارىتىدۇ. فىزىكا ئىلمىدە تەبىئەت مەلۇم جەھەتتە كىشىلەرنىڭ ھەربىي يۈرۈش، ھۇجۇم قىلىش، ئىگىلەش، بويسۇندۇرۇش ئوبيېكتى قىلىنىدۇ. ئادەم ئۆزىنىڭ ماددىي ئېھتىياجى ۋە ئىستەك - ھەۋىسىنى قاندۇرۇش زۆرۈرىيىتى تۈپەيلىدىن كۆپىنچە تەبىئەت بىلەن قاتتىق رەقىبلىك مۇناسىۋىتىتە تۇرىدۇ. ئەڭ پاجىئەلىك بولغىنى، تەبىئەت بىلەن بولغان بۇ خىل قارشىلىشىش جەريانىدا ئىنسان ئۆزىچە غەلىبە قازىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئۆزىدىكى تەبىئەت ئاتا قىلغان پاك خىسلەتنى يوقىتىپ قويىدۇ، ئىنسانغا خاس ھەقىقىي گۈمانىستىك روھنى سۇسلاشتۇرىدۇ.

نۆۋەتتە كۈنسېرى كېڭىيىۋاتقان ئېكولوگىيە تەتقىقاتىدا ئىنسان ئېكولوگىيە سىستېمىسىدىكى بىر ھالقا بولۇپ، ئادەم بىلەن كائىنات — ئاسمان، تاغ - دەريا، ئورمان، قۇشلار، ئوتلاق ۋە ھاشاراتلارنىڭ ھەممىسى مەۋجۇتلۇق ئەھمىيىتى جەھەتتە باراۋەر ھەم ئۆزئارا باغلىنىشلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەگەر ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوخشىمايدۇ دەپ قارالسا، ئۇ ھالدا بۇ پەرق ئادەمنىڭ تەبىئەتنى

تىكى تۇمەن شەيئىلەر ئىچىدىكى بىردىنبىر پىكىر قىلغۇچى، بايـ
قىغۇچى ۋە ئاڭلىق ماسلاشقۇچى ھەم ئىجاد قىلغۇچىلىقىدا. شۇڭا
ئاڭلىق مەخلۇق ھېسابلانغان ئىنسانىنىڭ تەبىئەتتىن ئېلىش تەلـ
پى ھەممە تۇرلەردىن زور بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇنىڭ تە
بىئىي مۇھىت ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتىمۇ ئەڭ ئېغىر. ئىنسان ئۆ
زىنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى تۇمەن شەيئىلەر بىلەن بولغان بۇ
خىل ئاڭلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق تېخىمۇ گۈزەل، تېخىمۇ
ماسلاشقان، تېخىمۇ باي شېئىرىي مەنىگە ئىگە دۇنيانى يارىتىدۇ.
ئەمما زامانىۋى جەمئىيەتتە ئەۋج ئالغان مەنپەئەتپەرەسلىك، زىيادە
ئارزۇ ـ ئىستەك ۋە راھەتپەرەسلىك ئۇنى زور دەرىجىدە چەكلەپ
تۇرماقتا.

ئىنسانلارنىڭ ئۆز ھاياتىدا يەر شارىنىڭ قىممىتى، ئۇنىڭ نۆ
ۋەتتىكى مۇشكۈلاتى ۋە ئۆزلىرىنى قانداق قىلغاندا ئاندىن ئېكولو
گىيەلىك مۇشكۈلاتتىن قۇتۇلدۇرغىلى بولىدىغانلىقى ھەقىدىكى
تەسەۋۋۇرلىرى ئېكولوگلار، مۇھىتشۇناس ئالىملار ۋە باشقىلار تە
رىپىدىن ئىلگىرىلا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەسىلەن، ئىنسانلارنىڭ
پەن ـ تېخنىكا سەۋىيەسىنى ئۆستۇرۇش، ئىلمىي باشقۇرۇشنى
كۈچەيتىش، يېڭى بايلىق ۋە ئېنېرگىيە مەنبەلىرىنى ئېچىش، كې
رەكسىز بۇيۇملاردىن پايدىلىنىش سەۋىيەسىنى ئۆستۇرۇش. مانا
بۇلارنىڭ ھەممىسى شەكسىزكى، ئېكولوگىيەلىك كىرىزىسنى
ئازايتىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا بەلگىلىك ئاكتىپ رول ئوي
نىدى. بىراق، ئالىملار ئۆز قولىدىكى تېخنىكىلىق قوراللار بىلەن
مەغرۇرلىنىپ، ئۆزلىرىگە ھەددىدىن زىيادە ئىشىنىشمەكتە. مەسە
لەن، بەزىلەر بىيولوگىيە قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار تېخنىكىنى قول
لىنىپ ھازىرقى زامان ئىنسانلىرىنىڭ بەدەن قۇرۇلمىسىنى يېرىم
ھەسسە قىسقارتىپ، ئۇنىڭ ماددىي ئېنېرگىيە سەرپىياتىنى ئازايـ

تىش پەرىزىنى ئوتتۇرىغا قويسا، يەنە بەزىلەر ئالەم قاتنىشى تېخ-
نىكىسىدىن پايدىلىنىپ، ئىنسانلارنى كوللېكتىپ ھالدا باشقا
پىلانېتا - سەييارىلەرگە كۆچۈرۈپ ماكانلاشتۇرۇشنى خىيال قى-
لىشتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى گەرچە ئەمەلگە ئاشىدىغاندەك كۆرۈ-
نسىمۇ، لېكىن ئۇ نوقۇل پەن - تېخنىكىنى ۋاستە قىلغان، تەبى-
ئىيلىكتىن چەتنەپ ئىنسان قېلىپىدىن چىققان قەبىھ ئۇسۇل بو-
لۇپ، ئۇ ئىنسانىيەتكە تېخىمۇ ئېغىر ئاپەت ۋە مەڭگۈلۈك كۆز يە-
شى ئېلىپ كېلىدۇ.

رېئال دۇنيا ئىنسانىيەتكە نىسبەتەن ھامان چەكلىك. لېكىن
رەڭگا رەڭ تاۋار، مودا ۋە مەنمەنچىلىك تۇسىگە تولغان ئىستېمال
دولقۇنى ئىچىدىكى ئىنسانلارنىڭ ئېھتىياجى ۋە تەبىئەتتىن ئېلىش
تەلىپى بارغانسېرى ئېشىپ بارماقتا. ھازىرقى رېئاللىق شۇنداق-
كى، پەن - تېخنىكا، ئىقتىساد گەرچە ئۇچقاندەك تەرەققىي قى-
لىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە
سىستېمىسىكى ھېس قىلىش قىيىن بولغان ئاپەتلەر توختىماس-
تىن كېلىپ چىقماقتا. ئىنسانلارنى مۇشۇنداق ئاپەتلەردىن قۇتۇل-
دۇرۇشتا مەسىلىنى ئەسلىي ماھىيەتتىن چىقىپ ھەل قىلماس-
تىن، ئەكسىچە نوقۇل پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ ھەل قىلىش ۋە
تېخىمۇ تېز سۈرئەتلىك ئىلگىرىلەش خىيالى بەلكىم ئەمەلگە ئاش-
ماسلىقى مۇمكىن.

يەر شارى ئېكولوگىيە چەمبىرىكى ۋە ئىچكى ئېنېرگىيە مې-
خانىزمىنى چۈشەندۈرۈشتە ئېكولوگىيە ئالىملىرى «كۆپ قاتلاملىق
ئورتاق مەقسەت چەمبىرىكى»دىن ئىبارەت سىستېما ئەندىزىسىنى
قوللىنىپ، يەر شارىنىڭ ئېكولوگىيە مەنزىرىسىنى سۈپەتلەشكە
ئادەتلەنگەن بولۇپ، ئۇلار ئاشۇ گۈزەل سەييارىلەر ھەققىدە نۇرغۇن
«چەمبىرەكلەر»نىڭ بارلىقىنى تەسۋىرلەپ چىققان. فىزىكىلىق

چەمبىرەك تاغۇتاشلار، يەر ـ زېمىن، مىنېرالىلار، ھاۋا، سۇ قاتار ـ لىقلارنى كۆرسىتىدۇ. بىيولوگىيە چەمبىرىكى بولسا ئورمانلار، يايلاقلار، مىكروبلار ۋە باشقا جانلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. پەن چەمبە ـ رىكى بولسا ئىلىم ـ پەن، قورال ـ ئۇسكۇنە، تېخنىكا قاتارلىقلار ـ نى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي چەمبىرەك بولسا سىياسىي گەۋدە، تۇزۇم، ئەدلىيە، مائارىپ، ھەربىي قوشۇن، قۇرۇلتاي قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ساغلام تەرەققىياتى ئۇچۇن بۇلاردىن باشقا يەنە تېخىمۇ زۆرۈر بولغان چەمبىرەك بارمۇ ـ يوق؟

ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا يەنە بىر مۇھىم چەمبىرەك بار. ئۇ بولسىمۇ كىشىلەرنىڭ ئوي ـ پىكرى، ئېتىقادى، غايىسى، قىممەت قارىشى، مەنىۋى ئىزدىنىشى قاتارلىقلارنى مەزمۇن قىلغان چەمبىرەك بولۇپ، ئۇ ئادەتتە ھاياتـ لىق دۇنياسىنىڭ مەنىۋى چەمبىرىكى دەپ ئاتىلىدۇ. فىرانسىيە ـ لىك قەدىمكى جانلىقلار تەتقىقاتچىسى تىلخاد دې شاردەن «مەنىۋى چەمبىرەك» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئېنىق ۋە توغرا قوللانـ غان. ئۇنىڭ قارىشىچە، يەر شارىدا تەبىئىي جانلىقلار چەمبىرىكـ ـدىن سىرت يەنە ئىنسانلارنى مەركەز قىلغان مەنىۋىيەت چەمبىرد ـ كى مەۋجۇت. ئىنسانلاردىكى ئىجتىمائىي ئاڭ، بولۇپمۇ غايە، ئېتىـ قاد ئۇنىڭ ئەڭ يۇكسەك ئىپادىلىنىش شەكلىدۇر.

ئىنسانلار ئېكولوگىيە سىستېمىسىدا مەنىۋىلىكنىڭ ئىنـ ـسانلار ئېكولوگىيە سىستېمىسىدىكى ئورنىنى تەكىتلىشىمىزدىكى سەۋەب شۇكى، پەن ـ تېخنىكا دەۋرىنىڭ مەنىۋى كىرىزىس مەسـ ـلىسى ئاشۇ تېخنىكىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئۆزلۇكسىز تۇغۇلىدۇ، بەلكى ئۇ بارغانسېرى ئېغىرلىشىۋاتىدۇ. ئەگەر نوقۇل ماددىي ئىستېمالنىڭ قورشاۋىدا ھاياتلىقنىڭ قىممەـ ـتى، مەۋجۇتلۇقنىڭ ئەھمىيىتى، تۇرمۇشتىكى غايە ۋە ئېتىقاد قا ـ

تارلىقلارنىڭ ھەممىسى خارابلاشسا، ئۇ ھالدا ئاتوم ئېنېرگىيەلىك ئېلېكتىر ئىستانسىسى، كومپيۇتېر ۋە يادرو تېخنىكىسى قاتار-لىقلار ھەرقانچە ئىلغار ۋە قۇدرەتلىك بولۇپ كەتكەن تەقدىردىمۇ بىزنى بالايىئاپەت ۋە كىرىزىستىن قۇتۇلدۇرالمايدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن، نۆۋەتتىكى فىزىكا ئىلمى دەۋرىنىڭ تېخ-نىكىغا ئەھمىيەت بېرىشى ماددىيلىققا ئەھمىيەت بېرىشكە ئوخ-شىمايدۇ. ئېكولوگىيە دەۋرىنىڭ نەزەردە تۇتقىنى باراۋەر مۇناسە-ۋەت، ماس - ئىناق ئالاقە. ئۇنىڭ تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىدىغىنى مەنىۋىلىكنىڭ دۇنيانىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ۋە يۈكسىلە-شىدىكى رولىدۇر. ئىنسانلار مەۋجۇتلۇقنىڭ قىيىنچىلىق ۋە كە-رىزىسى ئىچىدە ئۆزلىرىنىڭ تەدرىجىي ھالدا ماددىي خاراكتېرگە ئىگە مەۋجۇتلۇق، ئىقتىسادىي خاراكتېردىكى مەۋجۇتلۇق، سىيا-سىي خاراكتېردىكى مەۋجۇتلۇق، ئىجتىمائىيلىققا ئىگە مەۋجۇتلۇق بولۇشتىن ئىدراكىي خاراكتېرلىك مەۋجۇتلۇق بولۇش بىلەن بىل-لە، يەنە ئەخلاق، ئېتىقاد، دىن خاراكتېرلىك مەۋجۇتلۇق، سەنئەت ۋە مەنىۋىلىككە ئىگە مەۋجۇتلۇق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا باشلىدى.

جانلىقلار دۇنياسىدىكى تەكىپۇكلۇق ئاتالغۇسى ئېكولوگىيە ئىلمىدىكى مۇھىم چۈشەنچە. تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئېكولوگىيەلىك تەكىپۇكلۇقى ئىنسانلار كەڭ كۆلەمدە ئوت، ئوقيا، ھۇنەر - تېخنى-كا ۋە باشقا قوراللارنى ئىشلەتكەن كۈندىن باشلاپلا چېكىنىش ۋە بۇزۇلۇشقا باشلىغان. ئېكولوگىزمچىلار شۇنداق قارايدۇكى، بارلىق ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ باش جىنايەتچىسى ئىنسانلار بولۇپ، بۇنىڭدا شەك يوق. گەرچە ئىنسانلارنى ئۇلارنىڭ گۈناھى سەۋەبلىك يەر شارىدىن باشقا بىر ماكانغا سۈرۈپ چىقىرىۋەتكىلى بولمىسە-مۇ، لېكىن ئېكولوگىيەلىك تەكىپۇكلۇقنى قايتىدىن تەرتىپكە سې-

لىش ۋە قەدىمكى ھالىتىگە قايتۇرۇشمۇ ئىشقا ئاشمايدىغان خىيال ياكى چۈشتۇر. نۆۋەتتىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ مەسىلە تېخىمۇ مۇرەككەپ. چۈنكى بىز نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات قەدىمىنى توختىتالمايمىز. شۇنداقلا يەنە ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنىڭ يامانلىشىپ كېتىشىنىمۇ، ئەنئەنىۋى مىللىي ئەخلاقتىن ۋاز كېچىشنىمۇ توختىتالالمايمىز. شۇڭا نۆۋەتتە ئاۋام خەلقنىڭ ئەخلاق نەزەريىسىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ. شۇنداقلا يەنە ئەنئەنىۋى مىللىي ئەخلاقتىن ۋاز كېچىشكىمۇ بولمايدۇ. قانداق قىلغاندا تەڭپۇڭلۇقنى ئېرىشكىلى بولىدۇ؟ پىسخولوگىيە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق قارىغۇلارچە تەرەققىيات قوغلىشىش ئەمەس، بەلكى ئىككىلىنىش ۋە ئېھتىياتچانلىق پاسىلىنى ساقلاپ، بىر خىل ئىچكى مەنبەنى تەڭشەش مېخانىزمىنى قولغا كەلتۈرۈپ سىجىل ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئادەم بىلەن تەبىئەت نىڭ ئىناقلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش زۆرۈر دېگەنلىكتۇر. بۇ يەردىكى ئىچكى مەنبە روھىي ئامىل بولۇپ، ئۇ پەقەت ئىنسانلارغىلا خاس ئالاھىدىلىكتۇر. ئىنسانلارنىڭ دۇنيادىكى باشقا تۈرلۈك جانلىقلاردىن ماھىيەتلىك پەرقى ۋە ئەۋزەللىكى ئۇلارنىڭ ئاشۇ خىل ئىجتىمائىي ئاڭ ۋە ئەخلاققا، بولۇپمۇ گۇمانىتار روھقا ئىگە بولغانلىقىدا.

پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى دۇنيانى، ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش شەكلى ۋە ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتتى. ئەدەبىيات ـ سەنئەت يەر شارىنىڭ نۆۋەتتىكى مۇشۇ خىل تەقدىرىنى، ئىنسانلارنىڭ ئىستىقبالىغا چېتىلىدىغان تارىخىي تەرەققىياتلىق «ئەسلىگە قايتىش ھەرىكىتى» دەۋرىنى قانداق ئۇسۇلدا نامايان قىلىپ، ئۆز رولىنى قانداق جارى قىلدۇرىدۇ؟ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىنسانلارنىڭ مەنـ

ۋى پائالىيەتتىنىڭ ئەڭ ئالىي شەكلى. ئۇ نوقۇل ئەمەلىي ئىشلەتىش رولىغا ياكى پەقەتلا بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرىگە ئىگە نەرسە بولماستىن، بەلكى ئىنسانلارنىڭ تۇپ ماھىيىتىگە يېقىن بولغان زۆرۈر مەنىۋى ئېھتىياجى. ئۇ بىر خىل تۇپ ماھىيەتلىك مەۋجۇتلۇق شەكلى، شۇنداقلا ئىنسانلار ھاياتلىق پائالىيىتىنىڭ پارلاق مەنىۋى مەنزىرىسىدۇر. فارابى، يۈسۈف خاس ھاجىپ، ئەھمەد يەسەۋى، لۇتفىي، نەۋائى قاتارلىق ئۇيغۇر كىلاسسىك پەيلاسوپلىرىنىڭ ئالەمنىڭ بىر گەۋدىچانلىقى ھەققىدىكى نەزەرىيەۋى قاراشلىرى تەبىئەت بىلەن ئىلاھنىڭ بىرەكلىكى، ئاسمان جىسملىرى بىلەن يەر يۈزىدىكى شەيئىلەرنىڭ بىرەكلىكى، تەبىئەت بىلەن ئىنساننىڭ بىرەكلىك، ئۇيغۇنلۇقى، شەيئىلەر ۋە ئۇنىڭ تەبىئىي قانۇنىيەتلىرى بىلەن ئىنساننىڭ بىلىش جەريانىنىڭ بىر-دەكلىكى، تەبىئەت گارمونىيەسى بىلەن جەمئىيەت گارمونىيەسىنىڭ بىرەكلىكىدىن ئىبارەت بەش خىل بىرەكلىك - ماسلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما ھازىرقى ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ ئەنزىسى پەلسەپىۋى تۇيغۇغا، گۇمانىستار روھقا ئىگە جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيەتنىڭ ئەندىزىسىگە ئوخشىمايدۇ.

پەن - تېخنىكا ۋە ماددىي تەرەققىيات دۇنياسى، دۇنيانىڭ ئەسلىي قىياپىتى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات رېتىمىنى، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتتى. ئىپتىدائىي ئىنسانلار غار - ئۆڭكۇر، ئورمانلىق ياكى بىپايان دالادا ئەركىن ياشىغان بولسا؛ ھازىرقى كۇندە چوڭ شەھەر ئاھالىلىرى تەبىئەت ۋە كەڭ دالادىن يىراقلىشىپ ئەتراپى چىنە خىش بىلەن بېزەلگەن، تەبىئىي مەنزىرىدىن خالىي، دەرەخ - ئورمانلار بولمىغان، دەرەخ شاخلىرىدىمۇ قۇشلار سايرىمايدىغان، دەريالىرىدا بېلىق بولمىغان ھەتتا يېتەرلىك قۇياش نۇرىمۇ بولمىغان مۇھىتتا ياشىماقتا. ئۇلار

گۈل ـ گىياھلارنى تەشتەك ئىچىدە ئۆستۈرۈپ، قۇشلارنى تار قە-
پەستە، بېلىقلىرىنى ئەينەك قاچىلاردا باقىدىغان بولغاچقا، ئۇلار-
نىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ئۆزگىرىپ تەبىئەت بىلەن بولغان ئارىلىقى
سۇنئىي ھالدا قىسقىراپ كەتتى. قەدىمدىن تارتىپ ئىنسانلارغا
ھەمراھ بولۇپ، ئۇلارنىڭ قولىغا قول، پۇتىغا پۇت بولۇپ كەلگەن
ئىت، مۇشۇكلەرمۇ ئېسىل مېھمانخانىلارغا قويۇپ قويىدىغان ئو-
يۇنچۇق ياكى شەخسلەرنىڭ ئۆزىنى كۆرسىتىدىغان ئەتىۋارلىق
نەرسىسىگە ئايلىنىپ قالدى. تەبىئىي مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشىدىن
سىرت يەنە جەمئىيەتتىكى راھەتپەرەسلىك، شەخسىيەتچىلىك، زە-
يادە روھىي بېسىم سەۋەبلىك، تەبىئەت دۇنياسىدىكى جانلىقلار تو-
پى ئاجىزلىشىپ كەتتى. شەھەرلىكلەر ھازىر نېمە ئۈچۈن داڭلىق
تەبىئىي مەزىرلىك جايلارنى سایاھەت قىلىشقا شۇنچە ھېرىسمەن
بولۇپ كەتتى؟ بەلكىم ئۇلار تېز سۈرئەتلىك تەرەققىيات ۋە تۇرمۇش
رىتىمىدىن بىزار بولۇشۇپ، تەبىئەت دۇنياسىدىن ھاياتلىقنىڭ تە-
بىئىيلىكى، تۇرمۇشنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى، ئۇنىڭ شېئىرىي
مەنىسىنى ئىزدەپ تېپىشقا ئىنتىلىدىغاندۇ؟

ئىنسانلار يېقىنقى زامان جەمئىيىتىگە كىرگەندىن كېيىن
پەن ـ تېخنىكا ئۇلارغا چەكسىز قولايلىق ۋە بەخت ئېلىپ كەلگەن-
لىكتىن، پەننىي تەپەككۇرمۇ كۈنسېرى ئۇلۇغلىنىشقا ئېرىشىپ،
ئەكسىچە گۈمانىستىك روھ ۋە بەدىئىي تەپەككۇر بارغانسېرى ئې-
تىدائىي ۋە يۇمران ھالىتىدىكى تەپەككۇر سۈپىتىدە قارىلىدىغان
بولۇپ قالدى. زامانىۋى جەمئىيەت ۋە يۇقىرى ئىستېمال، يۇقىرى
روھىي بېسىملىق تۇرمۇش مۇھىتىدا ياشاۋاتقان ئىنسانلاردا بار-
غانسېرى روشەن ئىپادىلىنىۋاتقان ماددىۋىزملىق تەسىردىكى بۇ
خىل كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنىلا ئاساس قىلغان ئاغمىچىلىق خا-
ھىشى ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى، قىممەت قارىشى ۋە مەنىۋە-

يىتىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگىچە كېڭەيمەكتە.

ھازىرقى دۇنيا دۇچ كەلگەن جىددىي مەسىلە شۇكى، ئاتالمىش پەن ـ تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ زەربىسى ۋە نوقۇل ئىقتىسادىي رىقابەت ۋە بىنورمال قىممەت قارىشىنىڭ تەسىرىدە ئىنسانلارنىڭ مەنىۋىيىتى داۋالغۇپ، ئېچكى ئېكولوگىيە مۇۋازىنىتىمۇ ماس ھالدا ئۆز تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتتى. كىشىلەر ماددىي ھاسىلاتلار ۋە راھەت-پەرەسلىكنىڭ قايمۇقتۇرۇشى ئاستىدا ئۆزلىرىنىڭ قەلب خاھىشى، گۇمانىتارلىق روھى ۋە ئەسلىي تەبىئىتىنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇر قاتلاملىق ئېكولوگىيە كىرىزىسى كىشىلەرنىڭ مەنىۋىيەت زېمىنىدا يۈز بەردى. نۆۋەتتىكى ئىلىم ـ پەن ساھەسى تونۇپ يەتكەن دۇنياۋىلىشىش ئەمەلىيەتتە بىر خىل بازار، پۇل مۇئامىلە ۋە مەنپەئەت تۇسىدىكى، يەنى كاپىتال مەنىسىدىكى يەر شارىلىشىش بولۇپ، بۇ خىل دۇنياۋىلىشىش يەنە ھازىرقى زاماندىكى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان پەن ـ تېخنىكىغا تايانغان. نوقۇل ئىقتىسادنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويغان، تۇرلەرنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە ئۇنىڭ خاسلىقى نەزەرگە ئىلىنمىغان بۇ خىل دۇنياۋىلىشىش يەر شارىنىڭ ئېكولوگىيە سىستېمىسىنى بۇزۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىنسانلارنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى مەركەز قىلىشى، راھەتپەرەسلىك ۋە ماددىۋىزملىق قارىشىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئەلمىساقتىن تارتىپ ئۆزىدە بار بولۇپ كەلگەن ئىچكى مەنىۋى ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىمۇ نابۇت قىلىدۇ. بۇ ھال ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى زىيالىيلارنىڭ ئىلمىي ئىزدىنىشى، مەنىۋى ھالىتى ھەمدە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئىزدىنىش ھالىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2. روھىيەتنىڭ مەنىسى ۋە مەنبەسى ئېكولوگىيە

تەبىئەت بىلەن ھاياتلىق ئورتاق ماكانغا، ئورتاق قانۇنىيەتكە، ئورتاق روھقا ئىگە. شۇڭا ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ تارىختىن بۇيان ياراتقان مەدەنىيىتىدە بۇ خىل گۈمانسىتىك روھنى ئىزچىل ئىپادىلەپ كەلگەن. بۇ خىل قانۇنىيەت جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان پەلسەپىسى، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پەلسەپىسى، ئالەم قارىشى ۋە ھاياتلىق چۈشەنچىلىرىدە ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. ئەجدادلىرىمىز مۇشۇ خىل گۈمانىستىك روھ ئارقىلىق ئۆز تۇرمۇشىنى تىنچ ـ خاتىرجەم ئۆتكۈزۈپلا قالماستىن، پارلاق مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرىنى ياراتقان. ئەمما سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ئىنسانلارغا تەرەققىيات پۇرسىتى بېغىشلاپلا قالماي، غەم ـ ئەندىشە، تەشۋىشلەرنى ئېلىپ كەلدى. 19 ~ 20 ـ ئەسىردە غەربلىكلەرنىڭ ھاياتلىق پەلسەپىسى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى بارغانسېرى چوڭقۇرلاشتى. 20 ـ ئەسىردە گېرمانىيە پەيلاسوپى ماركس شېللىر «ھاياتلىق» بىلەن «روھىيەت»نى ئېھتىياتچانلىق بىلەن پەرقلەندۇرۇپ مۇنداق دېگەن: «ھاياتلىق جىسمىيەتكە، مادىيلىققا، فىزىيولوگىيەلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە مۆجىزە بولۇپ، ئۇ ماھارەت، قىزغىنلىق، ئارزۇ ـ ئىستەك، مىجەز ـ خاراكتېر قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ يەككە ھاياتنىڭ تېنىگە جايلاشقان مەۋجۇتلۇق مۇھىتىدۇر... لېكىن ئىچكى ماھىيەت جەھەتتىن ئالغاندا ھاياتلىقنىڭ مەركىزىنى روھىيەتنىڭ مەركىزى دەپ قاراشقا

بولىدۇ.»[1]

روھىيەت ماھىيەتلىك ئەركىنلىككە ۋە مۇستەقىللىققا ئىگە. روھىيەت ئىنساننىڭ بىر خىل ئۆزلۈك ئېڭى بولۇپ، ئۇ ئۆزلۈك-تىن ھالقىشچانلىق ۋە ئۆز - ئۆزىنى ئۆستۈرۈش خاھىشىغا ئىگە. روھىيەت ماددىيلىققا ئوخشىمىغان ھالدا مەڭگۈ ئىنساننىڭ ئۆزىگە مەنسۇپ نەرسە بولۇپ، ئۇ ھەربىرىنى يېتەكلەش خاراكتېرىگە ئىگە. روھىيەت قەلبىنىڭ گۈزەللىك خاھىشچانلىقىنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئۇ ھاياتلىق ئۇچۇن قىممەت ۋە يۆنىلىش كۆرسىتىپ بېرىدۇ. روھىيەت ئىنسانىنىڭ مىجەز - خاراكتېرى ۋە قەلبى ئالەملىق دۇنيانى ئىدراكىي ئىگىلەيدىغان ماھىيەتلىك كۈچ بولۇپ، ھاياتلىقنىڭ ساغلام تەرەققىياتى ئۇنىڭدىن ئايرىلمايدۇ. گىرېك كىلاسسىك پەيلاسوپى ئەپلاتۇن «روھ ھەممە نەرسىنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئۇ ئەقلىي بىلىش، ئىرادە ۋە ھېسسىياتتىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان»[2] دەپ كۆرسەتكەن.

ئىنسان ئىجتىمائىي ئاڭغا ئىگە مەخلۇق. شۇڭا ئۇنىڭدىكى مەنىۋىيەتنىڭ قىممىتىنى تونۇش ۋە ئۇنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئىجتىمائىي تەرەققىياتتا غايەت زور ئەھمىيەتكە ئىگە. مەنىۋى ئېكولوگىيە بايلىقىنى ئېچىش -- ئىنسانلارنىڭ ساغلام تەرەققىياتىنىڭ ئاساسى. پىسخولوگ ئېرىك فورم مۇنداق دېگەن: «بارلىق ئەزىسىزلىكلەرنىڭ مەنبەسى ئادەملەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى قىممىتىگە بولغان تونۇشىنىڭ يېتەرسىزلىكىدە. ئىنسانلار ھامان تاشقى دۇنيا

---

① لۇ شۇيۈەن: «ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىكنىڭ دائىرىسى»، شەرقىي جۇڭگو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 89 ~ 90-بەتلەر.

② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشرى 163 - بەت.

بوشلۇقمدىن ئىچكى بوشلۇققا بۇرۇلۇشقا قاراپ ئىزدىنىشى كېرەك.» بۇ دېگەنلىك ئىنسان دۇنيانى ئاڭلىق ئىدراك قىلىدۇ ۋە تونۇپ يېتىدۇ، ئۇلاردا نوقۇل ماددىي ئېھتىياج بار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يۈكسەك بولغان ئىرادە ئەركىنلىكى بار، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ بەخت مەسلىسى باشقا جانلىقلارغا ئوخشىمايدۇ. يەنى ئىنساندا ماددىي ۋە فىزىيولوگىيەلىك تاشقى ئېھتىياج ئۆلچىمىدىن باشقا يەنە مەنىۋى ۋە پىسخىكىلىق ساھەگە تەۋە ئىچكى ئۆلچەمۇ بار بولۇپ، بۇ تەرەپ ئادەمنىڭ باشقا جانلىقلارغا قارىغاندا مۇشكۇل تەرىپى، شۇنداقلا ئەۋزەللىكىدۇر. فارابى ئۆزىنىڭ «پەلسەپىلىك سوئاللار ۋە ئۇلارنىڭ جاۋابى» ناملىق ئەسىرىدە ئىندىكى ئاڭلىق ئىرادە بىلەن نەپسىي خاھىشنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «ئىرادە ئىنسانىنىڭ ئەمەلىي پائالىيىتىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئىنسان پەقەت قىلغىلى بولىدىغان نەرسىگە ئىرادىلىك بولىدۇ. ئىستەك ـ خاھىش قىلغىلى بولمايدىغان غايىۋى نەرسىنى (مەسىلەن، مەڭگۈ ئۆلمەسلىك) نەمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خاھىش ئىرادىگە قارىغاندا ئاددىي ۋە ئومۇمىيراق بولىدۇ. چۈنكى ھەر قانداق ئىرادە خاھىشتۇر، لېكىن ھەرقانداق ئىستەك ـ خاھىش ئىرادە ئەمەس.»[1]

ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى ئىنسانلاردا بەخت مەسىلىسىدە كېلىپ چىققان قالايمىقانچىلىق ۋە مەنىۋى يىمىرىلىش ئۇلارنىڭ شەخسىي ئىستەك ۋە بىر تەرەپلىمە ماددىۋىزملىق خاھىشى بىلەن زىچ باغلانغان. بۇ يەردىكى مۇھىم مەسىلە مۇنداق ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرى، پەن ـ تېخنىكىنى قورال قىلغان سانائەت ئىنقىلابى ئاتالمىش «تەبىئەت ئۈستىدىن ئارقا ـ ئارقىدىن

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىلى نەشرى 222 ـ بەت.

غەلىبە قىلىپ»، ئىنسانلارنىڭ ئىگىلىۋىلىش خاھىشىنى زور دە-
رىجىدە ئۆستۈرىدۇ. ئەنئەنىۋى فىزىكا ئىلمىنىڭ دۇنيا قارىشى
شەكىللەندۈرگەن ئىقتىساد ھەممىنى ھەل قىلىش خاھىشى بەزد-
لەرنى ماددىي بايلىقلارغا ئىگە بولۇشنى بەختىنىڭ بىردىنبىر شەك-
لى دەپ قاراشقا ئادەتلەندۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەسلىدىكى مەنىۋى
دۇنيا ۋە پەسخىكىلىق ماكانىنىڭ پائالىيەت دائىرىسىمۇ ماددىيلىق،
مەنپەئەت ۋە پۇل تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان بولىدۇ. ئۇ ھالدا
ئىنساندا بولۇشقا تېگىشلىك نەرسە، شۇنداقلا تەبىئىي پەنلەرنىڭ
ئۆلچىمى بويىچە ئۆلچىگىلى بولمايدىغان بىر قىسىم قىممەت قا-
رىشى، مەسلەن، دوستلۇق، مۇھەببەت، ھالاللىق، تۇغرىلىق،
ساداقەت، ئۆز - ئۆزىنى قەدىرلەش، ئىشەنچ - ئېتىقاد قاتارلىقلار
ئىككىلەمچى ياكى كېرەكسىز نەرسە دەپ قارىلىدۇ. ئىنسانلار مە-
نىۋىيىتىنىڭ نۇرلۇق مەشئىلى بولغان بۇ نەرسىلەر ماددىيلىقنىڭ
توختاۋسىز ئېقىندا يوشۇرۇن مەۋجۇت بولىدۇ ۋە داۋاملىشىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، نۆۋەتتە ماددىي تەرەققىياتنىڭ
ھەسسىلەپ ئېشىشى ۋە مەنىۋىيەتنىڭ چېكىنىشى سەۋەبلىك تاۋار
ۋە پۇلنىڭ ئورنى بارغانسېرى ئۆسۈپ بارماقتا. سانائەت ۋە ماددە-
ۋىزىمنىڭ پەردازلاپ ئوتتۇرىغا چىقىرىدىغىنى ھەرگىزمۇ ئەنئەنە،
گۈزەللىك ياكى غايە - ئېتىقاد بولماستىن، بەلكى باشقا نەرسە، يە-
نى ماددىي مەنپەئەتتۇر. زامانىۋىلىشىش ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات
ئاساس قىلىنغان دەۋردە يېڭى بايلار ئۆزلىرىنىڭ ئىگىلىگەن بايلە-
قى ۋە داڭلىق ماشىنىلار ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئور-
نىنى ئۆستۈرۈشنى ئۈمىد قىلسا، يەنە بەزى بەگزادە ۋە خېنىملار
ئېسىل كىيىم - كېچەكلىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ سالاھىيەت
ۋە ئىجتىمائىي ئورنىنى ئۆستۈرۈش ھەم كۆرسىتىشكە تىرىشىشى
مۇمكىن. دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ بازارلار سەنئەتنىڭ تونىغا ئو-

رىنىۋېلىشسا، ھەممە جايىنى قاپلىغان سەنئەت تۈسىدىكى سودا ئېلانلىرى ئېستېتىك سەرگۈزەشتىنىڭ ئورنى ۋە روھىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالمدۇ. مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ساھەسى مۇشۇ ئېقىمنىڭ چەكلىشى ھەم تەسىرىدە بەس ـ بەستە دېگىزغا چۈشۈپ بايلىق ئىزدىسە، سودىگەرلەرمۇ ئۇنىڭ ئەكسىچە مەدەنىيەت، سەنئەتنى بىر خىل كاپىتال قىلىدۇ ياكى ئۇنىڭ ۋاستىسىگە ئايلاندۇرۇشقا تىرىشىدۇ. مەنۇى دۇنيانىڭ چېكىنىش ۋە چۈشكۈنلىشىشى، بەلگە ئالمىنىڭ يىمىرىلىشى ئىنسانلارنىڭ قىممەت قارىشىنىڭ زامانىۋى تۈرمۇشتىكى قايمۇقۇش، ئاغمىچىلىق ۋە ئېزىشىنى مەنبە قىلىدۇ.

ئىنسان رېئال ھاياتتا ھامان بەختكە ئىنتىلىدۇ. بەخت قىممەتنىڭ ئىپادىلىنىشىدۇر، قىممەتمۇ ئادەمنىڭ پائال تاللىشىنى نامايان قىلىدۇ، شۇنداقلا بۇ خىل تاللاش ئوخشاش بولمىغان كىشىلىك قاراشنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. كىشىلىك قاراشنىڭ ئارقىسىدا تەبىئىي ھالدا كىشىلەرنىڭ ئېھتىياج ۋە خاھىشى مەۋجۇت بولىدۇ. ئەمما ئىنسانىنىڭ ئارزۇ ـ خاھىشى خىلمۇخىل ۋە مۇرەككەپ بولىدۇ. زامانىۋى جەمئىيەتتىكى بىر تەرەپلىمە ماددىي تەرەققىيات ۋە شەخسىي مەنپەئەت خاھىشى ھاياتلىق ئۇچۇن زۆرۈر بولغان تۈپ ماھىيەتلىك نەرسە ــ مەنۇى يۈكسەكلىكنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ.

ھازىرقى كۈندە خەلقئارا جەمئىيەت كۆپىنچە مەلۇم بىر دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات سەۋىيەسىنى ئۆلچەشتە خەلق ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشى ئومۇمىي قىممىتى(GDP)نى ئۆلچەم قىلىدۇ. بۇ، ئامېرىكا دوللىرى، ياپونىيە يېنى، يۇند، مارك ياكى خەلق پۇلىغا سۇندۇرۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن دوللار، مارك ئۆلچىمى ئارقىلىق مەلۇم بىر دۆلەتنىڭ سىجىل تەرەققىيات سەۋىيەسى، ئەخلاق ساپاسى، بىخەتەرلىك سەۋىيەسى، ئۇيۇشۇش كۈچى قاتار-

سقلارنى ئۆلچىگىلى بولامدۇ؟

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن بۇيان تۇرمۇش سۇپىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار غەربتىكى بەزى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردە تەدرىجىي قىزىق پەن سۇپىتىدە بارلىققا كېلىپ، جەمئىيەتشۇناس ـ لىق، پىسخولوگىيە، ئىقتىسادشۇناسلىق، ئېكولوگىيە قاتارلىقلار ـ نى ئۆنۈمۈرسال كۆزىتىش ئوبيېكتى قىلدى. زامانىۋى جەمئىيەتتە كۆپىنچە كىشىلەر ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقان مول ۋە بایاشات ماددىي تۇرمۇش نۆۋەتتىكى نورمال ئەخلاقىي ھەرىكەتنىڭ كاپالىتى بولـ مايلا قالماستىن، بەلكى بەخت ۋە شادلىقنىڭ بىردىنبىر مەنبەسـ مۇ ئەمەس. نوقۇل ماددىي تەرەققىيات، يۇقىرى ئىستېمال ئۆلچىمى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھېچقانداق مەنىۋى نىشان ۋە ئەھمىيىتى قالمايدۇ. بۇ نۇقتىنى يۇسۇف خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا زاھىت ئۇدغۇرمىش بىلەن كۈنتۇغدى ئىلىگ ئوتتۇرىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرە، نەۋائى «فەرھاد ۋە شېـ رىن» داستانىدىكى فەرھاد بىلەن خۇسراۋ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈر زىددىيەت ۋە كەسكىن مۇنازىرە ئارقىلىق ئىنتايىن ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرگەن.

غەرب ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىرىنىڭ نەزىرىدە ھازىرقى زامان جەمئىيىتى ئەنئەنىۋى جەمئىيەتنىڭ ئورنىنى ئىگىلەش ئالدىدا كىشىلەرنىڭ قىممەت نۇقتىئىنەزىرى بىر قېتىملىق داۋالغۇش ۋە ئىنكار قىلىنىشقا دۇچ كەلدى. قىممەت قارىشىدىكى مۇشۇ خىل داۋالغۇش ئىچىدە پەلسەپە بىر خىل ئاددىي تونۇش ئىلمىگە، دىنىي ئېتىقاد خۇراپاتلىققا ئايلاندى (ياكى سىياسى كۈچلەر تەرىپىدىن شۇنداق دەپ قارالدى). پەن بولسا تېخنىكىغا، ئەخلاق ئىنتىزامغا ئايلاندى. ئىقتىساد پۇل ـ بايلىققا، سەنئەت نەسىپىي مەنىدە كۆڭۈل ئېچىشقا ئۆزگەردى. ھەتتا ئىنسانلارنىڭ ئەقىل ـ ئىدراكى يۈك ـ

سەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، ئەمما مەنىۋىيىتى زور دەرىجىدە چېكىنگەن بىمەنە تۇرمۇش مۇھىتىدا ئۇلارنىڭ ئۆز جىسمىمۇ بە- زىدە پايدا ۋە ئۇنۇم قوغلىشىدىغان قورالغا ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلىم - پەن، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئۆزىدە ئەسلىدىن بار بولۇپ ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن ئىنسان قەلبىنى پاكلاش، ئىنسانىنىڭ ئۆز بۇرچىنى تونۇتۇش، كوللېكتىۋىزملىق، ئىرادە، ئىجادكارلىق روھىنى ئۇرغۇتۇشتەك يۈكسەك بۇرچى ۋە مۇتلەق ئورنىمۇ مۇشۇ خىل قىممەت ئالمىشىش جەريانىدا تەدرىجىي ئا- جىزلىشىپ بېرىۋاتىدۇ. قىممەت قارىشىدىكى ئۆزگىرىش تۈپەيلە- دىن ئىنسانلارنىڭ قەلب دۇنياسىدا تەبىئەتنىڭ ئورنىمۇ بارغانسې- رى سۇسلىشىپ ۋە خىرەلىشىپ كەتتى. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلە- كى ئىنسانلار تۇرمۇشىدىكى مۇشۇ خىل ئاسان ھېس قىلغىلى بول- مايدىغان داۋالغۇش، چېكىنىش ۋە بىنورمال ھادىسىلەرنى ئۆزىنىڭ مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. چىنلىق، ھەقىقەت ۋە ياخشە- لىق چۈشەنچىلىرىنى بىر پۈتۈن ھاياتلىق دۇنياسى ئورتاق گەۋدە- سىنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتى ئۈچۈگە قويۇپ تەتقىق قىلىدۇ. شۇنداقلا مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىگە قارىتا تەبىئىي ئېكولوگىيە ۋە مەنىۋى ئېكولوگىيەدىن ئىبارەت قوش قاتلام بويىچە مۇلاھىزە ۋە تەقرىز ئېلىپ بارىدۇ.

ھازىرقى زامان ئىنسانلار جەمئىيىتىدىن ئىبارەت بۇ ئېكولو- گىيە سىستېمىسى جانلىقلارنىڭ يەككە ۋە خاس مەۋجۇتلۇقىغا نىسبەتەن قارشى مەنىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ شەكسىزكى يۇقىرى ماد- دىي ئېنېرگىيەنىڭ ئايلىنىش، ئالماشتۇرۇلۇشى ئارقىلىق داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئۆچكى مەنىۋى دۇنياسىنى ئەلالاشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئىزدىنىش نىشانىنى تەڭشىگىلى بولماسمۇ؟ بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشىشتە زور مىقداردا ماددىي

بايلىق ئىگىلەش، ئېنېرگىيە خورىتىش، كۆپلەپ ئىستېمال قىلىشنى بەدەل قىلىش زۆرۈرمۇ؟ ئاۋستىرىيەلىك بىيولوگ، ئادەتتىكى سىستېما نەزەرىيەسىنىڭ ئاساسچىسى (1901 ~ 1972) ۋ.ر بېرتلانفىي) بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ توغرا خۇلاسە چىقارغان: «كىشىلىك ھالىتىدىكى جەمئىيەتنىڭ ئاساسلىق ئالامىتى كىشىلەرنى مول ماددىي تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن تەمىنلەش بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنى مەنىۋى ئېھتىياج جەھەتتىن ئاچارچىلىقتا قويۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.»[1] مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت پائالىيىتىنىڭ ساغلام تەرەققىياتى ھەم ئىنسانىدىكى قىممەت قارىشىنىڭ توغرا ۋە مۇقىم بولۇشىنى ئىزدىنىش نىشانى قىلىپ، ئۇلارنى بۇ خىل مەنىۋى نامراتلىق ۋە ئېچىرقاشتىن خالاس قىلىشقا تىرىشىدۇ.

ئىنسان رېئال ھاياتتا ھەر ۋاقىت تەبىئەتتىن ئېلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. ئېنېرگىيە خورىتىش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ سەرپىياتى بەلكىم ھەرقانداق بىر خىل يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ياكى سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئېنېرگىيە سەرپىياتىدىن ئاز بولىدۇ. شۇنداقلا مەنىۋى مەھسۇلات ئىشلەپچىقارغۇچى بولغان بىر ئەدىبنىڭ ماددىي ۋە ئېنېرگىيە جەھەتتىكى سەرپىياتى ھەرقانداق بىر كارخانىچى، سانائەتچى ياكى سودىگەردىن زور دەرىجىدە تېجەشلىك بولىدۇ. ئىناق جەمئىيەت قۇرۇشنىڭ ئاساسى ئۆز نەپسىنى ئاڭلىق چەكلەپ، ئاددىي ـ ساددا، تېجەشلىك تۇرمۇش ئۇسۇلىنى شەكىللەندۈرۈشتە.

---

① بېرتلانفىي: «ئىنسانلارنىڭ سىستېما قارىشى»، خۇاشيا نەشرىياتى 1989 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 25 ـ بەت.

رېئال هاياتتا مەنىۋى تۇرمۇشقا ئەھمىيەت بېرىدىغان كىشى هامان ماهىيەتلىك ئاملىغا ئەھمىيەت بېرىپ تاشقى شەكىل ۋە ماددىي تۇرمۇشقا ئاز تايانغان بولىدۇ. يۇسۇف خاس هاجىپ، ئەھمەد يەسەۋى، لۇتفىي، نەۋايىلار ياشىغان دەۋردە سانائەت، ماشىنا، كومپيۇتېر دېگەندەكلەر يوق بولسىمۇ، ئەما ئاشۇ دەۋردىكى پەل-سەپىۋى روھ ۋە مەنىۋى يۇكسەكلىك «قۇتادغۇبىلىك»، «دىۋانى هېكمەت»، «گۇل ۋە نەۋرۇز»، «خەمسە»لەر ئارقىلىق ئەك يۇكسەك دەرىجىدە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. شائىر ئەھمەد يۇكنەكى گەرچە ئەما كىشى بولسىمۇ، ئۆز ئەقىدىسى يولىدا كۇرەش قىلىپ، «ئەتەبەتۇل-ھەقايىق» داستانىنى يېزىپ كېيىنكىلەرگە مىراس قالدۇرغان. نەۋايى ئۆسمۇرلۇك دەۋرىدىلا ئاتىسىدىن يېتىم قالغان، ئەما ئۆز ئەقىدىسىنى يوقاتمىغان، تۇرمۇشتا هەشەمەت قوغلاشمىغان. ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقاندا كاتتا دۆلەتمەن شەخسكە ئايلانغان، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ تېجەپ يىغقان نۇرغۇن مال - مۇلۇكلىرىنى جامائەت ئىشلىرىغا بېغىشلىغان. تارىختىكى ئالىم ۋە ئەدىبلىرىمىز مال - دۇنيانى دوست تۇتماستىن، بەلكى مېهرىبانلىق ۋە ساخاۋەت بىلەن مەنىۋى دۇنيا ئۈچۈن ئۆزلىرىنى بېغىشلاشقان. ئەما هازىرقى كۇندە ئىقتىسادىي ئېشىش ۋە ئىستېمال كۇچەپ تەكىتلەنگەچكە، يۇكسەك دەرىجىدە سانائەتلەشكەن جەمئىيەتتە ماددىي ئىستېمال ۋە مودا قوغلىشىش ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلاندى. نۆۋەتتە سودا شەكلىدىكى جەمئىيەت ئاساسى ئورۇندا تۇرىدىغان ئامېرىكىدا بىر ئادىدىي پۇقرانىڭ پۈتۈن ئۆمرىدىكى ئىستېمالى 60 مىڭ كىلو-گىرام نېفىت، 7000 تونىا كۆمۈر، 5000 تونىا تاش - شېغىل، 5 تونىا سولياۋ، 1.9 تونىا پولات - تۆمۈر، 26 مىڭ كىلو ئاشلىق، 8768 قاداق گوش، 17 مىڭ 500 دانە تۇخۇم، 115 جۈپ كەش (ئە-گەر ئەرزان باهالىق بولسا 280 دىن ئېشىشى مۇمكىن)، 250

كۆڭلەك، 750 تال لامپۇچكا، 26800 دانە قۇتىلىق يېمەكلىك بو-
لۇپ، ئۇنىڭ زېمىنغا قالدۇرىدىغان ئەخلىتى 110 مىڭ تونىنا بولى-
دۇ. بۇ خىل زامانىۋى شەھەر پۇقراسىنىڭ ئىستېمال ئۆلچىمى
كۇماراجىۋا، تۇنيۇقۇق، سىڭقۇ سەلى، يۇسۇف خاس ھاجىپ دەۋرىدە
ئەمەس، بەلكى كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى لۇتفىي، نەۋايى، سە-
ئىدى، رەشىدى، خارابىاتى دەۋرى ھەتتا نىزارى، نازىمىي، تەجەللىي،
لۇشۇن، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، ھېمىڭۇاي دەۋرىدىنمۇ نەچچە ھەسسە
ھەتتا نەچچە يۈز ھەسسىلەپ ئارتۇق. ئەمما ئاشۇ يۇقىرى ئىستې-
مالىلىق، يۇقىرى سەرپىياتلىق زامانىۋى جەمئىيەت پۇقراسى ئى-
سانىيەت مەدەنىيلىكىنىڭ تەرەققىياتى، جۇملىدىن يەر شارىنىڭ
يېشىللىقىغا قانچىلىك تۆھپە قوشالار؟ ئۇنىڭ جەمئىيەتكە قوشقان
تۆھپىسىنى دېمەيلا قويايلى، ناۋادا ئاشۇ يۇقىرى ئىستېمالىلىق
جەمئىيەت كىشىسىنىڭ ئۆز تۇرمۇشىدا ئېرىشكەن بەخت تۇيغۇ-
سىمۇ يۇقىرىقى شائىر ـ ئەدىبلەرنىمىزدىن قانچىلىك ئېشۇقتۇ؟
ياش ئىستۇدېنتلارغا دەرس سۆزلىگەندە شائىر چۇيۇەن، ئابدۇخالىق
ئۇيغۇر، ل.مۇتەللىپ، ھېمىڭۇاي، پۇشكىن قاتارلىقلارنىڭ ئەلنىڭ
تەقدىرى، ۋەتەننىڭ مەنپەئەتى، ئىنسانىنىڭ ھەقىقىي قىممىتىنى
دەپ ئۆز ھاياتى بىلەن خوشلىشىشى، ۋىجدان يولىدا ئۆز ھاياتىنى
تەقدىم قىلىشنىڭ تارىخىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلىرى ۋە سىرلى-
رىنى چۈشەندۇرۇش خېلى قىيىن. لېكىن ئۇلار جان تىكىپ
قوغلاشقان ۋە بىزار بولغان نەرسىلەرنى بۈگۈنكى زامانىۋىلىق مە-
نىسىدىكى ماددىي بايلىق ئۇقۇمى بىلەن ئەمەس، بەلكى مەنىۋى
قىممەت، ئىجتىمائىي بۇرچ نۇقتىسىدىن مۇھاكىمە قىلىدىغان
بولساق مەسىلە ئايدىڭلىشىدۇ.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت دېگەن نېمە؟ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھاياتـ
لىق ئۇچۇن زۆرۇر بولغان روھنىڭ پاكلىقى ۋە ھەقىقەتكە چاقـ-

رىلغان بايانات‌نامه. فىرانسىيه يازغۇچىسى ستېندال مۇنداق دېگەن: «سەنئەت بولسا بەختنىڭ ئىلھامچىسى ھەم ۋەدىسىدۇر.» ئەگەر مەنىۋى مەدەنىيەت ۋە سەنئەت بولمىسا ئىنسان روھى چېكىنىدۇ ياكى يىمىرىلىدۇ. گېرمانىيەلىك پەيلاسوپ ماكس ھوركھېيم مۇنداق دېگەن: «ھەقىقىي سەنئەت تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىللە يەنە ئىنسانلارنىڭ رېئاللىققا بولغان ئىنتىلىشىنىڭ ئاخىرقى ساقلىغۇچىسى، سەنئەتتە ئەنئەنە ۋە دىندىن قېچىپقالغان ئوخشاش ساقلىنىدۇ. ھەقىقىي سەنئەت ئىنسانلارنىڭ كەلگۈسى بەختى ئۈچىدىكى قانۇنلۇق مەنپەئەتىنىڭ ئىپادىلىنىشى.» قىممەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا ئېستېتىك شادلىق ئىنسانلار ئومۇمەن دېگۈدەك باشتىن كەچۈرەلەيدىغان ئەڭ مول ۋە كۈچلۈك بولغان ماھىيەتلىك شادلىقتۇر.

ئىنسانلاردىكى تەبىئىي بار بولۇشقا تېگىشلىك غايە، ئېتىقاد، ئاددىي ـ ساددىلىق، تەبىئىيلىك، سەنئەت ۋە گۈزەللىك قاتارلىقلار بىرلىشىپ، ئۇلار ئەگەر بىر خىل گارمونىك تۇرمۇش ھالىتىدە ئىپادىلەنسە ئۇ ھالدا ئەڭ يۇكسەك بولغان ماس، ئىناقلىق گۈزەللىكنى ھاسىل قىلىدۇ. ماددىي ئىستېمالدىن پەرقلىق بولغان سەنئەت ئىستېمالى ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدا بولۇشقا تېگىشلىك زۆرۈر قايتا ئىجاد قىلىش پائالىيىتى بولۇپ، ئۇ مۇرەككەپ ۋە ناۋۇك جەريانغا ئىگە. ئۇ ھەرگىزمۇ ماددىي ئىستېمالغا ئوخشىمايدۇ. خۇددى بىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەب ۋە مۇتەپەككۇرلىرىمىز ئۆز ئەسەرلىرىدە كۆرسەتمەپ ئۆتكىنىدەك، نوقۇل ماددىي تەرەققىياتقا ئەھمىيەت بېرىپ، مەنىۋى پەرۋىشكە ئەھمىيەت بەرمىگەن جەمئىيەت مۇقەررەر ماھىيەتلىك بولغان مەنىۋى ئاچارچىلىق ۋە روھىيەت كىرىزىسىغا دۇچ كېلىدۇ.

مەدەنىيەت ئىستېمالى روھىيەتنىڭ قايتا ئىجاد قىلىنىش

جەريانىدۇر. چۈنكى ئىنسان ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجلىرىنى تاماملاش مەقسىتىدە ئەقلىي قىلىدۇ. مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئىنسانلارنىڭ ئىستېمالى ئىنسانلاردىكى بىر خىل ماھىيەت خاراكتېرلىك ئىستېمال ھادىسىسى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلار مەنىۋى تەرەققىياتىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ دېگەنلىرىمىز ئەمەلىيەتتە مۇنداق مەنىگە ئىگە: مەنىۋى بايلىقلارنى ئېچىش مەنزىرىلىك جايلارنى ساياھەت ئورنى قىلىپ ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئىستېمالىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەبىئىي بايلىقلارنى قالايمىقان ئېچىش ۋە ئىشلىتىش ئۇقۇمىنىڭ ئورنىغا قويۇش ماھىيەتتە ئېستېتىك شادلىق تۇيغۇسىنى شەخسىتسكى ماددىي ھۇزۇر ـ ھالاۋەتنىڭ ئورنىغا قويۇش دېگەنلىك، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى مۇۋازىنىتىنى تەڭشەش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ يەر شارىغا بولغان كۆنسېرى ئېغىرلىشىۋاتقان بېسىم ۋە زۇلمىنى ئازايتىشتۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، خەلقنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئارقىلىق مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئىستېمالىنى كىشىلەردىكى بىر تەرەپلىمە ۋە ئوشۇقچە بولغان تاۋار ئىستېمالىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش ئارقىلىق مەنىۋىيەت ئېكولوگىيەسىنى تەڭپۇڭلۇققا ئىگە قىلىش دېگەنلىكتۇر.

يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى ساھەسىدە سەنئەتمۇ بىر خىل تاۋار، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىمۇ تاۋار ئىگىلىكى سۇپىتىدە قارىلىشى كېرەك، دېگەن سادا كۆچىيىپ، كېيىن سەل پەسىيىپ قالدى. سەنئەت راستتىنلا تاۋارمۇ؟ سەنئەت ئىجادىيىتى بەلگىلىك ئەمگەك، ۋاقىت، بەلگىلىك روھىي ۋە جىسمانىي كۈچنىڭ سەرپ قىلىنىشى، شۇنداقلا يەنە بەلگىلىك ئىجادىي قابىلىيەت ۋە ماھارەتنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ مەنىۋى مەھسۇلات سۇپىتىدە ۋۇجۇدقا چىقىش

جەريانىدا يەنە بەلگىلىك ماتېرىيال ۋە ئەمگەك (باسما، كۆچۈرۈش، ئوراش، مۇقاۋىلاش، يۆتكەش)نىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ (لېكىن قەدىمكى دەۋردە ئۇ ئەقىدە، مەلۇم يازغۇچى، شائىرغا بولغان چىن ئىخلاسنى ئالدىنقى شەرت قىلغان)[1]. ئەدەبىي ئەسەر مەلۇم شەكىلدە مەۋجۇت بولۇش، باشقۇرۇلۇش جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇ بەلگىلىك ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە تاۋارغا ئايلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئۇنى نىسپىي هالدا بازار قانۇنىيىتى بويىچە ئوبوروت قىلدۇرۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن، بىر ناخشا ئېيتسا قانچە پۇلغا يارايدۇ، بىر تىياتىر ئورۇنلىسا قانچە پۇل تاپقىلى بولىدۇ، بىر رومان يازسا قانچىلىك قەلەم هەققى تاپىدۇ، دېگەندەك. لېكىن تۇپ ماهىيەتتىن ئېيتقاندا، ئەدەبىيات ـ سەنئەت كىشىلىك هاياتنىڭ يۇكسەلدۇر ـ گۈچىسى، قەلبنىڭ ئويغاتقۇچىسى، مەنىۋى تۇيغۇنىڭ قايتا نامايان قىلغۇچىسى. ئۇ بىر خىل قەلب هالىتى، بىر خىل ئىماگ، بېشارەت، بىر خىل تەبئىي روهىي كەيپىيات بولۇش سۈپىتى بىلەن مىللىي مەدەنىيەتنىڭ جۈغلانمىسى، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ سەمىمىي ئالاقە ۋاستىسى. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسىرىنىڭ تەننەرخىنى هېسابلاپ چىقىش، ئۇنى پۇلغا سۈندۇرۇش مەڭگۈ قىيىن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى باراۋەر ئىقتىسادىي قىممەتتە ئالماشتۇرۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس.

مەدەنىيەت ـ سەنئەت ئىستېمالى ئىنسان تەبىئىتىدە ساقلىنىدىغان بىر خىل نازۇك ۋە يۇمشاق دېتال خاراكتېرلىك ئىستېمال بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى باشقا تاۋار ئىستېمالىغا ئوخشىمايدۇ. چۈنكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىستېمالى بىر خىل مەنىۋى پائالىيەت بو-

---

① ئابلاجان مۇهەممەت ئۈمىدىيار: «بازار ئىگىلىكى ۋە ئەدەبىياتنىڭ قىمىتى»، «ئەدەبىيات ۋە يېڭى تەپەككۇر»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1997 ـ يىلى نەشرى 69 ـ بەت.

لۇپ، ئۇ ئەڭ ئومۇملاشقان «ئورتاق ھۇزۇرلىنىش» خاراكتېرىگە ئىگە. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئىستېمال قىلىنىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئۇ ماددىي ئىستېمالغا ئوخشىمايدۇ. بىر بوتۇلكا سۇت، بىر پارچە بولكا، بىر جۇپ كەش، بىر تېلېۋىزور ياكى ماشىنا قاتارلىقلارنى بەلكىم بىر ئادەم ياكى بىر ئائىلە كىشىلىرى ئىشلىتىشى مۇمكىن. ئەمما مەلۇم بىر يازغۇچى يازغان بىر پارچە ھېكايە ياكى روماننى نەچچە مىڭ ئادەم ئورتاق ئوقۇيدۇ. مەلۇم بىر شائىر يازغان شېئىر بىلەن كومپوزىتور ئىجاد قىلغان مۇزىكا بىرلەشكەن مەلۇم بىر ناخشىنى نەچچە ئون مىڭ ئادەم ئېيتىدۇ، ئۇنىڭدىن نەچچە يۈز مىڭ ھەتتا مىليون ئادەم زوقلىنىدۇ. ھەتتا ئۇنىڭ تارقاتقۇچىسى قانچە كۆپ بولغانسېرى شۇنچە يىراققا تارقىلىپ قىممىتىمۇ بارغانسېرى ئېشىپ بارىدۇ.

مەدەنىيەت ـ سەنئەت ئىستېمالى بىر خىل جانلىق مەنىۋى پائالىيەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالاھىدە «قوش ئۇنۇم»چانلىق خاراكتېرگە ئىگە. «ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئوبيېكتى، قانۇنىيىتى ۋە ماھىيىتىنى چىقىش قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ غەيرىي رەسمىي تاۋارلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى بۇ تاۋارنىڭ تۈپ ماھىيىتىگە ۋەكىللىك قىلمايدۇ. ئۇ يەنە ئالاھىدە ئىستېمال خاراكتېرىگە ئىگە.»[1] بىز ئادەتتە كۈندىلىك تۇرمۇش ئىستېمالىمىزدا 30 يۈەنگە بىر يەشىك قۇتىلىق ئىچىملىك سېتىۋالساق، ئۇ بىر ھەپتە ياكى بىر ـ ئىككى كۈن ئىچىدە تۈگەيدۇ. ئىستېمال قىلىپ بولغاندىن كېيىن 10 ~ 20 تال قۇرۇق قۇتا(شىشە) قالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۆيىمىزدە بىر دۆۋە ئەخلەت كۆپىيىدۇ

---

① ئابلاجان مۇھەممەت ئۈمىدىيار: «بازار ئىگىلىكى ۋە ئەدەبىياتنىڭ قىممىتى»، «ئەدەبىيات ۋە يېڭى تەپەككۇر»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1997 ـ يىلى نەشرى 70 ـ بەت.

ۋە مۇھىتنى بۇلغايدۇ. 300 ~ 400 يۈەن خەجلەپ بىر دانە ياكى بىر يۈرۈش كىيىم سېتىۋالىمىز. ئەمما ئۇ بىر يىلدىن كېيىن مودىدىن قالمىدۇ ياكى كونىرايدۇ. ئۇ چامادان ياكى ئىشكاپلاردا كۆرەكسىز بۇيۇم سۈپىتىدە پۈرلىشىپ تۇرىدۇ. ئەمما 30 ~ 40 يۈەن سەرپ قىلىپ بىر كىتاب سېتىۋالساق، ئۇنى قاچان ۋە قانداق ۋاقىتتا ئوقۇساقمۇ يەنىلا يېڭى تۇيۇلىدۇ. ئۇ بىزنى مەنىۋى جەھەتتىن تەربىيەلەيدۇ، قوزغىتىدۇ، ئىلھاملاندۇرىدۇ ياكى يېڭى بىلىم ۋە يېڭىچە ئاڭ ـ تۇيغۇغا ئىگە قىلىدۇ. ئوخشاش بىر پارچە ئەسەرنى مەلۇم بىر ئادەم ئۆسمۈر ۋاقتىدا ئوقۇسۇن ياكى ياشانغان ۋاقتىتا ئوقۇسۇن؛ ئۇنى باھار پەسلىدە ئوقۇسۇن ياكى قىش پەسلىدە ئوقۇسۇن، ئومۇمەن، بۇ ئەسەرنى ئوقۇغاندىكى تەسىرات ۋە ئۇنۇم ئوخشاش بولمايدۇ. بىر دانە مودا كىيىمنىڭ ئۇنۇملۇك مۇددىتى بىر ياكى ئىككى يىل بولسا، مەلۇم بىر سەنئەت بۇيۇمى ياكى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىشلىتىلىش مەزگىلى يۈز يىل ياكى نەچچە مىڭ يىلدىن ئېشىشى مۇمكىن. ئەمما سودا ساھەسىدە بازار، پۇل ئېڭى بىلەن چىرمالغان زامانىۋى جەمئىيەتتە مەدەنىيەت ـ سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ بۇ خىل ئۇزاق مۇددەتلىك خاراكتېرى ياكى چىدامچانلىقى ئانچە قارشى ئېلىنمايدۇ. ئەكسىچە خېلى كۆپ كىشىلەر تەرىپىدىن ئەڭ زور قارشى ئېلىنىدىغىنى سولياۋدىن ياسالغان ئېلېكترونلۇق ئويۇنچۇق، كۆڭۈل ئېچىش ئۇسكۇنىلىرى ياكى شەكلى كۆركەم بولغان يانفون، MP 3، MP 4 لەر ياكى باشقا مادىي بۇيۇملار بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىر جەھەتتىن «مادىي تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى كۆلەمىشكەن ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ، ئۇ ئىقتىسادىي پايدا ـ مەنپەئەتنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. ئەمما ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىي خاراكتېرلىك ھەم ئالاھىدە مەنىۋى قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ مەقسىتى ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى

تۇرمۇشىنى بېيىتىش، يۈكسەلدۈرۈش... كىشىلىك قەدىر ـ قىمـ
مەتنى ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت.»①

مەدەنىيەت ـ سەنئەت بىر خىل ئالاھىدە ئىستېمال بۇيۇمى بو ـ لۇپ، ئۇ باشقا تاۋار ئىستېمالى ئۆزىدە ھازىرلىمىغان، ئۆزىگىلا خاس بولغان «ئۆزئارا تەسىرچانلىق» خاراكتېرىگە ئىگە. بۇ يەردىكى سەنئەت ئىستېمالىنىڭ جەريانى ئەمەلىيەتتە بىر خىل بەدىئىي زوقلىنىش جەريانىدۇر. بەدىئىي زوقلىنىش ئىستېمال جەريانىدا ماددىي ئىستېمالدەك ئۇپراپ تۈگەپ كەتمەيدۇ.

ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى كىشىلەردە ئومۇملىشىۋاتقان سودا خاراكتېرلىك ئوشۇقچە ئىستېمال ئەمەلىيەتتە ئاللىقاچان پۈتكۈل جەمئىيەت ۋە شەخسلەرنىڭ تۇرمۇشىنى كونترول قىلىپ، شەخسنىڭ ئەركىنلىكىنى تالان ـ تاراج قىلىپ، كىشىلەرنىڭ مەنىۋى مەۋجۇتلۇقىنى بىلىنمەيدىغان يوللۇق ۋە ئۇنۇملۇك تاكتىكىغا ئايلاندى. ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدىمۇ بەزىدە شۇنداق ئەھۋال شەكىللىنىۋاتىدۇ. يازغۇچى ـ سەنئەتكارلار بولسا نەشرىيات ياكى شىركەتنىڭ توختاملاشقان خىزمەتچى خادىمىغا، ئوقۇرمەن ياكى تاماشىبىن مەدەنىيەت سودىگەرلىرىنىڭ خېرىدارىغا ئايلىنىدۇ. تاۋار ۋە سودا جەمئىيىتىدە «ئىستېمالچى ھەممىدىن ئۇستۈن» دېگەن باھانە بىلەن كارخانىلار ئۆزلىرىنىڭ بىر خىل ماركىدىكى تاۋار ـ مەھسۇلاتىنى بىرقانچە تارماقىغا بۆلۈپ، ھەدەپ پەردازلاپ بازارغا سالسا؛ مەدەنىيەت سودىگەرلىرى ئۇلارنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئەتىگە تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلىشقا ۋەدە بېرىپ، ئۆز زامانىنىڭ ئادىتى ۋە ئاممىنىڭ ھەۋىسىگە ماسلىشىپ بازارغا يۈز ـ

---

① ماكس ھوركھېيم: «مەرىپەت دىيالېكتىكىسى»، چۈڭچىڭ نەشرىياتى 1990 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 126 ـ بەت.

لەنگەن، ھەممە يەردە تېز بازار تاپالايدىغان ئاممىباب ئەسەرلەرنى ئىشلەپچىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇزاق يىللار ئىلگىرى كىشىلەر ياخشى ئارزۇ ـ نىيەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقارغان «ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى ئاممىۋىلاشتۇرۇش، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى ئاۋام خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش»تەك ئۇلۇغۋار نىشان بۇگۈنكى كۈندە ئەدەبىياتنى تاۋارلاشتۇرۇش، پۇل تاپىدىغان ۋاستىگە ئايلاندۇرۇش جەريانىدا بەزى ئەسەرلەرنىڭ قىممىتى نىسپىي ھالدا بازار ۋە چاكىنا قىممەت قارىشى تەرىپىدىن بۇرمىلىنىۋاتىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئېستېتىك قىممىتى ۋە رولىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ كىلاسسىك خاراكتېرى ۋە مەڭگۈلۈك قىممىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. بۇ خىل ئېستېتىك قىممەت ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى ئىگىلەشنىڭ بىر خىل ئالاھىدە شەكلى، شۇنداقلا ئادەم بىلەن ئوبيېكتىپ دۇنيانىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېسسىي مۇناسىۋەت ھاسىل قىلىشنىڭ ئاساسى. مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئوقۇش ۋە ئۇلاردىن زوقلىنىش ئىنسانلارنىڭ مەڭگۈلۈك مەنىۋى ئېھتىياجىدۇر. پەيلاسوپ ماكس ھوركھېيىم مۇنداق دېگەن: «سەنئەت ھەقىقىي ھالدا ساختىلىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىن قۇتۇلغاندىلا ئاندىن سەممىي، سادىقلىق بىلەن تۆۋەن قاتلامدىكى خەلقنىڭ ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئومۇمىيۈزلۈك ھەقىقىي خاراكتېرنى ئىپادىلەيدۇ.»[1] مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتى سودا ئىستېمالىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىدىن قۇتۇلۇپ، مەنىۋىيەتكە ئەھمىيەت بېرىپ، شەخسنىڭ ئىجادچانلىق روھىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، بىر خىل ئالاھىدە يۈكسەك مەۋجۇتلۇق

---

① يىڭ بوخېڭ: «ئەدەبىياتتىكى تەبىئەت روھى»، خەنزۇچە، www//hongxiu.com گە قارالسۇن.

دۇنياسىنى قوغلىشىپ، ئۆزىدىن باشقا يەنە بىر خىل ھاياتنىڭ قىممىتىنى يۇقىرى بىلىشنى ئىشقا ئاشۇرغاندىلا ئاندىن ئىنسانلارنى مەنمۇي كىرىزىس ۋە ئېكولوگىيە مۇشكۈلاتىدىن قۇتۇلۇپ چىقىشنىڭ يولىغا باشلىغىلى بولۇشى مۇمكىن.

3. ئەدەبىياتنىكى تەبىئەت روھى ۋە مەنمۇنىيەت

ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىنسانلارنىڭ تەبىئي مۇھىت ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ھەققىدىكى ئاڭ قاراشلىرىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەدەبىياتتىكى تەبىئەت روھى ئىنساندىكى ئىدراكىيلىقنىڭ ئەڭ جانلىق ۋە ئالىي شەكلىدىكى ئىپادىلىنىشى. تەبىئەت بارلىق جانلىقلارنىڭ ئانا تېنى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارغا مول ماددىي نېمەت ۋە شارائىتلارنى يارىتىپ بېرىش بىلەن بىللە يەنە ئۇلارغا كەڭ، چوڭقۇر مەنمۇنىيەت سەھنىسىنى يارىتىپ بېرىدۇ. ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى كۆزقارىشى بويىچە تەبىئەت خىسلىتى ۋە روھىغا قارىتا ئېلىپ بېرىلغان ئىزدىنىش ماھىيەتتە ئالەمنىڭ بىرلەمچى ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچىگە بولغان ئىزدىنىش ۋە تەپەككۇرغا باغلىنىدۇ. بۇ خىل ئىزدىنىش بىزنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى تەبىئەتنىڭ پۈتكۈل ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئىگىلەش ھەمدە ئىنسانلار مەدەنىيلىكى تارىخىدىكى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن گۈمانىتارلىق روھ ھەققىدە بىرقەدەر ئىنچىكە تەپەككۇر يۈرگۈزىمىز، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ نۆۋەتتىكى ئەمەلىيىتى ۋە ئىدىيە تەپەككۇرىدىكى تار دائىرىلىك، بىمەنىلىك ھەمدە مۇشۇ سەۋەبلىك كېلىپ چىققان يامان سۈپەتلىك ئاينىشىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشىمىزغا، بىزنىڭ تەبىئەت روھىنى ئاڭلىق بەرپا قىلىپ، رېئال ھاياتنىڭ قىممەت قارىشىنى ساغلام پەرۋىش قىلىشىمىز.

مىزغا يارىدەم بېرىدۇ.

ئەدەبىياتتىكى تەبىئەت روھى تەبىئەت ئىنسانىنىڭ ئىچكى دۇنياسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارايدۇ. «تەبىئەت ۋە تەبىئەت روھى ئىنسانلارنىڭ قەلب دۇنياسىدا چوڭقۇر ئىدىيەۋى تەسىر پەيدا قىلىدۇ. ئىنسانلارنىڭ مەنىۋىيىتى ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي باسقۇچتىكى تەبىئەت روھىدىن باشلانغان بولۇپ، كوللېكتىپ، ئىستىخىيەلىك ھالدىكى ئىنسانلار روھى بىلەن تەبىئىي ئېكولوگىيە روھىنى ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. تەبىئەت ۋە ئالەم روھى تارىختىن بۇيان ئىنسانلارنىڭ قەلب دۇنياسىغا قارىتا ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن.» نۆۋەتتە ئىنسانلار جەمئىيىتى پەن - تېخنىكا گۈللەنگەن، ئىقتىساد تېز سۈرئەتتە راۋاجلانغان دەۋرگە كىردى. لېكىن نوقۇل تېخنىكا ۋە ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى ئىنسانلارنىڭ ئەتراپلىق تەرەققى قىلغانلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ. مۇھىت مەسىلىسى، نوپۇس مەسىلىسى، مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى قاتارلىقلار ئىنسانلارنىڭ بېشىنى قاتۇرماقتا. ماددىي ئىستېمال دولقۇنىدا غايە، ئېتىقادنىڭ ئاجىزلىشىپ بېرىشى، ئەنئەنە ۋە قىممەت قارىشىدىكى قايمۇقۇش قاتارلىقلار ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى ماكانىنى نابۇت قىلىۋاتىدۇ. بۈگۈنكى زاماندا پەيدا بولغان تۈرلۈك ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ۋە كىرىزىسلارنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى قىممەت قارىشىدىكى بوشلۇق، دۇنياۋىلاشقان مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى، تېخنىكا ئىدراكىيلىقىنىڭ غەيرىيلىشىشىدىن كېلىپ چىققان. ئىنسانلار مۇشكۈلاتنىڭ سەۋەبى ئۇلارنى نوقۇل ماددىي نەرسىلەرگە تايانغان ماددىۋىزمغا، تېخنىكا ئادەمگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان، ئادەمنى چەكلەيدىغان ھالەتكە ئېلىپ كىردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىنساندىكى ھېسسىي ئىدراكىيلىقنى سۇسلاشتۇرۇپ، ئادەم بىلەن تەبىئەت ۋە ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئايرىلىپ تۇرۇش ھالىتىنى

كەلتۈرۈپ چىقاردى. مەدەنىيلىك بولسا ئىنسانلارنىڭ ئىزدىنىش نىشانى، لېكىن بۇ خىل نىشاننىڭ بىر تەرەپلىمىلىكى ئىنسانىنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىغا قارىتا يېڭى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئەدەبىياتتىكى تەبىئەت روھىنىڭ تەرەققىيات خاھىشى مەدەنىيەتتە ئاڭلىق هالدا ئادەمنى ئاساس قىلىش روھىنىڭ تونۇلۇش ۋە مۇكەممەللىشىش جەريانىدۇر. مەنىۋى ماكانىنى ئىزدەش هامان كىشىلىك هاياتنىڭ قىيىن مۇشكۈلاتلىرى ئىچىدە تۇرمۇشنىڭ ئەقىدە ۋە مەنىۋى ئاساسىنى ئىزدەشتىن باشلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ روهىي دۇنياسى ئۇلارنىڭ ئەركىنلىككە تەلپۈنۈش ۋە ئۇنى ئىزچىل قوغلىشىش، شۇنداقلا ئىنسانىنى چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىك غايىسىنى يادرو قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئەسلىي ماهىيىتى، هەقىقىي ئەركىنلىكى، باراۋەرلىك روهىغا ئىنتىلىشىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش جەريانى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئىنسان ئۆز ئەمەلىيىتىدە تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى مۇۋاپىق چۈشىنىش هەم ئىگىلەش ئارقىلىق تەبىئەت، ئىنسان، جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ماس، ئىناق مەدەنىيەت روهىنى يېتىلدۈرىدۇ. ئىنسانلار تۇرمۇشنىڭ قىممەت ئەقىدىسى بىلەن ئۇنىڭ ئەركىنلىككە ئىنتىلىشى جەزمەن ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىنكار خاراكتېرلىك بىرلىككە كەلگەن مۇناسىۋەت ئارقىلىقلا ئاندىن رېئاللىققا ئايلىنىدۇ. ئىنسانلار ئۆزلىرى ئىزدەنگەن ئەركىنلىك، بەخت ۋە چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىك هەرگىزمۇ ئاسان قولغا كەلمەستىن، بەلكى قىممەت پىرىنسىپى بىلەن تارىخىي پىرىنسىپنىڭ بىرلىكى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. ئەدەبىياتتىكى تەبىئەت روهىنىڭ تەرەققىيات خاھىشى هەرگىزمۇ نوقۇل ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ هەل قىلىنىشى هەمدە ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا هەل قىلىش، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىد-

تىنى مۇڭاپىق بىر تەرەپ قىلىشتا يۆنىلىش بەلگىلەپلا قالماس. تىن، بەلكى يەنە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ سۈپەت بۇرۇلۇشى ۋە مەدەنىيلىك تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ توغرا نىشان بېكىتىپ، دۇنيا مەدەنىيلىكىنىڭ بىر گەۋدىلىك تەرەققىياتى ئۈچۈن پۇختا ئاساس يارىتىدۇ.

سىجىل تەرەققىي قىلىش ۋە ساغلام تەرەققىيات ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە ھەممە ئادەم ئىنتىلىدىغان ماھىيەتلىك ئەندىزىدۇر. شەخسنىڭ ساغلاملىقى ھازىرقى جەمئىيەتتە ھەربىر كىشى كۆڭۈل بۆلىدىغان مۇھىم مەسىلە بولۇپ قالدى. ساغلام مەۋجۇتلۇق ھامان تەبىئىيلىكنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. لېكىن ساغلاملىقتىن ئىبارەت بۇ مۇھىم مەسىلىدە كىشىلەر ئاسانلا خاتا تونۇشقا كېلىپ قالىدۇ. بىز، «ساغلاملىق» ئۇقۇمىنىڭ ئائىلە ھېساباتىنىڭ مۇھىم بىر تۈرىگە ئايلىنىپ قالغانلىقىنى بىلىمىز. ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، بازارلاردىكى «ئوزۇقلۇق تولۇقلاش ئىچىملىكى»نىڭ تۈرى ھازىر نەچچە مىڭ خىلغا يېتىدىكەن. ئۇلارنىڭ نامى يىلان جەۋھىرى دەمدۇ، ئادەمگىياھ، بۇغا مۈڭگۈزى دەمدۇ، مېھرىگىياھ، چۈمۈلە جەۋھىرىدىن تارتىپ بۆرەك قۇۋۇۋەتلەندۈرگۈچى، يۈرەكنى ياشارتقۇچى دېگەندەك تۈرلۈك دەبدەبىلىك ۋە چىرايلىق ناملار بىلەن ئاتىلىپ، نەپىس ئورىلىپ، قىممەت باھالىق تەننەرخ بىلەن بازارلارنى ئىگىلەپ تۇرماقتا. بازارلاردىكى تۈرلۈك ـ تۈمەن ساغلاملىق ئۇسكۇنىلىرى، ئاتالمىش ساغلاملىق كىيىملىرى، ساغلاملىق مارجانلىرى، ساغلاملىق ياستۇقى دېگەندەك تۈرلۈك تاۋارلارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك ئاتالمىش «ساغلاملىق» مارکىسى چاپلاندى. كۈنسېرى نامى يېڭىلىنىپ تۈرۈۋاتقان ئالاھىدە ھور-مۇنلار، ۋىتامىنلار، ئوردا رېتسېپلىرى، ئەل ئارىسىدىكى مەخپىي رېتسېپلار قاتارلىقلار تۈرلۈك ناملاردا تارقالدى. ھەتتا شامال تېـ-

گىشتىن بولغان ئادەتتىكى زۇكام دورىلىرىنىڭ تۇرلىرىمۇ كۆپ خىللىشىپ قالماستىن، بەلكى ھەر تۆت ـ بەش ئايدا بىر قېتىم ـ دىن يېڭىلىنىش ھالىتىدە تۇرماقتا.

ساغلاملىق جىسمانىي ساغلاملىق، ھەربىر كەت ساغلاملىقى ۋە روھىي ساغلاملىقتىن ئىبارەت كۆپ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىنسان تەبىئىي ھەم ئىجتىمائىيلىقتىن ئىبارەت قوش قاتلاملىق خاراكتېرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ساغلاملىق مەسىلىسىدە كىشى ـ لەر شۇ نەرسىنى ئۇنتۇپ قالدىكى، ئىنسان ئۇچۇن كېسەللىك بىر خىل نورمال تەبىئىي ھادىسە بولۇپ، ئاز بولمىغان كېسەللەر ئادەم بەدىنىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى تەڭشىشىگە تەۋە بولغان نورمال تەبىئىي فىزىيولوگىيەلىك ھادىسە. بىر قىسىم كېسەللەر ئورگانىزملارنىڭ تەبىئىي قېرىشىغا تەۋە، ئۇنى داۋالىمىسىمۇ بەرىبىر ئۇنۇمى يوق. دۇنيا ساغلاملىق تەشكىلاتىنىڭ بىر دوكلاتىدا كۆرسىتىلىشىچە، تەخمىنەن 201 خىل دورا ئارقىلىقلا ئىنسانلارنىڭ تېببىي دورىغا بولغان ئاساسىي ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولىدىكەن. لېكىن ھا ـ زىر ياپونىيە، ئامېرىكا ھەمدە باشقا تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ بازارلىرىدا سېتىلىۋاتقان دورىلارنىڭ تۇرى 20 نەچچە مىڭ خىل ـ دىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئاساسىي ئېھتىياجىدىن 200 ھەسسە ئارتۇق. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھورمۇن، ۋىتامىنلىق دورىلارنىڭ تۇرىلا 3000 خىلغا يېتىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى تېببىي دو ـ رىلارنى سودا خاراكتېرلىك كۆپتۇرۇپ سېتىشنىڭ نەتىجىسىدۇر. تەخمىنەن 201 خىل دورا ئارقىلىقلا ئىنسانلارنىڭ تېببىي دورىغا بولغان ئاساسىي ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولىدىكەن. لېكىن ھا ـ زىر ياپونىيە، ئامېرىكا ھەمدە باشقا تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ بازارلىرىدا سېتىلىۋاتقان دورىلارنىڭ تۇرى 20 نەچچە مىڭ خىل ـ دىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئاساسىي ئېھتىياجىدىن 200 ھەسسە ئارتۇق. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھورمۇن، ۋىتامىنلىق دورىلارنىڭ تۇرىلا 3000 خىلغا يېتىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى تېببىي دو ـ رىلارنى سودا خاراكتېرلىك كۆپتۇرۇپ سېتىشنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ خىل كىرىزىسنىڭ زىيىنى تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ زىيىنىدىن نەچچە ھەسسە ئېغىر.

ئەمەلىيەت ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلا ـ رىدىكى يۇز ياشتىن ھالقىغان «ئۆمۇر چولپانلىرى» بىزگە تەبىئىي تۇرمۇشنىڭ خاسىيىتىنى چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەمما ـ

سىنىڭ دېگۈدەك ساغلام بولۇپ ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرۈپ بەختلىك يا-
شىيالمشمدىكى مۇھىم سەۋەب، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشتا ئارتۇقچە ئىس-
تەك ـ ھەۋەسكە بېرىلمەي، تەبىئىيلىككە ئەھمىيەت بېرىپ روھ-
نى ساغلام تۇتقانلىقى، تەنىڭ ۋەسۋەسىلىرىگە بېرىلىپ ئارتۇقچە
ساغلاملىق دورىلىرىنى يېمىگەنلىكى ياكى سۈنئىي قۇۋۋەت دورا-
لىرىنى ئىستېمال قىلمىغانلىقى، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ ئاددىي
تۇرمۇشىغا قانائەت قىلغانلىقىدا. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، «قە-
دىمكى جۇڭگودا پادىشاھلارنىڭ تېببىي دورا ۋە ئۆزىنى كۈتۈپ
قۇۋۋەتلەندۈرۈش شارائىتى ئەڭ ياخشى بولغان. لېكىن تارىختىكى
پادىشاھلاردىن 209 كىشىنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆمرى 40 ياشقىمۇ يەت-
مىگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئوشۇقچە ھۇزۇر ـ ھالاۋەتكە بېرىلىش
تېببىي ۋە تەبىئىي قۇۋۋەتلەندۈرۈش دورىلىرىنى كۆپ ئىستېمال
قىلغانلىقتىن ئۆلگەنلىرى تۆت ـ بەشكە يېتىدىكەن.»[1] تەبىئىي-
لىك ھاياتلىقنىڭ تۈپ قانۇنىيىتى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، دۇنيا
تارىخىدىكى تۇنجى ئىمپېراتور ئىسكەندەر زۇلقەرنەينەمۇ ئۆلمەس-
لىكنى ئارزۇ قىلىپ قول ئاستىدىكىلەرگە ئابىھايات سۈيىنى ئىز-
دەتكەن ھەتتا مېنى قۇتقۇزالىسا پادىشاھلىقنىڭ يېرىمىنى بېرى-
مەن، دەپ ۋەدە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن 33 يېشىدا ھەسرەت ئە-
چىدە ئالەم بىلەن خوشلاشقان. ھەتتا ئۆلۈش ئالدىدا كىشىلەرگە:
«مېنى قەبرىستانلىققا ئېلىپ ماڭغاندا بىر قولۇمنى تاۋۇتتىن چە-
قىرىپ قويۇڭلار، ئەل ـ جامائەت مەندەك سەلتەنەتلىك ھۆكۈمراڭ-
نىڭمۇ ئۇ دۇنياغا قۇرۇق قول كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئىبرەت

---

① لۇ شۇيۈەن: «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ دائىرىسى»، شەرقىي جۇڭگو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 107 ـ بەت.

ئالسۇن» دەپ ۋەسىيەت قىلغان. زامانىۋى جەمئىيەتتە تاۋار ۋە نو-
قۇل ماددىي ئىستېمال دولقۇنىدا ئىنسانلار تۇرمۇشىدىكى تەبىئىي-
لىك ۋە تەبىئىي رېتىمنىڭ بۇزۇلۇشى سەۋەبلىك ھازىر خەلقئارادا
تېببىي دورىلارنى قالايمىقان ئىشلىتىشنىڭ كىشىلەرنىڭ ھاياتى
ۋە ساغلاملىقىغا ئېلىپ كېلىۋاتقان «تەبىئىيلىكنى نابۇت قىلىش»
ۋە قارىغۇلارچە «نورمالللىقنى بۇزۇش» كېسەللىكى نۆۋەتتە دۇنيادا-
كى ئون چوڭ جانغا زامىن بولغۇچى ئەجەللىك كېسەللىك ئامىلى-
نىڭ بىرىگە ئايلاندى. ئېلان ـ تەشۋىقاتلارنىڭ قايمۇقتۇرۇشى بىلەن
ئورۇنسىز دورا ئىچىش ۋە سۇنئىي قۇۋۋەت تولۇقلاشتىن كېلىپ
چىقىدىغان ساغلاملىقنىڭ بۇ چوڭ ئاپىتى ھازىر دۇنيادا تاما-
كا، ھاراق ۋە زەھەرلىك چېكىملىكتىن قالسىلا ئۇچىنچى ئورۇندا
تۇرىدۇ.

بۇگۈنكى سانائەت دەۋرى ۋە بازار دولقۇنىدا بىز ھەرگىزمۇ
دورا سودىسىغا تايىنىپ بېيىماقچى بولغان دېيانەتسىز تېۋىپ ـ
دوختۇرلارنىڭ «سالامەتلىكتىن ئىبارەت جانغا تاقىشىدىغان مۇھىم
ئىشىنى دورا ياكى ئوزۇقلۇق تولۇقلىغۇچىغا تاپشۇرۇش»تەك تە-
ۋەككۇلچىلىكى، ياكى جاننى قارىسىغا دوغا تىكىش تەكلىپىنى
يەكلىللىك بىلەن قوبۇل قىلالمايمىز. ساغلاملىق ھەرگىزمۇ نوقۇل
ھالدىكى ئادەم بەدىنىنىڭ فىزىيولوگىيەلىك تەرىپىنىلا كۆرسەتـ
مەيدۇ. ساغلاملىق ئۇقۇمىدا كىشىلەر كۆپىنچە ئۆزلىرىنىڭ پىسـ
خىكىلىق ساغلاملىقى، مەنىۋى ساغلاملىقىنى ئاسراشنى ئۇنتۇپ
قالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ تەن ساغلاملىقىنى
قوغداش جەھەتتە تېخىمۇ كۆپ قېينىچىلىققا ئۇچرايدۇ. ئەمەلـ-
يەتتە ئىنساننىڭ جىسمىمۇ ئۇنچىۋالا ئاددىي نەرسە ياكى فىزىيـو-
لوگىيەلىك ماشىنا ئەمەس. ئىنسانلارنىڭ جىسمىغا ئەلمىساقتىن
تارتىپلا تەبىئىيلىك، مەدەنىيەت، تارىخ، پەلسەپە ۋە مەنىۋىيەت مە-

نىسى سىڭگەن بولىدۇ.

هاياتلىق جىسمىيەت بىلەن مەنىۋىيەتنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشى دىن ئىبارەت. شۇڭا ئىنسانلار هامان روهىيەت دۇنياسىنىڭ، بۇ لۇپمۇ ساغلام ئىرادىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن ئۆزى قولغا كەلتۈرىدىغان تەبىئىي تۈرمۇش ۋە تەبىئىي خاراكتېر ئىچىدە يۈكسىلىدۇ. ئەمما ئىنسان ئۇچۇن ئېيتقاندا ئەڭ قىيىن ۋە سىرلىق بولغىنى بەلكىم ئادەمنىڭ ئۆز جىسمىنى هېس قىلىش ۋە ئۇنى تونۇيالمىشى، شۇنداقلا ئۆز جىسمىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا قارىتا قايتا ئويلىنىش ۋە توغرا تەپەككۇر قىلالمىشىدا بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل تەپەككۇر هاياتلىق روهىنىڭ جىسمىغا قارىتا ئېلىپ بارغان قايتا تەپەككۇرىدۇر. شۇڭا روھ ياكى مەنىۋىيەتكە ئىگە بولمىغان بەدەننى كىشىلەر هەمىشە «تىرىك گۆش»، «قۇرۇق بەدەن» دەپ ئاتاشقان (ئاتايىن، لۇتفى، نەۋائى قاتارلىق كىلاسسىكلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ هەقتە ئىنچىكە بايانلار بار). ئەمما تىرىك بەدەنگە ئىگە بولمىغان روهمۇ هېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغان قۇرۇق نەرسە ياكى غەيرىي مەۋجۇتلۇق دەپ قارىلىدۇ.

هاياتلىق جىسىم بىلەن روهتىن تۇزۇلگەن بولۇپ، تەن ئىنسان ئۇچۇن ئېيتقاندا ئىنتايىن چەكلىك مەۋجۇتلۇق. ئەمما روهىيەتنىڭ قىممىتى چەكسىزلىككە ئىگە. ئەجدادلىرىمىز شەخسنىڭ هاياتىنى توختاۋسىز كارۋانغا ئوخشاتقان، روهىيەتنىڭ قىممىتىنى ئالاهىدە تەكىتلىگەن، مەنىۋىيەتتىن ئايرىلغان هاياتنى هېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغان نەرسە دەپ قاراپ كەلگەن. ئىسلامىيەت پەلسەپىسى «ئىنسان ۋە بارلىق جانلىقلارنىڭ تۇغۇلۇشى ۋە ئۆلۈشى تەقدىر ئىلاهىنىڭ ئىلكىدە، يەككە جانلىق ــ ئىنسان بۇنى بىلىش مۇمكىنچىلىكىگە ئىگە ئەمەس» دەپ قارايدۇ. سىز 30 يىل ياكى 50 يىل ئىلگىرى نەدە ئىدىڭىز؟ 30 يىل ياكى 50 يىلدىن كېيىن نە-

گه باربسمز؟ ئۇ ۋاقىتتا سىز يەنه هايات تۇرالامسىز ـ يوق؟ هاياتـ لىق هەربىر ئىنسان ئۈچۈن مۇشۇنداق چەكسىلمك هەم تاسادىپىي مەۋجۇتلۇق. هايات هەممدىن قىممەتلىك، شۇڭا كىشىلەرنىڭ ئۇنى قەدىرلىمەسلىككه هېچقانداق هەققى يوق. قانداق قىلىپ تېخىمۇ ياخشىراق ياشاش، جانىنى مۇھاپىزەتلەش كىشىلىك هاياتنىڭ ئەڭ مۇھىم مۇددىئاسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ هەل قىلىش ئەڭ قىيىن بولـ غان مۇشكۈلاتىنى شەكىللەندۈرگەن.

مەنۋىيەت ماددىي تۇرمۇشنىڭ سۈپىتىگه تەسىر كۆرسىتىدۇ. تەبىئىي ئېكولوگىيه ۋه ئىجتىمائىي ئېكولوگىيه كىرىزىسىنىڭ ئېغىرلىشىش سەۋەبلىك زامانىۋى جەمئىيەتتە ياشاۋاتقان كىشىلەر دۇچ كەلگەن كېسەللىكلەرنىڭ تۈرى تېخىمۇ كۆپەيمەكتە. نۆۋەتتە تەجرىبىلىك دوختۇرلارنىڭ كۆرسەتمىسىچه، بۇرۇنقى زاماندىكى كېسەللىكلەرنىڭ كۆپىنچىسى نامراتلىق، ئوزۇقلۇق كەمچىللىكى، سەھىيه شارائىتسىزلىقتىن ياخشى بولماسلىقىدىن كېلىپ چىقسا، هازىرقى زامان تۇرـ مۇش ئۇسۇلى ۋه ئىستېمال بىمەنىلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇـ هىت بۇلغىنىشى نۆۋەتتىكى دۇنيانىڭ هەرقايسى جايلىرىدا يۈز بەرگەن ئېبىرا، غالجىر كالا كېسەللىكى، غەيرىي B تىپلىق ئۆپكه يالليۇغى، تارقىلىشچان قۇش زۇكىمى قاتارلىقلار بىر ـ بىرىنىڭ

ئارقىسىغا ئۇلىشىپ كېلىپ چىققان كېسەللىكلەرگە سەۋەبچى بولغان. نەۋايى «مەھبۇبۇلقۇلۇب»تا ئىنسانلاردىكى بىر تەرەپلىمە ماددىي مەنپەئەت ھېرىسمەنلىكىنى تەنقىدلەپ «مال ـ دۇنيا نادانىنىڭ دېمىكى، ئالتۇنلۇق چۈننىڭ يېمىكى» دەپ كۆرسەتكەندەك، ئەگەر ئىنسانلار ئىجتىمائىي ھاياتتا مەنىۋىيەتكە سەل قاراپ، ئەخلاق مىزانلىرىدىن چەتنەپ، بىر تەرەپلىمە ماددىي تەرەققىيات قوغلىشىپ كېتىۋېرىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ ساغلاملىقى ۋە ھاياتىغا تەھدىت سالىدىغان يېڭى شەكىلدىكى جىسمانىي ۋە مەنىۋى كېسەللىكلەرنى كېلىپ چىقمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكىنىمىزنىڭ كۆپىنچىسى پەقەتلا زامانىۋى تۇرمۇش مۇھىتىدىكى بىر قىسىم فىزىيولوگىيەلىك كېسەللىكلەردىن ئىبارەت. ئەمما زامانىۋى تۇرمۇش ئىچىدىكى ھەر خىل ئادەتلەر شۇنى كۆرسەتتىكى، ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى كىشىلەرنىڭ مەنىۋىيىتى گىرىپتار بولغان كېسەللىكلەرنىڭ زىيىنى جىسمانىي كېسەللىكلەردىن تېخىمۇ يامان ۋە خەتەرلىك ھالەتتە تۇرماقتا. نۆۋەتتىكى ئاتالمىش بازار ئىگىلىكى ۋە ئىنتىقسادىي رەقابەت جەمئىيەتتە نۇرغۇن كىشىلەرنى ماددىي جەھەتتە نامراتلىق ئىچىگە قۇتۇلدۇرۇش بىلەن بىللە يەنە مەنىۋى ئېتىقاد، ئەخلاق ۋە مىجەز ـ خاراكتېر جەھەتتە نامراتلىققا يۈزلىنىشىنى تېزلەتتى. ئامېرىكىلىق پىراگماتىزمچى پسىخولوگ ئابراھام ماسلو غەرب جەمئىيىتىنىڭ بۇ خىل نوقۇل ئىلىم ـ پەنگە تايانغان ماددىي تەرەققىياتىنى «ساغلاملىقنىڭ چېكىنىشى» دەپ، پەن ئىدراكىيلىق قارىشىنى «ساغلاملىقنىڭ ئاڭسىزلىقى» دەپ تەنقىدلىگەن. خۇددى نېيتشى ئېيتقاندەك: «سەنئەت ــ مەۋجۇتلۇقنىڭ ئەپسانە ـ رىۋايىتى.» ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى ئۆزىدىكى سېھرىي كۈچ ئارقىلىق ئادەمنى رېئاللىققا يۈزلەندۈرۈپ مەۋجۇتلۇقنى پارلاق

مەنزىلگە ئېرىشتۇرىدۇ. سەنئەت ئىجادىيىتى ۋە گۈزەللىك سەرگۈ-
زەشتىسى ساغلام تەن بىلەن ساغلام قەلبنىڭ ماس، ئىناق ئالغا
ئىلگىرىلىشىدۇر. شۇڭا زامانىۋى تەرەققىياتقا ماسلاشقان ئېكولو-
گىيە مەدەنىيلىكى مۇقەررەر يوسۇندا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ يار-
دىمى، شۇنداقلا ئۇنىڭ گۈزەل قەلب دۇنياسى يارىتىشتەك رولىغا
موھتاج. ئەدەبىيات تەربىيەسى بولسا ئەدەبىياتنىڭ ھەر خىل
كونكرېت تۈر ـ شەكىللىرىنى ۋاستە قىلىپ، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى
ئوقۇش ۋە ئۇنىڭدىن زوقلىنىش ئارقىلىق ئۇلاردىكى مول ئېستې-
تىك قىممەتنى ئوقۇرمەننىڭ ھېسسىيات دۇنياسىدا بىۋاستە رول
ئوينىتىش ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەردە ئەلا بولغان قەلب دۇنياسىنى
يارىتىپ چىقىپ، كىشىلەرنىڭ ئۆز مەنىۋى دۇنياسىدا مەقسەتلىك
ۋە ئاڭلىق ھالدا يېڭىچە يۈكسىلىش ھاسىل قىلىشىغا ئىلھام بې-
رىدىغان ئالاھىدە تەلىم ـ تەربىيە شەكلىدۇر. ئىنسان ئۆزىنىڭ
نورمال مەنىۋى ماكانىنى قوغداش ئۈچۈن مۇقەررەر ئەدەبىي تەربە-
يەگە موھتاج بولىدۇ.

تەبىئىيلىك ھاياتلىقنىڭ تۈپ قانۇنىيىتى، گۈزەل ھايات،
ساغلام تۇرمۇش ھەربىر ئىنسانىنىڭ ئۆز ھاياتلىق ماكانىدا ئۆز قو-
لى بىلەن يارىتىپ چىققان بىر سەنئەت ئەسىرىدۇر. ئەمما ئەپسۇس-
لىنارلىقى شۇكى، سەنئەت ھەقىقىتىنىڭ ئۇزاقتىن بۇيان كىشى-
لەر تەرىپىدىن بىر تەرەپلىمە ۋە خاتا تونۇلغانلىقى ياكى بۇرمىلانغان
ھالدا چۈشىنىلگەنلىكىدە. ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئەدەبىيات ـ
سەنئەتكە قارىتا سىياسىي ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، ئىجتىما-
ئىي رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، ئۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت
قىلدۇرۇش تەلىپى قويۇلدى ياكى ئۇ مائارىپ ـ ئاقارتىشنىڭ قورا-
لى، ئۇرۇشنىڭ تەشۋىقات ۋاستىسى قىلىندى. ھازىرقى كۈندىمۇ
يەنە ئۇنىڭغا ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش تە-

لىپى قويۇلۇپ، ئۇ كۆپىنچە تاۋار تىجارىتىنىڭ ۋاستىسى دەپ قا-
رىلمۇاتىدۇ ياكى ئۇنىڭغا ماددىي ئىستېمال شادلىقىنىڭ تەشۋىق -
تاراتقۇچىسى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنماقتا. ھازىرقى كۈندە مەدە-
نىيەت ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆزىنىڭ تۈرلۈك ۋەزىپىلىرىنى
ئىجرا قىلىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئەسلىي رولى ياكى ئۆز سالاھە-
يىتىنى خېلى دەرىجىدە ئۇنتۇپ قالدى. شۇڭا بىز گەرچە نۆۋەتتە
كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئىگە بولساقمۇ، لېكىن
ئەمەلىيەت جەريانىدا ماددىۋۇنزمنىڭ تەسىرىدە ھەقىقىي سەنئەت
روھىنى يوقىتىپ قويدۇق.

ئەدەبىيات - سەنئەتنى دەرۋەقە مەلۇم جەھەتتىن سىياسىي
ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش، ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇشقا خىزمەت
قىلدۇرۇش دېگەننى نىسپىي مەنىدە چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ. لېكىن
سەنئەت ئەجەبا پەقەت باشقىلارغا خىزمەت قىلىش ئارقىلىقلا ئاندىن
ئۆز ئەھمىيىتىنى نامايان قىلالامدۇ؟ سەنئەت ئىنسانلارنىڭ ھاياتـ
لىق پائالىيىتى، مەنىۋى پائالىيىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن نېمە
ئۈچۈن ئىنسانلارنىڭ ئۆزىگە بېۋاسىتە خىزمەت قىلالمايدۇ؟ ئەدە-
بىيات - سەنئەت پەقەت ئەسەرنى ۋاستە قىلغان بىر خىل نىسپىي
قورال بولمايلا قالماستىن، بەلكى ئالاھىدە مۇستەقىل مەۋجۇتلۇق
شەكلى، ھاياتلىق پوزىتسىيەسى، شۇنداقلا ھاياتلىق مۇقەررەر تايـ
نىدىغان روھتۇر. قەدىمكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر، ئىپتىدائىي قو-
شاقلار، ئېپوس - داستانلىرىمىزدىن تارتىپ يازما ئەدەبىي مىراس-
لىرىمىزغىچە بولغان كىلاسسىك ئەدەبىيات ۋە بۇگۈنكى دەۋر ئە-
سەرلىرىمىزدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، سەنئەت قانداقتۇر بىر قە-
سىم كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىكىدەك ئۇنداق ئاددىي نەرسە ئەمەس،
نوقۇل بىر خىل ماھارەتمۇ ئەمەس، بەلكى ئۇ مەلۇم بىر خەلقنىڭ
مۇستەقىل، ئۆز - ئۆزىگە بولغان ئىشەنچى، جۇملىدىن ئۆزىنىڭ

مەنىۋى دۇنياسىغا غوجا بولغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئۆز تۇرمۇشىدىن ھەقىقىي شادلانغانلىقى، ئۇنىڭدىن زوقلىنىپ، ئۆز - ئۆزىنى ئاڭلىق مۇكەممەللەشتۈرگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى. ماھىيەتتە ئۇ مەۋجۇتلۇقنىڭ ئالاھىدە ماھىيىتىنى كۆرسەتكۈچى قىسسە ياكى داستانى، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى ساغلاملاشتۇرىدىغان ۋە ئۆز قىممىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان نەرسىدۇر. شۇڭا ئۇنىڭ قىممىتى ۋە رولىنى دۇنيادا ھېچقانداق ماددىي بايلىق، قىممەتلىك نەرسە ياكى ئالىي قورالغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئەدەبىيات ھامان مەدەنىيەتنىڭ باشلامچىسى، ئۇنىڭدا باشتىن - ئاخىر ئىنسانلارنىڭ ساغلام ۋە تەبىئىي روھىي خاراكتېرى، ئىچكى دۇنياسى نامايان قىلىنىدۇ. ئەدەبىيات نۆۋەتتىكى دۇنياۋى خاراكتېر - لىك ئۆزگىرىش بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئىناق بىرلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئىنسانلارنىڭ رېئال دۇنيانى تونۇش ۋە دۇنياۋى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى رولىنىمۇ تۆۋەن مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ.

4. ئېكولوگىيە ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتشۇناسلىق

كىشىلىك ھايات ئانا تەبىئەت بىلەن ئورتاق ماھىيەت ۋە قانۇنىيەتكە ئىگە. ئەجدادلاردىن قالغان زېمىننىڭ ۋارىسى بولغان ئىنسان ھامان تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى ۋە تەبىئەت ئانىنىڭ پەرزەنتى، شۇنداق ئىكەن، ھاياتلىقنىڭ ئاپىرىدىگاھى بولغان ئانا تەبىئەت ئىنسانلار ئىجاد قىلغان گۈزەللىك، جۈملىدىن ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ماھىيەتلىك مەنبەسىدۇر. زامانىۋى جەمئىيەتتىكى تەبىئىي مۇھىتنىڭ چېكىنىشى بىلەن ئىنسان خاراكتېرىنىڭ غەيرىي-

لىشىشى بىرلا ۋاقىتتا كېلىپ چىققان. ئىنسانلار مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىياتى جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش زۆرۈرىيىتىدىن كېلىپ چىققان ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ قارىمۇ-قارشىلىقى، ئۇلارنىڭ تەبىئەتتىن ۋە تەبىئىيلىكتىن يىراقلىشىپ سۇنئىي تەرەققىياتقا يۈزلىنىشى يالغۇز ئانا تەبىئەتنى زىيانغا ئۇچرىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئىنسانلارنىڭ ئۆز تىرىكچىلىكى جەريانىدا تاينىدىغان ماكانىنى، ئۇلارنىڭ ئەلمىساقتىن تارتىپ پاك ۋە سەممىي بولۇپ كەلگەن روھىي دۇنياسىنى غەيرىيلەشتۈ-رۈپ، ئۇلارنىڭ مەنۋىيىتى، خاراكتېرىنى غەيرىيلەشتۈرۈپ زىيادە-غا ئۇچراتماقتا.

ئېكولوگىيە دېگەن بۇ ئۇقۇمنى جانلىقلار دۇنياسىنىڭ تەبىئىي ئېكولوگىيەسى، ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە، ماددىيلىق(تەن) بىلەن مەنۋىيەت(روھ) نىڭ ماس، ئىناقلىق مۇناسىۋىتى دېگەندەك كەڭ مەنىدە چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. ئىنسانلارنىڭ كېيىنكى مەز-گىللەردىكى تەرەققىيات جەريانىدا نوقۇل سودا ـ سانائەت ۋە ماددىي ئىستېمالنى ئاساس قىلغان ئاتالمىش ماددىي ئىستېمال دولقۇنى ۋە مەنپەئەتدارلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇملىشىشى بىلەن مەنۇد-يەتكە سەل قاراش، تەبىئىي پەن بىلەن ئىجتىمائىي پەنلەر، ئىلمىي روھ بىلەن گۇمانىتار روھ، پەن بىلەن سەنئەتنىڭ ئۇزاق مۇددەت-لىك ئايرىلىپ تۇرۇشى ۋە ئۆزئارا قارىمۇقارشى ئورۇنغا قويۇلۇشى جەمئىيەتتە ئىنتايىن ئېغىر ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ھەم-مىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك 20 ـ ئەسىردە پەن ـ تېخنىكا بىر قاتار بۆسۇش خاراكتېرلىك ئۇتۇقلارغا ئېرىشىپ دۇنيا سانائەتلە-شىش ۋە زامانىۋىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇردى. لېكىن بۇ خىل ئۆز-گىرىش، ئاينىش ۋە نوقۇل ماددىي تەرەققىيات دۇنياغا تىنچلىق ۋە ئەمىنلىك ئېلىپ كېلەلمىدى، خەلققە ئامان ـ ئېسەنلىك ۋە بەخت

ئېلىپ كېلەلمىدى، زېمىن ۋە ھاياتلىق دۇنياسىغا ساغلام ۋە مۇ-
كەممەل ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ھەم ئېكولوگىيەلىك بىخەتەرلىك
ئېلىپ كېلەلمىدى. بۇ خىل مەۋجۇتلۇق رېئاللىقى چىڭغىز ئايتما-
توفنىڭ «ئەسىردىن ھالقىغان بىر كۈن» رومانىدا قىرغىز ئايىلى-
دىكىلەرنىڭ قازانقاپنىڭ جەسىتىنى يەرلىككە قويۇش ئۈچۈن مۇۋا-
پىق جاي تاپالماي كۆپ رىيازەتلەرنى چېكىشى، ئايىلدىكىلەرنىڭ
ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنىڭ ھەربىي سانائەت بازىسى
قۇرۇش ئېھتىياجى بىلەن بۇزۇۋېتىلگەنلىكتىن ئۇلار بىر كۈن
ھەپىلىشىپ ئاخىر جەسەتنى نامەلۇم بىر بۇلۇڭغا دەپنە قىلغانلى-
قىدەك ۋەقەلىك ئارقىلىق جانلىق بايان قىلىنغان. پەن ـ تېخنى-
كىنىڭ غايەت زور كۈچ سۈپىتىدە قوللىنىلىشى سەۋەبلىك جەمئى-
يەتتە خېلى زور بايلىقلار يارىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىن-
سانلارنىڭ نەپسى ۋە ئارزۇ ـ ئىستىكىنىڭ ئېشىشىغا تۇرتكە بول-
دى. يەنە بىر تەرەپتىن، سىياسىي كۈچلەرنىڭ رىقابىتى ۋە ئۇ-
رۇشلار ئىنسانلارغا بايلىق ھەم مۇھىت كىرىزىسىنى ئېلىپ كەل-
دى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ بايلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاز ساندىكى
كىشىلەرنىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتۈپ كەتتى. جەمئىيەتتە كۆپچىلىك
كىشىلەر ئۇنىڭ ئەمەلىي پايدىسىغا ئېرىشەلمىدى. بۇ خىل بىر تە-
رەپلىمە تەرەققىيات ۋە تەڭپۇڭسىزلىق شەھەر ئاھالىلىرىدىكى
بايلارنى دوراپ، ئوشۇقچە ئىستېمالغا بېرىلىش، كۆپ مال ـ دۇنيا
ئىگىلەش ھەم ھەشەمەتكە بېرىلىش خاھىشىنى تېخىمۇ ئۆستۈردى.
كىلاسسىك شائىر ـ ئەدىبلىرىمىزدىن يۈسۈف خاس ھاجىپ «قۇ-
تادغۇبىلىك»، بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىر نەۋائى «سەددى ئىسكەندە-
رى»، «لىسانۇتتەير» قاتارلىق داستانلىرىدا، سالاھى، نىزارىيلار
ئۆز ئەسەرلىرىدە، مۇپاسسان «مارجان» ناملىق ھېكايىسىدە، ھې-
مىڭۋاي «دېڭىز ۋە بوۋاي» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئىنسانلارنىڭ نو-

قۇل ماددي ئىستەك قوغلىشىپ ماددي ھېرىسىمەنلىك تەسىرىدە روھىيەت ئېكولوگىيەسىگە سەل قاراشتەك ماھىيەتلىك ئىللەتلەر-نى ئوبرازلىق ھەم جانلىق قامچىلىغاندى.

يۇقىرى پەن - تېخنىكىنىڭ قوللىنىلىشى ئىقتىسادنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل بىر تەرەپلىمە ماددي تەرەققىيات يەنە ئېغىر بولغان مۇھىت كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چۈنكى پەن - تېخنىكىنىڭ زىيادە كەڭ قوللىنىلىشى ئۇنى ئۇلۇغ بىلىپ روھىيەتكە سەل قاراش، ئەنئەنە-دىن يىراقلىشىش، بولۇپمۇ گۈمانىستار روھنىڭ كەمچىل بولۇشى-دەك چەكلىمىلىك تۈپەيلىدىن «ھەممىدىن ئۈستۈن كۈچ» دەپ كۆككە كۆتۈرۈلۈۋاتقان بۇ نەرسە كۆپىنچە بىر خىل بىنورمال غەيرىي ئەخلاقىي كۈچكە ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن كۆپچىلىك كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ يىراق كەلگۈسى مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىش، تەبىئىي مۇھىت ۋە بايلىق - ئېنېرگىيەنى خورىتىش بەدىلىگە ۋاقىتلىق تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈردى. ھازىرقى زامان ئىلىم - پېنىنىڭ ئاتىسى دەپ قارالغان بېكون ۋەكىللىكىدىكى نوقۇل ئىدراك ۋە پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ ھەممىنى ئۆزگەرتىش ئېقىمىدىكىلەر-نىڭ تەبىئەتكە تۇتقان پوزىتسىيەسى چەكسىز دەرىجىدە پايدىلىنىش بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە تۇتقان بۇ خىل بىنورمال پوزىتسىيەنىڭ كېڭىيىشى ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە بەلگىلىك سەلبىي تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇ ئىلىم - پەننى «ساپ ئوبېيېكتلىق قاراش» دائىرىسىدىلا تونۇپ، ئىلمىي روھنى ئىنسانىنىڭ مەنىۋىيىتى ۋە ئەخلاق ساھەسىدىن ئايرىۋەتكەن. بۇ خىل بىر تەرەپلىمە قاراش ئېينىشتېيىن دەۋرىگە كەلگەندە ئالىملارنىڭ قايتا مۇلاھىزىسىنى قوزغىدى. پۈتكۈل دۇنيا تېز سۈرئەتتە بازارلىشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە پۇل ۋە پايدا - مەنپەئەت بە-

لەن بىلىم، ئەخلاق، ۋىجدان قاتارلىق مەسىلىلەردە ئىنسانلار جىد-
دىي بۇرۇلۇش ۋە كەسكىن تاللاشقا دۇچ كەلدى. شۇڭا بۇگۈنكى
كۈندە پەن - تېخنىكا بىلەن گۈمانىتار روھ ئوتتۇرىسىدىكى توقۇ-
نۇشتىن ساقلىنىش خىلىلا قىيىن.

فىرانسىس بېكون ئەنگلىيەلىك ئالىم ۋە پەيلاسوپ. ئۇنىڭ قا-
رىشچە، ھەقىقىي پەلسەپە ئەمەلىيەتچانلىق خاراكتېرىگە ئىگە بو-
لۇشى كېرەك. بۇ نىسپىي توغرا قاراشتەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئۇ-
نىڭ ئىلىم - پەننىڭ كۈچ - قۇدرىتىدىن پايدىلىنىپ تەبىئەتنى
بويسۇندۇرۇش ئىدىيەسىنىڭ يىلتىزى بولغان «بىلىم - كۈچتۇر»
دېگەن سۆزى دۇنيانىڭ سانائەتلىشىش ۋە زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇ-
شىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇڭا بۇگۈنكى دۇنياۋى خاراكتېرلىك بىر
تەرەپلىمە ئېچىش ۋە سودا دولقۇنى مەنىۋى كىرىزىس، يەر شارى
خاراكتېرلىك مۇھىت بۇلغىنىشى، ئېكولوگىيەلىك بۇزۇلۇش، تە-
بىئىي بايلىقلارنىڭ ئۈزۈكچىلىكى، ئىنسان خاراكتېرىنىڭ ياتلە-
شىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئاشۇ ئىدىيەسى بىلەن زىچ
مۇناسىۋەتلىك. ئىدراكىزم، ئىنسان تىرىكچىلىك جەريانىدا بوي-
سۇندۇرۇش ئۇچۇنلا تەبىئەتنى تونۇشى ۋە چۈشىنىشى كېرەك، دەپ
قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە ئىلىم - پەننىڭ ھەقىقىي نىشانى ئاڭ-
لىق ۋە گۈمانىستىك روھتا تەبىئەتنىڭ سىرلىرىنى چۈشىنىشتىن
ئىبارەت.

ئىنسانلار جەمئىيىتى بۇگۈنكى كۈندە نېمە ئۈچۈن مۇشۇنچە
زور ئۈتۈقلارغا ئېرىشىش بىلەن بىللە يەنە مەۋجۇتلۇقنىڭ قاتمۇقات
مۇشكۈلات ۋە كىرىزىسىگە چۈشۈپ قالىدۇ؟ بۇ ماددىيلىق بىلەن
مەنىۋىلىكنىڭ تەتۇر تاناسىپلىق تەرەققىياتى، تەبىئىي پەن ۋە
ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ئۆزئارا ئايرىلىشى، ھەتتا زىتلىقى بىلەن
زىچ مۇناسىۋەتلىك. ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسى ئىنسانلار

ئارىسىدا گۇمانىتار غەمخورلۇق ۋە ئەخلاق كەمچىل بولۇشتەك چەكلىمىلىك سەۋەبلىك تەبىئەتنى بۇلاش ۋە ئۇنى تالان ـ تاراج قىلىشنىڭ قورال ـ ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قالغان. بۇ خىل كىـ رىزىستىن قۇتۇلۇپ چىقىشنىڭ يولى قەيەردە؟ مۇشۇ خىل نوقۇل ئىستەك ـ ھەۋەس، مەنپەئەت ئاساس قىلىنغان يامان ئاقىۋەتلىك پەلسەپىنى كىشىلەرگە شەرھلەپ چۈشەندۈرۈشتە ھامان ئېكولوگىـ يەنىڭ ياردىمىگە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى ئېكو ـ لوگلار جانلىقلار بىلەن مۇھىت، ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىـ دىكى ئۆزئارا تەسىرنى بىر پۈتۈنلۈك نۇقتىسىدىن كۆزىتىپ، ئې ـ كولوگىيە ئىلمى بىلەن تەبىئىي پەنلەرنى تۇتاشتۇرىدىغان كۆۋرۈك دەپ قاراپ، مەسىلىنى ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى نۇقتىسىدىن مۇ ـ ھاكىمە قىلىپ، پەن ـ تېخنىكا بىلەن ئەخلاق، ئېتىقاد بىلەن ئە ـ دەبىيات ـ سەنئەتنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتىدۇ. 1969 ـ يىلى ئامېرىكىنىڭ بوستون شەھىرىدە «ئاغ ـ دۇرما خاراكتېرلىك ئىلىم» ناملىق ماقالىلەر توپلىمى نەشر قى ـ لىنغان. ئۇنىڭدا «ئېكولوگىيە ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەجبۇ ـ رىيىتىگە چېتىلىدۇ» دەپ قارىلىپ، «تۇنجى قېتىم ئېكولوگىيە بىلەن ئىنسانلار ئەخلاقى بىرلەشتۈرۈلۈپ ئېكولوگىيەلىك ئەخلاق مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.»[1] شۇنىڭدىن كېيىن ئالىملار ئى ـ لىم ـ پەن روھى بىلەن گۇمانىتار روھنى بىرلەشتۈرۈشنى تەشەب ـ بۇس قىلىپ، ئىلىم ـ پەن ھامان گۇمانىتار روھنىڭ غەمخورلۇ ـ قىغا موھتاج، ئۇ گۇمانىتار روھنىڭ چەكلىشى ئارقىلىق پەن ـ تېخنىكىنى مۇۋاپىق قوللىنىش كېرەكلىكىنى تەكىتلەش ئارقىلىق

---

① رولستون: «پەلسەپە قاقاسلىققا يۈزلەنمەكتە»، جىلىن خەلق نەشرى ـ ياتى 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 5 ـ بەت.

ئېكولوگىيەنى سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق پەنلەر بىلەن مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ ئاخىرىدا ئېكولوگىيە پەلسەپىسى، ئېكولوگىيە جەمئىيەتشۇناسلىقى، ئېكولوگىيە سىياسىيشۇناسلىقى، ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى، ئېكولوگىيە ئىقتىسادشۇناسلىقى، ئېكولوگىيە ئەدەبىيات ـ سەنئەتشۇناسلىقى، ئېكولوگىيە ئېستېتىكىسى قاتارلىق ئەمەلىي پەنلەرنى بارلىققا كەلتۈردى.

ئامېرىكا ئېكولوگىيە ئالىمى مېرچانت مۇنداق دېگەن: «ئېكولوگىيە ئاللىقاچان بىر خىل ئاغدۇرما خاراكتېرلىك پەنگە ئايلاندى.»[1] بۇ يەردىكى «ئاغدۇرما» ئۇقۇمى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى نوقۇل قورال ـ ۋاستە دەپ قاراش ياكى ئۇنى بويسۇندۇرۇش خاھىشىدىن ۋاز كېچىپ، كونا ئىدىيەنى ئاغدۇرۇشقا قارىتىلغان. ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى بىر خىل يېڭى ئەدەبىيات شەكلى بولۇپ، ئۇ ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىنى باش تېما قىلىدۇ. ھەتتا تەبىئەتنى ئەدەبىياتتا ئىپادىلەشنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى قىلىدۇ. ئېكولوگىيەلىك تەپەككۇر ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتىدە ئادەملەرنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى مەقسەت ـ نىشان قىلىشتىن سىرت يەنە تەبىئەتنى ھەمدە ھاياتلىقنىڭ تەبىيىلىكىنى قوغداش ۋە ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى ئاسراشنى نىشان قىلىدۇ. يازغۇچى جاك رېن مۇنداق دېگەن: «مۇھىت ئەدەبىياتى يېڭى شەكىلدىكى ئەدەبىيات بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنسانلار تەپەككۇر شەكلىنىڭ ئىسلاھاتىدۇر. چۈنكى بىرىنچىدىن، ئۇ ئەدەبىياتنى بىر خىل ماتېرىيال ئۇقۇمى دائىرىسىدە چۈشىنىشتىن ھالقىپ تەپەككۇر قۇرۇلمىسىنىڭ يادروسىنى ئىنسان ئېڭى ۋە زېمىن

---

① مېرچانت: «تەبىئەتنىڭ ئۆلۈشى ــ ئاياللار ئېكولوگىيە ۋە پەن ئىنقىلابى»، جىلىن خەلق نەشرىياتى 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 2 ـ بەت.

ئېڭى دەپ قارايدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ قىزىق نۇقتىسى ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتى دائىر بىسىدىلا چەكلەنمەستىن، بەلكى ئىجتىمائىي ئادەملەر ئالاقىسىنى ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە يۆتكەشكە قارىتىدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئىنسانىنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش خاھىشىنى چەكلەپ تەبىئەتنى ئاڭلىق سۆيۈش ۋە ئاسراشقا بۇرايدۇ. ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى قايتا تەڭشەش جەريانىدا بىر خىل مۇھىت ئەخلاقى تەپەككۇرنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.»①

ئوبيېكتىپ دۇنيا يالغۇز تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ئۇ ھەرگىزمۇ تەبىئىي مەۋجۇتلۇق بىلەن ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇقنىڭ ئايرىلىپ تۇرۇشى ياكى قارىمۇقارشىلىق ھالىتىدىكى نەرسە ئەمەس. رېئال دۇنيانىڭ مەۋجۇتلۇقى تەبىئىي مەۋجۇتلۇق ۋە ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇقتىن سىرت يەنە مەنىۋى مەۋجۇتلۇقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنداقلا بۇ ئۇچ تەرەپ بىر گەۋدە بولۇپ، ئۇلارنى ئايرىغىلى بولمايدۇ. دۇنيا تەبىئىي مەۋجۇتلۇق، ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇق ۋە مەنىۋى مەۋجۇتلۇقنىڭ ئۆزئارا تەسىرىدىن بىرلىككە كەلگەن ئورتاق گەۋدە. شۇڭا تەبىئەت ئېكولوگىيەسى، جەمئىيەت ئېكولوگىيەسى ۋە روھىيەت ئېكولوگىيەسىدىن ئىبارەت بۇ ئۇچ ئامىل بىر ـ بىرىدىن ئايرىلمايدۇ. يەر شارى ئېكولوگىيەسى بۇ ئۇچىنىڭ ئۆزئارا رولى ئارقىلىق بىرلىككە كەلگەن ھەرىكەت جەريانىغا ئىگە. خۇددى كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىلگەندەك ھاياتلىق دۇنياسى تەبىئەت، جەمـ

---

① لۇ شۇيۈەن: «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ دائىرىسى»، شەرقىي جۇڭگو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 204 ـ بەت.

ئىيەت ۋە روھىيەت بىرلىككە كەلگەن ئورگانىك گەۋدىدۇر. شۇڭا بىز تەبىئىي مەۋجۇتلۇق، ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇق ۋە روھىي مەۋجۇتلۇقنىڭ ئۆزئارا رولى كۆزقارىشىغا ئاساسەن دۇنيانى تونۇشىمىز ۋە چۈشىنىشىمىز كېرەك. بۇ خىل يېڭىچە دۇنيا قاراش ئېكولوگىيەلىك دۇنيا قاراش شۇنداق دەپ تونۇيدۇكى، ئادەم بىلەن تەبىئەت ئەسلىي بىر مەنبەلىك ماس، ئىناق ۋە ئۆزئارا بىر-لىككە كەلگەن دۇنيا بولۇپ، بۇ ئىككىسى ئۆزئارا ئايرىلمايدۇ. بىر تەرەپتىن، ئادەم تەبىئەتكە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنى نىسپىي ئۆز-گەرتىپ تەبىئەت دۇنياسىنى ئادەملەشتۈرىدۇ. بۇ جەريانداا جەمئىيەت ۋە ئۇنىڭ قىممەت ئېڭى ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. يەنە بىر جە-ھەتتىن، ئادەم تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا تەبىئەت دۇنياسى ئا-دەمگە ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئادەم تەبى-ئەتنىڭ ئەخلاقىي قانۇنىيەتلىرىنى ئۆگىنىپ، ئۆز ساپاسىنى ۋە ماھىيەتلىك كۈچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ئۆز - ئۆزىنى تەبىئەت-لەشتۈرىدۇ. بۇ جەريانداا تەبىئىي مۇھىت ھامان ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ.

ئۇنداقتا، ئېكولوگىيە ئەدەبىيات - سەنئەتشۇناسلىقىنىڭ ئا-ساسى قەيەردە؟ يەر شارىدىكى ھاياتلىق تۈرلىرىنىڭ ئورتاقلىقى ۋە ئۆزئارا بىر گەۋدىچانلىقى خاھىشى ھەمدە ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇق-نىڭ رېئال ھالەتلىرى ئەلمىساقتىن تارتىپ ئەدەبىيات - سەنئەت-نىڭ مۇھىم باش تېمىسى بولۇپ كەلگەن. ئېكولوگىيە مەدەنىيلە-كى يەر شارىدىكى ھاياتلىق تۈرلىرىنىڭ ئۆزئارا تايىنىشچانلىق، بىر گەۋدىچانلىق قانۇنىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەبىئىي گۈزەللىكىنى ئىجتىمائىي ھاياتقا تەتبىقلاش ھەققىدىكى ئىلىم، شۇنداقلا مۇئەيـ-يەن ئىلمىي سىستېمىغا ئىگە پەندۇر. شۇڭا ئۇ تەبىئەت دۇنياسى

گۈزەللىكىنىڭ ماھىيىتى، ئەھمىيىتى ھەمدە ئۇنىڭ كېلىپ چـ-
قىش مەنبەسىنى تەتقىق قىلىپ تەبىئىي ئېكولوگىيە گۈزەللىكـ-
نىڭ تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرى ھەمدە ئۇنىڭ قىممىتى ھەققىدە ئىز-
دىنىش ئېلىپ بارىدۇ. ئېكولوگىيەلىك نۇقتىئىنەزەر بويىچە قارد-
غاندا تەبىئەت قوينىدىكى ھاياتلىق تۈرلىرىنىڭ خىلمۇخىل ۋە
رەڭدار تەبىئىي مەنزىرىسى دۇنيا گۈزەللىكىنى ياراتقان. گـۈزەل-
لىككە ئىنتىلىش، گۈزەللىكتىن زوقلىنىش ھاياتلىقنىڭ تۈپ ما-
ھىيىتى ۋە تەبىئىي ئىقتىدارىدۇر. تەبىئىي ئېكولوگىيە گۈزەللـ-
كى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ يالغۇز دۇنيانىڭ مـەۋجۇتلۇقـى
ئۈچۈن زۆرۈر بـولۇپلا قالـماستـىن، بەلكى ئـىنسانـلارنىڭ ساغـلام
مەۋجۇتلۇقى ۋە ساغلام تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ زۆرۈر. شۇڭا بىز ئېـ-
كولوگىيە گۈزەللىكىدىن زوقلىنىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش بـە-
لەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئاشۇ گۈزەللىكنى ئاسـراپ، ئۇنى ئۆز تـۇر-
مۇش تۇپرىقىمىزدا تېخىمۇ كۆپلەپ يارىتىشىمىز كېرەك. ھاياتلىق
تۈرلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇش ۋە تەرەققىياتىدا تەبـىئەت غايـەت زور
بىرلەمچى قىممەت ۋە بەلگىلەش خاراكتېرلىك ئـىقتـىدارغا ئىگـە.
بۇنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

1. تەبـىئەت دۇنيـادىكى بارلـىق گۈزەللـىكنـىڭ تۈپ ئاساسـى، ئىجتىمائىي گۈزەللىكنىڭ ئالدىنقى شەرتى. دۇنيانىڭ تەرەققىيـات مۇساپىسى نىئورگانىك تەبىئەتتـىن بىيـولوگىيـەلىك تەبـىئەتكـە، شۇنداقلا ئاخىرىدا ئىنسانلار جەمئىيىتىگە كىرگەن. دۇنيانىڭ گۈ-
زەللىكى ۋە ئۇنىڭ يارىتىلىشى تەبىئىي گۈزەللىكتىن ئېكولوگىيە
گۈزەللىكىگە ھەمدە ئىجتىمائىي تەبىئەت گۈزەللىكى (رېئال دۇنيـا
گۈزەللىكى)گە قەدەم قويغان. شۇڭا ئىنـسانلار ياراتـقان ھەرقانـداق
شەكىلدىكى گۈزەللىك ۋە سەنئەتنىڭ ھەممىسى تەبىئىي قانۇنىيەت
ۋە تەبىئىيلىكنى تۈپكى ئۆلچەم قىلىدۇ.

2. گۇزەللىك قوغلىشىش ھاياتلىقنىڭ تۈپ ماھىيىتىدۇر. تە-
بىئەتتىكى بارلىق جانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە گۈللە-
نىشى ئۈچۈن ئۆزىگە خاس مۇكەممەل قۇرۇلما ۋە ھەرىكەت ئالاھە-
ىدىلىكلىرىنى يېتىشتۇرۇپ چىققان. گۈللەرنىڭ ھەسەل ھەرىسى
ئۈچۈن بەرگلىرىنى نامايان قىلىشى، قۇشلارنىڭ گۈزەل ۋە يېقىم-
لىق ئاۋازى ياكى كۆركەم قانات ـ پەيلىرىنى نامايان قىلىش ئارقە-
لىق يات جىنسلىقلارغا ئۆز گۈزەللىكىنى كۆرسىتىشى، ھايۋانلار-
نىڭ يات جىنسلىقلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىش ئۈچۈن ھەر خىل
چىرايلىق ھەرىكەتلەرنى قىلىشى ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆز ئۇۋا ـ چاڭ-
گىلىرىنى رەتلىك ۋە چىرايلىق ياساپ چىقىشى قاتارلىقلارنىڭ
ھەممىسى بارلىق جانلىقلارنىڭ گۈزەللىك يارىتىش، گۈزەللىكنى
نامايان قىلىش ۋە گۈزەللىك قوغلىشىش ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەپ
بېرىدۇ. گۈزەللىكنى تونۇش، گۈزەللىكنى يارىتىش ۋە ئۇنىڭدىن
پايدىلىنىش دۇنيادىكى ئەڭ ئالىي ھاياتلىق تۈرى بولغان ئىنسانلار-
نىڭ ماھىيەتلىك خاسلىقىدۇر.

3. تەبىئەت گۈزەللىكنىڭ مەنبەسى، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ
گۈزەللىك قوغلىشىشنىڭ ئۇلگىسى. تەبىئەت يالغۇز ئىنسانلارنىڭ
مەۋجۇتلۇق ۋە تىرىكچىلىك ماكانى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى
ئۇلارنىڭ مەنىۋى شادلىققا ئېرىشىشىنىڭمۇ مەنبەسى. قەدىمكى
ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردىكى تەبىئەتنىڭ ئىلاھلاشتۇرۇلۇشى، «دىۋانۇ
لۇغاتىت تۈرك»تە خاتىرىلەنگەن قەدىمكى قوشاقلاردىكى تەبىئەت
مەنزىرىلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ نوروز قوشاقلىرى، «بۆكۈخان رىۋايە-
تى»، «ئوغۇزنامە»لەردىكى ئادەمنىڭ تەبىئەتلەشتۇرۇپ تەسۋىرلە-
نىشى بۇ نۇقتىنى روشەن ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. گېرمانىيەلىك
پەيلاسوپ ۋە جەمئىيەتشۇناس ت.ئادورن ھازىرقى زامان ئىنسانلە-
رىنىڭ نوقۇل ماددىي تەرەققىيات قوغلىشىپ تەبىئەتكە سەل قارە-

شى بىلەن ئۇلارنىڭ ماددىي ئىستېمالچىلىق ۋە سۈنئىي تاۋارلارغا چوقۇنۇشىنىڭ بىر دەكلىكى، سانائەت مەدەنىيلىكى بىلەن تەبىئەتنىڭ توقۇنۇشى تەبىئەت گۈزەللىكىنىڭ ئىنسانلار نەزىرىدىن غايىب بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقى ھەقىقىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن.

ئىنسانلار تەبىئەت گۈزەللىكىنىڭ مەسۇلى بولغاچقا، ئۇ ھامان گۈزەللىكتىن زوقلىنىدۇ، گۈزەللىكنى يارىتىدۇ. لېكىن بەزىدە يەنە ئۆزلىرىنىڭ نادانلىق، شەخسىيەتچىلىكى ۋە ياۋۇزلۇقى سەۋەبىدىن گۈزەللىكنى نابۇت قىلىپ، ئورنىغا رەزىللىكنى دەسىتىدۇ. ئىنسانلارنىڭ دۇنيا قاراش جەھەتتىكى چەكلىمىلىكى ياكى مەنپەئەتپەرەسلىكى سەۋەبلىك ئۇزاق مەزگىللەردىن بۇيان ماددىي دۇنيا بىرىنچى دېگەن قىممەت قارىشىغا ئاساسەن كىشىلەر تەبىئىي شەيئى ۋە ماددىي نېمەتلەرگە چەكسىز ھېرىسمەنلىكى ۋە ئاچ كۆزلۈكنى يېتىلدۇرۇپ، ماددىي دۇنياغا ئاچ كۆزلۈكى سەۋەبلىك تەبىئەتتىن زىيادە ئېلىشنى ئۆزلىرىنىڭ تىرىكچىلىك ئۇسۇلى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن كۆپ جايلاردا تەبىئىي مەنزىرىلەرنىمۇ ۋەيران قىلىپ ئېغىر بولغان مۇھىت بۇلغىنىشىنى، ئېكولوگىيەلىك بۇزۇلۇش ۋە تەبىئىي بايلىق كەمچىللىكى قاتارلىق كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ھەممە جايدا دېگۈدەك مۇھىت ناچارلىشىشتەك يامان ھادىسە نامايان بولدى. شەخسلەرنىڭ ماددىي ئىستېتەك ـ ھەۋىسىنى قويۇۋېتىشنىڭ تەسىرىدە مەنىۋى مەدەنىيەت ساھەسىدىمۇ ئوخشاشلا گۈزەللىكتىن ياتلىشىش ۋە تۈرلۈك رەزىل نەرسىلەرمۇ پەيدا بولدى. شۇڭا ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ تارىخىي بۇرچى ھەم رېئال مەجبۇرىيىتى ئىنتايىن مۇشكۈل.

5. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئوبيېكتى ۋە ئۆلچىمى

نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىي ئېشىشنى ئاساس قىلغان زامانىۋى مەدەنىيەت مۇھىتىدا يەر شارى ۋە ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇق ئېكولوگىيەلىك توقۇنۇش ھەققىدە توختالغىنىمىزدا، ئۇنىڭ چېتىلىدىغان دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، تۈتىشىدىغان مەسىلىلەرنىڭ مۇرەككەپلىكى، ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىگە بولغان تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ھەمدە ئۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان كىرىزىس، توقۇنۇشلارنىڭ ئۆتكۈرلۈكى تارىختا يۈز بەرگەن بارلىق ئىجتىمائىي توقۇنۇش ۋە ئىخ-تىلاپلاردىن قېلىشماسلىقى مۇمكىن. ئەمما دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئالىم ۋە زىيالىيلارنىڭ بۇ خىل زىددىيەت ۋە سەزگۈر مەسىلىگە بولغان تونۇشى ھەم ئىنكاسى ئوخشاش بولمىدى. جۈڭگو ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىنىڭ ئېكولوگىيە مەسىلىسىگە بولغان ئىنكاسى ۋە قىزغىنلىقىمۇ تەكشى بولمىدى. بۇنىڭ سەۋەبى بەل-كىم كىشىلەردىكى بۇرۇن شەكىللىنىپ قالغان «ئەدەبىيات ـ ئىنسانشۇناسلىقتۇر» دېگەن چۈشەنچىنى نوقۇل ئىنسانىنىڭ ماددىي مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، دەپ قاراشتەك تار چۈشەنچىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە تەنقىدچىلىك قارىشىنى چەكلىشى سەۋەبلىك يازغۇچى، تەنقىدچىلەرنىڭ نەزىرىدە ئىنسانلار ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ مەركىزى، دۇنيانىڭ مەركىزى، يەر شارىنىڭ مەركىزى دەپ قارىلىپ كەلدى. ئەدەبىياتنىڭ بۇرچى پەقەت سىياسىي ئېقتىساد مەركەز قىلىنغان ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققى-

قىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش دەپلا قارىلىپ كەلدى. تەبىئەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تونۇشتا، ئۇنىڭ مۇستەقىل قىممەت ۋە ماھىيەتلىك مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكى نەزەردىن چەتتە قالدۇرۇلسا، ئۇ چاغدا جەمئىيەت غەيرىي تەرەققىياتقا يۈزلىنىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يازغۇچى ۋە ئەدەبىي تەنقىدچىلىرىمىز زامانىۋى پەن ـ تېخنىكىنىڭ غايەت زور ئۈتۈقلىرىغا غەرق بولۇپ، كۈنسېرى گۈللىنىپ كېتىۋاتقان تاۋار ئىگىلىكى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەت تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزلىرىگە بارغانسېرى يارد-شىۋاتقان ماددىي تۇرمۇش هالاۋەتلىرىگە مەستانە بولۇشۇپ، ئۇ-زۇكسىز هالدا تەبىئەتتىن يىراقلىشىپ ۋە ئۇنىڭغا ئىنتىلىشتىن ۋاز كېچىپ، ئىنسانىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئەسلىي ماكانغا تەل-پۇنۇشتەك گۈمانىستىك روهتىن يالتايغاچقا، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئەتتىكى ئۇزاق تارىخىي مەنبە ۋە ئىزچىللىققا ئىگە بولغان ئەنئەنە ئۈنتۇلۇپ قالدى. نۆۋەتتە يەر شارى ئۆزىنىڭ يەنە بىر خىل غەيرىي نورمال تەرەققىيات باسقۇچى ــ هاياتلىق دۇنياسىدا تۇرلەر ئازايغان، نوقۇل ئادەمنى ئاساس قىلغان ئىنسانلار ئېراسىغا كىردى. مۇشۇ خىل جىددىي ۋە هالقىلىق پەيتتە ئەدەبىيات ـ سەنئەتشۇناسلىقنىڭ تەپەككۇر فوكۇسىمۇ كېڭەيدى. ئېكولوگىيەلىك تەپەككۇر كۆزنىكىمۇ بارغانسېرى كېڭىيىۋاتىدۇ. ئەدەبىياتشۇناسلىق بىلەن ئېكولوگىيەنىڭ ئۇچرىشىش نۇقتىسى دەل ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىك فوكۇسىدۇر. ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىكى تەپەككۇر بوشلۇقىنىڭ كېڭەيتىلىشى ئۇنىڭ ئۇقۇمىنىڭ كېڭەيتىلىشى ۋە ئۆزگىرىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل بۇرۇلۇش پەلسەپىۋى چۈشەنچىنىڭ كېڭىيىشى ۋە بۇرۇلۇشى، ئېكولوگىيە چۈشەنچىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە بۇرۇلۇشى، ئەدەبىيات چۈشەنچىسى هەمدە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىك چۈشەنچىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە

بۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت ئۇچ خىل مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ - نىڭ بىرىنچىسى ئىنسان مەركەزچىلىك دۇنيا قارىشىنىڭ يەر شارى ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ نورماللىقى ۋە مۇقىملىقىغا بۇرۇلۇ - شىنى كۆرسەتسە، ئىككىنچىسى ئېكولوگىيە ئۇقۇمىنىڭ مەدەنىي - لىك فورمىسىغا كۆچۈشى ھەمدە گۈمانىتارلىققا بۇرۇلۇشىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇچىنچى نۇقتا بولسا، ئەدەبىيات ھامان تىل ۋە تە - پەككۇردىن ئايرىلمايدۇ. تىل ماھىيەتتە تەپەككۇر ھادىسىسى، شۇنداقلا ھاياتلىق ھادىسىسى. ئىقتىسادىي مەنپەئەتنىڭ چەكلىمە - سىدىكى تىل تەپەككۇر كىرىزىسى، ماھىيەتتە ئەدەبىيات ۋە مەدە - نىيەتنىڭ كىرىزىسى، شۇنداقلا ئىنسانلار ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇق ئېكولوگىيەسىنىڭ كىرىزىسىدۇر. ماددىي مەنپەئەت ھەلەكچىلىكى مۇھىتىدا تىلنىڭ ئاددىلاشتۇرۇلۇشى بۇگۈنكى زامان مەنىۋى تۇر - مۇشىنىڭ كۈچسىزلىكى، تۇرمۇش ئېستېلىنىڭ مەنسىزلىكىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۇ يەنە نوقۇل جىسمانىي سەرگۈزەشت ئاساس قىلىنغان مەدەنىيەتنىڭ تەسىر بىدە ئىنساندىكى ئېستېتىك ھەۋەس ۋە سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ئاددىيلىقىغا يۈزلىنىشى ھەتتا ھالاك بو - لۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، نەتىجىدە ھازىرقى زامان جەمئىيىتى قۇرۇلمىسىنىڭ ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقىنىڭ بۇزۇلۇشىغا سە - ۋەب بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئېكولوگىيەلىك تەپەككۇرنى چىقىش قىلىپ ئېيتقاندا، «مۇھىت ئەدەبىياتى»دىكى مۇھىت ئۇقۇمىنى ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ھاياتلىق دۇنياسىدىكى ھەر خىل تۈرلەر ھامان ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشىدۇ. مۇھىت ئۇقۇمى ئىككى ئوبيېكتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قوش قاتلام مەنىگە ئىگە. چۈنكى تەبىئەتتىكى تاغ ـ دەريالار، ئور - مان ۋە بىپايان يايلاقلار، ھايۋانات ۋە قۇشلار يالغۇز ئىنسانلارنىڭلا

مۇھىتى بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئادەملەرمۇ ئوخشاشلا ئاشۇ تاغ ـ دەريا، ئورمان ۋە يايلاقلار، ھايۋانات ۋە قۇشلارنىڭ مۇھىتىدۇر. ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىختىن بۇيان ياراتقان مەدەنىي مىراسلىرى بىزگە بۇنى روشەن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت پەقەت بىر خىل ئۆزگىچە تېما ياكى بىر خىل پەن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە بىر خىل تونۇش، بىر خىل ئۇسۇل ۋە دۇنياۋى كۆيۈنۈش، بىر خىل روھ ۋە تۇپ ماھىيەت ـ لىك ئېتىقادتۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەپسانە ـ رىۋايەت، ئېپ ـ پوس ـ داستانلىرىدىكى قەھرىمانلار ئوبرازى ۋە ئۇلارنىڭ ئالەم ـ شۇمۇل پائالىيەتلىرى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇلارغا بولغان ئىشەنچ ـ ئەقىدىسى بۇ نۇقتىنى روشەن ئىسپاتلاپ بېرىلەيدۇ. مۇھىت ئې ـ كى ۋە ئېكولوگىيە ئېڭى بىر خىل دۇنياۋى چۈشەنچە، بىر خىل روھىي ئەقىدە ۋە ئېتىقاد بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانلارنىڭ بار ـ لىق پائالىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئە ـ دەبىيات ـ سەنئەت ھادىسىلىرىدە ئىزچىللىشىدۇ ھەم ئۇلارغا سىڭىشىدۇ.

نۆۋەتتە نوقۇل GDP نىڭ كۆرسەتكۈچىنى ئىجتىمائىي ئىلگە ـ رىلەش ۋە تەرەققىياتنىڭ ئۆلچىمى قىلىش ئۇسۇلى ئۆزىنىڭ تولە ـ مۇ يۇزە ھەم ھادىسىۋى نەرسە ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلاپ، بارغانسې ـ رى كۆپ كىشىلەرنىڭ گۇمانىنى قوزغىماقتا. يېڭى ئۆلچەم بويىچە قارىغاندا دۇنيادىكى ئەڭ باي دۆلەت بولغان ئامېرىكا ياكى ياپونىيە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرالماسلىقى مۇمكىن. بۇ يەردىكى ئاساسىي مە ـ سىلە يەنىلا قانداق جەمئىيەتنىڭ ساغلام تەرەققىياتلىق ئىناق جەمئىيەت ھېسابلىنىدىغانلىقىدا. ساغلام تەرەققىياتلىق ئىناق جەمئىيەت ئاز دېگەندە مۇنداق ئۇچ خىل قاتلامدىكى ماس، ئىناقلىق شەرتىگە ئىگە بولۇشى زۆرۈر. بىرى، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئې ـ

ناقلىقى. يەنە بىرى، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئىناقلىق. ئۇچىنچىسى، ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى ئىناقلىقى، يە-نى ئىنسانىنىڭ جىسمى بىلەن روھىي دۇنياسىنىڭ ئۆزئارا بىرلىك ۋە ماس، ئىناقلىقىدىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بىز پەقەت ھەر ۋاقىت، ھەر زامان ئادەمنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى-نى بىلسەكلا ئاندىن تەبىئەتمۇ ئىنسان ئېڭىدا مۇئەييەن قىممەتكە ئېرىشىپ، ئاساسىي گەۋدىگە ئايلىنىدۇ. شۇنداقلا ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلىدىن بار بولغان ئىچكى قىممىتىگە ئىگە بولالايدۇ. شۇڭا زامانىۋىلىق ئىچىدىكى ئىنسانلار تەبىئەتنىڭ قىممىتىنى تونۇش بىلەن بىللە، مەدەنىيەتتە ئۆز - ئۆزىنى مەركەز قىلىش، ئۆز - ئۆزىنى ماختاشنى ئازايتىپ تەبىئەتكە قارىتا ھېيىقىش ۋە ئاڭلىق ھۆرمەت تۇيغۇمىزنى ئاشۇرىدىغان بولساقلا ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ، ئادەم بىلەن ئادەم ۋە ئادەم بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئۆزئارا ماس، ئىناقلىقى ھەقىقىي ئەمەلگە ئاشىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1. تەبىئەتتىكى تۈرلۈك - تۈمەن شەيئىلەر ئارىسىدا ئومۇمىي باغلىنىش مەۋجۇت. تەبىئەت ئورگانىك بىرلىككە كەلگەن بىر ئور-تاق گەۋدە بولغاچقا، ئۇ ئۆزىگە خاس ھەرىكەت يۆنىلىشىگە ئىگە. كۈن، ئاي، يۇلتۇزلار سىستېمىسى، بوران - چاپقۇن، تاغ - دەريا، ئورمان، زېمىندىن تارتىپ تاكى ئىنسانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق جانلىق شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئورتاق گەۋدە ئىچىدىكى يوللۇق مەۋجۇت بولغۇچى قىسىملار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىگە خاس قىممەتكە ئىگە، ھەربىرىنىڭ ئۆزىگە خاس مەۋجۇتلۇق ھوقۇقى بولىدۇ.

2. ئىنسانلار يەر شارى جانلىقلار چەمبىرىكىدىكى تەدرىجىي

تەرەققىيات ئارقىلىق يۈكسىلىپ ئەڭ ئالىي جانلىق تۈرىگە ئايلاندى. ھازىرغىچە «ئادەم ھەر خىل شەيئىلەر ئىچىدىكى ئەڭ زېرەك مەخلۇق» دەپ قارىلىپ كەلسىمۇ، لېكىن بۇ تەرەپ يەنىلا ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرى بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدا بىر پۈتۈنلۈك ۋە ئۆزئارا تايىنىشچانلىق ئاساسىدىكى ماس، ئىناقلىق باغلىنىشىنى قوغداشتەك مەجبۇرىيىتىنىڭ بارلىقىنى چەتكە قاقمايدۇ.

3. ئىنسانلار ھازىرقى كۈندە دۇچ كەلگەن ۋە دۇچ كېلىۋاتقان ئېكولوگىيەلىك ئاپەتلەرنى ئىنسانلار ئۆز قولى بىلەن كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئېكولوگىيەلىك بۇزۇلۇش يالغۇز تەبىئەت ھادىسىسىلا ئەمەس. تەبىئەت ئېكولوگىيەسىنىڭ يامانلىشىشى بۈگۈنكى زامان ئىنسانلىرىنىڭ قىممەت قارىشىدىكى بىر تەرەپلىمىلىكىلىكى، تو-نۇش ئەندىزىسى، ئەخلاق قارىشى، مەدەنىيىلىك خاھىشى، ئىجتىما-ئىي غايىسى قاتارلىقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. تەبىئەت دۇنيا-سىدا يۈز بەرگەن كىرىزىس ئىنسانلارنىڭ گۈمانىتارلىق ساھەسىدە چوڭقۇر مەنبەگە ئىگە. ئېكولوگىيە مەسىلىسى يالغۇز تېخنىكا مەسىلىسى ياكى ئىلمىي باشقۇرۇش مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى ئەخلاق مەسىلىسى، پەلسەپە مەسىلىسى، شۇنداقلا مەنىۋىيەت ۋە ئېتىقاد مەسىلىسىدۇر.

4. ئىنسانىنىڭ تەبىئىيلىكىدە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ بىر گەۋدىچانلىقىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئىنسان قانچىلىك غالىب بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا تەبىئەتنىڭ پەرزەنتى. ئانا زېمىن يەنىلا ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ مەنبەسى. ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە نوقۇل ماددىي ئىستېمال قوغلىشىپ، مەنىۋىيەتكە سەل قاراش نەتىجىسىدە تەبىئەتنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن ئىنسان خاراكتېرىنىڭ ياتلىشىشى بىرلا ۋاقىتتا كېلىپ چىققان. ئادەم بە-لەن تەبىئەتنىڭ توقۇنۇشى تەبىئەتنى نابۇت قىلىش بىلەن بىر

ۋاقىتتا يەنە ئىنسانلار ئۆزلىرى پاناھلىنىدىغان يۇرت ـ ماكانلىرى نى ۋەيران قىلىدۇ، ئىنسانلارنىڭ روھىنى ئاينىتىپ، خاراكتېرىنى ياتلاشتۇرىدۇ. شۇڭا ئىنسانلار تەبىئەتنى ئاسراش بىلەن بىللە يەنە ئۆزلىرىنىڭ روھىيىتىنى پەرۋىش قىلىشى، قوغدىشى زۆرۈر.

5. دۇنياۋىلىشىش دېگەننى ئاددىي ھالدا يەر شارى ئىقتىسادى نىڭ بىر گەۋدىلىشىشى دەپلا قاراشقا بولمايدۇ. شۇنداقلا يەنە يەر شارى ئىقتىسادىنى بىر گەۋدىلەشتۇرۇش ئۈچۈن يەر شارى ئېكو لوگىيە بىر گەۋدىچانلىقىنى بۇزۇش ۋە ئۇنىڭغا زىيان سېلىشقىمۇ بولمايدۇ. ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە سىستېمىسى ئېغىر تەڭپۇڭسىزلىق ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان بولۇپ، ئۇ يالغۇز تەبىئەت ئېكولوگىيەسىنىڭ ئۆز تەڭپۇڭلۇقىنى يوقىتىشىدا ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسى، مەنئۇيەت ئېكولوگىيەسىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى يوقىتىشىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ساغلام تەرەققىياتى يالغۇز بايلىق ۋە بازارنىلا ئاساس قىلسا بولمايدۇ. ئەكسىچە ئۇنىڭدىن يۇكسەك بولغان مۇتلەق ئېھتىياج، يۇكسەك مەجبۇرىيەتنىڭ بولۇشىنى شەرت قىلغاندىلا ئاندىن يەر شارى ئېكولوگىيە سىستېمىسى بىخەتەر ۋە مۇكەممەل بولىدۇ. بىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمىز كاپىتال ۋە بازارنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا بولماستىن، ئەكسىچە تەبىئەت بىلەن جەمئىيەت، ماددىيلىق بىلەن مەنئۇيلىك، بايلىق بىلەن ئادىمىيلىك ئوتتۇرىسىدا ئۆزىنىڭ مۇستەقىل قىممىتىنى جارى قىلدۇرۇشى كېرەك.

6. ئىنسانلارنىڭ مەنئۇيىتى كىشىلىك خاراكتېر تەرەققىياتىدا ھامان مۇكەممەللىك، ئىناقلىق ھالىتىگە ئىنتىلىدۇ. ئۇ نۇقۇل ھالدىكى ئىدراكىي ۋە ئەقلىي خاراكتېردىكى نەرسە ئەمەس. تەبىئەتتە تۇرلەر ئازىيىپ نوقۇل ئىنسانلار ئېراسىنىڭ يېتىپ كېـ

لىشى بىلەن ئۇلارنىڭ روھىيىتى يەر شارى ئېكولوگىيە سىستېـ-
مىسىدىكى مۇھىم بىر ئۆزگىرىشكە ئايلاندى. روھىيەت ئېكولوگـ-
يەسى يەر شارى ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركـ-
بىي قىسمىغا ئايلاندى. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ
مەنىۋى قىممىتىدە ئىپادىلىنىدۇ. ھەقىقىي سەنئەت روھى ئېكـو-
لوگىيەلىك روھنى تونۇغان بولۇشى كېرەك. سەنئەتنىڭ مەۋجۇتـ-
لۇقى بىر خىل تۆۋەن سەرپىيات، يۇقىرى قاتلاملىق ساغلام ھايـات-
لىنىڭ بېشارىتى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ تاللىشى زۆرۈر ھەم مـۇ-
قەررەر بولغان ئەڭ ئەلا ۋە ئۇنۇملۇك مەۋجۇتلۇق ئۇسۇلىدۇر.

7. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئىنسانلارنىڭ بىر تەرەپلىمە
مەنپەئەتپەرەسلىكتىن قول ئۈزۈشىنى تەشەببۇس قىلىپ، شەيئى،
ھادىسىلەرنىڭ ئىچكى مەنىسىگە ئەھمىيەت بېرىدىغان ئالاھىدە مە-
دەنىيەت تەنقىدچىلىكى بولۇپ، ئۇ ھەرگىزمۇ نوقۇل بىر قىسىم
ئۇقۇم ـ چۈشەنچە، قائىدە، قۇرۇلما، ئەندىزە قاتارلىقلارنى كۆز-
سەتمەيدۇ. ئۇ ئانا زېمىنغا بولغان پوزىتسىيە، بىر خىل مەنىۋى
ھالەت، بىر خىل ھېسسىيات، بىر خىل غەمخورلۇق، بىر خىل ئە-
تىقاد ۋە چۆچۈش ئۈستىگە قۇرۇلغان مەدەنىيەت روھىدۇر.

ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىكىنىڭ تەكىتلەيدىغىنى تەبىئەت
ئېكولوگىيەسىنىڭ كۆپ خىللىقى ئاساس قىلىنغان جانلىقلارنىڭ
ئۆزئارا باراۋەرلىكى، بىر گەۋدىچانلىقى ۋە ماس، ئىناقلىقى يادرو
قىلىنغان ئېكولوگىيەلىك سىستېما قارىشى ھەم جانلىقلارنىڭ
بىر پۈتۈنلۈك، ئۆزئارا باغلىنىشچانلىق كۆزقارىشى، ئۇنىڭ بارا-
ۋەر، مۇقىم ۋە بىر گەۋدىلىك مەنپەئەت قارىشىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ
قارشى تۇرىدىغىنى ئىنسانلاردىكى چەكتىن ئاشقان ئىستەك ـ ھە-
ۋەس، ماددىۋىزم، زىيادە ئىستېمالچىلىق، ئىنسان مەركەزچىلىك
خاھىشى ئاساسىدىكى قوپال بولغان قورال ـ ۋاستىزم ۋە نەپسانە-

يەتچىلىك، مەنپەئەتچىلىك قارىشىدۇر. چۈنكى بۇلار ئېكولوگىيە روھىنىڭ چىرىندىسى، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ خاراكتېر، پەزىلىتى، ئېستېتىك بايقىشى ۋە بەدىئىي ئىجادىيىتىنىڭ ئوغا - زەھىرىدۇر.

6. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ۋە ئۇسۇلى

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ مەقسىتى ئىنسانلارغا تەبىئەتنىڭ قىممىتىنى تونۇتۇش ۋە مەدەنىيەت ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش شەكلى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، پەن تەتقىقات ۋە تەرەققىيات ئەندىزىسى ئىسلاھاتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىنسان بىلەن تەبىئەت، ئىنسان بىلەن جەمئىيەتنىڭ ماس، ئىناق بولغان يېڭىچە مۇناسىۋىتىنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىرى گەرچە بىۋاسىتە كونكرېت ئېكولوگىيەلىك تۇزەش ھەرىكىتىگە قاتناشمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ ئىدىيەۋى ۋە مەدەنىيەت يىلتىزىنى قېزىپ چىقىپ، ئىنسانلارنىڭ گۈمانىستار روھى ۋە ئېكولوگىيە ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تۆھپە قوشىدۇ. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى مۇشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئالتە جەھەتتىن تەنقىد ئېلىپ بارىدۇ:

1. ئىنسان مەركەزچىلىك تەنقىدچىلىكى

ئىنسان مەركەزچىلىك ئىدىيەسى بىر خىل تار دائىرىلىك قىممەت ئەخلاقى ۋە قىممەت ئۆلچىمى سۈپىتىدە قوللىنىلغان ئۇقۇمدۇر. ئۇ نوقۇل ئىنسانلارنىڭ مەنپەئەتىنى قىممەتنىڭ ئەسلىي

نۇقتىسى دەپ قاراش ۋە ئۇنى باھالاشنىڭ ئاساسى قىلىدىغان ھەم-
دە پەقەت ئىنسانلارلا قىممەتكە ھۆكۈم قىلىشنىڭ سۇبيېكتى دەپ
قارايدىغان بىمەنە قاراشتۇر. ئۇنىڭ يادرولۇق قىممىەت قارىشى ئا-
دەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىدە ئىپادىلىنىدۇ. بىر-ئىنچىدىن،
ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىدە ئىجتىمائىي ئاڭغا ئىگە بول-
غان ئىنسانلارنى ئاساسىي گەۋدە(سۇبيېكت)، تەبىئەتنى بىر خىل
ئوبيېكت دەپ قارايدۇ. ئىككىنچىدىن، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇ-
ناسىۋىتىدە ئادەمنى مەقسەت قىلىش ئىدىيەسىنى ئىزچىللاشتۇرد-
ۇ. ئۇچىنچىدىن، ئىنسانلارنىڭ پۈتكۈل پائالىيىتىنىڭ ھەممىسى
ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋە تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىنى
قاندۇرۇش ئۈچۈندۇر، دېگەن سەپسەتىنى تەرغىب قىلىدۇ. ئىنسان
مەركەزچىلىك قارىشى ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكىگە تۈپتىن خىلاپ
بولغان ئىدىيەۋى خاھىشتۇر.

ئىنسان مەركەزچىلىك قارىشى ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىك-
تە ئەڭ ئاۋۋال ئېلىپ بېرىلىدىغان بىر خىل ئىدىيەۋى مەدەنىيەت
تەنقىدچىلىكىدۇر، چۈنكى ئۇ ئېكولوگىزمغا تۈپتىن قارىمۇقارشى
بولغان ئىدىيەۋى سىستېما بولۇپ، ئىنسانىنىڭ ماددىي ئىستېمال
ئەركىنلىكىنى كۈچەپ تەكىتلەپ ئۇنىڭ مەنىۋىيىتى ۋە باشقا تۈر-
لەر بىلەن بولغان ماس، ئىناق مۇناسىۋىتى، جۈملىدىن يىراق مەز-
پەئەتىگە سەل قارايدۇ. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىرىنىڭ نەزىرىدىكى
ئىنسان مەركەزچىلىك خاھىشى «ئىنجىل»دىكى مۇناسىۋەتلىك ئىد-
ىيەلەرگە چېتىلىدۇ. بۇ خىل تەنقىدچىلىك ئاريستوتېلنىڭ ئىن-
سان مەركەزچىلىك نۇقتىئىنەزىرى، ياۋروپا ئەدەبىيات ـ سەنئەت
گۈللىنىش دەۋرىدىكى ئىنسان ھەممە مەخلۇقتىن ئۈستۈن تەلما-
تى قاتارلىقلاردىن تاكى سوۋېت ئەدەبىياتىدىكى ئىنسان دۇنيانىڭ
ھۆكۈمرانى دېگەن قاراشلارنىڭ ھەممىسى ئېكولوگىيە تەنقىدچى-

لمكىنىڭ تەنقىد ئوبيېكتىدۇر.

ئىنسانلارنىڭ ئەسلىي كېلىپ چىقىشى ۋە تەرىكچىلىكى تەبىئەتنى ماكان قىلغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ياراتقان ئىجتىمائىي مەھسۇلى تەبىئەت ۋە تەبىئەت قوينىدىكى باشقا تۈرلەرگە تايانغان. شۇڭا ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدىن تارتىپلا تەبىئەت دۇنياسى ئاساسلىق ئىپادىلەش ئوبيېكتى قىلىنغان. ئەمما ئىنسانلار مەھسۇلىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويۇپ شانلىق نەتىجىلەرنى ياراتقانسېرى ئۆز - ئۆزىدىن پەخىرلىنىپ ئۆزلىرىنى مەھسۇلىيىتىنىڭ مەركىزىگە قويۇۋېلىشقا باشلىغان. ئىنسانلارنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىن بۇيانقى ئەدەبىياتى ئاساسەن ئىنسان يادرو قىلىنغان ئەدەبىيات بولۇپ كەلگەچكە، ھازىرغىچە خېلى كۆپ كىشىلەر ئەدەبىيات ئۇقۇمىنى «ئىنسانشۇناسلىق» دەپ ئاددىي مەنىدە چۈشىنىدۇ. بۇ خىل ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭ نەزەرىيەسى نەچچە مىڭ يىللىق تەرەققىيات جەريانى ئارقىلىق دىققەتنى ئاساسەن ئىنسانغا قارىتىپ ئىنسانغا ئەھمىيەت بېرىش، جەمئىيەتكە كۆڭۈل بۆلۈش دائىرىسىدىلا چەكلەپ، رېئال مەسىلىلەرنى ئاساسەن ئىنسانلارنىڭ قىممىتى ۋە ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتى نۇقتىسىدىنلا ئويلىغان. ئەمما ئەدەبىياتنى نوقۇل ئىنسان ۋە ھوقۇق - مەنپەئەت نۇقتىسىنىلا چىقىش قىلىپ تەتقىق قىلىش ماھىيەتە توغرا ئەمەس. ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى بولغان تەبىئەت ۋە ئۇنىڭ قىممىتىدىن ئايرىلغان ھالدا ئادەم ۋە جەمئىيەتنى مۇكەممەل تونۇش، شۇنداقلا يەنە ئەدەبىياتنى مۇكەممەل چۈشىنىشىمۇ قىيىن. مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتنى نوقۇل ھالدا ئادەم نۇقتىسىنەزىرى بويىچىلا تەتقىق قىلغاندا ئىنسان مەركەزچىلىك ۋە ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى ئەدەبىياتنىڭ ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى شەكىللەندۈرۈش جەريانىدىكى ئويىنىغان سەلبىي رولىنى ھەقىقىي تونۇش مۇمكىن ئەمەس. ئېكو-

لوگىيە كىرىزىسىنىڭ ئىدىيەۋى مەدەنىيەت يىلتىزىدا ئەڭ زور ۋە چوڭقۇر بولغان بىر ئاساسىي يىلتىز ئىنسان مەركەزچىلىك ئىدىيەسىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنى نوقۇل ئىنسان مەركەز قىلىنغان ئەدەبىيات بولماستىن، بەلكى ئۇنى يەر شارىدىكى ھاياتلىقنىڭ خىلمۇخىللىقى، زېمىننىڭ يېشىللىقى ۋە تۈرلەرنىڭ تەڭ ـ باراۋەر مەۋجۇت بولۇپ، ئۆزئارا ماس، ئىناق بولـ غان مۇۋازىنەتلىك سىستېمىنى بەرپا قىلىشنى تەكىتلەيدىغان ئەدە ـ بىيات دەپ قاراشقا بولسا، ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنى نۆۋەتتىكى ئىنسانلار مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا مەدەنىيەت ـ نىڭ يېشىللىقنى تەكىتلەيدىغان، ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرىدىغان بىر خىل يېڭىچە ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيە قۇرۇلمىسىغا ئىگە ئالاھىدە پەن، دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.

2. «تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش» قارىشى تەنقىدچىلىكى

تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ۋە كونترول قىلىش قارىشى بىلەن ئىنسان مەركەزچىلىك قارىشى ئورتاق مەنبەگە ئىگە. ئۇ تۈپ يىلـ تىزى جەھەتتىن ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكىگە قارشى ئىدىيەۋى خا ـ ھىشتۇر. ئىنسان ــ تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى، ئۇنىڭ پەرزەنتى ۋە گۈللەندۈرگۈچىسى. شۇنداق تۇرۇپمۇ، ئاتالمىش «تاغنى تالقان قىلىش قۇدرىتىگە ئىگە» ئىنسانىنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇ ـ رۇش شوئارى بۈگۈنكى كۈندە تەبىئەتتىن يىراقلاشقان، خاراكتېر ـ پەزىلىتى ئاينىغان كىشىلەرنىڭ سەپسەتىسىگە ئايلىنىپ قالدى. قەدىمدىن ھازىرغىچە زور مىقداردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىن ـ سانلارنىڭ قەھرىمانلىقى، ئۇلارنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇشى، كونترول قىلىشقا ۋە ئۆزگەرتىش خاھىشى ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئىنساڭ ـ نىڭ تەبىئەت ئالدىدا ئاڭلىق مەجبۇرىيىتىنىڭ بارلىقى ئۇنتۇلدى ياكى تەبىئەتنىڭ قىممىتىگە سەل قارالدى. بۇ خىل خاھىشنى بىز

«ئىلمئادا» ئېپوسى، «دۇنيا لۇغاتىت تۈرك»تىكى قەدىمكى ئەمگەك، ئۇچىلىق قوشاقلىرى ۋە «ئوغۇزنامە»لەردىن تاكى ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتى باسقۇچىدىكى ئەسەرلىرىمىزگىچە مەلۇم دەرىجىدە كۆرۈنەرلىك ئايرىلىپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنىڭ بۇ خىل ئەنئەنىۋى قاراشنى تەنقىدلەپ، ئۇنى قايتا تەكشۈرۈش ۋە قايتا باھالاپ چىقىش، يېڭىچە قىممەت قارىشىنى تۈرغۇزۇش جەھەتتىكى ۋەزىپىسى مۇشكۇل.

تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ۋە كونترول قىلىش قارىشى زامانىۋى جەمئىيەتتىكى ئومۇمىي خاراكتېرلىك بىمەنە خاھىش بولۇپ، ئۇ يالغۇز ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى بۈاستە كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىنى جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بويسۇندۇرۇش ـ كونترول قىلىش، جىنسىلار ئوتتۇرىسىدىكى بويسۇندۇرۇش ـ كونترول قىلىش، ئىرقلار ئوتتۇرىسىدىكى بويسۇندۇرۇش ـ كونترول قىلىش، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بويسۇندۇرۇش ۋە كونترول قىلىش، مەدەنىيەتلەر، دىنلار ئوتتۇرىسىدىكى بويسۇندۇرۇش ـ كونترول قىلىشقا كېڭەيتىدۇ. ئىنسانلاردا ھازىر بار بولغان مەدەنىيلىك ناھايىتى زور دەرىجىدىكى بويسۇندۇرۇش ۋە بويسۇندۇرغۇچىنىڭ مەدەنىيلىكىدۇر. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئىنسانلارنىڭ نوقۇل ئىستېمال ھوقۇقىنى دەستەك قىلىپ، تەبىئەتكە قارىتا بويسۇندۇرۇش ۋە كونترول قىلىش قارىشىغا قارىتا ئېلىپ بارغان تەنقىدى يالغۇز ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە قاراتقان بۇ خىل زومىگەرلىك پوزىتسىيەسى، نەپسانىيەتچىلىك كۆزقارىشى ۋە تەكچىلىك ھەرىكەت ئۇسۇلىدىن ۋاز كېچىشىگە پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇلارنىڭ ئىنسانىي پەزىلىتى ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىگە قارىتا قايتا ئويلىنىش، تەنقىد قىلىش ۋە ئۆز

گەرتىشگىمۇ پايدىلىق.

3. ئىستەك ــ ھەربىر كىشىنىڭ ئۆز قارىشى تەنقىدچىلىكى

ئىستەك ـ ھەۋەس دۇنيادىكى بارلىق جانلىقلارغا ئورتاق بولغان بىر خىل تەبىئىي نورمال ھادىسە. ئەمما ئىنسان باشقا جانلىقلاردىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدە ئىجتىمائىي مەخلۇق. ئىنسانىيەتنىڭ ئىستىكىنى ئىقتىسادىي ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ھەربىر ئۆزگۈچ ئامىلى دەپ قاراش ئىدىيەسى غەربتە نىسبەتەن ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۇيغۇر ئالىمى فارابى ئارزۇ ـ ئىستەكنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى ھايۋانىي نەپس دەپ قارىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئىستەك قارىشى ئىنسانىيەتنىڭ نەپسىنى تامامەن چەكلەش ياكى ئۇنى پۈتۈنلەي قويۇۋېتىشنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ نورمال، مۇۋاپىق بولۇشىنى تەكىتلەيدۇ. ئىستەكنىڭ تۈرىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. يۈسۈف خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەت مەدەنىيىتىگە خاس بولغان ماددىي ئىستەك خاھىشىنى چىقىش قىلىپ، ئىنسانىيەتنىڭ مال ـ دۇنيا ۋە شەخسىي نەپسى ـ خاھىشىغا بولغان ھېرىسمەنلىكنى تەنقىدلەپ مۇنداق يازغان:

1422 غاپىل ئادەم ئوغلى تولا مال يىغار،

يېيىلەمدۇ ـ يوقمۇ، چۈشەنمەي قالار.

5383 جاھان يىغقىنىڭدىن نە پايدا بولۇر،

ئېلىپ جاننى ئەجەل، يىلتىزىڭ قۇرۇر.

5384 قاراپ كۆرسە ھەممە ھېرىسلىق ئېرۇر،

بۇ ئاچ كۆز كىشىلەر قاچانمۇ تويۇر؟

5389 كۆزى ئاچقا يەتمەس پۈتۈن بۇ جاھان،

قانائەت قىلغانلار بەختلىك ھامان.①

---

① «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىلى نەشرى 1104 ~ 1105 ـ بەتلەر.

ئىنسانلارنىڭ نورمال ماددىي ئىستىكىنىڭ تارىختا ھۆكۈمران كۈچلەرنىڭ بېسىمىغا ئۇچرىشى ئىنسانلارنى خېلى زور دەرىجىدە چۆچۈتكەن. غەرب ئەللىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى دىنىي جەمئىيەتلىرىنىڭ ئىنسان ئىستىكىنى چەكلىشىگە قارىتا ئەدەبىيات ـ سەنئەت گۈللىنىش مەزگىلىدىكى ئارزۇ ـ ئىستەكنى بولۇشىغا قويۇۋېتىش ئارقىلىق قارشى تۇرغان. غەربلىكلەرنىڭ ئىستەكنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىشتىن شادلىنىشى ئەينى مەزگىلدە فېئودال لىزمغا ۋە مۇتەئەسسىپ دىنىي كۈچلەرگە قارشى تۇرۇشتا ئاز ـ تولا ئىجابىي رول ئويناغان. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ (ئاددىي پۇقرالارنىڭ) ئارزۇ ـ ئىستىكىنى چەكلەيدىغان فېئودالىق مەدەنىيەت تەدرىجىي يوقالغان. لېكىن ئۇنىڭ سەلبىي تەرىپى ئەڭ ئەھمىيەتلىك بولغىنى شۈكى، تېز سۈرئەتلىك تەرەققىياتقا ئەگىشىپ ئىنسانلارنىڭ ئىستىكى خۇددى قامالدىن بوشىتىلغان ئالۋاستىغا ئوخشاش قۇتراپ ئەسلىدىكى چەكلەنگەن ھالەتتىن بىنورمال، يامان سۈپەتلىك ئېشىش ھالىتىگە كىرگەن.

ماددىي دۇنيانىڭ ئىستەك ـ ھەۋەسلىرىگە بېرىلىش بىلەن ئۆ ـ زىنى تىزگىنلەش ئۆزئارا قارىمۇقارشى مەنىگە ئىگە ئۇقۇمدۇر. شۇڭا ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا فارابى، يۈسۈف خاس ھاجىپ، لۇتفىي، نەۋايى، زەلىلىي، خەراباتى، نىزارىي قاتارلىق نۇرغۇن شائىرلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ ھەقتە بىزگە ئاجايىپ چوڭقۇر تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە ھېكمەتلەر بار. مەسىلەن، خەراباتى «مەسنەۋى خەراباتى» ناملىق كىتابىدا ئىستەك ـ نەپسىنىڭ زىيادە بولۇشىنىڭ زىيىنى ھەققىدە مۇنداق يازغان:

نەفسى بىر ئوتتۇر تۇرۇر ياشۇ قەرى،
سەمرىسە چىقار قاتاردىن تاشقارى.
ئەي بۇرادەر نەفىس بىر ئەجدەر تۇرۇر،

ئەجدەرى ئەسغەر ئېرمەس ئەكبەر تۇرۇر.
ئۇشبۇ ئەجدەردىن داۋام بول ۋەھىمناك،
قىلغاي ئول ۋەقىت تاپىپ بىر كۈن ھالاك...
.....
نەفىس بىر ئىتتۈركى سەمرىتمە ئانى،
ئول سېمىز بولسا ئالىپ ئۇرغاي سېنى.①

ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىك ئىستېمالچىلىق مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى ئەدەبىي ئەسەرگە، ئىنسانىنىڭ ئارزۇ ـ ئېستېكىنى ئىپادىلەشكە قارىتا زور كۆلەملىك قايتا باھالاش ئېلىپ بېرىپ، ئىنسان خاراكتېرى ۋە قىممەت قارىشىنىڭ ساغلاملىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تىرىشىدۇ. ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان شائىر ـ ئەدىبلىرىنىڭ ئەسەرلىرى ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى پىرىنسىپ ۋە كۆزقارىشى ئارقىلىق قايتا ئوقۇلىدۇ ھەم قايتا شەرھلىنىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئاتالمىش «نەپىس ـ ئىستېتىك ـــ ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قارىشى»غا قارىتا گۈمان ۋە تەنقىد ئىپادىلىنىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئىستېتىك ـ ھەۋىسىنى ئىلھاملاندۇرۇش تەبىئەت ۋە ئىنسانلارغا زادى قانچىلىك ئاپەتلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ، ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىسى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىنسانلارنىڭ ساغلام ۋە توغرا تەرەققىياتى ئىنسانىنىڭ ئارزۇ ـ ھەۋىسىنى قاندۇرۇشنى ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىشى كېرەكمۇ ياكى ئىنسانىنىڭ خاراكتېر ـ پەزىلىتىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، ساغلام تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ماس، ئىناقلىقى ئادەم بىلەن

---

① مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خەراباتى: «مەسنەۋى خەراباتى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985 ـ يىلى نەشرى، 99 ـــ 105 ـ بەتلەر.

ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئىناقلىقى ۋە ئىجتىمائىي ئادالەت قوغلىشىشنى تۈپكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىشى كېرەكمۇ، دېگەن مەسىلىلەر ھەققىدە ئويلىنىشى زۆرۈر. ئارزۇ - ئىستەكنىڭ چەكسىز قاندۇرۇلۇشى ئىنسانىنىڭ ھەقىقىي ئەركىنلىكى ۋە بەختىمۇ؟ ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بۇ خىل ئاتالمىش «ئارزۇ - ئىستەكنىڭ قاندۇرۇلۇشىنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ» دەپ قاراش سەپسەتىسىگە قارىتا تەنقىد ئېلىپ بېرىشنى ئۆزىنىڭ مۇھىم بىر نىشانى قىلىدۇ.

4. نوقۇل تەرەققىيات قارىشى تەنقىدچىلىكى

ئوبېيېكتىپ دۇنيا ئۆزگىرىپ تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ، ئەمما جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى نوقۇل ماددىي تەرەققىياتنىلا ئەمەس، بەلكى ئىنسانلارنىڭ مەنىۋىيەت، ئەخلاق، قىممەت قارىشى بىر گەۋدىلەشكەن ئۇنىۋېرسال تەرەققىياتنى كۆرسىتىدۇ. ئىلىم ساھەسى رىم كۇلۇبىنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ 60 ~ 70 - يىللىرىدىكى «ئىقتىسادىي ئېشىش مەستانىلىقى»غا قارىتا گۇمانلىشىش، تەنقىد قارىشىنى ئىپادىلىگەن. 1925 - يىلى ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيە دىداكتىكا ئالىمى ئا. لېئوپولد ئىقتىساد بىرىنچى، ماددىي تەرەققىيات ھەممىدىن ئەلا دېگەن بىمەنە تەرەققىيات قارىشىنى تەنقىدلەپ: «نوقۇل تەرەققىيات ياكى ئىقتىسادنى ئاشۇرۇش ئۈچۈنلا تەرەققىي قىلىش خاھىشى ھازىر پۈتكۈل مىللەت، پۈتكۈل دۆلەتتە ئىستەك - ھەۋەسنى غىدىقلايدىغان نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى. لېكىن بۇ خىل نوقۇل تەرەققىيات قارىشىنىڭ ئەمەلىيەتتە بىر خىل راك ھۈجەيرىسى خاراكتېرلىك ئالغا شەكلى ئىكەنلىكىنى ھېچكىم كۆرەلمەيۋاتىدۇ»[①] دېگەن.

تەرەققىيات ــ ھالقىلىق ئىجتىمائىي مەسىلە، بۇ، تەرەققىي

---

① ۋاڭ نو: «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئىدىيەۋى مەدەنىيەت تەنقىدى». (Chinese.xmu.edu.cn گە قارالسۇن.)

قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئۈچۈن تېخىمۇ مۇھىم. ئەمما قانداق شەكىل-
دىكى تەرەققىيات يولىنى تاللاش، قانداق تەرەققىيات سىياسىتىنى
بەلگىلەش يالغۇز مەلۇم بىر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ كەلگۈسى
مەۋجۇتلۇق هالىتى ۋە ئېكولوگىيەلىك مۇھىتقا مۇناسىۋەتلىك
مەسىلە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە پۈتكۈل يەر شارى ئېكولو-
گىيەسى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلە-
دۇر. غەرب دۆلەتلىرى بېسىپ ئۆتكەن ئاۋۇال تەرەققي قىلىش،
كېيىن تۇرمۇش يولى ئاللىقاچان ئەمەلگە ئاشمايدىغان نەرسە بولۇپ
قالدى. بۈگۈنكى كۈندە شەرقي ئاسىيا، شەرقي جەنۇبى ئاسىيا ۋە
لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نۇرغۇن دۆلەت، رايونلارنىڭ زور كۆلەملىك
ئىقتىسادي قۇرۇلۇشىدىن كېيىن پۈتكۈل يەر شارى ئېكولوگىيە-
لىك كۆتۈرۈش كۈچى زور دەرىجىدە چېكىنىپ، بىرمۇنچە دۆلەتلەر-
نىڭ تەرەققىيات نىشانى ئەمەلگە ئاشمىغان. قىرغىزىستان يازغۇ-
چىسى چىڭغىز ئايتماتوفنىڭ «ئەسىردىن هالقىغان بىر كۈن» قا-
تارلىق ئەسەرلىرى، يازغۇچى مۇھەممەت باغراشنىڭ «ئاقساق بۇغا»
قاتارلىق پوۋېستلىرى، مەمتىمىن هوشۇرنىڭ «ئالتۇن چىشلىق
ئىت» قاتارلىق بىر يۈرۈش ئەسەرلىرى، توختى ئايۇپنىڭ «بۆرە ئا-
نا» رومانىدا هازىرقى زامان ئىنسانلىرىنىڭ شەخسىي مەنپەئەتنى
ئالدىنقى ئورۇنغا قويغان، تەبىئەتكە قاراتقان مۇستەبىتلىكى ۋە نو-
قۇل تەرەققىياتلىق تۇرمۇش مەنتىقىسىنىڭ بىمەنىلىكى، تەبىئىي
مۇھىتقا بولغان زىيىنى ۋە ئۇنىڭ ئېغىر ئاقىۋىتى كۆرسىتىپ بې-
رىلگەن. ئىلمىي تەرەققىيات دېگىنىمىز، هەرگىزمۇ ئاددىي مەنە-
دىكى ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستې-
مالنىڭ ئىلمىيلىشىشى دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى گۈمانىستار پەنلەر
ۋە تەبىئىي پەنلەرنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئىنسانىيلىقنىڭ ئەركە-
لىكى، ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ ماس، ئىناق مۇناسىۋىتى، ئادەم بىلەن

تەبىئەتنىڭ ماس، ئىناق مۇناسىۋىتىنى ھەربىر كىشىنىڭ ئۆلچىمى قىلىپ، تەرەققىيات قانۇنىنى قايتا تەكشۈرۈش ۋە قايتا بېكىتىشتىن ئىبارەت. شۇڭا تەرەققىيات سىجىل، نورمال ۋە ئىلمىي بولغاندىلا ئاندىن جەمئىيەت مۇقىم ۋە ئىلمىي ھالدا ئالغا باسالايدۇ.

5. پەن ـ تېخنىكىنى ئەلا بىلىش قانۇنىيىتىدىكى

پەن ـ تېخنىكا ئىنسانلارنىڭ كېيىنكى ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ مېۋىسى، لېكىن ئۇ ئىنسان ھاياتىنىڭ تۈپكى مەقسىتى ئەمەس، بەلكى پەقەت بىر خىل ۋاسىتە. غەرب ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئويغىنىشىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى، بولۇپمۇ مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىدىن بۇيان پەن ـ تېخنىكا يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە بولدى. پەن ـ تېخنىكا جەمئىيەتتە بارغانسېرى زامانىۋى مەدەنىيلىكنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ۋە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى دەپ قارالدى. ئەمما پەن ـ تېخنىكا ئىككى بىسلىق قىلىچقا ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭ بىسى ئىنسانلارنىڭ مۇشكىلاتىنى ھەل قىلسا، يەنە بىر بىسى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە تېگىدۇ. ئىنسانلارنىڭ بىر تەرەپلىمە ھالدا ئىلىم ـ پەنگىلا تايىنىپ تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزلىرىگە قولايلىق يارىتىش ئارزۇسى ئىشقا ئاشقانسېرى ئۇلارنىڭ ئارزۇ ـ ئىستەك ۋە شەخسىي نەپسىي خاھىشىمۇ شۇنىڭغا ماس ھالدا ئېشىپ بارىدۇ. بۇ خىل مەنپەئەتدارلىق خاھىشىنىڭ تەسىرىدە پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەدرىجىي ئىلاھ دەرىجىسىدە قارىلىشى بىلەن ئۇ ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇننى ئىگىلىدى. پەن ـ تېخنىكا ھەتتا ئەخلاق، ئېتىقادتىن، ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتتىن ئۈستۈن ئورۇندا دەپ قارالدى. ئىنسانلار ھەممە جايدا پەن ـ تېخنىكىدىن ئايرىلالمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. پەن ـ تېخنىكا ئىككى بىسلىق قىلىچ، ئۇ گەرچە ئىنسانلارغا نۇرغۇن قولايلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىنسانلارغا كەلتۈرگەن زىيانلىرىمۇ ئاز ئەمەس. كۆز ئالدى-

ممزدىكى مۇھىت رېئاللىقى بىزگە پەن ـ تېخنىكىنىڭ مۇتلەق ۋە مەڭگۈلۈك قىممەتكە ئىگە ئەمەسلىكىنى، ئۇنىڭ ئۆتكۈزگەن خاتالىقى، ھەتتا گۇناھلىرىنى يېزىپ تۈگەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى، ئاتالمىش پەن ـ تېخنىكىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىش قارىشىنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. ھازىرقى زامان پەن ـ تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى يالغۇز تەبىئەتنىڭ ئەسلىي گۈزەللىكى ۋە ماھىيىتىنى نابۇت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تەبىئەتنىڭ ئۆز فۇنكسىيەسى بويىچە نورمال ئىلگىرلىشىگە زور توسالغۇ ۋە جانلىقلار تۈرىنىڭ غەيرىي تەبىئي ئۆزگىرىشى ھەم ئېكولوگىيە ـ لىك ئاپەتلەرنى شەكىللەندۈردى. ھازىرقى كۈندە ئىنسانلار نەزىرىدە پەن ـ تېخنىكا «گىگانت پەن ـ تېخنىكا» غا ئايلىنىپ ئۆزىنىڭ تەڭداشسىز گىگانت كۈچى (سۈنئىيلىك تەرەققىيات كىرىزىسى)نى شەكىللەندۈرۈپ، پۈتكۈل يەر شارى ۋە ئۇنىڭدىكى ھاياتلىقنىڭ ئۇ ـ زۇل ـ كېسىل ۋەيران بولغۇدەك زور تەھدىتىنى ھازىرلاپ بولدى. پەن ـ تېخنىكىنىڭ يەنە بىر زىيانلىق تەرىپى: ئۇ ئىنسانىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن چاغلاپ تەبىئەت بىلەن قارشىلىشىش، تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە خىلاپلىق قىلىش، تەبىئەتنىڭ ئۆز قانۇ ـ نىيىتى بويىچە ئىلگىرىلىشىگە مۇداخىلە قىلىش ۋە ئۇنى بۇ ـ مىلاش، پۈتۈن يەر شارى خاراكتېرلىك كۈنسېرى ئېغىرلىشىۋاتقان، تۈپ يىلتىزىدىن تۈگىتىش قىيىن بولغان مۇھىت بۇلغىنىشى شەكىللەندۈرۈپ، پۈتكۈل يەر شارى ۋە ئۇنىڭدىكى ھاياتلىقنىڭ ئۇ ـ زۇل ـ كېسىل ۋەيران بولغۇدەك زور تەھدىتىنى ھازىرلاپ بولدى. پەن ـ تېخنىكىنىڭ يەنە بىر زىيانلىق تەرىپى: ئۇ ئىنسانىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن چاغلاپ تەبىئەت بىلەن قارشىلىشىش، تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە خىلاپلىق قىلىش، تەبىئەتنىڭ ئۆز قانۇ ـ نىيىتى بويىچە ئىلگىرىلىشىگە مۇداخىلە قىلىش ۋە ئۇنى بۇ ـ مىلاش، پۈتۈن يەر شارى خاراكتېرلىك كۈنسېرى ئېغىرلىشىۋاتقان، تۈپ يىلتىزىدىن تۈگىتىش قىيىن بولغان مۇھىت بۇلغىنىشى شەكىللەندۈرۈش، پۈتكۈل يەر شارى ۋە ئۇنىڭدىكى ھاياتلىقنىڭ ئۇ ـ زۇل ـ كېسىل ۋەيران بولغۇدەك زور تەھدىتىنى ھازىرلاپ بولدى. پەن ـ تېخنىكىنىڭ يەنە بىر زىيانلىق تەرىپى: ئۇ ئىنسانىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن چاغلاپ تەبىئەت بىلەن قارشىلىشىش، تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە خىلاپلىق قىلىش، تەبىئەتنىڭ ئۆز قانۇ ـ نىيىتى بويىچە ئىلگىرىلىشىگە مۇداخىلە قىلىش ۋە ئۇنى بۇ ـ مىلاش، پۈتۈن يەر شارى خاراكتېرلىك كۈنسېرى ئېغىرلىشىۋاتقان، تۈپ يىلتىزىدىن تۈگىتىش قىيىن بولغان مۇھىت بۇلغىنىشى شەكىللەندۈرۈش، پۈتكۈل يەر شارى ۋە ئۇنىڭدىكى ھاياتلىقنىڭ ئۇ ـ زۇل ـ كېسىل ۋەيران بولغۇدەك زور تەھدىتىنى ھازىرلاپ بولدى. پەن ـ تېخنىكىنىڭ يەنە بىر زىيانلىق تەرىپى: ئۇ ئىنسانىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن چاغلاپ تەبىئەت بىلەن قارشىلىشىش، تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە خىلاپلىق قىلىش، تەبىئەتنىڭ ئۆز قانۇ ـ نىيىتى بويىچە ئىلگىرىلىشىگە مۇداخىلە قىلىش ۋە ئۇنى بۇ ـ مىلاش، پۈتۈن يەر شارى خاراكتېرلىك كۈنسېرى ئېغىرلىشىۋاتقان، تۈپ يىلتىزىدىن تۈگىتىش قىيىن بولغان مۇھىت بۇلغىنىشى شەكىللەندۈرۈش، يادرو تېخنىكىسى ۋە بىيولوگىيە قۇرۇ ـ لۇشىنى قوللىنىش ئارقىلىق پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇ ـ قىغا كىرىزىس پەيدا قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىنسانلار مۇتلەق ھالدا پەن ـ تېخنىكىنى نازارەت قىلىنىش ـ نىڭ سىرتىدا قويماسلىقى، ئەكسىچە ئۇنىڭغا قارىتا قايتا ئويلى ـ نىش، قايتا تەكشۈرۈش ۋە نازارەت قىلىشى، ئۇنى ھەر ۋاقىت چەك ـ

لمشى ۋە ئۇنىڭغا قارىتا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىشى زۆرۈر. پەن ـ تېخنىكا ھامان فىلولوگىيە ۋە ئىجتىمائىي پەن خادىملىرى، بارلىق ئادالەت ئىزدىگۈچى پۇقرالارنىڭ نازارەت قىلىشىنى قوبۇل قىلمايدىغان ئالاھىدە ھوقۇق ـ ئىمتىيازغا ئىگە ئەمەس. ئەكسىچە نازارەت قىلىش، تەنقىد قىلىش ۋە چەكلەشتىن ئايرىلغان پەن ـ تېخنىكا خۇددى نازارەت قىلىش، تەنقىد ۋە چەكلەشتىن ئايرىلغان ھوقۇققا ئوخشاش كونترول‌للۇقنى يوقىتىشى، مۇستەبىتلىك (پەن ـ تېخنىكا مۇستەبىتلىكى)كە ۋە غالجىرلىققا يۇزلىنىشى مۇقەررەر. ھازىرقى پەن ـ تېخنىكا يەر شارىنىمۇ پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىۋەتكۈدەك غايەت زور قۇدرەتكە ئىگە بولۇپ، ئىنسانلارنى ۋەھىمىگە سالىدىغان دەۋرگە قەدەم قويدى. پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ئەگەر ئۆز كونترول‌للۇقنى يوقىتىپ قويسا، ئۇنىڭ كەلتۈرگەن ئاقىۋىتى بەلكىم سىياسىي گۇرۇھلار ۋە سىياسىي كۈچلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق ئاقىۋىتىدىن نەچچە ھەسسە ئېغىر بولۇشى مۇمكىن.

بۈگۈنكى كۈندە پەن ـ تېخنىكا رېئاللىققا يۈزلىنىپ ئۆز ـ ئۆزىنى يېشىللاشتۇرۇشى كېرەك، ئۇ پەقەت ساغلام ۋە «يېشىل پەن ـ تېخنىكا» بولغاندىلا، ئاندىن ساغلام ئالغا ئىلگىرىلىيەلەيدۇ. يېڭى ئېكولوگىيە پەن ـ تېخنىكا قارشى چوقۇم تەبىئەتنى ھۆر‌مەتلەش، تەبىئىي قانۇنىيەتلەرنى ھۆرمەتلەشتەك ئىدىيەۋى قاراشقا ئىگە بولۇشى كېرەك. ئۇ چوقۇم بىمەنە ئىستېمالچىلىق، چېكىدىن ئاشقان ئىنسان مەركەزچىلىك ئىدىيەسىنى چۆرۈپ تاشلاپ، يەر شارىنى كونترول قىلىشتەك قىممەت خاھىشىنى ئۆزگەرتىشى كېرەك. ئېكولوگىيەلىك پەن ـ تېخنىكا گۈمانىتار روھ بىلەن بىرلىشىپ تەبىئەت قانۇنىيىتى بىلەن تىركىشىشتىن قول ئۈزۈپ، تەبىئىي قانۇنىيەتلەرنى تونۇش ۋە تەبىئىي قانۇنىيەتلەرنى ئەمەلىي قوللىنىشقا تىرىشىش بىلەن بىللە ئېكولوگىيەلىك مۇ‌

هىتنى قوغداپ، مۇهىت بۇلغىنىشنى تۇگىتىپ، تەبىئىي مۇهىتقا پايدىلىق بولغان يېڭى ئېنېرگىيە ۋە بايلىقلارنى يارىتىشقا كۈچ چىقىرىدۇ.

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ئەدەبىي ئەسەرنى ۋاستە قىلغان هالدا ئاتالمىش «پەن ـ تېخنىكا هەمىدىن ئەلا» نۇقتىئە-نەزىرىنى تەنقىدلەيدۇ، لېكىن ئۇنى قوللانماسلىقنى تەكىتلىمەيدۇ، ئۇ تەتقىقات جەريانىدا پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتى ۋە ئىنسانلارنىڭ ئېكولوگىيە كىرىزىسىدىن قۇتۇلۇش ۋە ئۇنى تۇگىتىش جەريانىدىكى مۇهىم رولىنىمۇ پۈتۈنلەي ئىنكار قىلمايدۇ. بەلكى پەن ـ تېخنىكىنى(نورمال پەن ـ تېخنىكىنى) نازارەت قىلىپ، ئۇنىڭ قالايمىقان قوللىنىلىشىنى چەكلەپ، ئۇنىڭ تەبىئەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلىشىنى تۇگىتىپ، ئۇنىڭ ئېكولوگىيە-گە بولغان مۇداخىلىسىنى ئازايتىشقا كۈچ قوشىدۇ. پەن ـ تېخنىـ-كىنىڭ نۆۋەتتىكى تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ تەبىئي مۇهىتقا بولغان تەسىرى نازارەت قىلىنمىسا، مەلۇم دەرىجىدە چەكلىمىسە بولمايدى-غان باسقۇچقا يەتتى، شۇڭا ئىجتىمائىي پەن خادىملىرىنىڭمۇ ئې-كولوگىزمغا قارشى بولغان نوقۇل پەن ـ تېخنىكىنىڭ بىر تەرەپ-لىمە تەرەققىياتى ۋە مۇستەبىتلىكىگە قارىتا تەنقىد قىلىش هەم نازارەت قىلىش هوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى بار.

6. نوقۇل ئىستېمالچىلىق مەدەنىيىتى تەنقىدچىلىكى

ئىنسانلار تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق جانلىقلارغا ئوخشاش مۇئەييەن ئىستېمال ئېهتىياجىغا ئىگە، ئەمما بىز بۇ يەردە توختى-لىۋاتقان ئېهتىياج ماددىي ئىستېمال ئېهتىياجىغا قارىتىلغان. ئىستېمال ئۇقۇمىنىڭ مەنىسى قەدىمدىن هازىرغىچە مۇئەييەن ئۆزگىرىش جەريانىغا ئىگە. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كې-يىن ئۇنىڭ مەنىسى چېكىنىشكە باشلاپ، تەبىئىي ئېهتىياجدىن

هالقىپ نورمال ئىشلەپچىقىرىشقا قارشى مەنىدىكى ئۇقۇمغا ئايلاندى. 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىدىن باشلاپ كىشىلەر «ئىستېمال جەمئىيىتى»، «ئىستېمال مەدەنىيىتى» نى مۇھاكىمە قىلغاندا بۇ بەردىكى «ئىستېمال» ئۇقۇمىنىڭ مەنىسى بىيولوگىيەلىك ئېھتىياجدىن هالقىغان ئارزۇ ۋە هەۋەسنى قاندۇرىدىغان پائالىيەت هەم تۇرمۇش شەكلىنى كۆرسەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ مەقسىتى ئەمەلىي ئېھتىياجنى قاندۇرۇش بولماستىن، بەلكى تاۋارلارنى يېڭىلاپ ئىشلەپچىقىرىش، بۇ ئارقىلىق غىدىقلانغان ئىستەكنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، كىشىلەرنىڭ ئىستېمال قىلغىنى تاۋار ۋە مۇلازىمەتنىڭ ئەمەلىي قىممىتى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ بەلگە خاراكتېرلىك ئەھمىيىتىدىن ئىبارەت بولدى. بۇ خىل غەيرىي مەنىدىكى ئىستېمال بىلەن مۇڭاپىق ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى پەرق هەرگىزمۇ ئاددىي سان پەرقى بولماستىن، بەلكى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل تۇرمۇش ئەخلاقى ۋە قىممەت چۈشەنچىسى، شۇنداقلا ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش شەكلى ۋە مەۋجۇتلۇق هالىتىنىڭ پەرقىدۇر. ئۇ ئېكولوگىيە كىرىزىسى بىلەن ئىچكى باغلىنىشقا ئىگە. ئىستېمال مەسىلىسى مۇهىت كىرىزىسنىڭ يادروسى بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ جانلىقلار جەمئىيىتىگە بولغان تەسىرى مۇهىتقا نىسبەتەن بېسىم ئېلىپ كېلىپ، زېمىنىمىزنىڭ هاياتلىقنى قوللاش ئىقتىدارىغا تەهدىت شەكىللەندۈرمەكتە. بۇ خىل تەسىر ماهىيەتتە ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى ئېچىپ ئېنېرگىيە ۋە خام ماتېرىياللارنى ئىسراپچىلىق شەكىلدە ئىشلىتىش هەم مەنمەنچىلىك بىلەن سېرىپ قىلىشىدىن كېلىپ چىققان.

زىيادە ئىستېمالچىلىق مەدەنىيىتى 19 ~ 20 ـ ئەسىرلەردە كېلىپ چىققان تاۋار ۋە ئىقتىسادىي مونوپولىيە سەپسەتىسىدۇر. سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىن باشلانغان كەڭ كۆلەملىك تاۋار ئىش-

لەپچىقىرىش ماللارنىڭ ئېشىپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملىق ئېلىپ بېرىش ۋە ئىقتىسادنى سىجىل ئاشۇرۇش ئۈچۈن زور مىقداردىكى ئىستېمالنىڭ سىجىل ئېشىشىغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ خىل ئېھتىياجدىن ھاسىل قىلغان ئىستېمالنىڭ ئېشىش ئەندىزىسى ئاساسىدا ئىستېمال تەدرىجىي ئۆز ماھىيىتىگە خىلاپلىق قىلىشقا باشلىدى. ئاۋۋال ئىقتىسادي ئېشىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاستىن-ئۈستۈن بولىدۇ، يەنى بىرىنچىدىن، ئۇ ئىقتىسادنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق نورمال ئىستېمال ئېھتىياجنى قاندۇرماستىن، بەلكى ئىستېمالنى كېڭەيتىش ئارقىلىق ئىقتىسادنى داۋاملىق ئاشۇرۇشنى كۆزلەيدۇ.

ئىككىنچىدىن، ئۇ ئىستېمال بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىدۇ. يەنى ئۇ نورمال ئىستېمال ئارقىلىق ئېھتىياجنى قاندۇرۇش بولماستىن، بەلكى كىشىلەرنى ئوشۇقچە ئىستېمالغا يېتەكلەش، قىزىقتۇرۇش ھەتتا قايمۇقتۇرۇش، ئېھتىياجنى غىدىقلاش ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ تېز بولغان ئىستېمال دولقۇنىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئورۇنسىز ئىستېمال ۋە ئىسراپچىلىقنى تۇرمۇشتىكى ھەممىنىڭ يادروسىغا ئايلاندۇرىدۇ. ئىقتىسادنىڭ ئۈزۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئىستېمالىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىمۇ ئۈزۈكسىز ئېشىپ، خورىتىلغان ئېنېرگىيە مىقدارى زورىيىپ، تۇرمۇشتىن چىقىرىلغان ئەخلەتلەر تاغدەك دۆۋىلىنىدۇ. ئېنېرگىيەنىڭ زىيادە خورىتىلىشى جەريانى ئېكولوگىيەلىك مۇھىتقا ئېغىر بۇلغىنىش ئېلىپ كېلىپ، تەبىئەت ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ تەڭپۇڭلۇقى ۋە ئۇنىڭ سىجىللىقىغا غايەت زور بۇزغۇنچىلىق شەكىللەندۈرىدۇ. دېمەك، ئىستېمال مەسلىسى ماھىيەتتە مۇھىت مەسىلىسىنىڭ يادروسى.

«ئىنسانلار مەۋجۇتلۇقىنىڭ ھاياتلىق چەمبىرىكىگە بولغان تەسىرى مۇھىتقا قارىتا بېسىم، شۇنداقلا زېمىننىڭ ھاياتلىقنى قوللاش ئىقتىدارىغا تەھدىت ئېلىپ كېلىدۇ.»[1]

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا شائىر، مۇتەپەككۇرلىرىمىزدىن فارابى، يۈسۈف خاس ھاجىب، ئەھمەد يەسەۋى، نەۋائى، خەراباتى، زەلىلىي قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىنسانىنىڭ نوقۇل ماددىي ئېھتىياجى ۋە ماددىي ئىستېمالغا زىيادە بېرىلىش خاھىشىنى چەكلەش، ماددىي تۇرمۇش بىلەن مەنىۋىيەتنى ماس ۋە تەڭپۇڭ ھالەتتە تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەققىدىكى تەشەببۇسلىرى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. فارابى «پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلىنىڭ ئىدىئال قاراشلىرى» ناملىق ئەسىرى ۋە بىر قىسىم شېئىرلىرىدا ئىنسان ھاياتىنىڭ قىممىتى، شەخسىي مەنپەئەت ۋە نەپسىنى تىزگىنلەش قاتارلىق مەسىلىلەردە ئىلغار ئىدىيەۋى قاراشلارنى ئىپادىلىگەن. يۈسۈف خاس ھاجىب «قۇتادغۇبلىك» داستانىدا تۇرمۇش ئىستېمالىدا قانائەتچانلىق ۋە ئوتتۇرىچە بولۇشنى تەكىتلىگەن. نەۋائى «سەببەئى سەييار» داستانىدا شۆھرەتپەرەس، ھەسەتخور، ئەيش-ئىشرەتكە زىيادە بېرىلگەن چېرىك، مۇستەبىت شاھ بەھرامنىڭ ئوۋ مەيدانىدىكى ھالاكەتلىك تىراگىدىيەسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىنسانىنىڭ شەخسىي ھاۋايى - ھەۋەس، ئورۇنسىز ئىستېمال قوغلىشىشتەك پاسسىپ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى تەنقىدلىگەن بولسا، «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدا ئۆز ئۆمرىدە نۇرغۇن ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، ھەددىدىن زىيادە ماددىي بايلىقلارنى توپلىغان شانۇ-شەۋكەتلىك شاھ ئىسكەندەرنىڭ كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ، ۋاپات بولۇش ئالدىدا قول ئاستىدىكىلەرگە: «مېنى قەبرىستانلىققا ئېلىپ

---

① سىرىداس رافور: «بىزنىڭ باغچىمىز يەر شارى»، جۇڭگو مۇھىت ئىلمى نەشرىياتى 1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 152 - بەت.

ماڭغاندا بىر قولۇمنى تاۋۇتتىن چىقىرىپ قويۇڭلار، ماددىي دۇنيا ھېچنېمىگە قادىر ئەمەس. ئەل ـ جامائەت مەندەك سەلتەنەتلىك شاھنىڭمۇ مۇشۇ پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە قۇرۇق قول كېـ ـتىۋاتقانلىقىمنى كۆرۈپ ئىبرەت ئالسۇن» دەپ ۋەسىيەت قىلغانلىـ ـقىدەك ۋەقە ـ تەپسىلاتلار ئارقىلىق ھاياتلىقنىڭ مەقسىتى نوقۇل ماددىي بايلىق توپلاش ياكى ئىستېمال قىلىشتىلا ئىپادىلەنمەسـ ـتىن، ئىنسانىنىڭ ھەقىقىي قىممىتىنىڭ ئۇنىڭ مەنىۋىيىتىدە ئىـ ـپادىلىنىدىغانلىقىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۇرگەن. يازغۇچى مەمـ ـتىمىن ھوشۇر «ئالتۇن چىشلىق ئىت» ناملىق ھېكايىسىدە زامانىۋى يۇقىرى ئىستېمالىلىق جەمئىيەتتىكى مەنىۋىيىتى چېكىـ ـنىۋاتقان كىشىلەرنىڭ شەخسىي نەپس ـ ئىستىكى ۋە نوقۇل مادىـ ـي ئىستېمال خاھىشىنىڭ بىمەنە تەرەپلىرىنى ئۆتكۇر نەزەر ۋە يۇمۇرىستىك تۇستە تەنقىدلىگەن.

ياۋروپا، ئامېرىكا ئەدەبىياتىنىڭ نوقۇل ئىستېمالچىلىق سەپـ ـسەتىسىگە بولغان تەنقىدىي خاھىشىنى غەربنىڭ بىر قىسىم ئەـ ـسەرلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، فىرانسىيە يازغۇچىسى رابلېس «گىگانت ئادەمنىڭ تەرجىمھالى» ناملىق ئەسىرىدە مۇبا ـلىغىلەشتۇرۇپ ئىپادىلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق زامانىۋى جەمئىيەتـ ـنىڭ ئادەمنى چۆچۈتىدىغان ماددىي ئىستېمالىنى تەسۋىرلىگەن. پادىشاھ كالا گۆشى كونسېرۋاسى ياسىتىش ئۇچۇن بىر قېتىمدىلا 367 مىڭ 14 كالىنى ئۆلتۈرگۈزىدۇ. خانىش بىر قېتىمدا 16 سېنتىنىر يەنى ئىككى تۇڭ ئالتە داس قېزىنى يەۋېتىدۇ. گىگانـ ـت ئادەم كاگاندىيا بوۋاق ۋاقتىدىلا ھەر كۈنى 17 مىڭ 913 تۇياق كا ـلىنىڭ سۈتىنى ئىچىدۇ. بۇ خىل تەسۋىرلەش 16 ـ ئەسىردىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت گۈللىنىش مەزگىلىدە ئاكتىپ رولغا ئىگە بولغان بولسا، تەبىئىي بايلىقلار بارغانسېرى كېمىيىۋاتقان، ئېكو ـ

لوگىيە كىرىزىسى كۆچمىنىڭ بۇگۈنكى نوقۇل ئىستېمالچىلىق مەدەنىيىتى دەۋرىدىمۇ ئۆزىنىڭ تەنقىدي رولىنى جارى قىلدۇرد-
دۇ.

تەبىئەت ئىنسانلارنىڭ قىسقا مۇددەتلىك ماكانى ياكى خالىغان-چە تالان ـ تاراج قىلىش ئوبيېكتى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەبە-دىيلىك ماكانى، تىرىكچىلىك دەسمايىسى. ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدە-نىيىتى ئىنسانلارنىڭ شەخسىي نەپسىنى تىزگىنلەش، ئىسراپچى-لىقتىن يىراق تۇرۇش، كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا كۆيۈنۈش ۋە ئۇلار-نىڭ رىزقى ـ نېسىۋىسىگە خىيانەت قىلماسلىق مەجبۇرىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. بۇ خىل روھ «قۇتادغۇبىلىك»، نەۋا-يى داستانلىرى ۋە باشقا كىلاسسىك ئەسەرلىرىمىزدە تۇرلۇك شە-كىلدە ئىپادىلەنگەن. ئامېرىكا ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى يازغۇچىسى كەرسېن 1953 ـ يىلى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى ئىستېمال قىلىشى چەكلەپ، سىجىل تەرەققىياتلىق ئىستېمالىنى يولغا قويۇشنى تەكىتلەپ: «دۆلەتنىڭ ھەقىقىي بايلىقى زېمىندىكى بايلىقلار ــ تۇپراق، سۇ، ئورمان، كان زاپىسى ۋە ياۋايى ھايۋان، ئۆسۈملۈكلەر-دىن ئىبارەت. ئۇلاردىن ھەم بۇگۈنكى زامان كىشىلىرىنىڭ ئېھتى-ياجى ئۈچۈن، ھەم كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن، تە-بىئىي بايلىقلارغا كاپالەتلىك قىلغان ئاساستا پايدىلىنىش ئومۇ-يۇزلۈك قىممەتكە ئىگە سىجىل نەرەققىيات پىلانىدۇر»[1] دەپ كۆر-سەتكەن.

بۇگۈنكى كۈندە ئىستېمال مەدەنىيىتى تەنقىدچىلىكى ئىنتايىن مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. جۇڭگو ۋە غەرب ئەللىرى مۇتە-پەككۇرلىرى ھەم ئەدىبلىرى جەمئىيەتتە ئىستېمالچىلىق

---

① رېچېل كەرسىن: «ھاياتلىق ماكانى»، بوستۇن، ئىنگلىزچە نەشرى 155 ـ بەت.

راۋاجلانغاندىن كېيىن بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ تۇرلۇك نۇقسان ۋە بىمەنىلىكلىرىنى چوڭقۇر تونۇپ يېتىپ، ئۇنىڭ ئاخىر ئىنسانلار-نى ھالاكەتكە باشلايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقان. ئەپسۇسكى، ھازىرغىچە تەرەققىي قىلمىۋاتقان دۆلەتلەردىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئىستېمالچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ غايەت زور زىيانلىق ئاقىۋىتىنى تېخى تونۇپ يېتەلمەيۋاتىدۇ. ئەنگلىيەلىك ئېكولوگىيە ئەدەبىي تەنقىدچىسى جوناسېن بەيت مۇنداق دېگەن: «مىلادىيەنىڭ 3 - ئېرىسى ئەمدىلا باشلىنىشى بىلەن تەبىئەت كىرىزىسقا لىق تولدى. بۇ خۇددى زور ئاپەت ئۆز بېشىغا يېقىنلاپ كەلگەندىلا ھەممەيلەن دۇئا - تىلاۋەت قىلغانغا ئوخشايدۇ... تەبىئىي مۇھىت تامامەن ئۆزگىرىپ كەتتى. شۇڭا بىز زادى يولنى نەدىن باشلاپ خاتا باس-تۇق، دېگەن ئاشۇ كونا سوئال ئۈستىدە يەنە بىر قېتىم ئويلى-نىشىمىز كېرەك.»①

ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكىگە زىت بولغان نوقۇل ئىنسانىنى ۋە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى مەركەز قىلغان ئەدەبى-ياتنىڭ داۋاملىشىشى ماھىيەتتە ئېكولوگىيەلىك ئاپەتنىڭ ئۇزاق-قىچە داۋاملىشىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەدىبلىرىمىز ۋە ئەدەبىي تەنقىدچىلىرىمىز يېڭىچە خاھىشتىكى ئەسەرلىرى ۋە ماقالە - ئوبزورلىرى ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ بىر تەرەپلىمە ئالڭ - تەپەك-كۇرىنىڭ تەبىئەتكە بولغان زىيانلىق تەسىرى، جىنايى قىلمىشلى-رىنى تەنقىدلەپ، نوقۇل ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت يا-رو قىلىنغان قاتمال ئەدەبىياتنى تەدرىجىي ئاخىرلاشتۇرۇشى زۆ-رۈر. بۇ جەھەتتىن ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنى ماھىيەتتە بىر خىل قاتمال ئالڭ - تەپەككۇرنىڭ تەسىرىدىكى جىنايى جاۋابكارلىق-

---

① جوناسېن بەيت: «زېمىن ناخشىسى»، خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى.

تىن قۇتۇلدۇرۇش خاراكتېرلىك يېڭىچە ئىدىيەۋى پائالىيەت، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئاساسچىلىرىنىڭ بىرى بولغان جوزۇف مىكېئىر: «ئەدەبىيات زادى ئەسلىدىن بىزنى تەبىئەت هاياتىغا تېخىمۇ ياخشى ماسلاشتۇرىدىغان بىر خىل ئىجادىي پائالىيەتمۇ ياكى بىزنى تەبىئەتتىن يىراقلاشتۇرىدىغان هەرىكەتمۇ؟ شەپقەتسىز تەدرىجىي تەرەققىيات ۋە تەبىئىي تاللاش نۇقتىئىنەزىرىنى چىقىش قىلغاندا ئەدەبىيات زادى بىزنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋە ئامانلىقىمىزغا پايدىلىق رول ئويناۋاتامدۇ ياكى ئەكسىچە بىزنىڭ هالاكىتىمىزنى تېزلەشتۈرۈۋاتامدۇ؟»[1] دەپ كۆرسەتكەن. ئەدەبىياتنى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ساغلام تەرەققىياتى ئۈچۈن قىممەت يارىتىسۇن دەيدىكەنمىز، چوقۇم ئىنسانىي خاراكتېر ـ پەزىلىتىمىزنى تەبىئەتكە يېقىنلاشتۇرۇشىمىز، تەبىئىي ئېكولوگىيە كىرىزىسىغا مەسئۇل بولۇشىمىز، ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ ئەسلىدىنلا چوڭقۇر قاتلاملىق مەدەنىيەتتىكى ياتلىشىش، ئىنسان خاراكتېرىدىكى چېكىنىش، ئۇنىڭ تەبىئەتتىن ۋە تەبىئىيلىكتىن يىراقلىشىشتەك يامان سۈپەتلىك ئۆسۈش بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى هەققىدىكى ئىلمىي تونۇشنى مەهكەم تۇرغۇزۇشىمىز زۆرۈر.

7. هازىرقى زامان شەهەر تۇرمۇشىنىڭ ئېكولوگىيەلىك تەنقىد بايانى

شەهەرلىشىش نۆۋەتتىكى ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى بولۇپ قالدى. ئىنسانلار هاياتىنىڭ مۇهىم نۇقتىسى ۋە مەركىزى جىددىي هالدا شەهەرلەرگە يۆتكىلىپ،

---

① جوزۇف مېكىئىر: «مەۋجۇتلۇق كومپىدىيەسى: ئەدەبىياتتىكى ئېكولوگىيە»، ئارىزون ئۇنىۋېرسىتېتى 1997 ـ يىلى ئىنگلىزچە نەشرى 4 ـ بەت.

بۇگۈنكى مەركىزىي شەھەرلەرنىڭ سانى ۋە كۆلىمى ھەرقايسى دۆ-
لەتلەرنىڭ ئەمەلىي رىقابىتىنىڭ بەلگىسىگە ئايلىنىپ، مەلۇم بىر
دۆلەتنىڭ شەھەرلىشىش نىسبىتى مۇشۇ دۆلەتنىڭ زامانىۋىلىشىش
سەۋىيەسىنىڭ ئۆلچىمىگە ئايلاندى.

بۇگۈنكى كۈندە شەھەرلىشىشنىڭ تېز سۈرئەتلىك تەرەققىياتى
يالغۇز مەلۇم بىر دۆلەتنىڭ زامانىۋىلىشىش سەۋىيەسىنى كۆرسە-
تمىدىغان ئۆلچەمگە، دۇنياۋى ئىقتىسادىي بىر گەۋدىلىشىشنىڭ
كۆرۈنەرلىك بەلگىسىگە ئايلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە كىشە-
لەرنىڭ نەزىرىدە زامانىۋى شەھەرلەر بەختلىك تۇرمۇشنىڭ ئاخىر-
قى نىشانلىق ئورنىغا ئايلىنىپ قالماقتا. ئارىستوتېل: «كىشىلەر-
نىڭ سەھرادىن شەھەرگە كىرىشى تېخىمۇ ياخشى ياشاش ئۈچۈن-
دۇر» دەپ كۆرسەتكەندەك، ھەممە كىشى شەھەرگە ۋە شەھەر تۇر-
مۇشىغا ئىنتىلىدۇ. بىزنىڭ ئالىي مەكتەپ پۈتكۈزگەن ئىستۇ-
دېنتلىرىمىزنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك تاللاش ئوبيېكتى ئاساسەن دېگۈ-
دەك شەھەرلەر، يەنە كېلىپ چوڭ شەھەرلەردۇر. بۇ بىزنىڭ شەھەر-
لەر، بولۇپمۇ چوڭ شەھەرلەرنىڭ بىزگە كېرەكلىك بولغان ياخشى
خىزمەت، يۇقىرى ئىش ھەققى ۋە كۆڭۈلدىكىدەك تۇرمۇش شارائى-
تىغا ئېرىشتۈرەلەيدۇ، دەپ قارىغانلىقىمىزدىن كېلىپ چىققان.
ئەمما بىز زامانىۋى شەھەر تۇرمۇش شارائىتىدا يەنە ئەجدادلىرىمىز
ئەلمىساقتىن تارتىپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن قانداق ئەنئەنىۋى
نەرسىلەرنى يوقىتىپ، قانداق ياخشى نەرسىلەردىن ئايرىلىپ قال-
غانلىقىمىزنى ئويلاپ بېقىشىمىز كېرەك. كەڭ دالا، مۇنبەت زېمىن
ئەلمىساقتىن تارتىپ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەبىئىي تۇپرىقى
مۇنبەت ماكانى بولۇپ كەلگەن.

ئامېرىكا ئېكولوگىيە ئالىمى ھولمېس رولستون مۇنداق دې-
گەن: «زور كۆپچىلىك ئامېرىكىلىقلار ئۈچۈن كۆڭۈلدىكىدەك تۇر-

مۇش چوڭ شەھەر تۇرمۇشى بولماستىن، بەلكى يېزا تۇرمۇشىدۇر. بىز يۇرتىمىزنىڭ تاغ ـ دەريالىرى، دېڭىز بوغۇزى ۋە يوللىرىنى قەدىرلەيمىز. بىزنىڭ كۆپچىلىكىمىز ئازراق يېزا پۇرىقى بار تۇر-مۇشقا تەلپۈنىمىز. ناۋادا بىز مۇشۇنداق جايدىن ئايرىلماقچى بول-ساق ئىنتايىن ئازابلىنىمىز. ئەگەر بۇ يەردىن بىر مەزگىل ئايرىد-لىپ يەنە قايتىپ كەلسەك، ئىنتايىن ھاياجانلىنىمىز. تەبىئىيكى بىزنىڭ ئادەم ۋە ئىجتىمائىي رايونغا كۆچلۈك مۇھەببىتىمىز بار. لېكىن بىزنىڭ شەھەرلەرگە بولغان مۇھەببىتىمىز ھەمىشە زېد-مىنغا بولغان مۇھەببىتىمىزگە يەتمەيدۇ.»①

زامانىۋى شەھەرلەر ئىنسانلارنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش شەكلى ۋە ئىرقىي قارىشىنى يوقىتىش بىلەن بىللە يەنە ئۇلارنىڭ سەبىي بالىلىق دەۋرىنى ئاخىرلاشتۇردى، ئېسىل ئەنئەنىلەرنى سۇسلاش-تۇردى. سەھرالار ئىنسانلارنىڭ بالىلىق دەۋرىدىكى تۇرمۇش مۇ-ھىتى بولسا، شەھەرلەر جىددىي رىتىمدىكى زامانىۋى تۇرمۇشنىڭ قاينىاق ماكانىغا ئايلاندى. ئىنسانلار تاريخىدا بۇددا، خرىستىيان، ئىسلام دىنلىرىدا ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەھەر كىشىلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشى، ئىشەنچ ـ ئېتىقادلىرى، ئۇرۇش ـ تو-قۇنۇشلىرى ۋە ئۆي ـ ماكان، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ ھەمە-سى تەڭرى ئىنسانغا ئاتا قىلغان نېمەت ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇ-لۇپ، شەھەر ۋە ئادەملەرنىڭ بالا ـ قازاغا ئۇچراش، ھالاك بولۇشى خەلقنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى، گۈزەللىك قارىشى، ئېتىقادىنىڭ بۇ-زۇلغانلىقىدىن تەڭرىنىڭ جازالىشى ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان.

چەكسىز كەتكەن قاقاسلىق ۋە مۇنبەت دالادىن تەدرىجىي شە-ھەرلەرنى بەرپا قىلىش ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ ئىل-

① رولستون: «پەلسەپە قاقاسلىققا يۈزلەنمەكتە»، جىلىن خەلق نەشرىيا-تى 2000 ـ يىلى نەشرى 440 ـ بەت.

گىرىلەشلەرنىڭ بىرى. بۇ ئەلۋەتتە يىراق قەدىمكى دەۋردە يۈز بەر-گەن ئاللىقاچان ئۇنتۇلغان ئىشتۇر. لېكىن نەچچە مىليون يىل ئىلگىرىكى ئىنسانلار تارىخى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئىنسانلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق مۇددەت غار ـ ئۆڭكۈرلەرگە ماكانلىشىشتىن تەد-رىجىي سۇ ۋە بايلىق قوغلىشىپ تارقاق ھالدا مەھەللە ـ كەنتلەر-گە ماكانلىشىشقا قارىغاندا، ئىنسانلارنىڭ 6 مىڭ يىل ئىلگىرىكى شەھەرلەرگە كىرىشتەك تارىخىي خاراكتېرلىك قەدىمىنى يەنىلا يېڭى باسقۇچ دەپ قاراشقا تېگىشلىك. ئىنسانلارنىڭ سەھرا ھاياتى-دىن تەدرىجىي شەھەرلەرگە كىرىپ، تەبىئىي پاناھگاھلاردىن سۈز-ئىي تۇرالغۇلارنى بىنا قىلىشى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى-نى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە قىلدى. ئىنسانلار مانا شۇنىڭدىن كېيىن نادانلىقتىن مەدەنىيلىككە كىرگەن، بالىلىقتىن بالاغەت دەۋ-رىگە ــ شەھەر ۋە شەھەر مەدەنىيلىكىگە قەدەم قويغان بولۇپ، ئۇ دەۋر بۆلگۈچ پاسىل بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانلار مەدەنىيلىكى تارىخىنىڭ پەردىسىنى ئاچقان.

ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس، «ئىنسانلار ئىجتىمائىي رايو-نى»، «شەھەر ۋە ئىنسانلار ئېكولوگىيەسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى پارك روبېرت مۇنداق دېگەن: «ئىنسانلارنىڭ بارلىق ئۇلۇغ مەدەنىيىتىنىڭ ھەممىسى شەھەرلەردە بارلىققا كەلگەن، بۇ جايدا ئۆسۈپ يېتىلگەن ئىككىنچى ئەۋلاد مۇنەۋۋەر ئىنسانلار شەھەر قۇ-رۇشقا ماھىر مەخلۇقلار بولۇپ، بۇ دەل دۇنيا مەدەنىيلىكىنىڭ تارىخ-ىنىڭ ئەمەلىي ئۆلچىمى. بۇ ئۆلچەم ئىنسانلار تارىخىنىڭ باشقا ئۆلچىمىگە ئوخشىمايدۇ. دۇنيا تارىخى پەقەت ئىنسانلارنىڭ شەھەر ھاياتى دەۋرىنىڭ تارىخىدۇر. دۆلەت، ھۆكۈمەت، دىن، پەن، سەنئەت قاتارلىقلارمۇ ئىنسانلار مەۋجۇتلۇقىنىڭ مۇشۇ ئاساسىي شەكلى

① پارك روبېرت: «شەھەر جەمئىيەتشۇناسلىقى»، خۇاشيا نەشرىياتى 1987 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 3 ـ بەت.

بولغان شەھەرلەردە بارلىققا كەلگەن ۋە يۇكسەلگەن.»[1] شۇڭا شە-
ھەر دېگەنلىك ئاساسەن ئىنسانلارنىڭ يېڭىچە مەدەنىيلىكى، تەرەق-
قىيات دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، شەھەر
تۇرمۇشىغا قارىتا مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىش مەلۇم مەنىدىن پۈتكۈل
ئىنسانلار مەدەنىيلىكى مۇساپىسى ھەققىدە مۇھاكىمە قىلغانلىق
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شەھەرلەر ئادەتتە ئىنسانلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھاياتلىق ماكانى
بولغان يېزا ـ كەنتلەرگە قارشى مەنىدىكى ئۇقۇمدۇر. ئۇنىڭ بار-
لىققا كەلگىنىگە گەرچە نەچچە مىڭ يىللار بولغان بولسىمۇ، لېكىن
ئۇزاقتىن بۇيان ئۇنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى ئاستا بولۇپ، شەھەر
ئاھالىسى باشتىن ـ ئاخىر دېگۈدەك ئىنسانلار ئومۇمىي نوپۇسى-
نىڭ ئاز بىر قىسمىنى ئىگىلەپ كەلگەن. سانائەت ئىنقىلابىدىن
كېيىن زامانىۋىلىشىش قەدىمگە ئەگىشىپ شەھەرلەر دۇنيا مىق-
ياسىدا تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدى. بولۇپمۇ يېقىنقى 100 يىل
مابەينىدە بارغانسېرى كۆپ كىشىلەر تۇرلۇك ئىجتىمائىي سەۋەبلەر
تۈپەيلىدىن يېزا ـ كەنتلەردىن ئايرىلىپ شەھەرلەرگە كىردى.
زامانىۋى شەھەرلەر ئوخشاشلا ئىنسانلارنىڭ يېقىنقى مەزگىللىك
تەرەققىياتى ۋە نۆۋەتتىكى زامانىۋىلىقنىڭ مەھسۇلى بولۇپ قالدى.

شەكسىزكى، ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى
جەريانىدا بالىلىق دەۋرىدىن بالاغەت دەۋرىگە كىرىش مۇساپىسىدە
مەدەنىيلىكنىڭ بىر قىسمىنى يارىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە
ئۇزۇكسىز تۇردە ئۆزلىرىنىڭ ئىدراكىيلىقىنى يېتىشتۇرۇپ چىق-
تى. شەھەرلەر مەدەنىيلىكنىڭ باشلىنىشى بولسا زامانىۋى شە-
ھەرلەر ئىدراكىيلىقى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى.
لېكىن، ھازىرقى شەھەرلەردە زور مىقداردا ماددىي ۋە مەنىۋى بايـ-
لىقلار توپلىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئاشۇ بايلىقلار شەھەر-

لەردىكى يۇقىرى ئىستېمالىلىق مۇھىتتا ياشاۋاتقان ئىدراكىي ئىنـ
سانلار ئۇچۇن يەنە ئويلاپ يېتىش قىيىن بولغان تۇرلۇك ئاپەت ۋە
كىرىزىسلارنىمۇ ئېلىپ كەلدى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدا ئىنسانلار دەسلەپ بىپايان دالادا ئۆزلىرىنىڭ بالىلىق هاياتىنى قانداق ئۆتكۈزگەن؟ بۇگۈنكى كۈندە بىر ئۇنىڭ تەپسىلىي جەريانىنى پەقەتلا يىراق قەدىمكى دەۋر ئەپسانە ـ رىۋايەت، قوشاقلىرىدىن ئىزدىيەلمىسىمىز مۇمكىن. قەدىمكى دەۋر ئەپسانە ـ رىۋايەت ۋە قوشاقلىرى گۆزەكلىك باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە هاياتلىق دۇنياسىغا قارىتا ئېلىپ بارغان ئاددىي ـ ساددا خىيالىي تەسۋىرى بولۇپ، ئاشۇ ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئىنسان تەبىئىتى بىلەن تەبىئەتنىڭ تۇنجى قېتىملىق ئېسىتېتىك مۇناسىۋىتىنى نامايان قىلىپ بەرگەن هەم ئاشۇ ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئارقىلىق ئەخلاق، سەنئەت، پەلسەپە قارىلىقلارنى ئاپىرىدە قىلغان. ئۇلار ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي روھ ئەقىدىسى ۋە تەپەككۇرى يېتىلدۇرۇپ چىققان تۇنجى مەنىۋى مەھسۇلات هېسابلىنىدۇ. يىراق قەدىمكى ئەپسانىلەر هازىرقى زامان ئىنسانلار مەدەنىيلىكىنىڭ بىر پارلاق باشلىنىش مەنبەسى. ئۇنىڭغا ئىنسانلارنىڭ ساغلام ۋە ساددا روهىي دۇنياسى، پاك ئەقىدىسى، زېھىنى ۋە ئۇنىڭ قويۇندىكى بارلىق شەيئىلەرنى مۇقەددەس بىلىش روهىي ئەقىدىسى مۇجەسسەملەنگەن. لېكىن بۇگۈنكى كۈندە زامانىۋى شەهەرلەردە بۇلارنىڭ ئىز ـ دېرىكىنى تېپىش خېلى قىيىن.

شەهەرلىشىش ۋە ئۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان ئېكولوگىيەلىك ئىجتىمائىي مەسىلە هەم كىرىزىسلار ئىنسانلار تارىخىدا ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن بىنورمال هادىسىدۇر. ئۇيغۇر كىلاسسىك پەيلاسوپى فارابى ئۆزىنىڭ «پەزىلەتلىك شەهەر ئەهلىنىڭ قاراشلىرى» ناملىق ئەسىرىدە جاهالەتلىك شەهەرلەرنىڭ بەلگە ـ ئالامەتـ

لىرنى مۇنداق ئالتە جەھەتتىن كۆرسەتكەن: «بىرىنچىسى، زۆرۈ-
رىيەتلىك شەھەرلەر، ئۇلارنىڭ ئاھالىسى زۆرۈر بولغان ماددىي
نەرسىلەرنى ئارزۇ قىلىش بىلەنلا چەكلەنگەن. ئىككىنچىسى، ساخ-
تىپەز شەھەرلەر، ئۇلارنىڭ ئاھالىسى بايلىققا ئېرىشىش ئارزۇسى-
دىلا ئۆزئارا ھەمكارلىشىدۇ، بۇ يولدا ھەرقانداق ۋاستىنى ئىشقا
سالىدۇ. ئۇچىنچىسى، چۈشكۈنلەشكەن بەختسىز شەھەرلەر، ئۇلار-
نىڭ ئاھالىسى كەيپ ـ ساپالىق تۇرمۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ. تۆتىن-
چىسى، شۆھرەتپەرەست شەھەرلەر، ئۇنىڭ ئاھالىلىرى ساختا
ھۆرمەت، ساختا قەدىر ـ قىممەتكە بېرىلىپ، ماختىنىش، خۇشا-
مەت، داغدۇغا، مەدھىيە قاتارلىقلارغا بېرىلىدۇ. بەشىنچىسى، ھو-
قۇقپەرەس شەھەرلەر، ئۇلارنىڭ ئاھالىسى باشقىلارنىڭ ئۆزلىرىگە
بويسۇنۇشىنى، ئۆزلىرىنىڭ بولسا ھېچكىمگە بويسۇنماسلىقىنى
ئارزۇ قىلىدۇ. ئالتىنچىسى، شەھۋانىي شەھەرلەر، بۇنداق شەھەر
ئاھالىسى ھەرقانداق ئىشنى خالىغانچە قىلىۋېرىشنى، ھېچكىمنىڭ
ئۆز خاھىشىغا توسقۇنلۇق قىلماسلىقنى ئارزۇ قىلىدۇ.»①

زامانىۋى شەھەرلەر ئىنساندىكى بىر تەرەپلىمە ئىدراكىيلىق،
مەنپەئەتپەرەسلىك ۋە ماددىۋىزملىق خاھىشىنىڭ شىددەت بىلەن
ئۆرلىشى نەتىجىسىدە ئىنسانلارنى ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىيلىك يىل-
تىزى ۋە تەبىئەتتىن پاناھلىنىش ھالىتىدىن ئايرىدى. شەھەرلە-
شىش نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى ئەڭ ئېسىل ۋە يېڭى شەيئى بولغان
بولسا، ئەمدىلىكتە بىر قاتار ئىجتىمائىي مەسىلىلەر جۇغلانغان
مۇرەككەپ ماكانغا ئايلاندى. شەھەرلەرنىڭ ئېكولوگىيە سىستېمە-
سى ئىنسانلارنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيان تەدرىجىي شەكىللەندۈر-
گەن ئۆز ـ ئۆزىنى كۆندۈرۈش تىپىدىكى سۇنئىي سىستېما بو-

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمە-
سى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىلى نەشرى 194 ~ 195 ـ بەتلەر.

لۇپ، ئۇنىڭ تايىنىشچانلىقى كۆچلۈك، مۇستەقىللىقى ئاجىز، ئا-
سانلا ئېكولوگىيەلىك ئاپەت يۈز بېرىدۇ(مەسىلەن، تەكلىماكان بو-
يىدىكى كىروران، پىشامشان، شەھىرى كىتىك، نىيە قاتارلىق
نۇرغۇن قەدىمىي شەھەرلەرنىڭ خارابلىشىشى بۇ نۇقتىنى چۈشەن-
دۈرۈپ بېرىدۇ). شۇڭا ئۇنى ئالاھىدە قوغداشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇ-
نىڭ ئۇستىگە، شەھەرلەر ئېلىپ كەلگەن كىرىزىس ۋە ئاپەتلەر كۆ-
پىنچە زەنجىرسىمان ئاقىۋەت پەيدا قىلىپ، مۇشۇ شەھەرنىڭ ئۆزى-
نى ۋەيران قىلىش بىلەن بىللە يەنە يېڭا - قىشلاقلار پۈتكۈل دۆلەت
ھەتتا يەر شارىنىڭ تەقدىرى ۋە ئىنسانلارنىڭ ھايات - ماماتىغا
كىرىزىس ئېلىپ كېلىدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆتمۈشىنى، ئەركىن
تۇرمۇشىنى ئەسلىگىنىمىزدە ھەسرەت ئىچىدە شۇنى كۆرەلەيمىز-
كى، ھازىرقى پولات چۈۋىق ۋە سېمونتلار بىلەن قۇرۇلغان شەھەر-
لەر قاتار - قاتار كۆككە تاقاشقان سۈنئىي تاغلار — بىنالار،
زاۋۇتلار ھەمدە ئۇلاردىن ئېقىپ چىققان بۇلغانغان سۇ ۋە ئىس -
تۈتەكلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن. شەھەر تۇرمۇشى ۋە سانائەت تەرەق-
قىياتىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن بىز يەر ئاستى قاتلىمى-
دىكى كۆمۈر، سۇ، نېفىت، تەبىئىي گاز قاتارلىقلارنى قېزىپ تۇ-
گىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەر خىل ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى
بۇزىدىغان، ھاياتلىققا زىيان ۋە تەھدىت سالىدىغان كېرەكسىز گاز،
بۇلغىما ماددىلارنى قويۇپ بېرىمىز. بىز بۇ خىل ئەھۋاللارنىڭ
ئۇزاق داۋاملاشسا بولمايدىغانلىقىنى بىلسەكمۇ، لېكىن يەنىلا زاما-
نىۋى شەھەر تۇرمۇشى ۋە ئۇنىڭ قولايلىقىدىن مېھرىمىزنى ئۈزەل-
مەي تەبىئىي مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق قىلىش نىيىتىمىزدىن يانما-
دۇق، ھەربىرىمىز قەدىمىمىزنى توختاتمىدۇق. بىر تال - بىر تالدىن
تىزىلغان پولات چۈۋىق ۋە خىش - سېمونتلاردىن پۈتكەن بىنالار-
نىڭ پەيدا بولۇشى، ھەممە جايىنىڭ ئېگىز ئىمارەتلەر بىلەن قاپلا-

نىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۇجەمئىيەتتىكى ئۆي ـ ماكانسىز، نامرات ئاھالىلەرمۇ مۇشۇ جايدا تىرىكچىلىك ئۈچۈن جان تالىشىدۇ. ئۆي ـ مۇلۈك سودىگەرلىرى بېيىپ ھاياتنىڭ پەيزىنى سۈرسە، يەر ـ زېمىنىدىن ئايرىلغان دېھقانلار ۋە بىر قىسىم شەھەر ئاھالىلىرى تېزلا تېخىمۇ بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالمدۇ. بۇ يەردىكى ھەددىدىن ئاشقان مەنپەئەتپەرەسلىك شەھەرلەردىكى تۈرلۈك يامان سۈپەتلىك ئېشىش (مودا قوغلىشىش، ئىقتىسادتا بەسلىشىش، تەبىئىيلىكتىن يىراقلىشىش قاتارلىقلار)نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

شەھەرلەردىكى ئەنئەنىدىن ئايرىلغان مەدەنىيلىك تۈپ ماھىيەت جەھەتتىن غەيرىي ئىدراكىي ھادىسىدۇر. ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا بىز نى ئەسلىي مەنبەيىمىز بولغان زېمىن ئانىدىن ئايرىۋېتىپ، ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئانا سۈتى بىلەن سىڭگەن ۋە ئانا تەبىئەت ئاتا قىلغان ھەم يېتىلدۈرگەن، جاپا ـ مۇشەققەتنى يېڭىش، ئۆزئارا كۆيۈمچانلىق ۋە مېھىر ـ مۇھەببەت، كوللېكتىپچانلىق قوشۇنىدارچىلىق، مەردلىك، كەڭ قورساقلىقنى سۈسلاشتۇرىدۇ. جەمئىيەت بىلەن روھتىن ئاپىرىدە قىلىنغان قوش قاتلام مەنىدىكى تەبىئەت ئانىدىن ئايرىلىش ئىنسانلارنىڭ مەڭگۈلۈك يوقىتىشى بولۇپ، ئۇنىڭ بۈگۈنكى زامان ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە قىممەت قارىشىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى زور. زامانىۋى شەھەرلەردىكى ئىنسانلار ئالەمشۇمۇل تەرەققىيات ۋە ھۇزۇر ـ ھالاۋەتكە بېرىلىپ، مەنىۋى قىممەت چۈشەنچىسى غۇۋا بولغان زامانىۋىلىققا مەست بولۇشۇپ، ماددىي پاراۋانلىق ئىچىدە يېڭى ئەپسانىلەرنى يېتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەبىئەتنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئۆزىگە قارىتا پاناھلىقىنى بۇزۇپ تاشلايدۇ. ئۇزۇلمەي ئۆتۈشۈپ تۇرغان ماشىنا ئېقىنى، قاتار ئىمارەتلەر، دەرىجىدىن تاشقىرى ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلۇق چوڭ بازارلار يۇقىرى پەن ـ تېخنىكىلىق شەھەرلەرنىڭ

ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلسا، ئۇ يەردىكى گۈزەل ۋە رەڭگا رەڭ كۆ-
رۈنۈشلەر، نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرى شەھەرلەرنىڭ جەلپ قىلىش
كۈچى ۋە مەپتۇنكارلىقىنى نامايان قىلىدۇ. ئەمما بۇ يەردە يەنە بىر
خىل ئومۇملاشقان جىددىيلىك، هارغىنلىق، غەم - قايغۇ، ئەندە-
شە، يالغۇزلۇق، روهىي بېسىم، ئۇيقۇسىزلىق، زىيادە ئىشلەپ تېز
قېرىپ ئۆلۈش قاتارلىق غەيرىي نورمال هالەتلەرنىڭ هەممىسى
شەھەر هاياتىنىڭ ئاجىزلىقى ۋە مۇشكۈلاتىنىمۇ ئاشكارىلايدۇ.

ئىنسان ماددىي تۇرمۇشنىڭ هەلەكچىلىكىدە ئۆزىنىڭ ئەسلە-
دىن بار بولغان مەنىۋى پاناهلىنىش ئوبيېكتىدىن ئايرىلىپ، ئۆ-
زىدىكى ئىچكى مەنىۋى بوشلۇقنى ئاشكارىلاش ئالدىدا كۆپىنچە
تاشقى گۈزەللىك، چىراي ۋە تىل ئىپادىسىدىكى ئۇستۇنلۇك ئار-
قىلىق ئۆزىنىڭ مەنىۋى ئاجىزلىقىنى يېپىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ
ئىنساندىكى بىر خىل غەيرى هېسسىياتتۇر. بۇ خىل هېس - تۇيۇ-
غۇنى 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدا ئامېرىكا پسىخولوگى ماسلوف سۈن-
ئىي هالدىكى «بىخەتەرلىك ئېهتىياجى» دەپ ئاتىغاندى. بۇ ماهى-
يەتتە مەنىۋى ئېهتىياجغا قارىتىلغان.

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن باشلاپ شەهەر -
بازارلاردا تېلېۋىزورنىڭ ئومۇملىشىشى 80 - يىللارنىڭ ئاخىرى
ۋە 90 - يىللاردىكى كۆپ ۋاستىلىك سىنئالغۇلارنىڭ تەرەققىياتى
ۋە چەتتىن كىرگەن كىنو، تېلېۋىيە فىلىملىرى، MTV، CD،
ئىنتېرنېت توري قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىدە ئاممىۋى مەدەنىيەت
ئۇيغۇر شەهەر - بازار ئاهالىلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئىستېمالىنىڭ
مۇهىم بىر تەركىبىگە ئايلاندى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا
كىنو، تېلېۋىزىيە فىلىملىرىدە ئەر - ئاياللارنىڭ ئۆزئارا قۇچاق-
لىشىپ كۆرۈشۈش هادىسىسى ئۇيغۇر ئاهالىلىرىگە خېلىلا غەلىتە،
ئەدەپسىز ئىشتەك كۆرۈنگەن بولسا؛ 90 - يىللاردا ئەر - ئاياللار-

نىڭ يالىڭاچ گەۋدىلىرى ھەتتا خېلى ئىنچىكە پائالىيەتلىرىمۇ ئاز-چە بىر ئىش ھېسابلانمايدىغان ھەتتا ئاممىۋى سورۇنلاردا ئاشكارا قويۇلىدىغان بولدى. بۇ ھال دەسلەپتە شەھەر - بازار ئاھالىلىرىدە نىڭ تۇيغۇسىنى غىدىقلىغان بولسا، بۇگۈنكى كۈندە ئادەتتىكى ئىشتەك بىلىنمەيدىغان بولدى. ئىلگىرى ناخشىچىلار سەھنىگە رەسمىي مىللىيچە كىيىم بىلەن چىققان بولسا، ھازىر ئۇنىڭ ئەكسىچە رەڭگا رەڭ چىراغلار ئاستىدا ھەررەڭ - سەررەڭ ۋە يېرىم يالىڭاچ بەدەنلىرى بىلەن چىقىش كۆرۈرمەنلەرگە ئەجەبلىنەرلىك ۋە يات ئىش ھېسابلانمايدىغان بولۇپ قالدى. كىنو، تېلېۋىزورلاردا قاتىل-لىق، بۇلاڭچىلىق، تېررورلۇقتا دائىر كۆرۈنۈشلەرمۇ دائىم چېلە-قىپ تۇرىدىغان بولدى. بۇ ھال بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ قىزىقى-شىغا ئېرىشتى. ھەتتا بەزىلەر بۇ خىل ئەخلاقسىز، شەرم - ھايا-سىز قانۇنسىز كۆرۈنۈشلەردىن سەلبىي تەسىر ئالماي قالمىدى. جەمئىيەتتە ئومۇملاشقان بۇنداق ئاممىباب، چاكىنا مەدەنىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكى ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتكە زىت بولۇشتىن ئىبا-رەت. جەۋھىرىي مەدەنىيەت تارىخنىڭ سىناقلىرىدىن ئۆتكەن، كوللېكتىۋىزملىق روھقا ئىگە، ئىنسانىيەتنىڭ تەقدىرىگە ئەھمى-يەت بېرىدىغان، ھاياتنىڭ قىممىتى ھەققىدە ئىزدىنىدىغان ئىلغار مەدەنىيەت بولسا، يۇقىرىدا توختالغان ئاممىباب مەدەنىيەت مەزمۇ-نى چوڭقۇر بولمىغان، پۇچەك، كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئەمەس، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ جىسمانىي سەزگۈسىنى غىدىقلايدىغان، ئىستەك - ھەۋەسلىرىنى ئۇرغۇتىدىغان، ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرى-دىغان ئاددىي ئىستېمال مەدەنىيىتىدۇر.

ھازىرقى زامانىۋى شەھەرلەر تەبىئەتتىن، ئەنئەنىۋى روھتىن قانچىلىك يىراقلىقتا؟ ئىنسانلار ھەر ۋاقىت تەبىئەت قوينىدا پا-ناھلىنىدۇ. ئېلىش تەلىپى مەڭگۈ تۈگىمەيدىغان ئىنسان بىلەن ته-

بىئەتنىڭ زىددىيەتلىك تەرىپى يالغۇز ھاياتلىق ماكانى بىلەنلا چەكـ
لەنمەيدۇ. مۇقەددەس تەبىئەت ــ ئاسمان بىلەن سېھىرلىك تۇپراق
ئىنسانلارنى ماددىي نېمەتلەر بىلەن تەمىنلەپ، ئۇلارنى ساغلام پەر-
ۋىش قىلسا، دەريا ـ ئېقىن، قار ـ يامغۇر، قىروۋ ـ شەبنەملەر
ئىنسان ۋە بارلىق جانلىقلارنى ياشارتىدۇ. دېمەك، تەبىئەت ئىن-
سانلارنىڭ مەڭگۈ ئىچىپ قانمايدىغان ھاياتلىق بۇلىقى، تىرىكچى-
لىكنىڭ ئەبەدىي ماكانى. لېكىن ھازىرقى زامانۋىلىق ئىچىدىكى
ئىنسانلار ماددىي مەنپەئەت ھەلەكچىلىكىدە ئۆزلىرى ئىچىۋاتقان
بۇلاقلىرىغا قانداق ئىنكاس قايتۇرۇۋاتىدۇ؟

زامانۋى شەھەرلەردە تۇرمۇش رىتىمىنىڭ زىيادە تېزلىكى ۋە
رىقابەت ئېھتىياجى سەۋەبلىك ئىدراكىيلىق ئالاھىدە تەكىتلىنىپ
ھېسسىيلىققا سەل قارالغاچقا، ئۇنىڭدىكى ھەددىدىن ئاشقان رىقابەت
روھى باي ـ كەمبەغەللىك پەرقىنى ئاشۇرۇپ ئىجتىمائىي ئادالەتنى
نىسپىي ئاجىزلاشتۇرىدۇ. زامانىۋى شەھەرلەر تۇرالغۇ ئۆي، قاتـ
ناش، مائارىپ، داۋالىنىش، ئىشقا ئورۇنلىشىش، مال باھاسىنىڭ
مۇقىمسىزلىقى، ئامانلىق، مۇھىت بۇلغىنىش قاتارلىق تۇرلۇك ـ
تۇمەن ئىجتىمائىي مەسىلە ـ كىرىزىسلارغا تولدى. ئەگەر ئېغىر
بولغىنى، چوڭ شەھەرلەردىكى نۇرغۇن ئىجتىمائىي كېسەللىكلەر
ئىچىدە ئىجتىمائىي كىرىمنىڭ تەڭپۇڭسىزلىشىشى، نەپسانىيەتـ
چىلىك، باي ـ كەمبەغەللىك پەرقىنىڭ كۈچىيىشى كەلگۈسى
جەمئىيەتنى ئېغىر ئاپەتكە ئىتتىرىدۇ. تۆۋەندە بىز ئۇزۇنكىسىز با-
ھاسى ئېشىۋاتقان بىنا ئۆي دولقۇنى، جىددىي ئۆرلەۋاتقان ئۆي ـ
مۇلۇك باھاسىنى چەكلەپ، ھازىرقى زامانىۋى شەھەرلەرنىڭ
ئىجتىمائىي ئېكولوگىيەسى ھەققىدە مۇھاكىمە قىلىپ باقايلى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىقتىسادنىڭ تەدرىجىي ئېشىشىغا
ئەگىشىپ شەھەرلەردە تۇرالغۇ ئۆيلەر شەخسىي مۇلۇكچىلىككە

قاراپ يۈزلەندى. چەت ئەل مەبلىغىنىڭ كىرىشى ۋە شەھەرلەشتۈ-
رۈش قاتارلىق ئاممىلالارنىڭ تەسىرىدە جۇڭگو ئۆي - مۇلۈك قۇرۇ-
لۇشى قىزىق نۇقتىغا ئايلىنىپ قالدى. ھازىر بېيجىڭ، شاڭخەي
قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردىلا ئەمەس، ئۇرۇمچىدەك ئۆلكە مەركىزى
ۋە ئوتتۇرا شەھەرلەردىمۇ ئاسمان - پەلەك بىنالار بىر - بىرى بە-
لەن بەسلەشكىلى تۇردى. ئەمما بۇ ھال يېقىن ئەتراپتىكى ئاھالە-
لەرنىڭ كۈن نۇرى كۆرەلمەسلىكىگە سەۋەبچى بولۇپ قالغان. شە-
ھەر ئاھالىسىگە نىسبەتەن كۈن نۇرى، ساپ ۋە سالقىن ھاۋاسىز
ھايات ئۇلارنىڭ جىسمانىي ھەم روھىيىتىگە مۆلچەرلىگۈسىز مەز-
پىي تەسىر ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بىنا رايونىدىكى ئاھا-
لىلەرنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ نۇرغۇن نورمالسىزلىقلارنى كەلتۈرىدۇ.
بالىلارنىڭ توپلىشىپ ئازادە ۋە بىخەتەر ئويناشى، ئائىلە باشلى-
لىرىنىڭ بازارلاردىن نەرسە - كېرەك سېتىۋېلىشى، قېرى - چۈ-
رىلەرنىڭ نورمال تۇرمۇشى (بىنالاردىن بىمالال چىقىپ - چۈشۈ-
شى) قىيىنلىشىدۇ. ئومۇمەن، نۆۋەتتىكى نوپۇس بىلەن زېمىن بايـ-
لىقى ئوتتۇرىسىدىكى تەتۇر تاناسىپلىق مۇناسىۋەتنى ھەل قىلىش
ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان ئىمارەتلەرنىڭ يۇقىرى قەۋەتلىشىشى
ئادەم بىلەن ئادەم، ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت-
نى يىراقلاشتۇرىدۇ. بۇ، تەبىئەت قانۇنىيىتىگە، ئادەمگەرچىلىككە
خىلاپ قىلمىش بولۇپ، ئۇ، ئىنسانلار مەنىۋىيىتىنى بەلگىلىك دە-
رىجىدە چۈشەپلا قالماستىن، بەلكى بەختسىزلىككە ئىتتىرىدۇ.

ھازىرقى شەھەرلەرنىڭ فۇنكسىيەسى ئۆزگىرىپ، يۇقىرى
ئىستېمال ۋە پۇلپەرزلىكتە ئەۋجىگە يەتتى. ھازىرقى چوڭ شەھە-
لەر مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا يول تېپىپ زەپەر قۇچقۇچىلارنىڭ
جەننىتى، مەغلۇپ بولغۇچىلارنىڭ دوزىخىغا ئايلىنىپ قالدى. ئىق-
تىساد ئۇقۇمىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى بايلارنىڭ تېخىمۇ كۆپ پۇلغا

ئېرىشىشى، تېخىمۇ باي بولۇشىدىن دېرەك بېرىدۇ. «ھەقمقي شە-
ھەر جەننەت بىلەن دوزاخنىڭ بىر-بىرىگە كىشىدۇر. ئۇ زەپەر قۇچۇپ نام
قازانغۇچىلارنىڭ پائالىيەت سەھنىسى، شۇنداقلا يەنە چىرىكلىشىپ
نامى بۇلغانغانلارنىڭ قەبرىستانلىقى»[1]غا ئايلىنىشى مۇمكىن. شە-
ھەرلەر شۇنداق جايكى، ئۇ يەردە پۇل ۋە نوپۇز بار بولسىلا ھەرقانچە
ئاچ كۆز ئادەم بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئارزۇ - ھەۋىسى قاندۇرۇشقا ئېرى-
شەلەيدۇ. ئادەملەر ئۆزىنىڭ بۇ خىل ھايۋايى - ھەۋەس، ئىستەكسىنى
قاندۇرۇش ئۈچۈن بەزىدە ۋاڭ - چۈڭ ۋە جېدەل - ماجىرا تېرىپلا
قالماستىن، بەلكى يەنە ئاتموسفېرانى بۇلغاش، دەريا - ئېقىنلارنى
بۇلغاش، مەنپەئەتپەرەسلىك ۋە ھايانكەشلىككە بېرىلىش، چىرىك-
لىشىش، ساختىلىق، قويىمچىلىق قاتارلىق ئىللەتلەرگە پېتىپ
قالمىدۇ. بىز دائىم ئاغزىمىزدىن چۈشۈرمەيدىغان ئىقتىسادىي ئۇنۇم
ۋە نوقۇل بازار ئۈقۇمىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئىستېمال نىقابە-
دىكى مادىدي تەرەققىيات پەلسەپىسى يوللۇقتەك قىلسىمۇ، لېكىن
بۇخىل مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، جەمئىيەتنىڭ ئۇنە-
ۋېرسال تەرەققىياتى ۋە ساغلام راۋاجلىنىشىنى چىقىش قىلغاندا ئۇ
كىرىزىسنىڭ مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

زامانىۋى شەھەرلەر تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىش ھالىتىدە تۇر-
غاچقا، بۇ يەردە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت سۈسلىشىش بىلەن بىللە،
كىشىلەرنىڭ ئىلگىرىكى مەرد، باتۇر خاراكتېرى سۈسلىشىپ با-
ردۇ. رىقابەتلىك تۇرمۇش رېتىمىنىڭ تېز بولۇشى سەۋەبلىك كە-
شىلەردىكى تۇغقانچىلىق مېھرى ۋە ئۆزئارا ھېسداشلىق ئاجىزلە-
شىدۇ. ئائىلە ئىقتىسادىي يۈكى، يۇقىرى مادىدي ئىستېمال ۋە مودا
قوغلىشىش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، كىشىلەر ئارىسىدىكى

---

① شائىخەي فۇكا ئىقتىساد تەتقىقات ئورنى «ئىقتىسادىي ئالدىنقى شەرتنى
تۇغىتىش»، شۆلىن نەشرىياتى 2005 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 176 - بەت.

ئۆزئارا يېقىنچىلىق ۋە دوستانىلىك تۇيغۇسى ئاجىزلىشىپ باردۇ. چۈنكى چوڭ شەھەرلەر يۇقىرى ئۈنۈمنى ئەڭ چوڭ كۆرسەتكۈچ، رد- قابەتنى ئاساسىي ۋاستە قىلىپ كۆپىنچە ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈنلا ئىزدىنىشنى مەقسەت قىلغان بولغاچقا، بۇ خىل مۇھىتتا ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە بارغانسېرى قولايلاشسىمۇ، لېكىن قەلب- لەرنىڭ ئۆزئارا تۇتىشىشى ۋە مۇھەببەت تۇيغۇسى جىددىي رېتىم ئىچىدە بارغانسېرى سۇسلىشىدۇ. كىشىلەر ئارىسىدىكى بېرىش - كېلىش بارغانسېرى كېڭەيسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەقىقىي دوستلۇق ۋە مېھىر - مۇھەببەت بارغانسېرى سۇسلىشىدۇ.

نوقۇل ماددىي پاراۋانلىق مەنىۋى بايلىقنىڭ ئورنىنى باسالمىسى ناتايىن. شەھەر تۇرمۇشى يۇقىرى كىرىم، يۇقىرى ئىستېمال، يۇ- قىرى ئورۇن، يۇقىرى تېخنىكا، يۇقىرى ئۈنۈم، يۇقىرى زىچلىق قاتارلىق بىرقانچە خىل يۇقىرى ھالەت ئارقىلىق ئادەملەرنىڭ ئار- زۇ - ئىستىكىنى غىدىقلايدۇ، ئادەمنىڭ ئىقتىدارىنى سوراق قىلى- دۇ. شۇنداقلا ئادەمنىڭ ئۆز - ئۆزىگە بولغان مەنىۋى ئىشەنچىسىگە تەھدىت سالىدۇ. غايە بىلەن رېئاللىق، ئىستەك - خاھىش بىلەن قابىلىيەتنىڭ پەسىيىش پەرقى ئىچىدە ئادەم ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا كەينىگە چېكىنىدۇ. بارغانسېرى ئۆزىنى تۆۋەن كۆرۈش تۇيۇ- غۇسى شەخسنىڭ قايتا قەددىنى رۇسلىشىغا ئىمكان بەرمەيدۇ. رىقا- بەت ئېڭىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ ئادەملەردىكى نوقۇل ئىق- تىسادىي پايدا - زىيان، ھېسسىيات ئېڭى بارغانسېرى ئېشىپ بارغا- نلىقتىن، ئۇلار ئۆچۈن زۆرۈر بولغان مۇھەببەت، دوستلۇق خاھىشى ۋە باشقىلارنى سۆيۈش ئىقتىدارى نىسپىي ئاجىزلىشىدۇ. شەھەر- لەردە ئادەملەرنىڭ كۆپىنچىسى باشقىلار تەرىپىدىن سۆيۈلۈشنى ئارزۇ قىلىدۇ، ئەمما ئۇلاردا ئىقتىسادىي رىقابەت ۋە بېسىم سەۋەب- لىك ھەقىقىي سۆيۈش ئىقتىدارى كەمچىل بولغاچقا، سۆيۈش - سۆ-

يۇلۇش بەزىدە ھەقمقمي ئەمەلگە ئاشمايدۇ. شەھەر تۇرمۇشمدا كۆپ خمل كۆڭۈل ئېچمش، ئىچ پۇشۇقمنى چىقىرىش تېخنىكا مۇلازىمىتى ئارقىلىق قولايلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئىنسانلار زىيادە زىچ توپلاشقانلىقتىن، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى سەمىمىيلىك، دوستانە ئالاقە بەزىدە ئۆز زۆرۇرىيىتىنى يوقىتىپ قويىدۇ. رىقابەتنىڭ كۇنسېرى كۇچىيىشىگە ئەگىشىپ كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەت توقۇنۇشمۇ كۇنسېرى ئۆتكۇرلىشىپ، كىشىلەر ئارىسىدىكى ئۆزئارا غەمخورلۇق، ھېسداشلىق ھەمدە شەخسىيەتسىز ھەمكارلىق، ئۆزئارا ھەمدەملىك ۋە دىلكەشلىك مۇناسىۋىتى بارغانسېرى ساغلام گۇللىنىشكە ئامالسىز قالمدۇ.

مەنىۋىيەت ــ ھاياتلىقنىڭ جان تومۇرى. ئاق كۆڭۈل، مەردانە ۋە سەمىمي پىسخىكىلىق ئېھتىياج بولسا كىشىلەر ئارىسىدىكى دىلخەستەلىك ۋە ئاداۋەت تۇگۇنلىرىنى يېشىدۇ. چىنلىق، گۇزەللىك ۋە ياخشىلىققا ئىنتىلىش ئىنسانىنىڭ ماھىيىتى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۆز ـ ئۆزىگە قايتىشى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئاشۇ شەخسنىڭ ئۆز ـ ئۆزىگە يېقىنلاشقانلىقى، شۇنداقلا ئۇنىڭ مۇستەھكەم بىخەتەرلىك تۇيغۇسى ۋە مېھرىبانلىققا قايتىش تۇيغۇسىنىڭ ئىپادىسىدۇر. لېكىن، جەمئىيەتتىكى تۇرلۇك دەرىجە تۆۋەنلىرى، توختام ماددىلىرىنىڭ چەكلىمىسى ئاستىدا نام ـ ئابرۇي، مەنپەئەت، ھوقۇق ـ ئىمتىيازلارنىڭ ئېزىقتۇرۇشى، شۇنداقلا زىيادە زېھرەكلىك، قاقباشلىق، پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىش كەيپىياتىنىڭ قىستىشى ئاستىدا كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئاڭلىق ياكى ئىستىخىيەلىك ھالدا ئۆزلىرىگە بىر يۇرۇش ياكى كۆپ خىل كىشىلىك قەدىر ـ قىممەت نىقابلىرىنى تارتىۋېلىشىدۇ.

شەھەرلەردە ئادەملەردىكى ئۆزلۇك ئېڭى ۋە ھەممىدە ئۆزىنى مەركەز قىلىش خاھىشىنىڭ كۇچىيىشىگە ئەگىشىپ ئۇلاردىكى

ئەسلىدە خىرە مەۋجۇت بولغان ھەۋەس ۋە تەشنالىق ئۇرغۇپ تاشىدۇ. كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى سەل قارىلىش، نوقۇل ئىمتىيازنىڭ بېسىمىغا ئۇچراش ياكى كەمسىتىلىش ھالەتلىرى، ئادەملەر ئارىسىدىكى ئىشەنچ، ئەقىدە كىرىزىسى، بازار ئىگىلىكى جەريانىدا ھەر ۋاقىت ئۇچراپ تۇرىدىغان تۇرلۇك قاپقان ـ تۇزاقلار ئۇلاردا بىر تەرەپتىن مۇشۇ خىل جىددىيلىك ئىچىدە باشقىلارنىڭ سىقىپ چىقىرىش، يەنە بىر تەرەپتىن يەككە ـ تەنھا ۋە جەمجىتلىق ئىچىدە ياشاشقا ئىنتىلىدىغان خاراكتېرنى يېتىلدۈرۈشى مۇمكىن. شەھەر تۇرمۇشىدا كىشىلەردىكى ماددىي تۇرمۇش ھەلەكچىلىكى ئىچىدە بېسىلىپ قالغان پىسخىكىلىق ئېھتىياج كۆپىنچە تۇر-مۇشنىڭ جىددىيلىكى سەۋەبلىك رېئاللىقتىن مەنۇى تايانچ تاپالمايدۇ، نەتىجىدە، كىشىلەر تور دۇنياسىغا يۈزلىنىپ ۋاقىتنى ئۆتكۈزىدۇ. بۇ ھال ياش ـ ئۆسمۈرلەردە تېخىمۇ گەۋدىلىك بولماقتا. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار تېخىمۇ بىچارە ياشاپ، نۇرغۇن تەبىئىي نەرسىلەردىن مەھرۇم قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئادەملەرنىڭ ئىستەك ـ خاھىشىمۇ تەبىئىي بوشلۇق ۋە كەڭ ماكاندىن ئايرىلىپ قۇرۇق نەرسىلەر يېكى رەڭگارەڭ مودا قوغلىشىدىغان ماددىي ئىستېمال، ئىستەك ـ ھەۋەس بويىچە ياشايدىغان ساختا بوشلۇققا تايىنىدۇ. ئۇلار ئاخىر مۇشۇ قۇرۇق نەرسىلەرگە باغلىنىپ ئىز ـ نىشانسىز قالىدۇ. نېمە ئۈچۈن چوڭ شەھەرلەردە ياش ـ ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا چۈشكۈنلىشىپ ئۆمىدسىزلىنىدىغان، ئۆز ـ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدىغانلار كۆپ بولىدۇ؟ چۈنكى ئۇلاردىكى ساغلام ھايات ئېڭى ۋە توغرا قىممەت قارىشى ماددىي پاراۋانلىقنىڭ چەكلىشى بىلەن نورمال يېتىلمىگەن. مانا بۇلار زامانىۋى شەھەر تۇرمۇشىدىكى كىشىلەرنىڭ قولاي تۇرمۇش شارائىتى ئىچىدىكى قىيابىتى، مۇرەككەپ قىسمىتى ۋە ھەسرىتىدۇر.

يازغۇچى مۇھەممەت باغراش «يۇرەكتاغ»، «ئاپپاق ئېچىلغان سۆگەنگۈلى» قاتارلىق پوۋېست ـ ھېكايىلىرىدە، مەمتىمىن ھو ـ شۇر «ئالتۇن چىشلىق ئىت»، «قىرلىق ئىستاكان»، «چوشقىلارغا بايرام» قاتارلىق بىر يۇرۇش ھېكايىلىرىدە، خالىدە ئىسرائىل «ئوربىتا» ناملىق پوۋېستىدا شەھەر تۇرمۇشى، ئەنئەنە ۋە ئېكولو ـ گىيەلىك كىرىزىسنى فوكۇس نۇقتىسى قىلغان ھالدا زامانىۋى شەھەر تۇرمۇشىنىڭ بىمەنىلىكى ۋە ئۇنىڭ مەنىۋى ئىللەتلىرىنى قامچىلىغان. مەنىۋىيەت ئىنسان تۇرمۇشىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا تۇپ قىممەت نىشانىدۇر. ئاڭلىق ئىرادە، ئېتىقاد، ئىشەنچ، سۆيگۈ ۋە سەممىي ساداقەتنىڭ پاناھلىق قىدىن ئايرىلغان تۇرمۇش نورمال تۇرمۇش ھېسابلىنىشى ناتايىن، ئىنسان مەنىۋى پاناھلىقتىن ئايرىلغاندا ئۆزىنىڭ بېسىم، زېرد ـ كىشلىك ۋە قۇرۇق، مەنىسىز ھالىتىنى ئاشكارىلايدۇ. ئىتالىيەلىك رەسسام ئامبېرتو بوسئونى «شەھەرلەر يۇكسىلىۋاتىدۇ» ناملىق ئەسىرىدە ئىنسانلارنىڭ ئەقىل كۆچى ۋە تىنىمسىز يۇقىرى سەۋىيە قوغلىشىشىنى تەنقىدلەپ مۇنداق دېگەن: «شەھەرلەر يۇكسەلمەكتە. ئىنسانلارنىڭ ماددىي نەرسىلەرنى ياساش ماھارىتىمۇ ئاشماقتا، مۇشۇ يوسۇندا ئاشقانسېرى يەنىمۇ ئېشىپ بارىدۇ. ئىشلىتىلگەن پولات چۈنۇق، تاش ـ سېمونت، ئەينەك قاتارلىق ماتېرىياللارغا لىق تولۇپ كەتكەن سۇنئىي شەھەر ۋە سۇنئىي ماكانلار ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ تەبىئىيلىكتىن يىراقلىشىۋاتقان قۇرۇق سۆلەتۋازلىقى، ھاكاۋۇرلۇقىنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئۇلار ئۆرلەۋېرىپ ئاخىر تەڭرى دەرگاھىغا يەتمەكچى.»

گېرمانىيەلىك جېئورگ سىممىل (1858 ~ 1918) «چوڭ شەھەر ۋە مەنىۋى تۇرمۇش» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق دېگەن: «چوڭ شەھەرلەردىكى مەنىۋى تۇرمۇش كىچىك شەھەرلەردىكى بىلەن

ئوخشاشمايدۇ. كىچىك شەھەرلەردىكى مەنىۋى تۇرمۇش ھېسسىي ۋە سەزگۈ مۇناسىۋىتى ئۇستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ شەخس ياكى كوللېكتىپنىڭ ئىستىخىيەلىك ئاڭسىز تۇپرىقىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. ئەمما چوڭ شەھەرلەردىكى مەنىۋى تۇرمۇش بولسا ئەقلىي-لىك مۇناسىۋىتى ئۇستىگە قۇرۇلغان. بۇ چوڭ مېڭە پوستلىقىدا كېيىنرەك پەيدا بولغان ئىقتىدار بولۇپ، ئۇ چوڭ مېڭىنىڭ ئەڭ ماسلىشىشچان ئىقتىدار قاتلىمىغا ئىگە. بۇ قاتلامنىڭ پائالىيىتى ئىنسانىنىڭ بازار ئىگىلىكىگە ماسلاشقان تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇنا-سىۋەتلىك، شۇنداقلا يەنە چوڭ شەھەردىكى تۇرمۇش بىلەن باغلىنىش-لىق.»[1] شەھەر تۇرمۇشى ۋە ئۇنىڭ زىيادە ئىستېمالغا بېرىلىش كې-سىلى كىشىلەرنىڭ ئىستەك ـ خاھىشىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇلارنىڭ بەخت تۇيغۇسىنى ئاددىيلاشتۇرىدۇ ياكى ئۇنى قايمۇقتۇرىدۇ، ھەتتا ئىنسان مەۋجۇتلۇقىنىڭ ھەقىقى مەنىۋى قىممىتىنى سۇسلاشتۇرىدۇ.

ئادەتتە، «شەھەر» دېگەن بۇ سۆز تىلغا ئېلىنسا كۆز ئالدىمىزدا ئاۋات، باي، قولايلىق، مودا، مەدەنىي، كوچىلىرىدا تەكشى ۋە رەت-لىك ئۆسكەن دەرەخلەر، ھەيۋەتلىك بىنالار قەد كۆتۈرگەن، رەڭگا-رەڭ چاقناپ تۇرغان چىراغلار، مودېللار كۆزنى چاقناتقان مەنزىرە نامايان بولىدۇ. شەھەرلەردە شۇنچىۋالا كۆپ ئېسىل نەرسىلەر بار. شەھەرلىكلەر مۇشۇ ئېسىل نەرسە ۋە ئېسىل مۇھىتقا ئېرىشىش ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ ئەندىشە ھەم ھېساباتىنى بەدەل قىلىشىمۇ، لېكىن بۇ يەردە كىشىلەر بۇنداق ئېسىل نەرسىلەردىن ئانچە كۆپ بەخت تۇيغۇسى ھېس قىلمىشماسلىقى مۇمكىن، شۇنداقلا ئۇلار باش-قا نۇرغۇن نەرسىلەر، تىنچ ـ خاتىرجەملىك، شاد ـ خۇراملىق، سەمىمىيلىك، پاكلىق قاتارلىقلاردىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ئەكسىچە ئۇلارنىڭ ئېرىشىدىغىنى پەقەتلا جىددىيلىك، غەم ـ تەشۋىش ۋە چارچىغان روھىي ھالەتلەردىن ئىبارەت.

سانائەت ئىنقىلابىنىڭ قەدىمىگە ئەگىشىپ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى ۋە سودا ئالماشتۇرۇش تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندى. زامانىۋى شەھەرلەرمۇ مۇشۇ ئاساستا گۈللىنىشكە ئېرىشتى. بۈگۈنكى شەھەرلەر تارىخىكى تەبىئىي شەكىللىنىپ گۈللەنگەن شەھەرلەرگە ئوخشىمايدۇ. ئۇلار پۈتۈنلەي سودا ۋە پايدىنىڭ يېتەكلىشى ئاستىدا بولۇپ، پەن ۋە تېخنىكىدىن پايدىلىنىش ئاساسىدىكى سودا پىرىنسىپى شەھەرلەرنىڭ ھەربىر بۇلۇڭ ـ پۈچقاقلىرىغىچە سىڭگەن. شەھەرلەردە كىشىلەرنىڭ ھاياتلىق شارائىتى شەخسلەرنىڭ ئىستەك ـ ھەۋىسىنى زور دەرىجىدە قاندۇرۇشنى ئاساسىي نىشان قىلىدۇ. ئىنسانلار ئىشلەپچىقارغان تېلېفون، تېلېۋىزور، كومپيۇتېر، ماشىنا، ئىستېرېئولۇق كۆۋرۈك، يەر ئاستى تۆمۈريولى، تاللا بازارلار، بەزمىخانا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بۇنىڭ ۋاستىسىدۇر. شەھەرلەردە كىشىلەر ھەر خىل ئۇچۇرلارنى تېز قوبۇل قىلىپ تارقىتىپ تۇرىدۇ. خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ھۆكۈمەت دوكلاتى، ئەمەلدارلارنىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلىنىشى، چولپانلار ھەققىدىكى خەۋەرلەر، يىراق ـ يېقىندىكى يېڭىلىقلار ۋە تۇرلۇك ئاپەتلەر دىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆز ـ كۆز قىلىدىغىنى پۇل، ئۇلارغا يېقىملىق ۋە گۈزەل بىلىنىدىغىنى چىرايلىق، نەپىس ۋە قىممەت باھالىق نەرسىلەر، ئۇلارنى ئەڭ كۆپ مەپتۇن قىلىدىغىنى ھوقۇق ـ مەرتىۋە، ئۇلارغا ئەڭ ھۇزۇرلۇق بىلىنىدىغىنى راھەت ـ پاراغەت. شەھەرلەردە كىشىلەر رەڭگارەڭ نەرسىلەرنىڭ ئېزىقتۇرۇشى تۈپەيلى ئۆزلىرىنىڭ ئىستەك ـ ھەۋىسلىرىنى بىر ـ بىرلەپ قاندۇرۇشقا تىرىشىپ، بىر تەرەپلىمە ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ئىستېمال ھەۋىسىنىڭ پەلەمپىيىگە يامىشىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

ئېكولوگىيە ئىلمىغا ئاساسلانغاندا، ئادەم تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھاياتلىق ئايلانما سىستېمىسىنىڭ بىر ھالقىسى، ئىنسانىنىڭ

جىسمى ۋە روھىدىنۇ خۇددى تەبىئەتتىكى تۈرلۈك شەيئىلەرگە ئوخشاش ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقنى تەڭشەش ئامىلى مەۋجۇت. بۇ خىل تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە روھتىن قۇرۇلغان يەر شارى ئېكولوگىيە سىستېمىسىدا ھەرقانداق بىر ھالقىدا يۈز بەرگەن زىيادە ئېشىش، كۆپتۈرۈشلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ سىستېمىنىڭ مۇقىم ۋە ساغلام ئايلىنىشىغا چەكسىز ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ يەردە ئەڭ قورقۇنچلۇق بولغىنى ھازىر بىز ئىنسانلارنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئۇچ قاتلاملىق ئېشىش ئاللىقاچان نامايان بولدى. بۇلار تەبىئەتتە ئىنسانلاردا نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، جەمئىيەتتە شەھەر ـ بازارلارنىڭ كۆپىيىشى، روھىيەتتە ئەنئەنىۋى ئەقىدە سۇسلىشىپ، ئارزۇ ـ ھەۋەس ۋە نەپسنىڭ ئېشىشى. مانا بۇ خىل توختاۋسىز ئېشىش ـ كۆپىيىش ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ نۆۋەتتىكى قىيىنچىلىق ۋە كىرىزىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئاساسىي ئامىلدۇر. بۇنىڭ ئىچىدە شەخسىي ئارزۇ ـ ھەۋەسنىڭ ئېشىشى ئەڭ ئېغىر مەسىلە بولۇپ قالدى. ئىتالىيەلىك يازغۇچى كالۋىنو «كۆرۈنمەس شەھەر» ناملىق كىتابىدا «شەھەر ئارزۇ ـ ھەۋەس ھەم ۋەھىمە ئىچىدە غالجىرلارچە ئۆرلىگەن خىيالدۇر»[1] دەپ كۆرسەتكەن. ئىنسانلار يىراق قەدىمكى دەۋرلەردە ئىپتىدائىي ئورمانلىق ۋە غار ـ ئۆڭكۈرلەردە ياشىغان مەزگىللەردىن تارتىپلا ئارزۇ ـ ھەۋەسنىڭ دەرۋازىسىنى قاققان. بۇ ھال ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋائانىنىڭ ئۆز قىلمىشى سەۋەبلىك جەننەتتىن قوغلىنىش قىسسىسىدە ناھايىتى جانلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇنداقلا يەنە دەل رېئال دۇنياغا بولغان مۇشۇ خىل ئارزۇ ـ ھەۋەس ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي تۈرمۇش مۇھىتىدىن ئايرىلىشىغا تۈرتە-

---

① لىيۇ شۇيۈەن: «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ دائىرىسى»، شەرقىي جۇڭگو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 132 ـ بەت.

كه بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تەدرىجىي ھالدا تەبىئەتتىن ئايرىلىپ، تەبىئەتنىڭ تۇرلۇك تەھدىتلىرىدىن ئۆزلىرىنى قوغداشقا يۇزلەندۇرۇپ، ئۇلارنى دۇنيادىكى ھازىرقىدەك بىردىنبىر ئالىي مەخلۇقلۇق سالاھىيىتىگە ئېرىشتۇرگەن. ئىنسانداكى مۇشۇ خىل بىردىنبىر تەڭداشسىز ئۇلۇغلۇقنىڭ تەدرىجىي كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇلار ھازىرقى زامان مەدەنىيىلىكىگە كىرگەن. ئۇلارنىڭ ھاياتلىق مۇھىتىمۇ ئىلگىرىكى ئاددىي كەپە ـ ساتمىلاردىن ھازىرقى زامانۋى ئۆيلەر ۋە تاغدەك بىنالارغا تەرەققىي قىلغان. ماددىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ زامانۋى شەھەرلەردىكى ھاياتلىق مۇھىتىنىڭ مۇستەھكەملىكى ھەرقانداق تاشقى بېسىمغا بەرداشلىق بېرەلىگۈدەك دەرىجىدە پۇختا بولغان. ئەمما بۇ خىل تاشقى پۇختىلىق ئىچكى ئاجىزلىقنى يوشۇرۇپ قالالمايدۇ، بەلكى ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى مەنىۋى ئاجىزلىقى سەۋەبىلىكلا مۇشۇنداق مۇستەھكەم بىنالارنى سېلىشقا موھتاج بولغان بولۇشى مۇمكىن. چوڭ شەھەردىكى كىشىلەر توپىنىڭ ئۇزۇكسىز كۆپىيىشى ۋە كېڭىيىشى كىشىلەردە باشقىلاردىن خەۋپسىرەش تۇيغۇسىنى شەكىللەندۇرىدۇ. مۇشۇ خىل يېڭى ۋەھىمە ۋە ئەنسىزچىلىكتىن ئۆزىنى قاچۇرۇش ئۈچۈن ئىنساندا يەنە يېڭىچە ئارزۇ ـ ئېھتىياج تۇغۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئىنسانلار ئۇزۇلمەستىن ئۆز ـ ئۆزىنى دالدىغا ئېلىش ۋە ئۇزۇكسىز يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن ۋەھىمە ھەم ئېھتىياجنىڭ ھەلەكچىلىكىدە توختاۋسىز ھەرىكەت قىلىدۇ. ئەنە ئەنىۋى تۇرمۇشىمىزدىكى قولۇم ـ قوشنىلار ئارىسىدىكى ئادەمگەرچىلىك، ئۆزئارا ئىشەنچ بىلەن بۇگۈنكى ئامېرىكا ۋە غەرب ئەللىرىدىكى شەخسىلەرنىڭ قورال ئېلىپ يۈرۈشى، ھەتتا بىرەرسى ئۇقۇشماي قورۇسىغا كىرىپ قالسا، ئۇلارنى قورال كۆتۈرۈپ چەمپ ئاگاھلاندۇرۇپ قورقۇتۇش ھادىسىلىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇ-

ربدىغان بولساق، ماھىيەتلىك پەرقنى تاپالايمىز. شەھەرلەرنى قاپ-
لىغان توختاۋسىز زامانىۋىلاشتۇرۇش، مودا قوغلىشىشتەك بۇ يامان
چۈش ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ يېقىنلىقى ۋە مۇناسىۋىتىگە توسقۇن-
لۇق قىلىدۇ. شۇڭا ھاياتلىقتا ئىنسانلارنىڭ ئۆز جىسمىنى مۇھا-
پىزەت قىلىش ۋە ئۆز - ئۆزىنى قايتا قۇرۇش جەريانىدا قىممەت
قارىشىدىكى بىنورماللىق سەۋەبلىك ئۆز مەنىۋى ماكانىدا يوقاتقاد-
لىرى ناھايىتى كۆپ بولدى.

ھازىرقى زامانىۋى شەھەرلەردە سودا، تاۋار، ماركا، ئىستېمال
ھېرىسمەنلىكى، پايدا - مەنپەئەت، سالاھىيەت قارىشى قاتارلىقلار-
نىڭ تەسىرىدە كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ھەۋەس ۋە ماددىي ئېھتىياجى
بارغانسېرى كۈچىيىۋاتىدۇ. ئەمما بۇ خىل ئارزۇ - ھەۋەس، مەنپە-
ئەتپەرەسلىك كۈچەيگەنسېرى مەۋجۇتلۇقنىڭ مەنىۋى قىممىتى ۋە
ئەھمىيىتى بارغانسېرى ئاجىزلاشماقتا. بۇ نۇقتا يازغۇچى مەمتە-
ئىمىن ھوشۇرنىڭ «ئالتۇن چىشلىق ئىت»، «چار خوراز» قاتارلىق
بىر يۈرۈش ھېكايىلىرى، توختى ئايۇپنىڭ «بۆرە ئانا» رومانى قا-
تارلىق ئەسەرلەردە جانلىق، ھەتتا تىراگېدىيەلىك تۈستە ئەكس
ئەتتۈرۈلگەن. رىقابەتكە تولغان شەھەر تۇرمۇشىدا كىشىلەر جان -
جەھلى بىلەن پۇل تېپىشقا، ئۇنۇتۇان ياكى ھوقۇق قاتارلىق باشقا
گۈزەل نەرسىلەرگە، ياكى راھەتكە ئېرىشىشكە تىرىشىدۇ. كىشىلەر
مۇشۇنداق تىرىشىپ تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرگە ئېرىشىش ئارقىلىق
ئۆز - ئۆزىنى كۆز - كۆز قىلىشىدۇ. كىشىلەر مەلۇم بىر ئادەمنىڭ
قىممىتىنى ئۆلچىگەن ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئىگىلىگەن نەرسىسىگە
ئەھمىيەت بېرىدۇ. شەھەرلەردە بىر ئادەمنىڭ قىممىتى كۆپىنچە
شۇ كىشى ئىگىلىگەن ماددىي نەرسىنىڭ قىممىتىنىڭ قانچىلىك-
لىكى ئارقىلىق بېكىتىلىدۇ. شۇڭا ئىستېمالچىلىق كۆزقارىشى
بويىچە ئېيتقاندا، ھازىرقى زامانىنىڭ ئىستېمالىنى مەلۇم بىر ئا-

دەمنىڭ ئۆزى شەخسىي ئىگىلىگەن ۋە ئىستېمال قىلغان نەرسە-لىرى شۇ كىشىنىڭ مەۋجۇتلۇقىدۇر، دېگەن فورمۇلا ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ.

ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر ھەقىقىي مەۋجۇتلۇق فىزىكىلىق ئېھتىياجدىن سىرت يەنە بىخەتەرلىك ئېھتىياجى، ئەدىرلىنىش - سۆيۈلۈش ئېھتىياجى، ئۆز - ئۆزىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئېھتىياجى قاتارلىقلارلارغا ئىگە. لېكىن نوقۇل ئىستەك - ھەۋەس ۋە ماددىي ئىستېمالچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان تۇرمۇش مۇھىتىدا بىز ھەسرەت ئىچىدە شۇنى بايقايمىزكى، «ۋەھىمە ۋە تىنچسىزلىق تۈيۇ-غۇسى بىزنىڭ سۆيگۈ ئىقتىدارىمىزنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ ياكى خو-رىتىدۇ. مەسىلەن، كىچىك بالا دەسلەپتە ئاتا - ئانىلارغا ھېچقانداق بېسىم ياكى ۋەھىمە كەلتۈرمىگەنلىكى ئۈچۈنلا ئۇ بىزگە شۇنچە سەبىي ۋە ئوماق بىلىنىدۇ. ئەگەر بالىمىز چوڭ بولغانسېرى ئۇنىڭ بىزگە ئېلىپ كېلىۋاتقان روھىي بېسىمىدىن ئەنسىرىسەك ۋە غەم قىلساق، ئۇ ھالدا ئۇ بالا بىزگە بۇرۇنقىدەك سەبىي، ئوماق كۆرۈ-مەس بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ئۇنىڭغا پەقەت ئاتا - ئانىلىق مەج-بۇرىيىتىمىزنى ئادا قىلىش ئۈچۈنلا كۆيۈنۈشىمىز مۇمكىن.»[1] ئىجتىمائىي ھاياتتا تەبىئىيلىكتىن چەتنىگەن بىر تەرەپلىمە تە-رەققىياتمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش.

زامانىۋىلىق ۋە يۇقىرى پەن - تېخنىكا ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپ-چىقىرىش، تۇرمۇشىغا نۇرغۇن قولايلىقلارنى ئېلىپ كېلىش بىلەن بىللە، يەنە زىيادە مەنپەئەتپەرەسلىك، راھەتپەرەسلىك، ئەنئەنىلەر-

---

① لىيۇ شۇيۈەن: «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ دائىرىسى»، شەرقىي جۇڭگو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشرى 2006 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 135 - بەتلەر.

دىن ۋاز كېچىپ ئۆز - ئۆزىنى مەركەز قىلىپ باشقا تۇرلەر ۋە ئۆزگىلەرنى چەتكە قېقىش خاھىشىنىمۇ شەكىللەندۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى تەكشى ۋە تۇز سىزىق- لىق يۆنىلىشتە بولسىمۇ، لېكىن جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە مە- دەنىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشى ئۇنچىۋالا ئاددىي بولمايدۇ. بەلگىلىك زاماندا جەمئىيەت مەلۇم جەھەتتىن ئالغا ئىلگىرىلىسە، باشقا جە- ھەتتە، بولۇپمۇ مەنىۋىلىكتە ئالغا ئىلگىرىلىيەلمەسلىكى، ھەتتا يېڭى زىددىيەت - مەسىلىلەردىن خالىي بولالماسلىقى مۇمكىن. ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتى هامان تۇرلۇك زىددىيەت ۋە كە- رىزىسلاردىن مۇستەسنا ئەمەس.

شەھەر - بازارلاشتۇرۇش نۆۋەتتىكى زامانىۋىلىشىش ۋە ئىج- تىمائىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر چىقىش يولى ھەمدە ئومۇمىي يۈزلىنىشى بولۇپ قالدى، شۇڭا بۇنى چەكلەش ۋە توسۇۋېلىش مۇمكىن ئەمەس. ئەمما بۇ يەردىكى مۇھىم نۇقتا شەھەرلىشىشنى قايسى خىل ئەندىزە ۋە قانداق سۇپەتتە ئېلىپ بېرىش، راۋاجلاندۇ- رۇشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئۆز ئۇستىگە ئالغان تارىخىي ۋەزىپىسى مۇشكۇل، مەنزىلى ئۇزۇن. شەھەرلىشىشنىڭ توغرا بولغان چىقىش يولى پەقەت ساغلام ئەخلاق ۋە قىممەت قارىشىغا ئىگە بولغان مەدەنىيلىكنى بەرپا قىلمىشتا. بۇ- نىڭ ئالتۇن ئاچقۇچى يەنىلا بىز ئىنسانلارنىڭ قولىدا. ئىنسانلاردا قانداق سۇپەتتىكى ئېچكى ئېكولوگىيە (روھىيەت) بار بولغان بول- سا، شۇنىڭغا ماس بولغان تاشقى ئېكولوگىيە (مۇھىت، ماكان) بار بولغان بولىدۇ. يەنى ئىنسانىنىڭ روھىي دۇنياسى پاك، بىغۇبار بولسا، ئۇنىڭ مۇھىت ماكانىمۇ ساغلام بولىدۇ. مۇھىتنىڭ ساغلام ۋە گۈزەل بولۇش - بولماسلىقى ئىنسانلارنىڭ روھىيىتى، نىيىتى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىدە. مەھمۇد كاشغەرىي مۇنداق دېگەن: «سارت

(سودىگەر)نىڭ ئوزۇقى ھالال بولسا يولدىمۇ يېيەلەيدۇ.» بۇ يەردىكى ھالقىلىق مەسىلە ئىنسانلارنىڭ نىيىتى ـ مەقسىتىنىڭ خالىس بولغان ـ بولمىغانلىقىدا، روھىيەتنىڭ تەبىئىلىكى ھەم ساغلاملىقىدا. خۇددى ئۇيغۇر پەيلاسوپى فارابى ئۆزىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى» ناملىق ئەسىرىدە كۆرسەتكەندەك، پەقەت مەدەنىي، ساغلام ۋە ئىناق شەھەر بەرپا قىلىپ، ئاڭلىق شەھەر ئاھالىسى بولغاندىلا ئاندىن شەھەرلەر ھەقىقىي زامانىۋى شەھەرگە، شۇنداقلا شەھەر ئاھالىسىمۇ مەنىۋىيىتى ساغلام، ھەقىقىي ئەخلاق ـ پەزىلەتلىك بولۇپ چىقالايدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى سىجىل تەرەققىياتلىق سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش تەشەببۇسىمۇ مانا مۇشۇ مەقسەتنى چىقىش قىلغان.

ئۇچىنچى بۆلۈم

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

1. ئەدەبىياتنىڭ مۇھىت ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئەھمىيىتى

ئىنسانلار جەمئىيىتى ماددىي تەرەققىياتىنىڭ تېز سۈرئىتىتە يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، تەبىئەت دۇنياسىدا يۈز بېرىۋاتقان مۇ-ھىت ۋە ئېنېرگىيە كىرىزىسى كىشىلەرنىڭ ئورتاق ئەندىشىسىنى قوزغايدىغان مۇھىم بىر تېما بولۇپ قالدى. نۆۋەتتىكى دۇنياۋىلە-شىش دەۋرى مەدەنىيەت مۇھىتىدىكى داۋالغۇش، بازار ئىگىلىكى جەمئىيىتىنىڭ ماددىي ئىستېمالغا زىيادە بېرىلىپ، مەنىۋىيەتكە سەل قاراشتەك بىمەنە خاھىشلارنىڭ تەسىرىدە كېلىپ چىققان رو-ھىيەت كىرىزىسى ۋە ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنىڭ تېز سۈرئىتىتە بۇزۇلۇشى ئەدەبىيات ـ سەنئەت كەسپىدىكىلەرگە ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇق شەكلى ھەم تەرەققىيات مۇھىتى ھەققىدە قايتا ئويلى-نىش ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇرماقتا. 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ 80 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئىنسانلارنىڭ مۇھىت رېئاللىقى ۋە ھاياتلىقنىڭ مۇۋازىنىتىنى چىقىش قىلغان ھالدا ئېكولوگىيە ئەدەبىيات ـ سەنئىتىدىن ئىبارەت يېڭىچە ئەدەبىيات ھادىسىسى بارلىققا كەلدى. بۇ خىل ئەدەبىيات ئىنسانلارنىڭ گۈما-نىستىك روھىنى قايتا ئويغىتىپ، ئىنسانىنىڭ تەبىئەت دۇنياسى-دىكى ئورنى، ئىجتىمائىي بۇرچى ۋە ئۇلارنىڭ تەبىئەتكە تۇتقان پو-زىتسىيەسىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ئىجتىما-ئىي ئېكولوگىيەسىنى تەڭشەش بىلەن ئۇلارنىڭ مۇھىت ئېڭىنى ئۆستۈرۈشتە ئۆزىنىڭ ئەمەلىي رولىنى جارى قىلدۇردى.

ئەدەبىيات ــ ئىنسانلارنىڭ رېئال دۇنياغا قارىتا گۈزەللەشتۈ-رۈش ئېلىپ بېرىشىنىڭ ئىنكاسى. شۇڭا ئۇزاق تارىختىن بۇيان

ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىياتىدىكى تۈرلۈك ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ باغلىنىشچان ئىپادىلىنىشى نورمال ھادىسە بولۇپ، كۆپىنچە ئەھۋالدا بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىر خىل ماس، ئىناقلىق ھالىتىدە ئىپادىلىنىپ، ھاياتلىقنىڭ ماددىي ئاساسى بولغان تەبىئەت تارىختىن بۇيان ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مۇھىم ئىپادىلەش ئوبيېكتى بولۇپ كەلگەن. ئەدەبىيات بىلەن تەبىئىي مۇھىتنىڭ، ماددىي دۇنيا بىلەن روھىيەتنىڭ ماھىيەتلىك باغلىنىشى، نۆۋەتتىكى جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئەدەبىياتىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەردە بەلگىلىك دەرىجىدە ئىپادىلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. ئەگەر بىز يىراق قەدىمكى دەۋر ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرى، قەدىمكى دەۋر قوشاقلىرى، بولۇپمۇ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دىكى قوشاقلار، فارابى، يۈسۈف خاس ھاجىپ، نەۋائى، خەرابانى، نەۋبەتىي، نىزارىي قاتارلىق كىلاسسىكلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىدە دېگۈدەك ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئۆزئارا بىر گەۋدىلىك باغلىنىش روھى ۋە يۈكسەك گۈمانىستىك ئىدىيەنىڭ ئىپادىلىنىپ كەلگەنلىكىنى كۆرەلەيمىز.

ئىنسان تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى، شۇنداق ئىكەن، ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋە تىرىكچىلىكى مۇقەررەر ھالدا تەبىئەتكە تايىنىدۇ. ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئىنسانلار ھامان ئۆز تىرىكچىلىكىنى تېخىمۇ مول بولغان ماددىي كاپالەتكە ئېرىشتۇرۇش ئۈچۈن تەبىئەتنى ئۆزگەرتىپ ياكى ئەلالاشتۇرۇپ، ئۇنى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇپ كەلدى. ئۇلار بۇ خىل سۇبيېكتىپ خاھىشىنىڭ تۈرتكىسىدە تەبىئىي مۇھىتقا قارىتا ھەددىدىن زىيادە «ئېلىش» تەلىپىنى قويدى. ئىنسانلارنىڭ بۇ خىل بىر تەرەپلىمە ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىغان ۋاقىتتا ئۇلار ھامان ئاڭسىز ھالدا تەبىئىي مۇھىتنى قۇربان قىلدى. ئىنسانلارنىڭ

ئىجتىمائىي تەرەققىياتى جەريانىدىكى بۇ خىل نوقۇل ئىنسانىنىڭ ئۆزىنىڭ كۆز ئالدىدىكى ۋاقىتلىق مەنپەئەتىنىلا چىقىش قىلغان ئارزۇسىنى مەلۇم جەھەتتىن چۈشىنىشكە بولسىمۇ، لېكىن ۋاقىتـ ـنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ خىل تەبىئىي خاھىش نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ قەلبىدە تەدرىجىي ھالدا ھەممە ئىشتا ئىنسان مەركەزچىلىك تەـ پەككۇر ئەندىزىسىنى شەكىللەندۈردى. نەتىجىدە، خېلى كۆپلىگەن كىشىلەردە تەبىئەتنى پەقەتلا «ئىنسانلارنىڭ بېقىندىسى» دەپ قاراش خاھىشى شەكىللەندى. كېيىنچە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، پەن ـ تېخـ ـنىكا ۋە سانائەتنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە ئەجدادلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئالڭ ـ چۈشەنچىلىرى ۋە تەبىئەتكە بولغان پوزىتسىيەسى ئۆزگىرىپ، ئاتالمىش «تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش، بويـ ـسۇندۇرۇش»تەك بىمەنە ئالڭ ۋە تەپەككۇر ئەندىزىسىگە ئېغىپ كەتـ ـتى. ئىنسانلارنىڭ بۇ خىل «دۇنيانى بويسۇندۇرۇپ، ھەممە نەرسىگە ئېرىشىش»تەك ماددىي ئېھتىياجى ۋە توختاۋسىز ئارزۇ ـ ئىستىكى قاندۇرۇلمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئۇلار بەزىدە ئۆزئارا سىياسىي كـۇـ ـرەش ياكى ئۇرۇش قىلىپ باشقىلارنى بويسۇندۇرۇش ئارقىلىق زور مەنپەئەتكە ئېرىشىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولۇشتى. ئىنسان تەـ ـبىئەت دۇنياسىنى ماكان قىلىش ئارقىلىقلا تىرىكچىلىك قىلغۇچى ئالاھىدە ئىجتىمائىي مەخلۇق، ئۇ ئەگەر ئۆز ھاياتلىق تەرەققىياتى جەريانىدا ئۆزى بىلەن تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۆزئارا ماسلىق ۋە تا ـ يىنىشچانلىق مۇناسىۋىتىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەت خاھىشى ۋە سۇبيېكتىپ ئارزۇسى بويىچە ھەممىنى بويـ ـسۇندۇرىمەن دەيدىكەن، ئۇ ھالدا بۇ خىل چەكتىن ئاشقان زوراۋانـ ـلىق تەبىئەتنىڭ پاسسىپ ئىنكاسىنى قوزغاپ، ئۇلارغا سەلبىي شەكىلدە جاۋاب قايتۇرىدۇ.

پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت تەرەققىي قىلغان بۇگۈنكى كۈندە

ئىنسانلار ماددىي مەدەنىيەتتە يۈكسەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈر-
گەن بولسىمۇ، لېكىن مەدەنىيەتتە نوقۇل ئىنسانىنى مەركەز قى-
لىپ، تەبىئەتنىڭ قىممىتىگە سەل قاراشتەك بىر تەرەپلىمە خا-
ھىشىڭ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇشى سەۋەبلىك جەمئىيەت ماھە-
يەتلىك زىددىيەت ـ كىرىزىسقا تولدى. مۇشۇ خىل جىددىي ۋەزى-
يەت ئىچىدە ياشاۋاتقان ئەدىبلەر ئىنسانلار دۇچ كەلگەن كىرىزىس-
نى بايقاپ، غايىۋى خاھىشقا ئىگە ئېسىل ئەسەرلەرنى يېزىپ ئىن-
سان روھىيىتىدىكى بىمەنىلىك ۋە نۆۋەتتىكى مۇھىت كىرىزىسى-
نى تۈگەتمەكچى بولىدىكەن، ئۇ ھالدا مەۋجۇتلۇقنىڭ كەلگۈسىگە
نەزەر سېلىپ، رېئال مەسىلىلەرگە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك.
شۇڭا ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئىز-
چىل ھالدا مەدەنىيەتتە ئىنسان مەركەزچىلىك ئالڭ ـ خاھىشى ھەم
نوقۇل ماددىي ئىستېمال قوغلىشىشقا خاتىمە بېرىشنى تەكىتلەپ
كەلدى. ئىجتىمائىي ئاڭ ۋە مەدەنىيەتتىكى بۇ خىل بىنورمالىلىق
نۆۋەتتىكى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئەمما
ئۆز مەۋجۇتلۇق مۇھىتىغا كۆڭۈل بۆلۈش ۋە ئۇنى ئاڭلىق ئاسىراش
مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئېكولوگىيە ئەدەبلىرى ھەم
ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئوكۇسى ھەم
تەتقىقات نەزىرىنى ئەنئەنىۋى ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىي تەنقىدچىلىك-
تىكى ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي مۇھىت ھەم ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭ-
لۇقىغا تۈرتكە بولغۇچى ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكىگە سەل قارىغان
تەرەپلىرىنى تولۇقلاپ تۈزىتىشكە قارىتىپ، ئەدەبىياتنى تەبىئەت-
تىن ئىبارەت غايەت زور بىرلەمچى دۇنيا ياكى مۇقەددەس ئورتاق
گەۋدە ئىچىگە قويۇپ، ئۇنىڭ رولى ۋە ئىستېتىكىسى قىممىتىدىن
پايدىلىنىپ ئىنسانلارنىڭ ئېكولوگىيە ئېڭىنى ئويغىتىش ۋە قايتا
ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ.

تەبىئەت ئىنسانلارنىڭ بىر دىنىمىر ھاياتلىق ماكانى ۋە تىرىك-
چىلىك ئوبيېكتى. پەن - تېخنىكا ۋە سانائەتنىڭ تېز تەرەققىياتى-
غا ئەگىشىپ ئىنسانلار ئۇزاقتىن بۇيان ئۆز دۆلەتلىرىنى زامانى-
ۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا نوقۇل ماددىي مەنپەئەت ئاساس قىلىنغان
بىمەنە خاھىش تۇپەيلىدىن ئۆز ماكانى ھەم پۈتۈن يەر شارى ئېكو-
لوگىيە مۇھىتىنى بەدەل قىلدى. ئاڭلىق ۋە ئاڭسىز ھالدا تەبىئىي
مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان خاتالىقلارنى سادىر قىلىپ، ئۆز
قىلمىشىنىڭ تەمىنىمۇ تېتىدى. ئىنسانلارنىڭ نۆۋەتتىكى زامانى-
ۋىلىق ۋە تەرەققىيات ئۇقۇمىدىكى تۈرلۈك تەرەققىيات تەدبىرلىرى
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، ماددىي مەدەنىيەتنى زور تەرەققىياتقا
ئىگە قىلسىمۇ، ئەمما بۇ خىل تەرەققىيات ئوخشاشلا ئىنسانلارنىڭ
ماددىي مەنپەئەت قوغلىشىپ، ئاتالمىش «تەبىئەتنى بويسۇندۇ-
رۇش»، «تەبىئەت ئۈستىدىن غالىب كېلىش»تەك نادانلىق ۋە ياۋۇز-
لۇق خاھىشىنىمۇ زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. بۇ ھال ئىن-
سانلارنىڭ نادانلىقى ۋە ئۆز - ئۆزىنى مەركەز قىلىشتەك شەخسىـ
يەتچىلىك، زوراۋانلىق پىسخىكىسىنىڭ تەدرىجىي شەكىللىنىشى
ھەم ئۇنىڭ مەدەنىيەت، تۈرمۇش ئىستېمالى، ئاڭ - ئەخلاق ۋە
ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردە ئىپادىلىنىشىگە سەۋەبچى بولدى. تە-
بىئەت راستتىنلا ئىنسانلارنىڭ ئۆزى خالىغانچە بويسۇندۇرۇش
ئوبيېكتىمۇ؟ ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇق
مۇھىتى ۋە ئۇنىڭ قوينىدىكى تۈرلۈك - تۈمەن مەۋجۇداتلارنىڭ
مۇناسىۋىتى ئاددىي ھالدىكى بويسۇندۇرۇش - كونترول قىلىش
مۇناسىۋىتىگە ئىگىمۇ؟ بۇ مەسىلىلەرنىڭ ئېنىق جاۋابى يېقىنقى
يىللاردىن بۇيان ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر،
كىلىمات ئۆزگىرىشى ۋە تۈرلۈك كېسەللىكلەرنىڭ ھەممىسى تەبە-
ئەت دۇنياسىنىڭ تەبىئىي مۇۋازىنىتى ھەم ئەسلىي مېخانىزمىنىڭ

زورلۇق ۋە زومىگەرلىك تۈپەيلى بۇزۇلۇشى سەۋەبلىك، ئۇنىڭ ئىنسانلارغا قايتۇرغان جاۋابى بولۇپ، بۇ ھادىسىلەر بىزگە ئىنسانلارنىڭ ھەر ۋاقىت ئۆزلىرىنى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ غوجايىنى دەپ قارىماستىن، بەلكى ئانا تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراش، تەبىئەتكە ئىناق ۋە دوستانە مۇئامىلە قىلىش، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەت ئالدىدىكى پەرزەنتلىك بۇرچىنى تونۇپ يېتىشىنىڭ زۆرۈرلۇكىنى؛ ئەگەر ئۇنداق قىلمايدىكەن، ئۇلارنىڭ نادانلىقى ۋە ياۋۇزلۇقى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ ئىنسانلارغا كەلتۈرىدىغان بالايىئاپەتلىرىنىڭ چەكسىز بولىدىغانلىقىنى ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرىدۇ.

نۆۋەتتىكى ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ماھىيەتتە مەدەنىيەت تەنقىدچىلىكىنى ئۆزىنىڭ مۇھىم ئوبيېكتى قىلىدۇ. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى بىر خىل يېڭىچە مەدەنىيەت تەنقىدچىلىك كۆزقارىشى ياكى ئەدەبىيات تەتقىقات ئۇسۇلى، شۇنداقلا بىر خىل مۇرەككەپ، جانلىق ۋە ئوچۇق ھالدىكى تەنقىد سىستېمىسى بولغاچقا، ئۇ ئەدەبىي تەنقىد ۋە مەدەنىيەت تەنقىدىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قوش قاتلام بويىچە ئۆزىگە تەتبىقلىغان. ئۇ ئېكولوگىيە پەلسەپىسىنىڭ بىر پۈتۈنلۈك نۇقتىئىنەزىرى، ھاياتلىق تۈرلىرىنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشچانلىق نۇقتىنەزىرىنى مەدەنىيەت بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، يەر شارىدىكى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ ماھىيەتتە ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت، ئاڭ ۋە ئەخلاق كىرىزىسى، ئىنسان تەبىئىتىدىكى چېكىنىش كىرىزىسى ئىكەنلىكىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئېچىپ بېرىدۇ. «...شۇڭا ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى تۈپ يىلتىزىدىن ھەل قىلىشتا يالغۇز تەبىئىي پەنگە تايىنىشلا كۇپايە قىلمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن جەزمەن ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكتىپ ئىشتىراك قىلىشى، ئىدىيە جەھەتتىن يېتەكلىشى، جەزمەن ئىنسان مەركەزچىلىك ئىدىيەسىنىڭ چەكلىمىلىكلىرىنى بۆ-

سۇپ ئۆتۈشى، مېتافىزىكىلىق، دۇئالىزملىق ئەنئەنىۋى ئىلىملەر-نىڭ چېگراسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، پەن ئاتلىغان، مەدەنىيەت ھەتتا مەدەنىيلىك ھالقىغان تەپەككۇر دائىرىسى ئاساسىدا ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى تۈپ يىلتىزىدىن ھەل قىلىش چارىسىنى ئىزدەيدۇ.»[①]

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى خەلقئارادا 20 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىكى باشلىنىش، 80 - يىللاردىكى ئومۇملىشىشتەك تەرەققىياتىنىڭ تۈرتكىسىدە بارلىققا كەلگەن. ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىمۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدىن باشلاپ گۈللىنىشكە يۈزلەندى. ئامېرىكىلىق ئايال يازغۇچى كەرسېننىڭ «تىمتاس بىلەن»، «دېڭىز شامىلى ئاستىدا»، م.ئوستېننىڭ «قاغىجىرغان زېمىن»، كانادالىق يازغۇچى ئاتۇودنىڭ «كۆپۈك» ۋە چىڭغىز ئايتماتوف قاتارلىق بىر قىسىم يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تەسىرىدە بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر پىروزىچىلىقىدىمۇ «ئاقساق بۇغا»، «چۆل ئوغلى»، «بۆرە جىلغىسى»، «بۆرە ئانا» قاتارلىق مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر مەيدانغا چىقتى. يەر شارىلىشىش دەۋرىدىكى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئەدەبىياتقا قويغان تەلىپىنىڭ ئۆسۈشى نەتىجىسىدە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى نۆۋەتتە مەدەنىيەت قىممىتى ۋە رېئال ئەھمىيىتى يۇقىرى مۇكەممەل نەزەرىيەۋى سىستېمىغا ئىگە بولغان ئارىلىق پەنگە ئايلاندى. «بۇ جەھەتتە بىر قەدەر ۋەكىللىك ئەسەرلەردىن كىلوبالنىڭ «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى: رومانتىك تەسەۋۋۇر ۋە ئېكولوگىيە ئېڭى»، بۇيىلىنىڭ «مۇھىت تەسەۋۋۇرى: ھېنرى تەبىئەت ئەدەبىياتى ۋە ئامېرىكا مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسى»، گىلودفېردنىڭ «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئوقۇشلۇقى»، دەننا فىلىپنىڭ «ئېكولوگىيە تەنقىد-

① «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ۋە پەن ئاتلىغان تەتقىقات»، «سىچۈەن پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2005 - يىللىق 3 - سان.

چىلىكى، ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ۋە ئېكولوگىيەنىڭ چىن مەنـ
سى»، بوتۇنلۈك «ئەدەبىيات ۋە مۇھىت»، «زېمىن ناخشىسى»، مېزىل
باش تۇزگۇچىلىكىدىكى «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئېقىمى» قا ـ
تارلىق ئەسەرلەر ئالاھىدە تەسىرگە ئىگە. نۆۋەتتە مەيلى جۇڭگو يا ـ
كى خەلقئارادا بولسۇن ئېكولوگىيە ئەدەبىيات ـ سەنئەتشۇناسلى ـ
قىنىڭ مەنە دائىرىسى كەڭ ۋە يېڭى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە
ئىگە بولۇپ، ئۇ ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى، ئېكولوگىيە ئەدەبىيا ـ
تى تارىخى، ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى نەزەرىيەسى قاتارلىق ئۆزئارا تا ـ
يىنىشچانلىققا ئىگە بولغان ئۇچ تەرەپنىڭ بىرلىكىنى ئۆز ئىچىگە
ئالىدۇ. ئامېرىكا ئالىمى ك.فورست تەشەببۇس قىلغان «زېمىن
ئەخلاقى» تەلىماتىدا مۇنداق دېيىلگەن: «بىز تەكىتلەپ كېلىۋاتقان
زېمىن دىداكتىسى بولسا ئادەم بىلەن تەبىئەت قوينىدىكى بارلىق
تۇرلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئېكولوگىيەلىك ئورتاق گەۋدىنىڭ ھېسـ
سىياتى بولۇپ، ئۇ ئۆز ئالاھىدىلىكى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئىلگـ
ىرىكى پەقەتلا ئىقتىسادىي مەنپەئەت بويىچىلا زېمىنغا مۇئامىلە قە ـ
لىدىغان بۇرۇقتۇرما پوزىتسىيەنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.»①

زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ نوقۇل ئىقتىسادىي ئېشىشىنى قوغلـ
ىشىدىن كېلىپ چىققان تۇرلۇك مەنىۋى بۇلغىنىشلار ۋە ئۇنىڭ
زىيىنىنى ئىنسانلارغا جانلىق ھېس قىلدۇرۇش ھەم تەنقىدلەپ يېـ
ڭىچە مەدەنىيەتنىڭ ئېڭىنى نامايان قىلغۇچى ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى
ۋە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئىزدىنىش
روھىغا، روشەن ھېسسىي كۆرسەتمىلىك ۋە دىداكتىكىچانلىققا ئە ـ
گە بولغان بىر خىل مەدەنىيەت تەنقىدي تەپەككۇر ئۇسۇلى بولۇپ،
ئۇ ھەرقانداق شەكىلدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئىزدىنىشى بە ـ

---

① كاننا فورست: «تەبىئەتنىڭ ئىقتىسادىي سىستېمىسى»، بېيجىڭ شاڭخۇ باسمىچىلىقى 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 338 ـ بەت.

لەن ماھىيەتلىك ئورتاقلىققا ئىگە. ئۇ ئىنسانلارنى ساغلام خاراكـ
تېر، پەزىلەت ۋە ئىلمىي تەرەققىياتقا يېتەكلەيدۇ، ئادەمدىكى تەدـ
رىجىي سۈسلىشىۋاتقان ھېسسىيلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىـ
رىشىدۇ. ئىنسانشۇناس كەيسىر ئېيتقاندەك «ئادەمدىن ئىبارەت
بەلگە خاراكتېرگە ئىگە مەۋجۇتلۇق ئىچىدە ھەتتا ھېسسىي ياكى
ھېس ـ كەيپىيات تۈسىنى ئالمىغان بىرەر جۈملىنى ئۇچرىتىشمۇ
قىيىن.»①

ئادەمنىڭ مەۋجۇتلۇقى تەبىئىي ھەم ئىجتىمائىيلىقنىڭ بىرـ
لىكى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئېستېتىك تەسىراتىـ
مۇ ئەمەلىيەتتە ئادەم بىلەن تەبىئىي مۇھىتنىڭ ماس، ئىناقلىقىنى
مەنبە قىلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئەـ
سىرىدىكى «قىش بىلەن يازنىڭ مۇنازىرىسى» قاتارلىق نادىر قوـ
شاقلار، «ئەسما پەرى ئەپسانىسى»، «بۆكۈخان رىۋايىتى» قاتارلىق
ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردىكى تەبىئەت تەسۋىرى، قەدىمكى چۆچەكلەرـ
دىكى ھايۋانات ئوبرازى، خەلق ئېپوس ـ داستانلىرىدىكى ئىنسان
بىلەن تەبىئەت ئوبيېكتلىرىنىڭ ماس، ئىناق مۇناسىۋىتى قاتارـ
لىقلار بۇ نۇقتىنى روشەن ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. ئەمما ھاياتلىق
ھالىتى جىددىي سىلكىنىش ـ ئۆزگىرىش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان نۆـ
ۋەتتىكى دۇنياۋىلىشىش دەۋرىدە بۇ خىل ئېستېتىك مۇناسىۋەتـ
لەردىكى گۈزەللىك تەسىراتلىرىنىڭ مەنىۋى چېكىنىش، ھەسرەت
تۇيغۇلىرىدىن خالىي بولۇشى قىيىن. ئېكولوگىيە تەنقىدچىسى
كىرىستوف مېناس «تەبىئەت ۋە سۈكۈنات» ناملىق ئەسىرىدە چوڭـ
قۇر ئېچىنىش ئىچىدە: «ئىنسانلارنىڭ زورلۇق ۋە ئۆكتەملىك قەـ
لىشى ئاستىدا تەبىئەت (ھەممە شەيئىدە روھ بار دەپ قارايدىغان)

---

① كەيسىر: «ئىنسان ھەققىدە»، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 37 ـ بەت.

ئانىمىزملىق مەيداندىن پەقەت سىمۋول خاراكتېرلىك بەلگە مەيدا-
نىغا ئايلىنىپ قالدى. ئادەمدىن ئىبارەت سۆزلىيەلەيدىغان سۈب-
يېكت ئەمدى سۆكۈنات ئىچىدىكى ئوبيېكتقا ئايلىنىپ قالدى» دې-
گەن. ئىنسانلارنىڭ دۇنيا ۋە تەبىئەتكە بولغان پوزىتسىيەسى ئۆز-
گەرگەن ئەھۋالدا ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيە تەنقىدچى-
لىكىنىڭ مۇھىم مەجبۇرىيىتى ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى ئې-
غىر دەرىجىدە غەلىتىلەشكەن «سۆكۈتتىكى ئوبيېكت» ھالىتىگە
چۈشۈپ قالغان دەۋردە دۇنياغا قارىتا سەزگۈرلۈكىنى ئاشۇرۇپ،
ماددىي ئىستېمال دولقۇنىدىكى ئىنسانىنىڭ پاسسىپ سالاھىيىتىنى
ئەسلىدىكى گۈمانىستىك روھ ۋە ئىجادىي ئىقتىدارغا ئىگە ھالەتكە
قايتۇرۇش ياكى ئىنسانىنىڭ تاۋار،ئىستېمال، ماددىي مەنپەئەت دول-
قۇنى ئىچىدە ئۆزگەرگەن، ياتلاشقان خاراكتېر - پەزىلىتىنى تەھ-
قىقلەش ئارقىلىق ئىنسانىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىنى ئەسلىگە كەل-
تۇرۇشتىن ئىبارەت جاپالىق قۇرۇلۇشنى تاماملاشنى كۆرسىتىدۇ.

«ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى بولسا مۇكەممەل ۋە سىستېمىلىق دۇنيا قاراش ۋە مۇھىت ئېڭىغا ئىگە يېڭىچە ئەدەبىيات بولۇپ، ئۇ-نىڭ ئىجادچىلىرى ھاياتلىقنىڭ ئېكولوگىيەلىك بىر پۈتۈنلۈك قا-نۇنىشىنى چىقىش قىلىپ كۆچلۈك ئېكولوگىيەلىك مەسئۇلىيەتچان-لىق تۇيغۇسىغا چۆمگەن ھالدا ھاياتلىق دۇنياسىنىڭ ئېكولوگىيە ئورتاق گەۋدىسى ئۈچۈن ھەققانىي سۆزلەپ، تەبىئەت بىلەن ئىن-سانىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىپ، ئۇنى جانلىق شەكىلدە ئىپادىلەپ بېرىدۇ.»[①]

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكىنىڭ قا-ئىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ئەدەبىيات ھادىسىلىرىگە تەتبىقلاپ، ئۇلار-نىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇقۇم ۋە پىرىنسىپلىرىنى تەبە-ئەت، ئىنسان ۋە مەدەنىيەتلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ پەن ئاتلىغان

---

① ۋاڭ نو: «ئېكولوگىيە كىرىزىسى ۋە جۇڭگو ئەدەبىياتى»، «جۇڭگو ئە-دەبىيات - سەنئەت گېزىتى»، 2005 - يىلى 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى.

هالدا تەتقىقات ئېلىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ تۈپكى مەقسىتى ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئېكولوگىيە مەدە- نىيلىكى نۇقتىئىنەزىرى ۋە تەپەككۇر ئەندىزىسىنى تەكىتلەپ، بۇ خىل ئەنئەنىۋى ھەم يېڭى تەپەككۇرنى ئىنسانلارنىڭ پەن - تېخنە- كا ساھەلىرىگىچە سىڭدۈرۈپ، ئۇلارنى ئىنسان مەركەزچىلىك چەم- بىرىكمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئېكولوگىيەلىك تەپەككۇرنى ئىنسانلار- نىڭ ئەخلاق، ئاڭ ۋە قىممەت قارىشى قاتارلىق ساھەلىرىگىچە كې- ڭەيتىپ، ئۇنى ئېكولوگىيەلىك مۇھىت مەركەز قىلمىغان ھالدا ئىنسانلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى ھەمدە دۇنيانى ئۆزگەرتىپ ياخشىلاش، شۇنداقلا بۇ ئارقىلىق «ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت غايىۋى پىلاننى ئەملگە ئاشۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ».①

ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكىنىڭ ئاخىرقى نىشانىنى تۆۋەندىكى ئۈچ جەھەتتىن شەرھىلەشكە بولىدۇ: (1) ئەدەبىي ئەسەر تېكىستى- دىكى ئېكولوگىيە پەلسەپە ئىدىيەلىرىنى كۆزىتىش ۋە تەتقىق قى- لىش ئارقىلىق تەبىئەتنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردە قانداق ئىپادىلى- نىۋاتقانلىقىنى قايتا يېشىپ چىقىپ، ئەسەر تېكىستىدىكى ئاتالمىش ئىنسان مەركەزچىلىك خاھىشىغا قارىتا تەنقىد ۋە تەتقىقات ئېلىپ بارىدۇ. (2) ئۇ ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىدىكى ئىنسان مەركەزچە- لىك خاھىشىنى ئىنكار قىلىدۇ. بۇ خىل تەنقىدچىلىكنىڭ ئاخىر- قى نىشانى ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ باراۋەر، ئىناق بىللە تۇرغان ئېكولوگىيەلىك ماسلىق ھالىتىنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت. (3) بۇ خىل تەنقىدچىلىك ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي ئې- كولوگىيە ۋە ئىنسانلارنىڭ قەلب دۇنياسىدىكى روھىيەت ئېكولو- گىيەسىگىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. چۈنكى ئىنسانلار جا-

---

① خۇ جىخۇڭ: «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ۋە پەن ئاتلىغان تەتقىقات»، «سە- چۈەن پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2005 - يىللىق 3 - سان.

لىقلار چەمبىرىكمدىكى مۇستەقىل بىر ھالقا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ مەنىۋى ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق مەسىلىسى مەۋجۇت. ئۇ مۇنداق ئىككى تەرەپنى ــ ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە ۋە روھىيەت ئېكولوگىيەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى نورمال ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ ھاياتلىق رىقابىتى جەريانىدا يىمىرىلىشى ئۇلارنىڭ روھىي جەھەتتىكى غەيرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مانا بۇ ئىجتىمائىي ئېكولوگىيەنىڭ تەڭپۇڭسىزلىشىدۇر. تەبىئىي مۇھىت ۋە ئىجتىمائىي ئېكولوگىيەنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنىڭ غەيرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئەدەبىيات بولسا ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئاڭلىق ئىنكاسى. شۇنداق ئىكەن ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيەلىك تەنقىد چىلىك نۆۋەتتىكى دۇنياۋىلىشىش مۇھىتىدا شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي ئەخلاق كىرىزىسى ۋە مۇھىت رېئاللىقىنىڭ ئاڭلىق بەدىئىي ئىنكاسى بولۇشى كېرەك. شائىر گىيوتى: «سەنئەتكار تەبىئەت دۇنياسى بىلەن قوش قاتلاملىق مۇناسىۋەتكە ئىگە. ئۇ تەبىئەتنىڭ غوجايىنى، شۇنداقلا يەنە تەبىئەتنىڭ قۇلىدۇر» دېگەنىدى. دېمەك، ھاياتلىقنىڭ ماددىي ئاساسى ۋە مەنىۋىلىكنىڭ ئانىسى بولغان تەبىئەتنىڭ قىممىتىنى بىلىش، ئۇنىڭدىن ئىلھام ۋە ئۇلۇغ ئېلىش تاريختىن بۇيانقى ئەدىبلەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى. ئىنسان تەبىئىيلىككە ئىگە ئالاھىدە ئىجتىمائىي مەخلۇق بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز ماھىيىتىنى تونۇپ، ئۆزىنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئورنى ۋە ئۆز مەۋجۇتلۇقى بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا چۈشەنگەن ھەم مەۋجۇتلۇق زىددىيىتىنى ئاڭلىق ھەل قىلغاندىلا ئاندىن ئۆز ھاياتىنىڭ نورمال داۋاملىشىشىغا كاپالەتلىك قىلالايدۇ. شۇنداق ئىكەن ئېكولوگىيەلىك تەپەككۇر ۋە قىممەت قارىشى ئا-

ساسىدىكى گۇمانىستىك روھ نۆۋەتتىكى ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇشى كېرەك.

ئەدەبىيات ئۆزىدىكى خاس ئېستېتىك تەسىر ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى پەرۋىش قىلىدۇ. رېئال دۇنيا ئۆزگىرىۋاتقانىكەن، ئۇ ھالدا ئىنسانلارنىڭ ئېھتىياجى، ئاڭ ۋە قىممەت قارىشىمۇ مۇقەررەر يېڭىلىنىپ بارىدۇ. ئەگەر بىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىز يەنىلا ئەنئەنىۋى مەنىدىكى ئادەمنى مەركەز قىلىش ياكى ئاپتورنى مەركەز قىلىپ دۇنيانى كۆزىتىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈشنى باش پىرىنسىپ قىلىپ، يەر شارىدىكى باشقا تەبىئىي مەۋجۇتلۇق ياكى ھاياتلىق تۈرلىرىنى پەقەت بىر خىل قورال، ۋاسىتە، بەلگە ياكى تەبىئىي بولۇشقا تېگىشلىك يانداش شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلەش، ياكى ئۇلارنى كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىكىدەك كىشىلەرنىڭ ئىچكى دۇنياسى ۋە خاراكتېرىنى ئىپادىلەش، ئۇنىڭغا تەمسىل، سىمۋول قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ، ئۇنى ئەدەبىياتتىكى تەبىئەتنىڭ ئاددىي ھالدىكى ئادەملەشتۈرۈلۈشى ياكى ئىپادىلىنىشى دەپلا چۈشىنىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى ۋە گۈمانىستىك روھتىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. مەلۇم بىر خىل تەپەككۇرنىڭ زامانىۋىلىق قىممىتىنى بېكىتىش ۋە بىرەر پەننىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئالدىن كۆرۈشنىڭ ئۆلچىمى كۆپ خىل بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى ئەڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغىنى ئاشۇ خىل تەپەككۇر ۋە پەننىڭ ئۆز دائىرىسىدە مەلۇم رېئال مەسىلىلەرنى ھەل قىلغان ـ قىلمىغان ھەمدە ئۇنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن يول ئېچىش قىممىتىنىڭ بار ـ يوقلۇقىدا. ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئىچكى دۇنيا بىلەن تاشقى مۇھىت، ھازىرقى بىلەن كەلگۈسى ئوتتۇرىسىدىكى رېئال مەسىلە-

لەر ۋە زىددىيەتلىك ھادىسىلەرگە جىددىي كۆڭۈل بۆلۈپ، بۇلارنىڭ دائىمىيلىق ھەتتا مەڭگۈلۈك ماس، ئىناقلىقى ۋە نورمال تەرەققىياتىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئارقىلىق نۆۋەتتىكى ماس قەدەملىك سىجىل تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنى ئۆزىنىڭ تۈپكى نىشانى قىلىدۇ.

2. ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان تەبىئەت دۇنياسى ھاياتلىق تۇرلىرىنىڭ تەبىئىي مۇۋازىنىتى ۋە ئۇنىڭ ھاياتلىقتىكى رېئال قىممىتى ھەقىدىكى ئىزدىنىشلىرى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت قوينىدىكى ھاياتلىق تۇرلىرىنىڭ ئېكولوگىيەلىك قىممىتى ھەققىدىكى گۇمانىستىك ئالىڭ ـ تۇيغۇلىرى، ئەخلاق چۈشەنچىلىرى ۋە ئىدىيەۋى قاراشلىرى نۇقتىلىق ئىپادىلىنىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تەبىئەتكە بولغان ھۆرمەت ۋە مىننەتدارلىق ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى ئويغىتىش ـ نى مەقسەت قىلغان ئۆزگىچە مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە ئەدەبىيات ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت شەكلى ئارقىلىق ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى نازۇك ۋە مۇرەككەپ مۇناسىۋەتكە قارىتا ئېكولوگىيەلىك ئەخلاق ۋە قىممەت قارىشى بويىچە كۆزىتىش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق تەبىئەت دۇنياسىنى ئىنسانىنىڭ كونترول‌للۇقىدىن خالىي مۇستەقىل ھالدا تەسۋىرلەپ، ئىنسانلارنىڭ ئانا تەبىئەتكە بولغان مىننەتدارلىق ۋە سۆيۈنۈش ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى، ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ ئەسلىي مەنبەلىك ماس، ئىناق مۇناسىۋىتىنى چىن ئىپادىلەپ، ئىنسانلارنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇتلۇق ھالىتى ۋە ھاياتلىق كىرىزىسى، ئېكولوگىيەلىك ئەخ

مدىشىلىرى ۋە ئۇنى ئازايتىش ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

يېڭىچە مەدەنىيەتنىڭ تۈسى ۋە كۆچلۈك گۈمانىستىك روھقا ئىگە بولغان ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى مەنىدىكى ئادەم مەركەزلىكىنى چەكلىگەن ئەدەبىياتتىن پەرقلىنىدىغان ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ، ئوبېيېكتنى ئىپادىلەش ۋە بەدىئىي ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلى جەھەتتە ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى چۈشەنچىدىكى «ئەدەبىيات ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئىپادىلەيدۇ، ئۇ نوقۇل ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ» دېگەن تار دائىرە ۋە چەكلىمىلىكتىن ھالقىپ، ئۆزىنىڭ ئىپادىلەش دائىرىسىنى تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەربىر يەككە مەۋجۇتلۇقنىڭ مۇستەقىل قىممىتىگىچە كېڭەيتىپ، ئىنسانلار ئارىسىدىكى تەبىئەت ۋە تەبىئىيلىككە سەل قاراپ زىيادە ئىستەك قوغلىشىش، مەنپەئەتپەرەسلىككە بېرىلىش، ئەخلاق ۋە قىممەت قارىشى جەھەتتىكى يېمىرىلىش سەۋەبلىك شەكىللەنگەن بىنورمال ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى تەنقىدلەپ، ئۇنىڭ بىمەنە تەرەپلىرىنى ئىنكار قىلغانلىقىدا. ئۇ ئىجتىمائىي ھاياتنى ئەدەبىيات ۋە ئېكولوگىيەدىن ئىبارەت قوش يۆنىلىشلىك كۆزنەك بويىچە كۆزىتىدۇ ھەم ئىپادىلەيدۇ. «ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى تەبىئەت دۇنياسىدىكى جانلىقلارنىڭ تۇرمۇش قىسمەتلىرىنى ئەدەبىي شەكىلدە جانلىق، ئوبرازلىق ۋە ئىنچىكە تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىنسان قەلبىنى تەبىئەت دۇنياسىدىكى جانلىقلار تۇرى بىلەن باراۋەر ئورۇندا مۇڭداشتۇرۇپ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى تونۇش، تەبىئىي مۇھىتنى ئاسراش، تەبىئەت بىلەن ماس، ئىناق ئۆتۈش غايىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئەدەبىياتتۇر.»[1]

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇرەككەپ ۋە نازۇك مۇناسىۋەتلىرى، شۇنداقلا تەبىئەتنىڭ قىممىتى، ئىنسان تە-

بىئىتىنىڭ ئاجىز مىقلىرى قاتارلىقلارنى چۆرىدىگەن ھالدا ھاياتلىق دۇنياسىنى مۇستەقىل گۈمانىستىك ئالڭ ـ تۇيغۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ، سانائەت دەۋرىدىكى نوقۇل ماددىي ئىستېمالچىلىقنىڭ تەسىرىدە ئىنسان تەبىئىتىدە شەكىللىنىۋاتقان ئەدەبىئىدىن ياتلىشىش، شەخسىيەتچىلىك، بولۇپمۇ تەبىئەتنى ئۆزئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان ۋاسىتە دەپ قاراشتەك بىر تەرەپلىمە مەنپەئەتپەرەسلىك خاھىشى، شۇنداقلا نوقۇل ماددىي تاۋارغا بولغان ھېرىسمەنلىك، مەنىۋى يىمىرىلىش، ئەقىدىسىزلىك قاتارلىق روھىيەت كىرىزىسى سەۋەبلىك كېلىپ چىققان تەبىئىي مۇھىتنىڭ ناچارلىشىشى ۋە ۋەيران بولۇشى، ئانا تەبىئەت دۇچ كەلگەن ئازاب، كىرىزىس ۋە ئاپەتلەرنى جانلىق ئىپادىلەش ئارقىلىق ئىجتىمائىي ھاياتتىكى مەنىۋى يىمىرىلىش ۋە چېكىنىشكە يۈزلىنىۋاتقان ئىنسان روھىنى ھەم غەيرىيلەشكەن تۈرمۇش شەكلىنى تەكشۈرۈپ سوراق قىلىدۇ ياكى ئۇنى ئەيىبلەيدۇ.ئىنسانلاردا ئەسلىدىن بار بولۇشقا تېگىشلىك تەبىئىي گۈزەل ئەخلاق ـ پەزىلەت ۋە گۈمانىتار روھنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئادەتتىكى تەبىئىي مەنزىرە ئاساس قىلىنغان باغبارلاڭ ئەدەبىياتى ياكى تەبىئەتنى ئاددىي تەسۋىرلەيدىغان مۇھىت ـ مەنزىرە ئەدەبىياتى ئەمەس، بەلكى ئۇ مۇئەييەن پەلسەپىۋى ئاساسقا ئىگە بولغان، رېئال ئىجتىمائىي قىممەت ۋە ئېستېتىك ئۇنۇمنى چىقىش قىلغان يېڭىچە ئەدەبىيات فورمىسىدۇر. ئۇ نىڭ ئاساسلىق ئىپادىلەپ ۋە ئىنسانلارغا كۆرسىتىپ بېرىدىغىنى تەبىئەت بىلەن ئادەمنىڭ نازۇك مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلار نىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى پائالىيەتچان ئورنى، تەبىئىي مۇھىت ۋە

---

① غالىپ خوجابدۇللا: «ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ رولى»، «شىنجاڭ گېزىتى» 2011 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىكى «گۈلشەن» بېتىدىن.

ئۇنىڭ قوينىدىكى باشقا ھاياتلىق تۇرلىرى بىلەن مۇناسىۋىتى، ئىنسانىنىڭ تەبىئەتكە قارىتا بۇزغۇنچىلىقى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئىجتىمائىي سەۋەبى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئىپادىلەش بىلەن بىللە يەنە ماددىۋىزملىق خاھىشىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن ئىنسان تەبىئىتىدىكى ياتلىشىش، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئۆزئارا يىراقلىشىپ كېتىشى، ھەتتا قارشىلىشىشتەك جىددىي مۇناسىۋىتىنىڭ ئىدىيەۋى ۋە مەدەنىيەت مەنبەسىنى قېزىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلۇق مۇناسىۋەتلەرنىڭ تۈپ يىلتىزىنى ئىزدەپ تېپىشقا، ئىنسانلارنىڭ مەنىۋىيىتىدىكى چېكىنىش سەۋەبلىك شەكىللەنگەن تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ۋە تەبىئەتنى تالان ـ تاراج قىلىش كىرىزىسىنىڭ ئىدىيەۋى مەدەنىيەت مەنبەسى، سىياسىي ئىقتىسادىي ئاساسى، تۈرمۇش شەكلى، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەندىزىسى قاتارلىق ئامىللارنى كۆرسىتىش ۋە ئۇنى تەنقىدلەپ تۇزىتىشكە تىرىشىدۇ. كىشىلەرنى بارغانسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان شەخسىي ئىستەك ـ خاھىشىنى چەكلەپ، ئۆز ۋۇجۇدىنى پاكلاپ تەبىئەت ئانىنى سۆيۈشكە، ئىنسانلارنىڭ تەڭداشسىز بايلىقى بولغان تەبىئىي مۇھىتنى قوغداشقا چاقىرىدۇ.

ئومۇمەن، ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئىدىيەۋى مەزمۇن ۋە بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن پۈتۈنلەي يېڭىچە بولغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت فورمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ «ئىنسانلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ۋە قىممەت قارىشىدىكى ھەممە ئىشتا ئادەمنى مەركەز قىلىپ، تەبىئەتنى ۋاستە سۈپىتىدە تونۇش خاھىشىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، تەبىئەتنىڭ قىممىتىنى قايتا تونۇش بىلەن بىللە ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ ماس، ئىناقلىقى ۋە ئۆزئارا بىر گەۋدىچانلىقى

ئىدىيەۋى خاھىشىنى تەكىتلەپ يېڭىچە ئېكولوگىيەلىك مەدەنىيە-لىك ئېڭى ۋە مۇھىت ئەخلاقى بەرپا قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئەدەبىياتتىن ئىبارەتتۇر.»[1]

نۆۋەتتە پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدىكى پەن - تېخنىكا ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى ۋە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىت مەسىلىسى دۇنياۋى خاراكتېرلىك مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرىگە ئايلىنىپ قالدى. ئىنسانلارنىڭ مەنپەئەتپەرەسلىك ۋە ئىستېمال ھېرىسمەنلىكى خا-ھىشىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىپ بېرىشى، ئەنئەنىۋى گۈمانىتار روھ ۋە مەنىۋى ئەقىدىلەرنىڭ بارغانسېرى ئاجىزلىشىشى سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ تەبىئەتكە بولغان كېڭەيمىچىلىكى ۋە كونترولللۇقنىڭ يىلسېرى كېڭىيىشى، ئۇنىڭ مەنىۋى كىرىزىسى، ئىچكى زىددىيەت-لىرىنىڭ كۈچىيىپ بېرىشى نەتىجىسىدە دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل يازغۇچىلىرى تەبىئىي مۇھىت ۋە ھاياتلىق مۇۋازىنىتىنىڭ بۇلغى-نىشى، ۋەيران قىلىنىشىغا نىسبەتەن جىددىي پوزىتسىيە تۇتۇشقا باشلىدى. ئۇلار تەبىئەت ئېكولوگىيەسىنىڭ تەقدىرىنىڭ نۆۋەتتە-كى ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش شەكلى، ئىستېمال قارىشى، مەنىۋى چېكىنىشى قاتارلىقلار بىلەن زىچ باغلانغانلىقىنى، تەبىئەت ئانا-نىڭ نالە - پەريادلىرىنىڭ ماھىيەتتە ئىنسانلارنىڭ تولدۇرغۇسىز كىرىزىس ۋە تىراگېدىيەسى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى تو-نۇپ يەتتى. بۇنىڭ بىلەن غەرب ئەللىرىدە 18 ~ 19 - ئەسىردىكى رومانتىزملىق ئەدەبىياتنىڭ تەسىرى ۋە ئىلھامى ئاستىدا بارلىققا كەلگەن تەبىئىي مۇھىت بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئۆزئارا ھەمنەپەسلە-

---

① ئابلاجان مۇھەممەت ئۈمىدىيار: «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى ئىپادىسى»، «شىنجاڭ گېزىتى» 2008 - يىلى 29 - مارتتىكى «گۈلشەن» بېتى.

كى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى دۇنيا ئەدەبىياتى مىقياسىدا تەدرىجىي شەكىللىنىپ، ئۆزىنىڭ يېڭىلىقى ۋە ئاۋاڭگارتلىقىنى نامايان قىلدى. مېلۇېلنىڭ «كىتلار» ناملىق ئەسىرى، لىيوپولدنىڭ «قۇملۇق يۇرت يىلنامىلىرى»، ھېنرىنىڭ «ۋالتېن كۆلى»، ھېمىڭۋاينىڭ «دېڭىز ۋە بوۋاي» ناملىق پوۋېستى، گارسىيە ماركوزنىڭ «يۇز يىل غېرىبلىق»، چىڭغىز ئايتماتوفنىڭ «ئەسىردىن ھالقىغان بىر كۈن» رومانى، چ.كەرسېننىڭ «تىمتاس بىلەن ھار» ناملىق ئەسىرى قاتارلىقلار مۇشۇ خىل ئەدەبىي ئېقىمنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى نامايەندىلىرى سۈپىتىدە ئىنسانىيەت ئەدەبىياتىنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى، قىممەت قارىشى ۋە بەدىئىي شەكلىنى يېڭى بىر يۇكسەكلىككە ئىگە قىلدى.

ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزگىرىشى دۇنيانىڭ ھاياتلىق رېتىمىنى زور دەرىجىدە داۋالغۇتتى. دۇنياۋى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتنىڭ يېڭىچە يۆزلىنىشى، بولۇپمۇ كېيىنكى مودېرنىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئېقىمىنىڭ تەسىرىدە جۇڭگو ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ كۈچلۈك مۇھىت كىرىزىس ئېڭى ۋە ئىجتىمائىي بۇرچ تۇيغۇسىغا ئىگە بىر قىسىم شائىر ـ يازغۇچىلار كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ گۈمانىتارلىق ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق، ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىنسانىنىڭ ئۆز قەدىر ـ قىممىتىنى ساقلاپ، ئۆزىنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى پائالىيەتچان ئورنى، رولى ۋە ئىجتىمائىي مەجبۇرىيىتىنى ئاڭلىق تونۇش بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ نۆۋەتتىكى ھاياتلىق رېئاللىقى ۋە كەلگۈسى تەقدىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بۇ نازۇك تېمىنى تۇرلۇك بەدىئىي شەكىللەر ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرۇپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېكولوگىيە ئېڭى ۋە ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى قارىشىنىڭ ئۆسۈشىگە تۇرتكە بولدى.

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئىنسانلارنىڭ روھىيەت ئېكولوگىيە-
سى بىلەن ئۇلارنىڭ تەبىئىي مۇھىتقا باغلانغان تەبىئىي ئېكولو-
گىيەسىنى قوش يۆنىلىشتە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ ئىلگە-
رىكى ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتتىن روشەن پەرقلىنىدۇ. نوقۇل تەبىئەت-
نى تەسۋىرلەيدىغان ئەدەبىيات كۆپىنچە ئادەمنىڭ سىرتىدىكى ياكى
ئادەمدىن ئايرىلغان ھالەتتىكى تەبىئەت ۋە تەبىئىي شەيئىلەرنى
تەسۋىرلىسە، ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى تەبىئەت بىلەن ئادەمنىڭ
ئۆزئارا ماس، ئىناق ۋە بىر گەۋدىلىك باغلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ.
ئەنئەنىۋى مەنىدىكى نوقۇل ئادەمنى ئاساس قىلغان ئەدەبىيات تە-
بىئەتنى ياكى تەبىئىي شەيئىلەرنى پەقەت قورال، ۋاستە، بەلگە،
ئۇيغۇن شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلىسە، ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئۇ-
نىڭ ئەكسىچە بۇلارنى ئىنسان بىلەن باباراۋەر ئورۇندىكى تەبىئىي
مەۋجۇتلۇق، شۇنداقلا تەبىئەت گۈزەللىكىنىڭ كەم بولسا بولمايدە-
غان مۇھىم ئوبيېكتلىرى سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ، ئۇلارنىڭ مەۋ-
جۇتلۇق قىممىتىنى ئىنسان قىممىتى بىلەن باراۋەر ئورۇنغا قو-
يىدۇ. ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى
مۇنداق بىرقانچە جەھەتكە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1. ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئىنسان بىلەن ئۇنىڭ ھاياتلىق ما-
كانى بولغان تەبىئەت ۋە تەبىئىي مۇھىتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئاڭلىق
كۆزىتىدىغان ھەم ئۇنى جانلىق ۋە يارقىن ئىپادىلەيدىغان ئەدەبىيات
بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ نۆۋەتتىكى مۇھىت رېئاللىقى ۋە كەلگۈسى
تەقدىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئېكولوگىيەلىك ئاڭ-
تۇيغۇ، ئېكولوگىيەلىك مەسئۇلىيەتنى ئىپادىلەش ئۇنىڭ ئەڭ گەۋ-
دىلىك ئالاھىدىلىكىدۇر. ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنە-
يەت ئىجتىمائىي ھاياتلىق تاراز سىنىڭ ئېككى بېشىغا ئوخشايدۇ.
«ئىنسانلار ئەگەر ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋىيىتىنى قۇربان قىلىش بەدە-

لمگه ماددي بايلىقتا ئىنتىلىدىكەن، ئۇ ھالدا ئۇلارنىڭ قەلبى مۇ-
قەررەر چۆللىشىشكە يۈزلىنىدۇ. بۇ، سانائەت مەدەنىيلىكى دەۋرد-
ىدىكى ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشى بايلىقات، ھەممە نەرسىدىن بەھرىمەن
بولۇپ تۇرۇقلۇق يەنە ئۆزلىرىنى مەنىۋى جەھەتتىن بىچارە ھېس
قىلىشىنىڭ تۈپ سەۋەبى. ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىقتا ماددىي تۇرمۇش
ۋاستىلىرىنىڭ يېتەرسىز بولغىنىغا قارىغاندا مەنىۋى قاقاسلىققا
بەرداشلىق بېرىشى تېخىمۇ قىيىن.»[1]

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ ئۆزئارا
مۇناسىۋىتىنى كۆزىتىش، ئىپادىلىشى تەبىئەتنىڭ ئىنسانلارغا ئاتا
قىلغان بايلىق ۋە نېمەتلىرى، ئۇنىڭ ئىنسانلارغا بەرگەن تەسىرى،
ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئورنى، تەبىئەتتىكى ھاياتلىق
گەۋدىسىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى، ئىنسانلارنىڭ باشقا جانلىقلار بىلەن
بولغان ھەمنەپەسلىك ۋە تايىنىشلىق مۇناسىۋىتى، ئىنسانلارنىڭ
ئاتالمىش تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش، ئۆزگەرتىش ۋە تالان ـ تاراج
قىلىشىنىڭ ئىدىيەۋى ۋە پىسخىكىلىق مەنبەسى، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى
ياكى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنىڭ مۆجىزە ـ خىسلەتلىرىدىن پەخىر-
لىنىش، ئاڭلىق ھالدا تەبىئەتنى سۆيۈش، ئېكولوگىيەلىك تەڭ-
پۇڭلۇقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، مۇھىتنى قايتا قۇرۇشقا تىرىشىش
قاتارلىق تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ئىنسان بىلەن تەبىئەت-
نىڭ بىر گەۋدىلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگەندە ئىنسانلارنىڭ تە-
بىئەت ۋە تەبىئي مۇھىتقا بولغان ئەخلاقىي پوزىتسىيەسى ھەم
ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىقىنى ئالاھىدە يۇقىرى ئورۇنغا قو-

---

① ۋاڭ لى، جۇ لى قاتارلىلار: «ئېكولوگىيە ئېستېتىكىسى نەزىرىدىكى جۇڭگو ـ چەت ئەل ئەدەبىي ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىلى 9 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى 229 ـ بەت.

يۇپلا قالماستىن بەلكى ئۇنى ئىنسانىي قەدىر - قىممەتنىڭ مەر-كىزىگە قويۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

2. ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئىنسانلار دۇنياسىدىكى تەبىئىي ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسىنى قىدىرىپ چىقىرىدىغان ئەدەبىياتتىن ئىبارەت. ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ماددىي تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭدىكى مەنىۋى چېكىنىشنى يەر شارى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ مۇھىم بىر سەۋەبى دەپ قارايدۇ، تەبىئىي مۇھىت كىرىزىسىنىڭ مەنبەسى ئىنسانلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى يىمىرىلىش، نەپسانىيەتچىلىك، ئاچ كۆزلۈك ۋە چەكتىن ئاشقان ماددىي ئىستېمالچىلىقنىڭ تەسىرىدە ئەنئەنىدىن ياتلىشىش، تەبىئىيلىكتىن يىراقلىشىشتەك يامان سۇپەتلىك ئۆسۈش هەمدە نوقۇل ماددىي تەرەققىياتلىق جەمئىيەتتىن كەلگەن دەپ قارايدۇ. شۇنداقلا مۇشۇ خىل بىر تەرەپلىمە تەرەققىياتلىق جەمئىيەت ۋە ئۇنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، قىممەت قارىشى قاتارلىقلارنى تەنقىدلەش، يېڭىچە قىممەت قارىشىنى تۇرغۇزۇشنى ئۆزىنىڭ مۇ-ھىم ۋەزىپىسى قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىغا ئالاقىدار مەدەنىيەت تەتقىقاتى ۋە ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى تەنقىدى بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىكى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

3. ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى تەبىئىيلىك ۋە تەبىئەتنىڭ بىر-لەمچى قىممىتىنى ئاساس قىلغان ئېكولوگىيەلىك ئاڭ، تەپەك-كۇر ۋە ئېكولوگىيەلىك تەپەككۇر كۆزنىكىگە ئىگە بولغان يېڭىچە ئەدەبىياتتۇر.

ئىجتىمائىي هاياتلىقنى قوش لىنىيەدە ئىپادىلەيدىغان، يەر شارى ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى، شۇنداقلا ئۇنىڭدىكى بارلىق جانلىقلارنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىنى ئۆ-زىنىڭ ئەڭ ئالىي قىممەت نۇقتىسى قىلغان بۇ ئەدەبىيات مەدەنـ-

يەت ۋە قىممەت قارىشى جەھەتتىن تەبىئەت دۇنياسىدىكى يەككە تۇرنىڭ ئۆزىدىن باشقىلارنى نابۇت قىلىشىنى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغان ئىنسان مەركەزچىلىك قارىشىنى چىقىش قىلماستىن، بەلكى پۈتكۈل يەر شارىنىڭ نورمال مېخانىزمى ۋە ئۇنىڭدىكى بارلىق جانلىقلارنىڭ ھوقۇقى ھەم مەنپەئەتىنى ئىجتىمائىي، ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە قىلىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىدۇ. ئۇ ئېكولوگىيە ئۇرۇتاق گەۋدىسى ياكى ئېكولوگىيەلىك بىر پۈتۈنلۈك كۆزقارىشىنى ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە ئىنسان قىممىتىنى كۆزدە تىشكە يېتەكچىلىك قىلدۇرىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئىنسانلاردىكى ئانا تەبىئەتكە بولغان ھېس - تۇيغۇنى ئۆستۇرۇش بىلەن بىللە يەنە ئۇلارنىڭ تەبىئىي ئېكولوگىيە چەمبىرىكى ئورنى ۋە ئېكولوگىيە لىك مۇھىت ئالدىدىكى ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيىتىنى ئاڭ لىق تونۇشقا چاقىرىدىغان ئەدەبىياتتۇر. بۇ جەھەتتىن ئەدەبىياتىمىزدىكى مۇھەممەت باغراشنىڭ «ئاقساق بۇغا» پوۋېستى، توختى ئايۇپنىڭ «بۆرە ئانا» رومانى، نۇرمۇھەممەت توختىنىڭ «چۆل ئوغلى» پوۋېستى، ئابدۇكېرىم قادىرنىڭ «تۆتىنچى ئېراغا سەپەر» رومانى، ئەخمەت ئىمىننىڭ نەسرلىرى ئالاھىدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە.

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئىنسانلارنىڭ بۇرۇنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ ۋاقىتلىق مەنپەئەتىنى قىممەتكە ئىگە قىلىشنى ھەل قىلغۇچ ئۆلچەم قىلماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ تەبىئەتكە قارىتا پوزىتسىيەسى ۋە ھەرىكىتىنى ئۆزىنىڭ قىممەت ئۆلچىمى قىلىدۇ. ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئىجتىمائىي قىممەت ۋە ئېكولوگىيەلىك ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بولغان قوش قاتلاملىق خاراكتېرگە ئىگە بەدىئىي ئوبرازلارنى يارىتىش ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋە

هاياتلىق تەرەققىياتىنىڭ باشقا هاياتلىق تۈرلىرىدىن مەڭگۈ ئايرىلالمايدىغانلىقى، شۇڭا ئۇلارنىڭ تەبىئەت بىلەن ماس، ئىناق مۇناسىۋەتكە كاپالەتلىك قىلغاندىلا ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ بەخەتەر ۋە ساغلام بولغان مەۋجۇتلۇقىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى هېس قىلدۇرۇپ، ئوقۇرمەنلەردە كۈچلۈك گۈمانىستىك روهنى يېتىلدۈرىدۇ.

4. ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتتىكى باشقا هاياتلىق تۈرلىرى بىلەن بىر گەۋدىلەشكەن هالدا ماس، ئىناق ئۆتۈش غايىسى، هاياتلىق دۇنياسىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىنى ئالدىن مۆلچەرلەش ئىدىيەسى ئىپادىلەنگەن ئالاهىدە مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە ئەدەبىيات دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەسىلەن، نۇرمۇھەممەت توختىنىڭ «چۆل ئوغلى» پوۋېستىدا باش قەهرىمان سالامنىڭ چۆل ـ جەزىرىدە ياشاپ، تەبىئەت قوينىدىكى هەر خىل قۇشلار ۋە جاندارلار بىلەن دوستانە ئۆتكەنلىكى هەمدە بالىلارچە ساددا تۇيغۇنىڭ تۈرتكىسىدە بىر چىشى كېيىكنى ئەمگەن، ئۇنى ئانا سۈپىتىدە تونۇغانلىقى، ئەمما ئۇنىڭ تەبىئەتكە بولغان سۆيگۈ ـ ئارزۇسىنىڭ تۈرمۇشتا چىرىكلەشكەن ئەمەلدارلارنىڭ رەھىمسىزلىكى، شەخسىيەتچىلىكى تۇپەيلى بەربات بولغانلىقىدەك تىراگېدىيەلىك ۋەقەلەر بايان قىلىنىدۇ. «كۆپ ساندىكى ئېكولوگىيە ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ هەممىسىدە دېگۈدەك يازغۇچىنىڭ ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ ماس، ئىناق ئۆتۈش غايىسى ئىپادىلەنگەن. خېلى كۆپلىگەن يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەپسانە دەۋرىدىكى ئەجدادلارنىڭ ئىپتىدائى هاياتلىق هالىتىگە بولغان تەلپۈنۈشى ياكى كەڭ تەبىئەت قوينىغا قايتىپ تۈرلۈك بۇلغىنىشلار بىلەن تولغان زامانىۋى مەدەنىيەتتىن خالىي ياشاش غايىسى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئومۇمەن، تەبىئەتنى سۆيۈش، مېهرلىك تەبىئەت ئانىنىڭ قوينىغا قايتىش غا

يىسى ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ مەڭگۈلۈك باش تېمىسى.»[1]

جەمئىيەتنىڭ نوقۇل ماددىي تەرەققىياتلىق ئېشىش ئەندىزىسى ۋە نوپۇسنىڭ تېز سۈرئەتتە كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئېكولوگىيە-لىك مۇھىت مەسىلىسى يەر شارى خاراكتېرلىك مۇھىم مەسىلە-لەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. ئىنسان ھاياتىنىڭ تەبىئەتكە بولغان بې-سىمىنىڭ يىلسېرى كېڭىيىپ بېرىشى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى زىددىيەت-لىرىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل يېز-غۇچىلىرى تەبىئەتنىڭ نابۇت قىلىنىشى ۋە ھاياتلىق دۇنياسى ئې-كولوگىيەلىك سىستېمىسىنىڭ بۇزۇلۇشىغا نىسبەتەن جىددىي پو-زىتسىيە تۇتۇشقا باشلىدى. ئۇلار تەبىئەت تەقدىرىنىڭ ئىنسان تەقدىرى بىلەن زىچ باغلانغانلىقىنى، تەبىئەت ئاپىتىنىڭ ناله ـ پەريا-دىنىڭ ماھىيەتتە ئىنسانىيەتنىڭ تولدۇرغۇسىز تىراگېدىيەسى ئې-كەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى چۇشىنىپ يەتتى. دۇنياۋى مەدە-نىيەت ۋە ئەدەبىياتنىڭ يېڭىچە يۈزلىنىشى، بولۇپمۇ كېيىنكى مودرنىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئېقىمىنىڭ تەسىرىدە جۇڭگو ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ كۈچلۈك كىرىزىس ئېڭىغا ئىگە بىر قىسىم شائىر ـ يازغۇچىلار مەيدانغا چىقىپ، ئە-دەبىياتىمىز تارىخىدىكى فارابى، يۈسۈف خاس ھاجىپ، لۇتفىي، نەۋايى، زەلىلىي، نەۋبەتىي قاتارلىق كىلاسسىكلارنىڭ ئىجادىيەت ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىنسان-نىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئورنىنى تونۇتۇش بىلەن بىللە ئىنسا-نىيەتنىڭ تەقدىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بۇ نازۇك تېمىنى تۇرلۇك ئۇسۇللار ئارقىلىق ئىپادىلەپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېكولو-

---

① ۋاڭ نو: «ياۋروپا ـ ئامېرىكا ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى» بېيجىڭ ئۇنى-ۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2003 ـ يىلى خەنزۇچە تۇنجى نەشرى 10 ـ بەت.

گىيە ئېكى ۋە ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى قارىشىنىڭ ئۆسۈشىگە تۈرتكە بولدى. يېقىنقى يىللاردا ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى دۇنيا ئەدەبىـ ياتىنىڭ تەسىرىنىمۇ قوبۇل قىلىپ، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى باش تېما قىلىنغان، تەبىئەت ۋە تەبىئي مۇھىتنىڭ قىممىتى ئاڭلىق نامايان قىلىنغان زور بىر تۈركۈم ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. شائىر قۇربان باراتنىڭ «ئوۋ مىلتىقى كۆتۈرـ گەن بالا»، «كېسىلگەن توغراق» ۋە باشقا شېئىرلىرى، ئادىل تۇنـ يىاز، پەرھات ئىلياس، زامانىدىن پاكزات قاتارلىق ياش ۋە ئوتتۇرا ياش شائىرلارنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرىدىمۇ ئىنسان بىلەن تەبـ ئەتنىڭ ئەبەدىيلىك ماس، ئىناقلىق، بىر گەۋدىلىك مۇناسىۋىتى ئاساس قىلىنغان ھاياتلىق گارمونىيەسى جانلىق ئىپادىلەنگەن بولسا، يازغۇچى ۋە ئەدەبىي تەرجىمان ئەخمەت ئىمىننىڭ «قەلب سادالىرى»، «باھار تىنىقى»، «جۇلدۇر كېپەن خوتۇنىنىڭ ساداسى» قاتارلىق نەسىر توپلاملىرىمۇ بۇ جەھەتتە ئوقۇرمەنلىرىمىز ئارد. سىدا زور تەسىرگە ئىگە. بۇنىڭدىكى مۇھىم سەۋەب ئۇنىڭ نەسىرـ لىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ماس، ئىناقلىق دىيالوگى ئاساس قىلىنغان، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتتىن سۆيۈنۈش، ئۇنىڭدىن پەخىرلىنىش ۋە ئۇنى ئاكتىپ قوغداش، پەرۋىش قىلىشـ تەك ئېكولوگىيەلىك مەسئۇلىيەتچانلىق، پەرزەنتلىك بۇرچىنىڭ بارلىقىنى ھەقىقىي تونۇتقانلىقىدا. ئەخمەت ئىمىن نەسرلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىكى شۇكى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىدە تەبىئەت دۇنياسىنى ئىنچىكە كۆزىتىپ ئۇنىڭ بارلىق ئەۋزەللىكلىرىنى بىلدۇرۇش، تەبىئەتتىن سۆيۈنۈش، ئۇنىڭ بارلىق گۈزەل خىسلەتـ لىرى ۋە ئىنسانلارغا ئاتا قىلغان ياخشىلىقلىرىنى كۆيلەش، ئۇـ نىڭغا تەشەككۇر بىلدۇرۇش، تەبىئەتنىڭ گۈزەل مۆجىزە ـ خىسـ لەتلىرىدىن ئىلھام ئېلىش ھەمدە مۇشۇ خىل ئىلھامنىڭ تۈرتكـ ـ

سىده هاياتلىق دۇنياسىنى تېخىمۇ گۈزەل قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئارزۇ ـ غايىسى ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇر پىروزىچىلىقى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن هازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى يېڭى ئېقىملار ۋە مەيلىكتىممىزدىكى خەنزۇ ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىدە ئېكولوگىيەلىك مۇهىت تېمىسىدىكى بىر قىسىم ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. مەسىلەن، مۇهەممەت باغراشنىڭ «ئاقساق بۇغا»، «ئاھ، يەر»، «جەزىرە» پوۋېستى، ئەختەم ئۆمەرنىڭ «زېمىن، قارا ئادەملىرىڭگە»، «قۇرتلاپ كەتكەن كۆل» ناملىق پوۋېستلىرى، توختى ئايۇپنىڭ «بۆرە ئانا» رومانى، «قۇم باسقان دېڭىز»، «ئوۋچى ئەسلىمىلىرى»، «مۇڭگۈز» قاتارلىق پو-ۋېست ـ هېكايىلىرى، نۇرمۇهەممەت توختىنىڭ «چۆل ئوغلى»، ياسىنجان سادىقنىڭ «قۇرۇپ كەتكەن دەريا» ناملىق پوۋېستلىرى، ئابباس مۇنىيازنىڭ «ئاخىرقى ئوۋ» پوۋېستى، تۇرسۇنجان مۇهەم-مەتنىڭ «بۆرە جىلغىسى»، رىزۋانگۈل يۇسۇپنىڭ «بۆرە قىسمىتى» قاتارلىق هېكايىلىرى هەمدە ئەركىن روزىنىڭ «بۇ يەردە كېيىنكى-لەرنىڭمۇ هەققى بار»، خالىدە ئىسرائىلنىڭ «ئانا دەريانى ئىزدەپ» قاتارلىق ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى زېمىنىدا بارلىققا كەلگەن ئېكولوگىيەلىك مۇهىت تېمىسىدىكى نادىر ئە-سەرلەر بولۇپ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ خىسلەتلىرى ۋە گۈزەل مۆجىزىلىرىنى زوق ـ شوق بىلەن كۈيلە-سە، يەنە بەزىلىرى دىيارىمىزنىڭ ئېكولوگىيەلىك رېئاللىقى ۋە خەلقىمىزنىڭ تەبىئىي مۇهىت ئېڭىنى ئوبرازلىق، جانلىق ۋە تە-سىرلىك كۆرۈنۈشلەر ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەردى. يەنە بىر تەرەپ-تىن، نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات قىزغىنلىقى ۋە يەر شارى-لىشىش مۇهىتىدا شەكىللىنىۋاتقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتتىن چەت-

نەش، مەنىۋى چېكىنىش كىرىزىسى، تەبىئىي بايلىق ۋە ئېنېرگە-
يەنىك خورىشى، ئېچىش ۋە قۇرۇلۇش خاراكتېرلىك بۇزغۇنچىلىق
قاتارلىقلارنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان ئېكولوگىيەلىك مۇھىت رې-
ئاللىقىمىزنى جانلىق ۋە ئوبرازلىق ئىپادىلەپ، ئوقۇرمەنلەرنى
ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئۇنىڭ قوينىدىكى ھا-
ياتلىقنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى ھەققىدە ئويلاندۇرۇپلا قالماستىن،
بەلكى يەنە ئۇلارنىڭ نۆۋەتتىكى مۇھىت چۈشەنچىسىنى ئۆستۈرۈش-
تە ئالاھىدە يۇقىرى قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمەن، ئەنئەنىۋى گۈمانىستىك روھ ئاساس قىلىنغان ئادەم
بىلەن تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنىڭ ئۆزئارا بىر گەۋدىلىك،
تەقدىرداشلىقى، ھەمنەپەسلىك مۇناسىۋىتى باش تېما قىلىنغان
ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئۆز تېمىسىنىڭ يېڭى ۋە ئاكتۇئاللىقى،
لىرىك تۇيغۇسىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، كەڭ ئوقۇرمەنلەرگە تەبىئەت
دۇنياسى ۋە تەبىئىي مۇھىتنىڭ مۇستەقىل قىممىتىنى تونۇتۇش-
تىكى ئۆزگىچە رولى ھەم ئېستېتىك قىممىتى ئارقىلىق ئۇيغۇر
ئەدەبىياتىنىڭ نۆۋەتتىكى ئىجادىيەت ھەمدە ئىلمىي تەنقىد دائى-
رىسىنى كېڭەيتىش بىلەن بىللە مىللىي ئەدەبىياتىمىزدىكى ئىل-
غار ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. شۇڭا ئېكولوگىيە
ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ خىل يېڭىچە ئەدەبىيات ھادىسىسىنىڭ
ئىلغار ئىدىيەۋى خاھىشى، ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلىرى، ئۇنىڭ
مەدەنىيەت قىممىتى، ئېستېتىك ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە ئەستا-
يىدىل مۇھاكىمە ۋە تەنقىد ئېلىپ بېرىشنى نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر ئە-
دەبىي ئىجادىيىتى، ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ئىلمىنىڭ رېئال ئەھمە-
يىتىكە، يۇكسەك مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە ئەمەلىي تېمىلىرىنىڭ
بىرى سۈپىتىدە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

3. ئۇيغۇر بۇگۇنكى دەۋر ئېكولوگىيە پىروزىچىلىقى ھەققىدە

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئۇنىڭ ھاياتلىقتىكى رېئال قىممىتى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىنى ئوبرازلىق ئىپادىلەش، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت قوينىدىكى ھاياتلىق تۇرلىرىنىڭ ئېكولوگىيەلىك قىممىتى ھەققىدىكى گۇمانىستىك ئاڭ ـ تۇيغۇلىرى، ئەخلاق چۇشەنچىلىرى ۋە ئىدىيەۋى قاراشلىرىنى نۇقتىلىق بايان قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تەبىئەتكە بولغان مىننەتدارلىقى ۋە مۇھەببىتىنى ئىزھارلاشنى مەقسەت قىلغان ئۆزگىچە مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە ئەدەبىيات ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ يېقىنقى بىرقانچە ئەسىرلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەرققىياتى ۋە سانائىتىنىڭ تېز سۈرئەتلىك ئومۇملىشىشى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش شەكلى، ئىستېمال قارىشىنى، جۇملىدىن دۇنيانىڭ قىياپىتىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتتى. بۇگۇنكى كۈندە ئىنسانلارنىڭ ماددىي مەدەنىيىتى غايەت زور تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ھاياتلىق ماكانى، ماددىي بايلىق ۋە ئېنېرگىيە مەنبەسى بولغان تەبىئەت دۇچ كەلگەن ئېكولوگىيەلىك مۇھىت مەسىلىسى دۇنياۋى خاراكتېرلىك كىرىزىس ۋە جىددىي مەسىلىگە ئايلاندى. دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل يازغۇچىلىرى ئىنسان تەبىئىتىدىكى سەلبىي ئۆزگىرىشلەرگە ماسلىشىپ كېلىپ چىققان ھاياتلىق دۇنياسى ئېكولوگىيەلىك سىستېمىسىنىڭ بۇزۇلۇشىغا نىسبەتەن جىددىي پوزىتسىيە تۇتۇپ، بۇ خىل يامان سۈپەتلىك

ئۆزگىرىشنى ئەدەبىياتتا ئەكس ئەتتۈرۈشكە باشلىدى.

خەلقئارادا 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى چارىكىدىن باشلانغان ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى ھەرىكىتىنىڭ تۈرتكىسىدە بىر قىسىم يازغۇچىلار مەخسۇس ئىنسان بىلەن تەبىئەت ۋە تەبىئىي مۇھىتنىڭ نازۇك مۇناسىۋەتلىرى، تەبىئەتنىڭ قىممىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى قىممىتىگە ئىگە ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىدى. ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرىدە تەبىئەت تەقدىرىنى ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇق تەقدىرى بىلەن زىچ باغلاپ، تەبىئەت ئانىنىڭ نالە ـ پەرياد لىرىنىڭ ماھىيەتتە ئىنسانىيەتنىڭ تولدۇرغۇسىز تىراگېدىيەسى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى جانلىق ئىپادىلىدى. دېمەك، تەبىئىي ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە كىشىلەرنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى ئېڭىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ يېڭىچە ئەدەبىيات ھادىسىسى بارلىققا كېلىپ، ئىنسانلار ئەدەبىيات ـ سەنئىتى تاريخىدا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئەدەبىي ئېقىمنى شەكىللەندۈردى.

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتتىن پەرقلىنىدىغان ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ ئەدەبىياتنى ئىلگىرى-كى چۈشەنچە بويىچە «ئەدەبىيات ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ» دېگەن قاراشنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە نوقۇل ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنى مەركەز قىلىش ۋە ئىنسانىنىڭ كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتىنى ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇپ، تەبىئەتنىڭ قىممىتىگە سەل قاراشتەك ئىنسان مەركەزچىلىك ياكى شوۋىنىزملىق ئىدىيەلەرنىڭ چەكلىمىسىدىن ھالقىپ، ئۆزىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش دائىرىسىنى كەڭ دائىرىلىك تونۇپ، تەبىئەت دۇنياسىنى ئەدەبىيات زېمىنىغا

مۇستەقىل مەۋجۇتلۇق سۇپىتىدە ئېلىپ كىرگەنلىكىدە. بۇ خىل ئەدەبىياتنىڭ خاسلىقى نۆۋەتتە ئىنسانلار ئارىسىدىكى تەبىئىي تۇرمۇش شەكلى ۋە ئىستېمال مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبىلىك كېلىپ چىققان، مەدەنىيەت ئۆزگىرىشى، ئەخلاقىي يىمىرىلىش، مەنىۋى تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشىنىڭ ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشى، شۇنداقلا ئادەم بىلەن تەبىئىي مۇھىتنىڭ نازۇك مۇناسىۋىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنى نۇقتىلىق ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ.

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئىجتىمائىي ھاياتنى قوش يۆنىلىش بويىچە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇ ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە توقۇنۇشلارنى ئىپادىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئۆزئارا نازۇك جىددىي مۇناسىۋىتىنى قوش لىنىيەدە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىنسانلارنىڭ ماددىي مەنپەئەتپەرەسلىكى، چېكىدىن ئاشقان ئاچ كۆزلۈكى ۋە مەدەنىيەتتە ئادەمنى مەركەز قىلىشىدىن كېلىپ چىققان شەخسىيەتچىلىك، راھەتپەرەسلىك ۋە ياۋۇزلۇقى سەۋەبلىك تەبىئەتنىڭ ۋەيران قىلىنىشى، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ بېسىمى تۇپەيلىدىن ئانا تەبىئەت دۇچ كەلگەن ئازاب، كىرىزىس ۋە ئاپەتلەرنى ئىپادىلەپ، مەنىۋى جەھەتتىن چېكىنىشكە يۈز تۇتۇۋاتقان ئىنسان روھىنى سوراق قىلىپ، ئۇنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنى كۆرسىتىپ، كىشىلەرنى تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك ئاپەتتىن ئاگاھلاندۇرىدۇ.

ئامېرىكىلىق داڭلىق يازغۇچىلاردىن «دېڭىز ۋە بوۋاي» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى ئېرنىست ھېمىڭۋاي، جېك لوندون «ئېيىق» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى ۋېللىئام فۇلكنېر، كولومبىيە يازغۇچىسى، «يۈز يىل غېرىبلىق»نىڭ ئاپتورى گارسىيە ماركوز، فىرانسىيە يازغۇچىسى، 2008 ـ يىللىق نوبېل ئەدەبىيات

مۇكاپاتىنىڭ ساھىبى، «ئۇرۇش»، «گىگانت ئادەم»، «چۆل» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى ل. كىلىپىزئو، «قىيامەت»، «ئەسىردىن ھال- قىغان بىر كۈن»، «ئاق پاراخوت» قاتارلىق ئەسەرلىرى بىلەن خەل- قىمىزگە تونۇلغان قىرغىز يازغۇچىسى چىڭغىز ئايتماتوفلار مۇشۇ خىل ئەدەبىي ئېقىمنىڭ چەت ئەل ئەدەبىياتىدىكى نامايەندىلىرى بولۇپ، بۇ يازغۇچىلارنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرى تەرجىمە قىلىنىپ ئېلىممىز ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسەتتى. 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئاخىرى ۋە 90 - يىللارنىڭ باشلىرىدا جۇڭگو ئەدەبى- ياتىدا جيې فۇ، فەن ۋېنشى، جاڭ رۇڭ، لى چىڭسۇڭ قاتارلىق ئې- كولوگىيە ئەدەبىياتى يازغۇچىلىرى مەيدانغا كېلىپ ئەدەبىي ئاخ- بارات، پىروزا ۋاستىسى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئېكولوگىيە مەدە- نىيىتىكى ۋە ئېكولوگىيەلىك مەسئۇلىيەت - بۇرچ ئېڭىنى نامايان قىلدى. دۇنيا ئەدەبىياتى ۋە مەملىكىتىمىز ئەدەبىياتىدىكى بۇ خىل يېڭى يۆزلىنىش ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىغىمۇ بەلگىلىك ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى.

ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى كېيىنكى مودېرنىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى بىر خىل ئەدەبىي ئېقىم بولۇپ، «ئۇ ھەرگىزمۇ ئاددىي مەنىدىكى باغباراڭ ئەدەبىياتى ياكى نوقۇل تەبىئەتنى تەسۋىرلەيدىغان مۇھىت - مەنزىرە ئەدەبىياتى ئە- مەس، بەلكى مۇئەييەن پەلسەپىۋي ئاساسقا ئىگە. رېئال ئىجتىمائىي قىممەت ۋە ئېستېتىك ئۇنۇمنى چىقىش قىلغان يېڭىچە ئەدەبىيات فورمىسىدۇر.»[1] ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلەپ ۋە ئىنسانلارغا كۆر- سىتىپ بېرىدىغىنى ئىنسانىنىڭ روھىي دۇنياسى، خاراكتېر - پە- زىلىتى بىلەن تەبىئەتنىڭ نازۇك مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇ ئىن-

---

① ۋاڭ نو: «ياۋروپا - ئامېرىكا ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى»، بېيجىڭ ئۇنى- ۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2003 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 10 - بەت.

سانلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى پائالىيەتچان ئورنى، تەبىئىي مۇ-
ھىت ۋە ئۇنىڭ قوينىدىكى باشقا ھاياتلىق تۈرلىرى بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى، ئىنسانىنىڭ تەبىئەتكە قارىتا ئاڭسىز ۋە ئىستىخىيە-
لىك بۇزغۇنچىلىقى ھەم ئۇنىڭ ئاقىۋىتى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.
ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇ-
ناسىۋەتلەرنى ئىپادىلەش بىلەن بىللە يەنە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ
جىددىي مۇناسىۋىتىنى قېزىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئوب-
يېكتىپ دۇنيا بىلەن سۇبيېكت ئوتتۇرىسىدىكى ئۇقۇشماسلىق ۋە
توقۇنۇشلارنىڭ تۈپ يىلتىزىنى ئىزدەپ تېپىشقا؛ ئىنسانلارنىڭ ئا-
تالمىش «تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش» ۋە تەبىئەتنى تالان ـ تاراج قى-
لىشى سەۋەبلىك كېلىپ چىققان مۇھىت كىرىزىسىنىڭ ئىدىيەۋى
مەدەنىيەت مەنبەسى، سىياسىي ئىقتىسادىي ئاساسى، تۈرمۇش
شەكلى، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەندىزىسى قاتارلىق ئاممىلارنى
كۆرسىتىشكە تىرىشىدۇ. كىشىلەرنى ئانا تەبىئەتنىڭ قىممىتىنى
قايتىدىن تونۇش ۋە تەبىئەت ئانىنى سۆيۈشكە، ئىنسانلارنىڭ
تەڭداشسىز بايلىقى بولغان تەبىئىي مۇھىتنى قوغداشقا چاقىرىدۇ.

ئومۇمەن، ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئىدىيەۋى مەزمۇن ۋە بەدە-
ئىي شەكىل جەھەتلەردىن پۈتۈنلەي يېڭىچە بولغان ئەدەبىيات ـ
سەنئەت فورمىسىدۇر. ئۇ «ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قارىشىدىكى ئا-
دەمنى مەركەز قىلىش خاھىشىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئىنسان بىلەن
تەبىئەتنىڭ ماس، ئىناقلىقىنى تەكىتلەپ، يېڭىچە مۇھىت قارىشى
ۋە مۇھىت ئەخلاقى بەرپا قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئەدەبە-
ياتتىن ئىبارەت.»[1] ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئۆز مەزمۇنىنىڭ يې-

---

① ئابلاجان مۇھەممەت ئۈمىدىيار: «ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى ئىپادىسى»، «شىنجاڭ گېزىتى» 2008 ـ يىلى 29 ـ مارتتىكى «گۈلشەن» بېتى.

ئەلىقى ۋە بەدىئىي شەكىلىنىڭ رەڭگارەڭ بولۇشىدەك ئالاھىدىلىكى بىلەن جۇڭگو ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدا بەلگىلىك كۆلەمنى شەكىللەندۇردى. ئۇيغۇر پىروزىچىلىقىدا 20 - ئەسىرنىڭ 80 ~ 90 - يىللىرىدىن باشلاپ كۆچلۈك كىرىزىس ئېڭىغا ئىگە بىر قىسىم يازغۇچىلار بىر تەرەپتىن مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ۋە كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۇل تاشلىرى بولغان يۇسۇف خاس ھاجىپ، لۇتفىي، نەۋبەتىي، زەلىلى، نۆبىتى قاتارلىقلارنىڭ تەبىئەت سۆيەرلىك روھى ۋە گۈمانىستارلىق ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىنسانىنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئورنىنى تونۇتۇش بىلەن بىللە ئىنسانىيەتنىڭ تەقدىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان ئادەم بىلەن تەبىئەت قوينىدىكى جانلىقلار ئورتاق باغلىنىشى ۋە ئىناق بىر گەۋدىلىك غايىسى ئىپادىلەنگەن بۇ نازۇك تېمىنى تۇرلۇك ئۇسۇللار ئارقىلىق جانلىق ئىپادىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى يېڭى ئېقىملار ۋە مەملىكىتىمىزدىكى خەنزۇ ھەم باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىدە ئېكولوگىيەلىك مۇھىت تېمىسىدىكى بىر قىسىم ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. ئوقۇرمەنلەر-نىڭ ئېكولوگىيە ئېڭى ۋە ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى قارىشىنىڭ ئۆسۈشىگە تۈرتكە بولدى. بۇ جەھەتتە مۇھەممەت باغراش ئاۋانگارت-لىق رولىنى جارى قىلدۇردى. ئۇنىڭ «ئاقساق بۇغا» ناملىق پوۋېس-تىدا مەلۇم قىسمىدىكى يېڭى ئەسكەر ئىشقىيارنىڭ دالادا ۋەزىپە ئورۇنلاش جەريانىدا ئادەملەر تەرىپىدىن يارىلاندۇرۇلغان ئاقساق بۇ-غىنى ئۇچرىتىپ، ئۇنى ئۆز قىسمىغا ئېلىپ كېلىپ ياتقىدا پەر-ۋىش قىلغانلىقى، ئەمما بۇ ئەزگۈ ئىشنىڭ ئۇزاققا بارماي باشقىلار-نىڭ مەسخىرىسى ۋە قارشىلىقىغا ئۇچرىشى، ئۇنىڭ روھىدىكى ئەز-ئەنىۋى گۈمانىستىك روھ ۋە تەبىئەتپەرۋەرلىك قارىشى بىلەن زاما-

نەۋىلىق ئىچىدىكى ئىنسانلارنىڭ شەخسىيەتچىلىكى، ئاچ كۆزلۈك ۋە رەھىمسىزلىكى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈر زىددىيەتلەر گىرەلەشـ تۈرۈلۈپ تەسۋىرلىنىش ئارقىلىق ئاپتورنىڭ تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئۇنىڭدىكى ھاياتلىق تۈرلىرىگە بولغان ھېسداشلىقىنى ئىپادىلەش بىلەن بىللە يەنە تەبىئەتنىڭ ئىنسان روھىي دۇنياسىدىن يىراقلاپ كېتىشىنىڭ تەسۋىرلىگۈسىز ئاقىۋىتى كۆرسىتىپ بېرىلمدۇ.

نۇرمۇھەممەت توختىنىڭ «چۆل ئوغلى» ناملىق پوۋېستىدا مەلۇم بىر چۆللۈكتىكى سۇ ئامبىرى خىزمەتچىسىنىڭ ئوغلى سالامـ نىڭ كىچىك ۋاقتىدا ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئاجرىشىپ كېتىشى سەۋەبلىك دادىسى بىلەن چۆللۈكتىكى ئامبارىدا بىللە تۇرۇش جەريانىدا دالادىكى كېيىك، ئاق قۇ قاتارلىقلار بىلەن دوستانە ياشىغانلىقى ھەتتا ئۇنىڭ گۆدەكلىكتە بىر چىشى كېيىكنى ئەمگەنلىكى، ئۇنى ئانام دەپ تونۇشى، ئاتا ـ بالا ئىككىسىنىڭ كەلگەن تەبىئەتكە قىلغان غەمخورلۇقى، ئەمما ئۇنىڭ بۇ خىل تىنچ تۇرمۇشىنىڭ نـ ھىيەدىن ئۆۋ ئۆۋلاشقا كەلگەن ئەمەلدارلارنىڭ بىشەملىكى، ئۇنىڭ ئۆۋغا قارشى تۇرۇش جەريانىدىكى پىداكارلىقى ۋە ئاخىرىدا ئۆز دادىسىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشى بىلەن يېتىم بولۇپ قېلىشتەك تىـ گېدىيەلىك ۋەقەلەر تەسۋىرلىنىش ئارقىلىق ئىنسان بىلەن تەبىـ ئەتنىڭ ماس، ئىناق بىللە تۇرۇش غايىسى ئىپادىلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئىنسانىنىڭ گۈزەل ئارزۇ ـ غايىلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم شەخسىيەتچى، ھوقۇقمۇغا تايىنىپ زومىگەرلىك قىلىـ ىدىغان كىشىلەر تەرىپىدىن بەربات قىلىنغانلىقىدەك تىراگېدىيەـ لىك مەنزىرە ئىپادىلىنىدۇ.

توختى ئايۇپنىڭ «بۆرە ئانا» رومانىدا مەلۇم تاغلىق رايونىنىڭ ئورمان مۇھاپىزەت پونكىتىنىڭ خىزمەتچىسى مەرد، پىداكار يـ گىت قەيسەر بىلەن يەرلىك دېھقانىنىڭ ساددا ۋە ئاق كۆڭۈل قىز

يۇلتۇزنىڭ تىراگېدىيەلىك مۇھەببەت سەرگۈزەشتىسى ھەمدە چـ-
شى بۆره كالته قۇيرۇقنىڭ پاجىئەلىك سەرگۈزەشتىسى، شەخسـ-
يەتچى، چىرىك ئەمەلدار سۇلتان ئەلى ۋە باشقا كىشىلەرنىڭ ئۆز
ھوقۇقىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي مەنپەئەتىنى
كۆزلەپ تەبىئەتكە قارىتا ئېلىپ بارغان قىرغىنچىلىقى، ئۇلارنىڭ
بۆره ئوۋلاشتىن تارتىپ تاكى بۇزۇقچىلىققا بېرىلىشى، ئۆزلىرى-
نىڭ ھايۋانىي قىلمىشىنىڭ ئاشكارىلىنىشىدىن قورقۇپ، ئۆز
پۇشتىدىن بولغان بىگۇناھ قىز چولپاننى ئېتىپ تاشلىشى، تەبـ-
ئەتنىڭ ئىنسانلارغا سەلبىي ئىنكاس قايتۇرۇشى بىلەن يايلاقتا يۇز
بەرگەن چېكەتكە ئاپىتى، يايلاقلارنىڭ قۇرۇپ كېتىپ چارۋا مالـلار-
نىڭ قىرىلىپ تۈگىشى، ئادەملەرنىڭ بۇ ئاپەتنى ئۆزلىرىنىڭ قىلـ-
مىشىدىن كۆرمەستىن، بەلكى گۇناھسىز بۆره ۋە قەيسەردىن كـۆ-
رۈشىدەك بىمەنىلىكى، يايلاقتىكى ئورمانغا شىددەتلىك ئوت كېتىپ
پۈتۈن يايلاق كۆيۈپ كۈل بولغانلىقىدەك تىراگېدىيەلىك ۋەقە-
سۇژېتلارنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق سانائەت دەۋرىدىكى ئىنسانلارنىڭ
خاراكتېر - پەزىلىتىدىكى ياتلىشىش ۋە چىرىكلىكتىن كېلىپ
چىققان مەنىۋى چېكىنىش، ئېكولوگىيە كىرىزىسى قوش لىنىيەدە
ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇر يېڭى دەۋر پىروزىچىلىقىدا يەنە ئەختەم ئۆمەرنىڭ
«قۇرتلاپ كەتكەن كۆل» پوۋېستى، تاشمەھەممەت ئاباباكرىنىڭ
«يالغۇز تۇرنا» ھېكايىسى، توختى ئايۇپنىڭ «ئوۋچى ئەسلىمىلە-
رى»، «مۇڭگۈز»، «قۇم باسقان دېڭىز» قاتارلىق ھېكايە - پوۋېست-
لىرى، مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «ئالتۇن چىشلىق ئىت»، ياسىنجان
سادىقنىڭ «قۇرۇپ كەتكەن دەريا» ھېكايىسى، ئابدۇقادىر سادىرنىڭ
«خەير - خوش، كېيىك بالىسى» ھېكايىسى، خالىدە ئىسرائىلىنىڭ
«قۇملۇقنىڭ چۇشى»، ئاباباس مۇنىيازنىڭ «ئاخىرقى ئوۋ» پوۋېست-

لىرى، تۇرسۇنجان مۇھەممەتنىڭ «بۆره جىلغىسى»، رىزىۋانگۇل يۇسۇپنىڭ «بۆره قىسمىتى»، مامۇت داۋۇتنىڭ «تەنها بۆره» قاتارلىق پوۋېست ـ هېكايىلەر، توختى ئايۇپنىڭ «بۆره ئانا»، پەرهات ئىلياسنىڭ «كىرورانلىق بالىلار»، ئابدۇكېرىم قادىرنىڭ «تۆتىنچى ئېراغا سەپەر» رومانلىرىدىمۇ ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئەسلىدە بار بولۇشقا تېگىشلىك ماس، ئىناقلىق باغلىنىشى ئاساسىدىكى ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ئېڭىنى ئىپادىلەنگەن بۇ خىل يېڭى ئىدىيەۋى خاھىشتىكى ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ خىسلەتلىرى ۋە گۈزەل مۆجىزىلىرىنى زوق ـ شوق بىلەن كۆيلىسە، بەزىلىرى دىيارىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئېكولوگىيەلىك رېئاللىقى، ئىنسانلارنىڭ زامانىۋى تۇرمۇش مۇھىتىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەنىۋى پەزىلەتلەر ياكى يوقاتقانلىرىنى ئوبرازلىق، جانلىق ۋە تەسىرلىك كۆرۈنۈشلەر ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەردى. يەنە بىر تەرەپتىن، نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات قىزغىنلىقى ۋە سىياسىي ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت بىر گەۋدىلەشكەن دۇنياۋىلىشىش مۇھىتىنىڭ دولقۇنىدا شەكىللىنىۋاتقان كىشىلەردىكى تەبىئەتتىن يىراقلىشىش، تەبىئىي تۇرمۇش ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتتىن چەتنەش، مەنپەئەتپەرەسلىك، شەخسىيەتچىلىك، يۇقىرى ماددىي ئىستېمال قىزغىنلىقى كەلتۇ ـ

رۇپ چىقارغان تەبىئىي بايلىق ۋە ئېنېرگىيەنىڭ خورىشى، ئېچىش ۋە قۇرۇلۇش خاراكتېرلىك بۇزغۇنچىلىق قاتارلىقلارنى ئارقا كۆرۈ- نۇش قىلغان ئېكولوگىيەلىك مۇھىت رېئاللىقىمىزنى جانلىق ۋە ئوبرازلىق ئىپادىلەپ، ئوقۇرمەنلەرنى ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان تەبە- ئەت دۇنياسى ۋە ئۇنىڭ قوينىدىكى ھاياتلىقنىڭ ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى ھەققىدە ئويلاندۇرۇش بىلەن بىللە يەنە ئۇلارنىڭ نۆۋەتتىكى مۇھىت چۈشەنچىسىنى ئۆستۈرۈش- تە بەلگىلىك يېتەكلەش رولىنى ئويناندى.

پىروزىچىلىقىمىزدا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن باشلاپ مەمتىمىن ھوشۇر، مۇھەممەت باغراش، ئەختەم ئۆمەر، يا- سىنجان سادىق قاتارلىق يازغۇچىلار باشلاپ بەرگەن تەبىئىي، ئىج- تىمائىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىت رېئاللىقىنى ئەستايىدىل كۆزد- تىش ئارقىلىق تەبىئىي ئېكولوگىيە ۋە مەنىۋى ئېكولوگىيە كە- رىزىسىنىڭ مەدەنىيەت مەنبەسى ھەم ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۇ- شىنى ئوبرازلىق ئىپادىلەش ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ ئېكو- لوگىيە سەزگۈرلۈكىنى ئويغىتىشتەك بۇ تېما ئۆزىنىڭ روشەن خاسلىقىنى نامايان قىلغان بولسا، 90 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ كىرىشى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بۇ خىل ئىجادىيەت ھادىسىسى توختى ئايۇپ، خالىدە ئىسرائىل، ياسىنجان سادىق، تۇرسۇنجان مۇھەممەت، رىزۋانگۈل يۇسۇپ، ئابباس مۇنياز قاتارلىق ئوتتۇرا ياش ۋە ياش يازغۇچىلىرىمىزنىڭ ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇشى بىلەن تېخىمۇ يېڭىچە مەزمۇن ۋە بەدىئىي شەكىل- دە ئەكس ئەتتۈرۈلۈشكە نائىل بولدى. يۇقىرىقى يازغۇچىلىرىمىز ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئېكولوگىيە ئېڭى، ئېكولوگىيە ئەخلا- قى، گۈمانىستىك روھى ۋە ئۇنىڭ زامانىۋىلىق، ئاممىۋى مەدەنىيەت ئىستېمال مۇھىتىدىكى ئۆزگىرىشى، بازار ئىگىلىكى دەۋرىنىڭ

قىممەت قارىشى جەھەتتىكى داۋالغۇش، شۇنداقلا مەنىۋىيەتتىكى چېكىنىش سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان تەبىئىي ئېكولوگىيە ۋە ئىجتىمائىي، مەنىۋى ئېكولوگىيەدىكى بۇزۇلۇش، چېكىنىشكە قارىتا ئۆزلىرىنىڭ چوڭقۇر ئۆكۈنۈش، تېڭىرقاش، تەنقىدلەش، چىقىش يولى ئىزدەشتەك ئىدىيەۋى خاھىشلىرىنى ئىپادىلەپ ئاز بولمىغان نادىر ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىشتى. بۇ خىل ئەسەرلەرنى ئۇلارنىڭ تېما ۋە ئىدىيەۋى مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن 1) ئادەم بىلەن تەبىئىي مۇھىت (سۇ، تۇپراق)نىڭ ئۆزئارا تايىنىشچانلىق مۇناسىۋىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەسەرلەر؛ 2) ئادەم بىلەن ھايۋانات ۋە ئۇچار قاناتلارنىڭ زىچ مۇناسىۋىتى تېمىسىدىكى ئەسەرلەر؛ 3) نۆۋەتتىكى تەبىئىي مۇھىت بۇزۇلۇش ۋە مەنىۋى ئېكولوگىيە رېئاللىقىغا بولغان ئۆكۈنۈش، ئەپسۇسلىنىش خاھىشى ئىپادىلەنگەن ئەسەرلەر دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈپ مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ.

ئادەم بىلەن تەبىئىي مۇھىت تېمىسىدىكى ئەسەرلەر: ئاپتونوم رايونىمىز ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تىپىك قۇرغاق بەلبېغىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ جايىنىڭ ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاز، بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى كىچىك، تېرىلغۇ زېمىنى ئاز، نوپۇس تارقاق ئورۇنلىشىشتەك تەبىئىي جۇغراپىيەلىك شارائىتى ھەمدە نىسبەتەن يامان بولغان قۇم ۋە قۇم ـ بورانلىق ئېكولوگىيەلىك مۇھىتى ئادەم بىلەن تەبىئىي مۇھىت ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن زىچ بولغان ئالاھىدە مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيان تەبىئەت بىلەن بولغان مۇشۇ خىل ئۆزئارا ماسلىشىشچان مۇناسىۋەت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ئېڭى ئۇلارنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشنىڭ مۇھىم ئۆلچىمىگە ئايلانغان. بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا كىشىلەرنىڭ

قممەت قارىشىنىڭ ئىقتىسادنىڭ تەسىرىدە داۋالغۇشى كەلتۈرۈپ چىقارغان، بىر تەرەپلىمە ئىقتىسادىي ئۇنۇم قوغلىشىپ ئېكولوگ-يەلىك مۇھىتقا سەل قاراش سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان كىرىزىس ۋە ئاپەتلەرنى يازغۇچىلىرىمىز ماھىيەتلىك بايقاپ، ئۇنى ئۆز ئىجادىيىتىدە سۈ ۋە تۈپراقنى قەدىرلەش، ئاسراش چاقىرىقى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈردى. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 90 ـ يىللاردىن باشلاپ بىر قىسىم يازغۇچىلىرىمىز رايونىمىز شىنجاڭنىڭ سۇ قىسلىقى، تۈپراق ناچارلىشىش قاتارلىقلارغا قارىتا دىققەت نەزىرىنى ئاغدۇردى. ئەختەم ئۆمەرنىڭ «قۇرتلاپ كەتكەن كۆل» پوۋېستى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ئەدەبىيات مۇھەممەتنىڭ «لاي سۇ ئىچكەن جانلار»پوۋېستى، تۇرسۇنجان مۇھەممەتنىڭ «سۇ» قاتارلىق ھېكايىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلىنىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ قۇرغاق، سۇسىز، يېرى چۆللۈك كىلىماتىغا بىرلەشتۈرۈلگەن ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ئېڭى ۋە سۇ، تۈپراق، تەبىئىي بايلىق كىرىزىسىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ھەققىدە ئويلىنىشىغا تۈرتكە بولدى.

ئېكولوگىيە پىروزىچىلىقىمىزدا يەنە بىر قىسىم يازغۇچىلىرىمىز ئۆز ئەسەرلىرىدە ھەر خىل تەبىئەت ئوبيېكتلىرىنى بىر خىل ۋاستە سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى مۇستەقىل مەۋجۇتلۇق سۈپىتىدە ئىپادىلەپ، چوڭقۇر تەبىئەت روھى، تەبىئەتكە بولغان كۈچلۈك مېھىر ـ مۇھەببەت، ئىنسانىنىڭ ئانا تەبىئەت ۋە تەبىئىي جانلىقلار بىلەن مەڭگۈ ھەمنەپەس، تەقدىرداشلىقى ۋە بىر گەۋدىلىشىش ئېڭىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈردى. بۇ جەھەتتە مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «قۇم باسقان شەھەر» رومانى، خالىدە ئىسرائىلىنىڭ «ھاڭگىرت كۆلى»، پەرھات ئىلياسنىڭ «قومۇشلۇقتىن باشلانغان

يوللار» پوۋېستلىرى، پەخىردىن مۇسانىڭ «بوۋاي ۋە توغراق»، ئاب-
دۇقادىر سادىرنىڭ «خەير - خوش، كېيىك بالىسى»، تۇرسۇنجان
مۇھەممەتنىڭ «بۆرە جىلغىسى»، ئابباس مۇنىيازنىڭ «سازلىقتىكى
ھەمراھ»، رىزۋانگۈل يۇسۇپنىڭ «بۆرە قىسمىتى»، «جىگدە چېچە-
كى»، «قامغاقنىڭ چۇشى» قاتارلىق ھېكايىلىرى ئالاھىدە ئېستە-
تىك ئەھمىيىتىنى جارى قىلدۇردى.

ئادەم بىلەن ھايۋانات ۋە ئۇچار قاناتلارنىڭ مۇناسىۋىتى تېمە-
سى: ھايۋانات ۋە ئۇچار قاناتلار تەبىئەتنىڭ زىننىتى، ھاياتلىق
دۇنياسىدىكى ئىنسانلاردىن بۇرۇن پەيدا بولغان ئەڭ سەزگۈر ۋە
پايدىلىنىشچانلىقتا ئىگە ھاياتلىق تۈرىدۇر. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز
ئۆزلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسى
جەريانىدا ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە دېھقان-
چىلىق مەدەنىيىتى باسقۇچلىرىدا ئۇلاردىن ئاكتىپ پايدىلانغان.
ئۇلار بىلەن سادىق ھەمراھلىق مۇناسىۋىتى ئورناتقان. خەلقىمىز-
نىڭ ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشمۇ تۈرلۈك ھايۋانلار
بىلەن ئىزچىل قويۇق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلغان. ئەمما ئىنسانلار
زامانىۋى جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن زىيادە مەنپەئەتپە-
رەسلىكنىڭ تەسىرى، ئەنئەنىدىن يىراقلىشىش ۋە قىممەت قارا-
شىدىكى ياتلىشىش سەۋەبىدىن ئۇلارنىڭ ئېڭىدا ھايۋانلارنىڭ ئىل-
گىرىكى يۈكسەك ئورنى ۋە ئۇنىڭغا بولغان تونۇشى ئۆزگەردى. بۇ-
نىڭ بىلەن كىشىلەردە ھايۋانلار. بولۇپمۇ ياۋايى ھايۋانلارنىڭ قىم-
مىتىگە سەل قاراش، ئۇنى نوقۇل ئاددىي ۋاستە دەپ قاراش خاھ-
ىشى ئەۋج ئالدى. بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ھاياتلىق دۇنياسىغا تۇت-
قان پوزىتسىيەسىدىكى بۇ خىل بىنورماللىق يازغۇچىلىرىمىزنىڭ
ئەسەرلىرىدە تۈرلۈك تېما ۋە ھەر خىل بەدىئىي شەكىل ئارقىلىق
ئىپادىلەندى. مەسىلەن، مۇھەممەت باغراشنىڭ «ئاقساق بۇغا» پو-

ۋەستى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن توختى ئايۇپنىڭ «مۇڭگۈز»، يا-
سىنجان سادىقنىڭ «كالا»، جالالىدىن بەھرامنىڭ «دانۇر تاغا»، تالى
ئەكبەرنىڭ «ياۋا غاز»، تاشمۇھەممەت ئابابەكرىنىڭ «يالغۇز تۇرنا»،
ئالىم مەتنۇرنىڭ «ئووچى»، جاسارەت جاپپارنىڭ «مۇشۇك ھەققە-
دە ھېكايە» قاتارلىق ھېكايىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلىنـ
دى. بۇ ئەسەرلەردە ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ھاياتلىق ئېكولوگىيە
زەنجىرىنىڭ مۇھىم بىر ھالقىسى بولغان ھەر خىل ھايۋان (ياۋايى
ھايۋان ۋە ئۆي ھايۋانلىرى) ۋە تۇرلۇك قۇشلار بىلەن مەڭگۈ ئايـ
رىلماس مۇناسىۋىتى ھايۋانلارغا بولغان كۆيۈنۈش، ئاسراش روھى
ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. «مۇڭگۈز» ھېكايىسىدە ئوتۇنچى دېھقاننىڭ
تىرىكچىلىك غېمىدە كالا ھارۋىسى بىلەن جاڭگالغا ئوتۇن تەرگىلى
بېرىپ، ئۇ يەردە تارتقان جاپا ـ مۇشەققەتلىرى، يول توسقۇچىلارـ
نىڭ يولسىزلىقى سەۋەبىدىن چەككەن جەبىر ـ زۇلۇم ۋە خورلۇقـ
لىرى بايان قىلىنىدۇ. دېھقاننىڭ سادىق ھەمراھى ۋە ئىتائەتمەن
يارەمچىسى بولغان كالىغا بولغان كۆيۈنۈش، ئۇنىڭغا ھېسداشىق
روھى ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە يەنە رېئال تۇرمۇشتىكى روھىي
دۇنياسى خۇنۇك، رەھىمسىز ئادەملەر (يول توسقۇچىلار)نىڭ رەزىلـ
لىكى سەۋەبلىك ئۆلتۈرۈپ يېيىلگەن ئىتائەتچان، ياۋاش ھايۋاننىڭ
خىسلىتى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلغان.

ئېكولوگىيە پىروزىچىلىقىدا يەنە بىر قىسىم يازغۇچىلىرىـ
مىزنىڭ ئەسەرلىرىدە ئادەم بىلەن ھايۋانلار ئوتتۇرىسىدىكى يېقىن
مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئەنئەنىلەردىن ياتلىشىپ ئاينىپ
كېتىشتەك مەنىۋى كىرىزىسلەر ئىپادىلىنىدۇ. كىشىلەردىكى بازار
ئېكىنىڭ تېز سۈرئەتلىك تەرەققىياتى، ھەممىدە نوقۇل ماددىي
مەنپەئەتكە قاراش خاھىشىنىڭ باش كۆتۈرۈشى بىلەن بىر قىسىم
كىشىلەردە ھايۋانلارنى مۇستەقىل ھاياتلىق تۇرى سۈپىتىدە ئە-

مەس، بەلكى شەخسىي قورال ھەتتا ۋاسىتە دەپ قاراشتەك بىمەنە قاراش شەكىللەندى. بۇ ھال تەبىئىي يوسۇندا بىر قىسىم كىشى- لەردە ھايۋانلارنى خورلاش، ئۇلارنى ئۆز تاپاۋىتىنىڭ ۋاسىتىسى قىلىپ قىيناشتەك ناچار ئىللەتلەرنى شەكىللەندۇردى. ئېكولوگى- يە يازغۇچىلىرىمىز زامانىۋى تۇرمۇش ئىچىدە شەكىللەنگەن بۇ خىل ناچار ئىللەتلەرنى ئۆز ئىجادىيىتىدە بايقاپ، ئۇنى جانلىق ئە- پادىلەپ كەسكىن تەنقىدلىدى. بۇ جەھەتتە مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «ئالتۇن چىشلىق ئىت»، «چار خوراز»، «تايغان ئوۋلاش»، مەمتىمىن باقىنىڭ «يىلان يېغىلىقى» قاتارلىق ھېكايىلىرىدە بۇ خىل ناچار ئىللەت ۋە بىنورمال مۇناسىۋەتلەر تەنقىد قىلىنغان.

ئۇيغۇر ئېكولوگىيە پىروزىچىلىقىدىكى يەنە بىر قىسىم ئە- سەرلەردە زامانىۋى تۇرمۇش مۇھىتىدا ياشاۋاتقان كىشىلەردىكى ئەنئەنىدىن ياتلىشىش ئەخلاق ۋە قىممەت قارىشىدىكى يىمىرىلىش سەۋەبلىك كېلىپ چىققان ھايۋانات بىلەن دۇشمەنلىشىش، بۇنىڭ ئاقىۋىتى سەۋەبلىك كىشىلەرنىڭ تۆلەۋاتقان زور بەدەللىرى، شۇنداقلا بۇ خىل بىمەنە ھادىسىلەرگە بولغان چوڭقۇر ئېچىنىش ۋە تەنقىد روھى تىراگېدىيەلىك يۈكسەكلىك ئىچىدە ئەكس ئەتتۈرۈل- گەن. مەسىلەن، توختى ئايۇپنىڭ «بۆرە ئانا» رومانى، «ئوۋچى ئەس- لىمىلىرى» ھېكايىسى، نۇرمەھەممەت توختۇنىڭ «چۆل ئوغلى» پوۋېستى، ھۈسەيىن تاشنىڭ «ئالۋاستى كىرگەن كەنت» ھېكايىسى قاتارلىقلار مۇشۇ خىل تېپتىكى ئەسەرلەردۇر. «ئالۋاستى كىرگەن كەنت»تە ياتلىشىش سەۋەبىدىن كەڭ يېزىلارنى قاپلىغان ئەنئەنىلەر ۋە تەبىئىي تۇرمۇشتىن ۋاز كېچىپ، ھەممىدە ئاسانلىق ۋە سۈنئىي تەرەققىيات قوغلىشىش دولقۇنىدا ئىت ـ مۇشۇكلەرنىڭ ئۆلۈپ تۇگىشى سەۋەبلىك كەنتنى قاپلىغان تەبىئىي ئاپەت ۋە بەختسىز- لىكلەر بايان قىلىنمىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۇرسۇنجان مۇھەم-

مەتنىڭ «ھالاكەت» ناملىق ئەسىرىدە ئىنسانلارنىڭ ياۋۇزلۇقى سەۋەبىدىن قۇشلارنى ئۆلتۈرۈپ ۋەيران قىلىشى نەتىجىسىدە زېمىنداتەدرىجىي ھالدا شىددەت بىلەن كۆپىيىپ كەتكەن ھاشارات ئاپىتى ۋە ئۇنىڭ تولدۇرغۇسىز زىيىنى ئىپادىلىنىش ئارقىلىق، كىشىلەر-نىڭ ئانا تەبىئەتكە تۇتقان نادان ۋە ياۋۇزلارچە پوزىتسىيەسىگە بول-غان ئۆكۈنۈش تۇيغۇسى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر ئېكولوگىيە پىروزىچىلىقىدىكى يەنە بىر قىسىم ئەسەرلەردە نۆۋەتتىكى سانائەت تەرەققىياتى، شەھەرلىشىش، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشىغا بىر قىسىم قولايلىقلارنى ئېلىپ كېلىشتىن سىرت، يەنە ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى، تەبىئىي مۇھىت كىرىزىسى ۋە ئىجتىمائىي مەنىۋىيەت كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقى، بۇ خىل كىرىزىس ۋە پاجىئەلىك رېئاللىق ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ ئۆكۈنۈش، قايغۇرۇش، تېڭىرقاش، تەنقىد كەيپىياتلىرى ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، ياسىنجان سادىقنىڭ «قۇرۇپ كەتكەن دەريا»، «ھالاك قىلىنغان تۇپراق» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە زور مىقداردا ئىشلىتىلگەن خىمىيەلىك ئوغۇت ۋە دېھقانچىلىق دورىلىرىنىڭ ئىنسانلار ھاياتلىقىنىڭ بىردىنبىر ئاساسى ۋە تىرىكچىلىكىنىڭ مەنبەسى بولغان ئانا زېمىنغا، تەبىئىي مۇھىتقا، شۇنداقلا ئىنسانلارغا كەلتۈرگەن تولۇدۇرغۇسىز زىيانلىق ئاقىۋەتلىرى ئېچىپ كۆرسىتىلگەن.

ئۇيغۇر يېڭى دەۋر ئېكولوگىيە پىروزىچىلىقىنىڭ چارەك ئەسىرلىك تەرەققىيات مۇساپىسىگە نەزەر سالغاندا بۇ خىل ئىجادىيەت ھادىسىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدە سىناق تەرىقىسىدە ھېكايە، پوۋېست شەكلىدە باشلىنىپ، كېيىنچە بارغانسېرى زورىيىپ رومانچىلىققا يۈزلەنگەنلىكى، تېما دائىرىسىنىڭ بارغانسېرى كېڭىيىپ بارغانلىقى، چوڭلارنىڭ تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەشتىن ھالقىپ بالىلار

تۇرمۇشى بىلەن باغلىنىپ، بالىلار ئەدەبىياتى (يازغۇچى ئەخمەتجان قۇربان، پەرھات ئىلياسلارنىڭ بالىلار رومانلىرىغا ئوخشاش)، شۇنداقلا يەنە بەزىلىرى ئاياللار تۇرمۇشى بىلەن زىچ يۇغۇرۇلۇپ، ھېمىنىزم (ئاياللىق ئەدەبىيات) ۋە ئېكولوگىيە ھېمىنىزملىق ئەدەبىياتى («قومۇشلۇقتىن باشلانغان يوللار»، «ھاڭگىرت كۆلى»گە ئوخشاش) قاتارلىقلار بىلەن زىچ گىرەلىشىپ، ھەر خىل تېما، مول ۋە رەڭگارەڭ شەكىلدە جانلىق ئىپادىلىنىش ئارقىلىق خەلقىمىز-نىڭ ئېكولوگىيە ئەخلاقى ۋە ئېكولوگىيە ئېڭىنى ئۆستۈرۈشتە ئۆزىنىڭ غايەت زور ئېستېتىك قىممىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، مە-دەنىيەت ۋاسىتىسى بولۇش رولىنى ئويناپ كېلىۋاتقانلىقىنى باي-قىساق؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ئېكولوگىيە پىروزىچىلىقىمىز-نىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بارغانسېرى كېڭىيىپ، ھەجىم ۋە سىغىمچانلىق جەھەتتىن ئۆسۈپ ھېكايە، پوۋېست قاتارلىق تۇر-لەردىن ھالقىپ پىروزىچىلىقنىڭ يىرىك تۇرى بولغان رومان ئىجا-دىيىتىگە قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقى، «قۇم باسقان شەھەر»، «بۆرە ئانا»، «تۆتىنچى ئېراغا سەپەر» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەرنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن مەيدانغا كېلىپ، ئېستېتىك قىممەت ۋە بەدئىي ئۇنۇمچانلىقىنىڭ ئۆسۈۋاتقانلىقىنى بىلەلەيمىز.

ئومۇمەن، 20 ~ 30 يىللىق تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسىگە ئىگە بولغان ئۇيغۇر ئېكولوگىيە پىروزىچىلىقى يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى خەلقئارا ۋە مەملىكىتىمىز ئىچىدىكى ئىلغار مەدەنىيەت ئېقىمى ھەم مۇھىتپەرۋەرلىك ئىدىيەسىنىڭ تەسىرىنى ئاكتىپ قوبۇل قىلىپ، يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، كىچىكلىكتىن تەدرى-جىي زورىيىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر پىروزىچىلى-قى ساھەسىدىكى ئۆزگىچە ئاڭ ـ تەپەككۇر ۋە مەدەنىيەت قىممە-تىگە، شۇنداقلا روشەن بەدئىي خاسلىق ھەم ئېستېتىك ئۇنۇمدار-

لىقىقا ئىگە ئەدەبىي ئىجادىيەت ھادىسىسىنى شەكىللەندۈردى
دېمەك، تەبىئەت ھاياتلىقنىڭ ماددىي ئاساسى، ئىنسانىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى تەبىئىي مۇھىتنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئۇيغۇر يېڭى دەۋر پىروزىچىلىقىدىكى ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ، تەبىئەتتىكى ھەر خىل ھاياتلىق تۈرلىرىنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇۋازىنىتى، شەخس بىلەن ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئۆزئارا بىر گەۋدىچانلىقى، تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىت بىلەن ئىنسانلارنىڭ تەقدىرداشلىق ۋە ھەمنەپەسلىكى، مەنىۋىيەت بىلەن ماددىۋىزملىقنىڭ قارىمۇقارشى مۇناسىۋىتى قاتارلىقلار باش تېما قىلىنغان، نوقۇل ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە ماددىي ئىستېمال قىزغىنلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان تەبىئىي مۇھىت، ئىجتىمائىي ئەخلاق ۋە گۈمانىستىك ئاڭ كىرىزىسى قوش يۆنىلىشتە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ نۆۋەتتىكى تەرەققىيات يۈزلىنىشى كىشىنى خۇشال قىلىدۇ.

ئۇيغۇر يېڭى دەۋر ئېكولوگىيە پىروزا ئەسەرلىرى ئىدىيەۋىلىك ۋە بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن:

1) ئىنسان بىلەن تەبىئەت، شەخس بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى قوش قاتلاملىق مۇناسىۋەت ۋە زىددىيەتلەر ئاساسىغا قۇرۇلغان قوش يۆنىلىشلىك ھېكايە سۈژىتى شەكىللەندۈرۈش، ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى رېئال ۋەقەلەر بىلەن تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھايۋانلار، ئۇچار قانات ياكى باشقا جانلىقلارغا ئالاقىدار ۋەقە ـ ھادىسىلەرنى زىچ گىرەلەشتۈرۈپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق قوش قاتلاملىق، ئىستېرېئولۇق ئېستېتىك كۆچكە ئىگە بەدىئىي ئوبرازلارنى يارىتىش ئارقىلىق تەبىئەتنىڭ تۈرلۈك مۆجىزە ـ خىسلەتلىرى، ئۇنىڭ مۇقەددەسلىكىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە ئىنسانلارنىڭ رو ـ

همیىتىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى قوش لىنىيەدە ئىپادىلەيدۇ ھەمدە ئۇنى تەنقىد قىلىدۇ.

2) ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئېكولوگىيە پىروزا ئەسەرلىرىدە تەبىئەت ئېكولوگىيەسىنىڭ مۇھىم ئەزالىرى بولغان غەيرىي ئىنسان توپى(ھايۋانلار، ئۇچار قانات، تاغ ـ دەريا، دەل ـ دەرەخ ۋە باشقىلار) ئىلگىرىكىدەك سىمۋوللۇق مەنىدە ياكى قوشۇمچە ئورۇندا ئىپادىلەنمەستىن، بەلكى ئۇلار ئەدەبىيات زېمىنىدا مۇستەقىل مەنىدە بايان قىلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە قىلىنغان ھەمدە تۇرلۇك تەبىئەت ئوبيېكتلىرى ئەدەبىي باش پېرسوناژ قىلىنغان. ئۇلار خۇددى ئىنسانغا ئوخشاش مۇستەقىل تىل ـ تۇيغۇ، ئوي ـ خىيال، تەپەككۇرگە ئىگە ئوبيېكت سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ خىل غەيرىي ئىنسان توپى ئىلگىرىكى پىروزا ئەسەرلىرىدىكىدەك ئىنسان پائالىيىتىگە يانداشقان قوشۇمچە ئورۇنغا قويۇلماستىن، بەلكى بارغانسېرى ئادەملەر بىلەن باراۋەر ئورۇنغا قويۇلۇپ مۇستەقىل بايان قىلىنىش ۋە تەسۋىرلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىشتەك بۇرۇلۇشقا يۈزلەندى.

3) ئۇيغۇر يېڭى دەۋر ئېكولوگىيە پىروزا ئەسەرلىرىدە يۈكسەك ئېكولوگىيەلىك ئېستېتىك ئالقى ۋە كۆچلۈك تىراگېدىيەلىك يۈكسەكلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئىستېمالچىلىق دەۋرىدىكى ئىنسانلارنىڭ زىيادە شەخسىيەتچىلىك، ھەۋەس ـ ئىستەكلىرى بىلەن تەبىئەتنىڭ كۆز يېشى تەتۇر تاناسىپلىق نىسبەتتە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، «چۆل ئوغلى»دىكى سالامىنىڭ ئانا مېھرىگە ئىنتىلىشى، بۇ يولدىكى تىرىشچانلىقى، ئۇنىڭ ئاخىرقى پاجىئەلىك سەرگۈزەشتىلىرى بىلەن تەبىئەتنىڭ تىراگېدىيەسى، «بۆرە ئانا» رومانىدىكى ئىنسان تەبىئىتىدىكى ئاينىش ۋە ياتلىشىشتىن كېلىپ چىققان ئاپەتلەر تەسۋىرلىنىپ، قەيسەر، يۈلتۇزلارنىڭ تىراگېدىيەسى بىلەن بۆرىلەر

نىڭ نەسلى قۇرۇش قىسمىتى، تەبىئەتتە كۆيگەن زور يانغىن، يايلاقتىكىلەرنىڭ جان ھەلەكچىلىكىدە ئىگىراش - چىرقىراشلىرى بۇ ئەسەرنى كۈچلۈك تىراگېدىيەلىك تۈسكە ئىگە قىلغان. بۇ خىل ئەسەرلەردە ئاساسىي قەھرىمانلارنىڭ ئېكولوگىيە ئەخلاق ئېتى ھا- ياتلىق دۇنياسىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى، ئۆزئارا ماس، ئىناقلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ھەمنەپەسلىك يولىدىكى غايە - ئىزدىنىشلىرى بىلەن جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم كىشىلەردىكى مەنپەئەتپەرەسلىك، شەخسىيەتچىلىك، مەنمۇى پۇچەكلىك سەۋەبلىك كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي كىرىزىس، پاجىئەلەر يۈكسەك تىراگېدىيەلىك شە- كىلدە ئىپادىلىنىدۇ. ئانا زېمىن دۇچ كەلگەن پاجىئەلەر بىلەن ئىنسان تىراگېدىيەسى قوش لىنىيەدە ئىپادىلىنىدۇ.

4) بايان مۇھىتىنىڭ لىرىك ھېسسىياتقا باي بولۇشى، يەنى تەبىئەت مەركەز قىلىنغان، تەبىئى جانلىقلارغا دائىر لىرىك تەس- ۋىرلەرنىڭ قويۇق بولۇشى ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئېكولوگىيە پە- روزا ئەسەرلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم بەدىئىي خاسلىقىدۇر. مەسە- لەن، «چۆل ئوغلى» پوۋېستىدا چۆل - جەزىرىدە ياشىغۇچى ھەر خىل ھاياتلىق تۈرلىرىنىڭ گۈزەللىكى ۋە خىسلەتلىرى ھەققىدىكى قويۇق تەسۋىرلەر بىلەن سالامنىڭ دادىسى چالغان مۇڭلۇق گارمون كۈيى ماھىيەتتە تەبىئەت قوينىدىكى ئىنسان بىلەن ھايۋانات، قۇشلار بىلەن باشقا جانلىقلارنىڭ ئېكولوگىيەلىك بىرلىكىدىن شەكىللەنگەن ئىناقلىق مېلودىيەسى بولسا؛ «بۆرە جىلغىسى»دىكى بىپايان چۆللۈك ۋە ئۇنىڭ قوينىدىكى ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ھاياتلىق مۇھىتى، ئۇلارنىڭ مۆجىزە - كارامەتلىرى چوڭقۇر مۇھەببەت ئە- چىدە كۆركەم ۋە جانلىق تەسۋىرلىنىدۇ. ئاخىرىدا توغراق سۈيى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن چۆلگە كىرىپ ئېزىپ قالغان ھەتتا ھاياتـ تىن ئۈمىد ئۈزگەن ياقۇپ كۆكچىنىڭ مۇشۇ چۆللۈكنىڭ ئەركىسى

بولغان بۆرىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ئاخىر سۇ ۋە ھاياتلىق بار بولغان جىلغىغا كېلىپ ئامان قالغانلىقى، ئەمما ئالدىدا قارىسا ئاشۇ بۆرىنىڭ ئۆز جىلغىسىغا چىقىپ ئۆلۈپ قالغانلىقىدەك تەسىرلىك ۋەقە ـ تەپسىلاتلار ئىپادىلىنىدۇ.

5) بۇ خىل ئەسەرلەردە تەبىئىي مۇھىت ۋە روھىيەت كىرىزىسى ئىچىدىكى ئىنسانىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بىلەن تەبىئەتنىڭ ھېكايىسى قوش لىنىيەدە ئىپادىلىنىدۇ. ئىجتىمائىي ھاياتتىكى رېئال تۇرمۇش ۋەقەلىرى بىلەن تەبىئەت قوينىدىكى غەيرىي ئىنسان توپىغا ئالاقىدار ئەپسانىۋى ۋەقە ـ ھادىسىلەر زىچ گىرەلەشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئاقساق بۇغا»، «بۆرە جىلغىسى»، «بۆرە ئانا»، «ئاخىرقى ئوۋ» قاتارلىق ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەن تەبىئەت، ئىنسان ۋە جەمئىيەت بىر گەۋدە قىلىنغان تىراگىدىيەلىك ۋەقەلەر بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئېكولوگىيە پىروزا ئەسەرلىرىنىڭ بۇ خىل يېڭىچە قىممەت قارىشى، ئۆزگىچە تەشەببۇسى ۋە بەدىئىي ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئىزدىنىش روھى ئەدەبىياتىمىزنى يېڭىچە مەدەنىيەلىك ۋە تەپەككۇر تۇسىگە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى يېڭىچە بەدىئىي ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە قىلدى. ئۇيغۇر يېڭى دەۋر پىروزىچىلىقى ئۆزىنىڭ تەبىئەتنى ئاكتىپ تەسۋىرلەش ۋە تەبىئەت دۇنياسىنىڭ قىممىتىنى ئاڭلىق تونۇپ، تەبىئەت دۇنياسى ھەم تەبىئىي مۇھىتنىڭ مۇستەقىل قىممىتىنى زامانىۋى تۇرمۇش مۇھىتىدىكى ئوقۇرمەنلەرگە بىلدۈرۈشتىكى ئۆزگىچە رولى ۋە ئېستېتىك قىممىتى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نۆۋەتتىكى ئىجادىيەت ۋە ئىلمىي تەنقىد دائىرىسىنى كېڭەيتىش رولىنى ئويناپ، مىللىي ئەدەبىياتىمىزدىكى ئىلغار ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. 19 ـ ئەسىر ـ

دىكى ئامېرىكا شائىرى ۋېتمان ئۆزىنىڭ «گۈل ـ گىياھلار» تۇپ-
لىمىدا: «تەبىئەتنىڭ بىز ئىنسانلارغا بېرىدىغىنى ماددىي مەئىشەت-
لەر جەۋھىرى. ئەمما تەبىئەتنىڭ ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ بەدىلىگە ئىن-
سانلاردىن ئېرىشمەكچى ئاشۇ نېمەتلەرنىڭ ئەخلەتلىرىدۇر»①
دېگەن. ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە نوقۇل ئىقتىسادنى ئاساس قىلى-
دىغان ئىستېمالچىلىق، ماددىۋىزىم، راھەتپەرەسلىك بارغانسېرى
ئومۇملىشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە زامانىۋى تۈرمۇش ئىچىدىكى
ماددىي ئىستېمالدىن چىقىرىلغان تۈرلۈك ئەخلەتلەرنى قانداق بىر
تەرەپ قىلىش، ئىنسانلارنىڭ روھىيىتىدىكى ياتلىشىش، خاراك-
تېردىكى ئاينىش سەۋەبلىك كېلىپ چىققان تەبىئەتتىن يىراقلى-
شىش، تەبىئەت بىلەن تىركىشىشتىن شەكىللەنگەن ئېكولوگىيە
ۋە مەنىۋىيەت كىرىزىسىنى ھەل قىلىش، ئۇنىڭ يامان ئاقىۋىتىنى
ئازايتىش ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ماس، ئىناق مۇناسىۋىتىنى بەرپا
قىلىپ، سىجىل تەرەققىياتنى ئىشقا ئاشۇرۇش نۆۋەتتىكى ئىجتى-
مائىي مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم كۈنتەرتىپى، شۇنداقلا
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتى بولۇپ
قالدى. بۇ مەندىن ئالغاندا، ئۇيغۇر يېڭى دەۋر ئېكولوگىيە پىرو-
زىچىلىقى ئەدەبىياتىمىزنىڭ باشقا دائىرىلىرىگە قارىغاندا ئۆزىنىڭ
ئاۋانگارتلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن
دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ نۆۋەتتىكى تەرەققىيات سەۋىيەسى بىلەن سې-
لىشتۇرغاندا يەنىلا خېلى كۆپ ئارقىدا.

دىيارىمىز شىنجاڭ جۇغراپىيەۋى ئورۇن جەھەتتە تىپىك ئىچ-
كى قۇرۇقلۇق رايونىغا تەۋە. ئۇزاق تارىختىن بۇيان قۇرغاق ۋە يې-

---

① ۋېتمان: «گۈل ـ گىياھلار» توپلىمى، بېيجىڭ يەنشەن نەشرىياتى 2008 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

ـرىم قۇرغاق تەبىئىي مۇھىتتا ياشاپ ئۆزىگە خاس بوستانلىق مە-
دەنىيىتىنى ياراتقان ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، مۇھىت ئېڭى
ئۇلارنىڭ گۇمانسىتىك روھىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى سۇپىتىدە
داۋاملىشىپ كەلگەن. لېكىن يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى نوقۇل
ئىقتىسادىي تەرەققىيات قوغلىشىپ، ئىنسانلار نوقۇل ئىقتىسادىي
ئۇنۇم ۋە پايدا - مەنپەئەتكە بېرىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى
قىممەت قارىشى، ئادىمىيەتچىل خاراكتېرى ۋە زېمىن ئەخلاق ئې-
ڭىنى ئۇنتۇغانلىق سەۋەبلىك دۇنياۋى خاراكتېرلىك مۇھىت كې-
ـرىزىسىگە دۇچ كېلىۋاتقان شارائىت ئاستىدا تەبىئەتنىڭ قىممە-
تىنى تونۇش، تەبىئىي مۇھىتنى سۆيۈشنىڭ ئەمەلىي رولى ۋە
قىممىتى بارغانسېرى تەكىتلەنمەكتە. ئۇيغۇر پىروزىچىلىقىدا بار-
لىققا كەلگەن ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى ۋە مۇھىت ئەخلاقى تەرە-
يەسى ئەنئەنىسىنى ئاساس قىلىپ ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكىگە
ئاكتىپ يانداشقان بۇ خىل يېڭىچە ئەدەبىيات ھادىسىسىنىڭ نۆۋىتى-
تىكى نەتىجە - ئۇتۇقلىرىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىلغار
ئىجادىيىتى ئالاھىدىلىكلىرى، دۇنيا ئەدەبىياتى، جۈملىدىن دۇنياۋى
يېڭىچە مەدەنىيەت خاھىشى ۋە ئېكولوگىيەلىك تەپەككۇر ئېڭى بە-
لەن بولغان تەسىر مۇناسىۋىتىنى ئىلمىي تەتقىق قىلىش، بۇ خىل
يېڭى ئەدەبىيات ھادىسىسىنىڭ بىر پۈتۇن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى
ئورنى، مەدەنىيەت قىممىتى، ئېستېتىك ئالاھىدىلىكلىرى ھەققە-
ـدە ئەستايىدىل مۇھاكىمە ۋە تەنقىد ئېلىپ بېرىش نۆۋىتىتىكى ئۈي-
غۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ئىلمىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ۋە رېئال
ئەھمىيەتكە ئىگە زور تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابـ-
لىنىدۇ.

4. ئېكو ـ فېمىنىزملىق تەنقىدچىلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىزدىكى ئەھمىيىتى

20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلانغان دۇنياۋى خاراكتېرلىك مۇھىم ئۆزگىرىشى ۋە يېڭىچە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئېقىمىنىڭ تەسىرىدە بارلىققا كەلگەن ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى، فېمىنىزم (ئا ـ يالليق روھ) ئەدەبىياتى، شۇنداقلا ئېكو ـ فېمىنىزملىق ھادىسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەخسۇس ئەدەبىي تەنقىدچىلىك پىرىنسىپلىرى ئىنسانلارنىڭ ئىلگىرىكى ئەدەبىيات چۈشەنچىسى ۋە ئەدەبىي تەنقىدچىلىك قاراشلىرىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىپ، يېڭىلاپ ئۆزگىنىڭ روشەن زامانىۋىلىق ۋە دېموكراتىك تۈسىنى نامايان قىلىش بىلەن بىللە يەنە مەدەنىيەتتە ئۆزئارا گىرەلىشىش، پەن ئاتالاشتەك خاسلىقىنى نامايان قىلدى. ئېكو ـ فېمىنىزملىق ئەدەبىيات ۋە ئېكو ـ فېمىنىزم تەنقىدچىلىكى بۇنىڭ بىر ئۈلگىسىدۇر.

1. ئېكو ـ فېمىنىزمى ۋە ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى

ئېكو ـ فېمىنىزمى بولسا ھازىرقى زامان غەرب دۇنياسىدىكى مۇھىم ھەرىكىتى ۋە ئاياللار ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ بىرلىشىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن يېڭىچە ئەدەبىيات ھادىسىسى ۋە مەدەنىيەت ئېقىمى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت، مەدەنىيەت، سىياسىي، ئېتىقاد قاتارلىقلارغا قارىتا ئېلىپ بارغان يېڭىچە ئىسلاھاتى ۋە ئۆزگىچە تەپەككۇر شەكىلدۇر. ئىنسانلار تارىخىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئاياللار ۋە تەبىئەتتىن ئىبارەت بۇ ئوبيېكتلار ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىدىكى ئەنئەنىۋىلىككە ۋە ئىزچىللىققا ئىگە بولغان، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ گۈمانىستىك روھىنى ئىپادىلىگۈ ـ

چى مۇھىم ۋە سەزگۈر تېما بولۇپ كەلگەن. دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرى ۋە كىلاسسىك داستانلىرىدىكى ۋەقە - سۆ-ژىتلاردىن بۇ نۇقتىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. ھاياتلىق تۇرلىرىدىنىڭ ئاپىرىدىگاھى ۋە مەۋجۇتلۇق - تىرىكچىلىكنىڭ مەنبەسى بولغان ئانا تەبىئەت بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ ئانىسى بولغان قىز - ئاياللارنىڭ ھاياتلىقتىكى رولى، قىممىتى ۋە خاراكتېر - پەزىلە-تىنى تونۇش، ئۇلارنىڭ قەدىر - قىممىتىنى قوغداش، رولىنى تو-لۇق جارى قىلدۇرۇش نۆۋەتتىكى ئىنسانلار ئىجتىمائىي مەدەنىيە-تىنىڭ بىر تۈرى بولغان ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ مۇ-ھىم بىر فۇنكسىيەسى ھەم ئۆلچىمى بولۇپ قالدى.

ئېكو - فېمىنىزملىق ئەدەبىيات نۆۋەتتىكى دۇنيا خاراكتېر-لىك ئىقتىسادىي رىقابەتنىڭ كۈچىيىشى، شەھەرلىشىش ۋە نوقۇل پەن - تېخنىكىنىڭ بازار تېپىشى، ئەخلاق ۋە مەنىۋى ئېتىقادقا سەل قاراش، دۇنيا مۇھىتىنىڭ يىلسېرى يامانلىشىشىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن ھەمدە ئىنسانلاردىكى نەپسانىيەتچىلىكنىڭ كۈچە-يىشى، ئەنئەنىلەردىن ياتلىشىش، مەنىۋى چېكىنىشنىڭ كۈچىيە-شىگە ئەگىشىپ ئاياللار ئاشۇ خىل بىنورمال مۇھىتنىڭ زىيىنى ۋە نوقۇل ماددىي ئىستېمالچىلىق دەۋرىدىكى ئەرلەر ھوقۇقى ئىدد-يەسىنىڭ بېسىمىغا ئەڭ كۆپ ئۇچرىغۇچىلاردۇر دەپ قاراپ، تەبە-ئىي مۇھىت بىلەن ئاياللارغا قارىتا چۈشىنىش، غەمخورلۇق، سىستېمىلىقلارنى ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ يادروسى قىلغان يېڭىچە مەدەنىيەت ئېڭى ۋە ئەدەبىيات ھادىسىسىدۇر. ئۇ «ئاياللار» ۋە «ئېكولوگىيە» دېگەن قوش ئۇقۇمنى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ قىممە-تىنى ئۆلچەشنىڭ باش پىرىنسىپى قىلىش بىلەن بىللە يەنە تەبە-ئەت ئورتاق گەۋدىسى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزئارا باغلىنىشچانلىقنى ئېگە ھەر خىل ھاياتلىق تۈرلىرىنىڭ ئۆزئارا باراۋەرلىكى ئۇچۇن ئىزدە-

نىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ماس، ئىناقلىقى ۋە مېھىر - مۇھەببەت ئېڭىنى ئالاھىدە تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق نۆۋەتتىكي سانائەت جەمئىيىتىدە شەكىللىنىپ بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان بىر تەرەپلىمە ئىقتىسادي رىقابەت ۋە نوقۇل ماددي مەنپەئەت قوغلىشىش خاھىشىنىڭ تەسىرىدە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ۋە قىممەت قارىشىنىڭ يىمىرىلىشىدىن كېلىپ چىققان مەنپەئەتپەرەسلىك، ئەرلەرنىڭ مۇتلەق ھۆكۈمرانلىقى، ھەممىنى شەرتسىز بويسۇندۇرۇش ۋە كۈچلۈك تۇرلەرنىڭ مەنپەئەتدارلىق خاھىشى قاتارلىقلارنى تەنقىد قىلىشنى ئۆز نىشانى قىلىدۇ. ئېكو - فېمىنىزم تەنقىدچىلىرى ئەدەبىيات تەتقىقاتى جەريانىدا يۇقىرىقىدەك ئۆزگىچە قىممەت خاھىشى ۋە دېموكراتىك قاراشلارنى مەركەز قىلغان ھالدا ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش تەنقىدچىلىك پىرىنسىپلىرىنى بېكىتىپ، ئۇنى ئەدەبىي ئىجادىيەتنى باھالاشنىڭ ئۆلچىمى قىلغان.

ئەلمىساقتىن ھازىرغىچە ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ، ئەدەبىيات بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق بولۇپ كەلدى. تەبىئەت ۋە ئانىلىق روھ تارىختىن بۇيان ئىنسانلارنىڭ گۈمانىستىك روھىنى نامايان قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىنسانلارنىڭ يېڭىچە مەدەنىيلىكىنى ئىپادىلىگۈچى ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ۋە ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى رەسمىي مۇستەقىل، قاراتمىلىققا ئىگە ئەدەبىي ئېقىم سۈپىتىدە پەقەت 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا ۋۇجۇدقا كەلدى. كېيىنچە فېمىنىزم بىلەن بىرلىشىپ تېخىمۇ كەڭ نەزەرىيەۋى ئاساسقا ئىگە بولدى.

2. ئېكو - فېمىنىزملىق ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىكى

تەبىئەت ۋە ئاياللارنىڭ قىممىتىنى قوش قاتلاملىق ئىپادىلەش ۋە بۇ ھەقتە تەنقىد يۈرگۈزۈشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي نىشانى قىلغان ئېكو - فېمىنىزملىق ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭ نەزەرىيەسى بولغان ئې-

كو ـ فېمىنىزملىق تەنقىدچىلىك ئۆزىگە يارىشا مەزمۇن ئالاھىدـ
لىكى ۋە تەپەككۇر خاسلىقىغا ئىگە. بۇ ھەقتە كانادالىق ئەدىب نامې
گوتمان مۇنداق دېگەن: «بۇ خىل تەنقىدچىلىك بىرىنچىدىن، تەبـ
ئەت يېزىقچىلىقىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردىن ئېكو ـ فېمىنىزملىق
ئىدىيەۋى كۆزقاراشنى بايقايدۇ. ئىككىنچىدىن، ئېكو ـ فېمىنىزمـ
لىق نۇقتىئىنەزەر بويىچە ئەسەر تېكىستىنى شەرھلەيدۇ، بولۇپمـۇ
ئايال يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئالاھىدە نەزەر ئاغدۇرىدۇ. ئـۇ ـ
چىنچىدىن، زامانىۋىلىقنىڭ تەسىرىدە ئىنسانلارنىڭ ئەسلىي ھالـ
تى ۋە ئەنئەنىسىدىن چەتلەشتۇرۇلگەن تەبىئەت ۋە ئاياللىق روھقـا
ئىگە تەبىئەت يېزىقچىلىقى ئەندىزىسىگە نەزەر سالمدۇ. تـۆتىنچـ
ىدىن، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئەسلىدىكى غەيرىي سىياسىيلىققـا
ئىگە روھىنى ئەسلىگە كەلتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئېكو ـ فېمىنىزملىـق
روھىنى قايتا نامايان قىلمدۇ.»[①] تۇپ ماھىيەتتە بۇ ئېكو ـفېمـ
نىزملىق روھقا ئىگە ئەدەبلەرنىڭ ئەدەبىي ئەسەر يـاكى نەزەرىيـە
جەھەتتە ئىپادىلىگەن تەبىئەت قارىشى، مەدەنىيەت ئېڭى، ئەدەبىـي
تەنقىد قاراشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنى ئىلمىـي شەرھلـەش
ۋە ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت.

دۇنيا بىر پۈتۈن ئورتاق گەۋدە، ئاسمان بىلەن زېمىن، ئەر بـەـ
لەن ئايال يىلتىزداش، ئەمما زېمىندىكى ھاياتلىق تۇرلىرى تېخىمۇ
مۇرەككەپ، كونكرېت مەنە ۋە رېئال قىممەتكە ئىگە. ئىنسانلارنىـڭ
ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا ئاياللار بىلەن تـەـ
بىئەتنىڭ باشتىن كەچۈرگەنلىرى ھەم ھاياتلىقتىكى رولى ئـوخـ
شاش بولۇپ، بۇلار دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىدا

① ۋۇلىن: «ئامېرىكا ئېكولوگىيە، فېمىنىزم تەنقىدچىلىك نەزەرىيەسـى ۋە ئەمەلىيىتى تەتقىقاتى»، خەلق نەشرىياتى 2011 ـ يىلى خـەنزۇچە نەشـرى 13 ـ بەت.

يېتەرلىك ئىپادىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن. مەسىلەن، گە-
رېك ئەپسانىلىرىدىكى ئايال ئىلاھلار، ئۇيغۇر خەلق ئەپسانە ـ رىۋا-
يەتلىرىدىكى ئوماي، قۇرغار ئانا، ئەسما پەرى قاتارلىق ئايال
ئىلاھلار ۋە ھۆر ـ پەرىلەر ئوبرازىدىن تاكى «ئوغۇزنامە» ئېپوسى-
دىكى گۈزەل قىز ـ ئاياللار تەسۋىرى، ئوغۇز خاقانىنىڭ ئوغۇللىرى
بولغان كۈن، ئاي، يۇلتۇز، كۆك ئاسمان، تاغ، دېڭىزلار ئوبرازى بۇ
نۇقتىنى يېتەرلىك ئىسپاتلايدۇ. ئەمما كېيىنكى دەۋرلەردە ئىن-
سانلارنىڭ تۇرمۇش شەكلى، مەدەنىيىتى ۋە قىممەت قارىشىنىڭ
ئۆزگىرىشى، بولۇپمۇ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدىكى ئۆزگە-
رىشلەر سەۋەبلىك كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئوماي، ئەسما پەرى
قاتارلىق ھۆر ـ پەرىلەرنى مۇقەددەس بىلىشتىن ئالەمنى بويسۇن-
دۇرغان ئەر قەھرىمانلارنى ئۇلۇغلاشتەك ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش
تۇپەيلىدىن ئاياللار ۋە تەبىئەتنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئىلگىرىكى
ھۆرمەت ـ ئۇلۇغلىنىشتىن بىر چەتتە قېلىش جەريانىنىمۇ باش-
تىن كەچۈردى. تەبىئەت قانچىلىك نازۇك ۋە ھېس ـ تۇيغۇغا باي
بولسا، ئاياللارمۇ شۇنچىلىك نازۇك ۋە مېھرىبانلىق تۇيغۇسىغا باي
بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئەمما سانائەت مەدەنىيىتى دەۋرىدە
نوقۇل ئىستېمالچىلىق، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ماددىي مەنپە-
ئەتكە يۈزلىنىشى سەۋەبلىك مەنىۋىيەتكە سەل قاراشتەك بىمەنىلىك
ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش شەكلى ۋە قىممەت قارىشىغا تەسىر كۆر-
سەتتى. يېقىنقى زامان ئىنسانلار مەدەنىيىلىكى تارىخىدا پەن ـ
تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە سانائەتنىڭ ئومۇملىشىشى ئىنسانلار-
نىڭ تەبىئەتنى ئۇلۇغلاشتىن پەن ـ تېخنىكىنى ئۇلۇغلاش ۋە ما-
دىي مەنپەئەتنى ھەممىدىن ئەلا بىلىشتەك بىر تەرەپلىمە بۇرۇلۇشى
بىلەن تېخىمۇ كۈچەيدى. نوقۇل ماددىي مەنپەئەت قىزغىنلىقى ئە-
چىدە تەبىئەت بىلەن ئاياللارنىڭ ھەر ئىككىلىسىنى شەخسىي مە-

پەئەت ئۇچۇن بويسۇندۇرۇش، مۇستەملىكىچىلىك ئۇرۇشنىڭ ۋەيرانچىلىقى، تۇرلۇك بۇلغىنىش، بالايىئاپەتلەرنىڭ زىيىنىنىمۇ باشتىن كەچۈردى. ھاياتلىقنىڭ مۇھىم ئاپىرىدىگاھى بولغان تەبىئەت ۋە ئىنسانىيەتنىڭ بىر قىسمى بولغان ئاياللارنىڭ ماھىيەتلىك رولى، تارىخىي قىسمىتى ۋە ئەدەبىياتتىكى ئورنى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا ئىنسانلار تارىخىدا نۇرغۇن سەنئەتكارلارنىڭ ھەممىسى ئاياللارنىڭ تەڭداشسىز گۈزەللىكىنى مەدھىيەلىگەن، تەبىئەتتىن پەخىرلەنگەن ۋە ئۇنىڭدىن زوق، ئىلھام ئالغان. لېكىن كېيىنچە پەن ئىدراكىيلىقى ۋە نوقۇل مەنپەئەتدارلىق خاھىشىنىڭ بارغاز-سېرى كۈچىيىشى، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى نوقۇل ئۆز ئارزۇ-ئىستەكىنى قاندۇرىدىغان بىر خىل قورال، ۋاستە دەپ قاراپ تە-بىئەتتىن يىراقلىشىشى سەۋەبلىك ئۇلار تۇرلۇك مەنىۋى چېكە-نىشتىن خالىي بولالمىدى.

كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردىن باشلاپ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مۇھىم تېمىلىرىنىڭ بىرى گۈمانىزمدىن ئىبارەت بولدى، لېكىن مەدەنىيەتنىڭ تەبىئەتتىن يىراقلىشىشى ۋە گۈمانىستىك روھتىن چەتلىشىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن بۇ خىل گۈمانىزمنىڭ يا-روسى يەنىلا ئادەم بولدى، شۇنداقلا ئۇ ئەرلەرنى ئاساس قىلىپ كەلدى. شۇڭا ئىنسانلار بالىلىق دەۋرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، سىنە-پىي جەمئىيەت، بولۇپمۇ يۇقىرى ئىستېمالىلىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن باشلاپ، ماددىي مەنپەئەتكە ئىنتىلىشكە يۈزلىنىش بىلەن ئەرلەر ھامان دۇنيانى باشقۇرغۇچى ۋە ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئە-گىلەپ كەلگەن. قەدىمكى يۇنان مىفلىرى ۋە «ئىلىيادا»، «ئودىسا»، «رامايانا»، «ئوغۇزنامە» قاتارلىق دۇنياۋى كىلاسسىك ئەسەر-لەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك تەبىئەت ۋە ئاياللار بەلگىلىك ئورۇندا تەسۋىرلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئىن-سانلار ئاتىلىق ھوقۇقچىلىق ئېڭى كۈچەيگەن دەۋرلەرگە قەدەم

قويغان، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىرلىك تەرەققىيات باسقۇچىغا كىرد-
شى بىلەن بۇ خىل خاھىش روشەن سۇسلاشتى. كوللېكتىپ جامـا-
ئەتچىلىكتىن شەخسىي قەھرىمانلىقنى ئۇلۇغلاشقا يۈزلىنىش، تە-
بىئەت ۋە ئىلاھلارغا چوقۇنۇشتىن قەھرىمانلىققا چوقۇنۇش، ئاي-
رىم شەخسلەرنىڭ نام ـ مەنپەئەتىنى گەۋدىلەندۈرۈش بۇنىڭ روشەن
بىر ئالامىتى بولدى. ئۇيغۇر فولكلورىدا كېيىنكى دەۋرلەردە يارد-
تىلغان خەلق قوشاقلىرى ۋە ئېپوس ـ داستانلىرىدىن «گور ئوغ-
لى»، «چىن تۆمۈر باتۇر» لاردىن تاكى مەڭگۈتاش ئابدىلىرى قاتار-
لىق ئىنسانلارنىڭ باتۇرلۇق ـ قەھرىمانلىق تۆھپىلىرى تېما قى-
لىنغان داڭلىق ئەسەرلەرنىڭ هەممىسىدە دېگۈدەك تەبىئەت ۋە
ئىلاھەلەر تەسۋىرى تەدرىجىي سۇسلىشىپ، رېئال قەھرىمانلار ئا-
ساسلىق رول ئالغان، ئەرلەر پۈتكۈل ئەدەبىياتنىڭ مەركىزىدە،
ئەمما ئاياللار قوشۇمچە ئورۇندا قويۇلغان. دېمەك، ئىنسانلارنىڭ
كېيىنكى مەزگىللىك قەھرىمانلىق دەۋرى ئۇلارنىڭ ئۆز ـ ئۆزد-
نى، بولۇپمۇ ئەرلەرنى مەركەز قىلىپ، ئەرلەرنىڭ شەخسىي قەھ-
رىمانلىقىنى كۈچەپ تەكىتلەپ تەبىئەت ۋە ئۇنىڭ قوينىدىكى باشقا
تۈرلەر، جۈملىدىن ئاياللارغا سەل قاراشتىن خالىي بولالمىدى.

تەبىئەت ئىنسانلارنىڭ ئەبەدىيلىك ئاپىرىدىگاھى، مەڭگۈلۈك
ماكانى ۋە تىرىكچىلىك سەھنىسى، شۇڭا ئۇ تارىختىن بۇيانقى
قەھرىمانلارنىڭ ئۆز جاسارىتىنى نامايان قىلىدىغان مەيدانى بولۇپ
كەلگەن. لېكىن ئىنسانلارنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى جەريانىدا ئا-
لەمنىڭ غايىۋى، مەنىۋى هۆكۈمرانى بولغان ئىلاھلار ۋە ئىلاھىي
قەھرىمانلارنى مەركەز قىلىشتىن تەدرىجىي تەبىئەت ۋە ماددىي
دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچى قەھرىمانلارنى مەركەز قىلىش، هۆ-
كۈمرانلارنى مەدھىيەلەش، ماددىي تەرەققىيات دولقۇنىدىكى مەنىۋى
چېكىنىش، ئاڭ ـ مەدەنىيلىكتىكى بىر تەرەپلىملىك، مەدەنىيەت-

تە ئاتالمىش غالىب تۇرلەرنىڭ مەنپەئەتىنى ئىپادىلەش، ئۇلارنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنىلا مەركەز قىلىشتەك بىمەنىلىكنىڭ تەسىرىدە شە-كىللەنگەن ئاغمىچىلىق ۋە ياتلىشىش تۇپەيلىدىن بۇ سېخىي ۋە مېھىر ـ مۇھەببەتلىك تەبىئەت تەدرىجىي ھالدا ئايرىم كۆچلەرنىڭ نوقۇل ئۆزىنى نامايان قىلىش مەيدانىغا ئايلىنىپ، ئۇنىڭدىكى باش-قا تۇرلەر بۇلاڭ ـ تالاڭ ۋە دەپسەندە قىلىنىشقا ئۇچراپلا قالماي، بەلكى ئاياللارمۇ ئاشۇ خىل بويسۇندۇرۇشنىڭ تەسىرى، زورلۇق ۋە خورلۇققا دۇچ كەلدى، ئىنسان روھى ۋە غۇرۇرىنىڭ جاھانىنەماسى بولغان باراۋەرلىك ۋە دېموكراتىك ئەنئەنىمۇ يىمىرىلىشكە باشلا-دى. «چىن تۆمۇر باتۇر» داستانىدىكى مەختۇمسۇلا تىراگېدىيەسى-دىن تارتىپ رابىيە، نۇزۇگۇملارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىگە ئوخشاش سۇژېتقا ئىگە كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر داستانلىرىدىكى قىز ـ ئاياللارنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىر ـ قىسمەتلىرى بۇنىڭ شاھىتى.

3. ئېكو ـ فېمىنىزملىق روھنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئى-پادىسى

دۇنيا بىر پۈتۈن ئورتاق گەۋدە. تەبىئەت بىلەن ئىنسان روھى-نى بىرلەشتۈرۈش، تەبىئەت قوينىدىكى ھاياتلىق تۇرلىرىنىڭ ماس، ئىناقلىق ئاساسىدىكى بىر پۈتۈن گەۋدىچانلىقى ۋە ئۇنىڭ قىممىتىنى تونۇشتەك ئېستېتىك تۇيغۇ شەكلى ۋە گۈمانىستىك ئىدىيە كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا بۇددىزم ۋەسىقىلىرى، فارابى، يۈسۈف خاس ھاجىپ، لۇتفىي، نەۋائى، زەلىلىي، نەۋبەتىي، نىزا-ر ىيلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن تاكى كېيىنكى دەۋردىكى سىمۋولىستىك ئەسەرلەرگىچە بەزىدە بىر خىل ماس، ئىناقلىق ۋە ئادالەتپەرۋەرلىك ئوتوپىيەسى ئىچىدە تەسۋىرلەنسە، بەزىدە جىددىي تىراگېدىيەلىك يۈكسەكلىكتە ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، نەۋائىنىڭ «سەببەئى سەي-

يارە» داستاندىكى سەبەبى قىز دىلئارامنىڭ زالىم شاھ بەھرامنىڭ يولسىزلىقى، شۆھرەتپەرەسلىكى سەۋەبلىك تارتقان كۈلپەت ـ خورلۇقلىرى، ئاخىرىدا زالىم شاھ بەھرامنىڭ ھالاكىتى؛ يەنە باشقا داستانلاردىكى ئايال پېرسوناژلار ـــ شېرىن، زۆھرە، لەيلىلەر دۇچ كەلگەن پاجىئەلىك قىسمەتلەردىن تاكى كېيىنكى دەۋرلەردە يارىتىلغان «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستاندىكى ھاياتلىق تۈرلىرى، بۈلبۈل ۋە قىزىلگۈلنىڭ پاجىئەلىك كۈلپەتلىرى؛ فېئوداللىق زوراۋانلىق ۋە بويسۇندۇرۇشنىڭ قۇربانى بولغان رابىيە، نوزۇگۈملار، قانچىلىغان غۇنچەم، گۈلەمخانلارنىڭ قىسمەتلىرى بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆزلىرى ياراتقان ئەدەبىي مىراسلاردىكى يۈكسەك گۈمانىستىك روھ ۋە دېموكراتىك خىسلەتلەرنى نامايان قىلىپلا قالماي بەلكى يەنە فېمىنىزملىق يۈكسەكلىك ۋە دېموكراتىك روھنى نامايان قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىنسانلارنىڭ بىر پۈتۈن ھاياتى، ئۇلارنىڭ گۈمانىتارلىق روھى ۋە قىممەت خاھىشىنى ئىپادىلەيدۇ، ئۇنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش دائىرىسى كەڭ ۋە ئوچۇق ھالەتتە بولىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا گەرچە تەبىئەت ۋە ئايالالار تېما قىلىنغان ئەسەرلەر (ئېكو ـ فېمىنىزم ئەدەبىياتى) ئىلگىرىكى دەۋرلەردە ئازىرىم بىر ئېقىم شەكىللەندۈرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۇزاق تارىخىي مەنبە ۋە ئەنئەنگە ئىگە. «قۇرىغار ئانا ئەپسانىسى»، «ئەسما پەرى ئەپسانىسى»، «تۇماريس رىۋايىتى»، «نېلى قوشمىقى» قاتارلىقلاردىن تاكى نەۋايىنىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئەئى سەييارە»، نىزارىينىڭ «رابىيە ۋە سەئىدىن» داستانلىرى ۋە زۇنۇن قادىرىنىڭ «غۇنچەم» دىرامىسى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئۇلۇغ ئانا ھەققىدە چۆچەك»، بوغدا ئابدۇللانىڭ «ئانا» شېئىرلىرىدىن تارتىپ تاكى ئادىل تۇنىيازنىڭ «ئاياللار دۆلىتى»، ئابدۇلباسىت

ئابدۇراخمانئاك «ئانا» داستانى قاتارلىق ئەسەرلەر، ئۇيغۇر پىروزىـ
چىلىقىدا ئەختەم ئۆمەرنىڭ «قۇرتلاپ كەتكەن كول»، نۇرمۇھەممەت
توختى، ياسىنجان سادىق، خالىدە ئىسرائىللارنىڭ بىر قىسىم ھېـ
كايە ـ پوۋېستلىرى، توختى ئايۇپنىڭ «بورە ئانا» رومانى قاتارـ
لىقلارغىچە بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىر پۈتۈن تەرەققىيات
مۇساپىسى تەبىئەت بىلەن ئاياللارنىڭ تۇرمۇش، تەقدىرى ياكى ئاـ
ياللار ۋە تەبىئەتنىڭ روھى، خاراكتېرىدىكى ئورتاقلىقلارنى ئىپادىـ
لەشتىن مۇستەسنا بولمىغان.

ئېكو ـ فېمىنىزملىق ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىي تەنقىدچىلىك نۆـ
ۋەتتىكى دۇنياۋى ئەدەبىيات ساھەسىدە پەيدىن شەكىللىنىۋاتقان
فېمىنىزملىق ۋە ئېكولوگىيەلىك روھقا ئىگە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى
ماھىيەتلىك قېزىپ چىقىپ، ئىنسان روھى ۋە مەدەنىيەتتىكى گۇـ
مانىستىك روھ، دېموكراتىك ئىدىيەلەرنى نامايان قىلىش، تەبىئەتـ
نىڭ بىرلەمچى قىممىتىنى تونۇتۇش بىلەن ئاياللارنىڭ ئىجتىمـا
ئىي ئورنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزگىچە دۇنياسى، تەبىئىي تالانتىنى نامـا
يان قىلدۇرۇش مەدەنىيەتنىڭ دېموكراتىك ۋە كۆپ مەنبەلىك بـو
لۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا غايەت زور قىممەتكە ئىگە. ئۇنىڭ تەبـ
ئەت ۋە ئاياللارنى گەۋدىلەندۇرۇش، ئۇلارنىڭ قىممىتى ۋە رولىغـا
ئەھمىيەت بېرىش خاھىشى ماھىيەتتە ئىنسانلارنىڭ ئۆز ـ ئۆزىدـ
نىڭ ئوبېيېكتىپ دۇنيادىكى ئورنىنى تونۇش، ئۆز ـ ئۆزىنى يېڭىـ
لىشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئۆزىنىڭ
گۇمانىستىك روھىنى جارى قىلدۇرۇش، تارىخىي بۇرچىنى قايتـا
تونۇش ۋە ئۆز ـ ئۆزىنى ئازاد قىلىش مۇساپىسىنى نامايان قىلىشـ
تىن ئىبارەت.

ئىنسانلار تارىخىدىكى مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى گەرچە ئىجـ
تىمائىي تەرەققىيات ۋە زامانىۋىلىقنىڭ يولىنى ئېچىپ، ئۇلارغـا

نۇرغۇن قولايلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىنسانـ
نىڭ ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىش بىلەن بىللە تەبىئەتنىمۇ ھېسابسىز
ئېچىش، ئىستېمال ۋە سودىنى كېڭەيتىش، ئىستېمالچىلىقتىكى
ئارزۇ ـ ئىستەك، راھەتپەرەسلىك، مونوپولىيە، ماددىپەرەسلىك ۋە
ئاياللارنىڭ قۇل قىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. «ئەقىل ـ ئىـ
دىراكنىڭ قورال ۋە ماھارەتكە ئايلانغان ۋاستە سۈپىتىدە تونۇلۇـ
شىغا ئەگىشىپ بۇ خىل نوقۇل ئەقىلنى ئاساس قىلغان مەرىپەتـ
چىلىك ئىنسانلار جەمئىيىتى ۋە ئۇنىڭ قىممەت قارىشىنى غەيرىيـ
لەشتۈرۈش، ھەتتا قايمۇقتۇرۇش رولىنى ئويناندى. قورال ۋە
ۋاستىگە ئايلانغان ئەقلىيلىكنىڭ يۈكسەك ئورۇنغا قويۇلۇشى بـ
لەن ئىنساندىكى قىممەت تونۇشى تېز سۈرئەتتە چېكىنىدى.»[1] نو
قۇل ئىقتىسادىي رىقابەت ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلغان زامانىۋىلىق
مۇھىتىدىكى ماددىۋىلىقنىڭ تەسىرىدە ئاڭ ۋە مەدەنىيەتنىڭ غەيـ
رىيلىشىشى، روھىيەتتىكى ياتلىشىش ۋە چېكىنىش سەۋەبىلىك تە
بىئەت ۋە ئۇنىڭ قوينىدىكى ئايرىم تۈرلەر ئىنسانلار تەرىپىدىن
كونترول قىلىنىشقا ئۇچرىسا، ئۇ ھالدا ئاجىز تۈر بولغان قىز ـ
ئاياللارمۇ ئاشۇ خىل ئىدىيەۋى بىنورماللىق ۋە مەنىۋى چېكىنىشـ
نىڭ تەسىرىدىن خالىي بولالمايدۇ.

20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 21 ـ ئەسىردىكى سانا
ئەت ھەم ئىستېمالچىلىق جەمئىيىتىنىڭ ئاڭ مەدەنىيلىكىدە يە
نىلا مەرىپەتچىلىك، ئىدراكىيلىقنىڭ كۆچى ئۈستۈن ئورۇندا تۇر
ماقتا. ئىستېمالغا زىيادە بېرىلىش، راھەتپەرەسلىك، ماددىۋىزمنىڭ
قايمۇقتۇرۇشى جەمئىيەتتىكى بىنورمال ھادىسە بولۇپ، بۇ خىل

---

① ۋاڭ نو: «كەرسېننىڭ ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى ئۈتۈقلىرى ۋە ئېكو
لوگىيە پەلسەپە ئىدىيەسى»، «چەت ئەل ئەدەبىياتى»، 2002 ـ يىللىق 2 ـ
سان 94 ـ بەت.

خاهىش هازىرقى زامان تۇرمۇشممىزغا «ئادەم پەقەت ئۆزىنىلا ئويلاش»، ئاخىرىدا ئومۇمىيلىق ياكى باشقا تۇرلەردىن مەنىۋى جەھەتتىن يىراقلىشىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئېكو ـ فېمىنىزملىق ئەدەبىياتنىڭ تەشەببۇسى شۇكى، هاياتلىق دۇنياسىنىڭ تەبىئىلىكى ۋە تۇرلەرنىڭ كۆپ خىللىقىنى هۆرمەتلەش، ئىنسانىي خاراكتېرنى تەبىئەتكە ۋە تەبىئىلىككە يېقىنلاشتۇرۇپ، نۆۋەتتىكى شەخسنىڭ نوقۇل ئۆز ـ ئۆزىنى مەركەز قىلغان تۇرمۇش شەكلى ۋە ئىستېمالدىكى چەكتىن ئاشقان ماددىۋىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىنسان خاراكتېرىنىڭ ياتلىشىش، كۆچلۈك تۇرلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدىكى خورلانغان باشقا تۇر ـ جىنسلار، جۇملىدىن ئاياللارنىڭ پاجىئەلىك سەرگۈزەشت ـ قىسمەتلىرىنى ئىپادىلەپ، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۆزئارا ماس، ئىناقلىقى، تۇرلەرنىڭ ئورتاق گەۋدىلىك مۇناسىۋىتى ۋە ئۇنىڭ مۇقىملىقىنى تەكىتلەش ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى مەركەز قىلىش، شەخسىيەتچىلىك ۋە ياۋۇزلۇقى تۇپەيلىدىن تەبىئەتنىڭ قىممىتىگە سەل قاراش، ئاياللارغا بولغان جىسمانىي، جىنسىي ئېكسپلاتاتسىيە، كەمسىتىشنى چەكلەشتىن ئىبارەت.

ئىنسانىنىڭ نوقۇل شەخسىي ئىستېمال خاهىشى ۋە ئۆز ـ ئۆزىنى مەركەز قىلىشى بىلەن هاياتلىق دۇنياسىدىكى باشقا تۇرلەر گە، جۇملىدىن ئاياللارغا بولغان بىر تەرەپلىمە قاراشنىڭ كۈچىيىشى تەدرىجى هالدا ئۇلارنىڭ تەبىئەتكە ۋە ئۇنىڭ قوينىدىكى باشقىلارغا قارىتا كونتروللۇقنى كۈچەيتىدۇ. تەبىئەت دۇنياسىدا ئاسمان بىلەن زېمىن، ئوت بىلەن سۇ، هاۋا بىلەن تۇپراق بىرلىشىپ بىر پۈتۈن دۇنيانى هاسىل قىلغاندەك، جەمئىيەتتىمۇ ئەر ـ ئايال ياكى ئەركەك ـ چىشى تەك يارىتىلغان ۋە ئۇلار بىر پۈتۈن هاياتلىقتا باراۋەر رول ـ ئىقتىدارغا ئىگە. لېكىن، نوقۇل ئەقلىي ـ

لمك ۋە مەنپەئەتپەرەسلىكنىڭ تەسىرىدە ئەنئەنىدىن، ھېسسىيلىق-
تىن يىراقلاشقان ئىنسانلاردىكى شەخسىيەتچىلىك خاھىشى ۋە
ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىق ئىدىيەنىڭ تەسىرى، نۆۋەتتىكى سا-
ئاەت مەدەنىيىلىكى، شەھەرلىشىش دەۋرىدىكى نوقۇل ئىقتىسادىي
ئۇنۇم، مادىي مەنپەئەت ۋە مودا قوغلىشىش قىزغىنلىقى بىر قە-
سىم كىشىلەردە تەبىئەت ۋە ئايالارنى بىر خىل ۋاستە ياكى قورال
سۈپىتىدە تونۇيدىغان ھالەتنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇ ئىنسان
مەنمۇنىيىدە بەلگىلىك سەلبىي تەسىرگە ئىگە. شۇڭا ئېكو ـ فېمە-
نىزم تەنقىدچىلىرى تەبىئەت بىلەن ئايالارغا تۇتقان پوزىتسىيەنى
ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ سۈپىتىنى ئۆلچەشتىكى مۇھىم پىرىنسىپ
قىلىشقان.

نۆۋەتتە دۇنيا ئەدەبىياتشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ئېكو ـ فېمە-
نىزملىق روھ ئالاھىدە تەكىتلىنىۋاتقان يارقىن تېمىلارنىڭ بىرى
بولۇپ قالدى. جۇملىدىن غەرب ئېكو ـ فېمىنىزم تەنقىدچىلىرى
ئەر ـ ئايال يازغۇچىلارنىڭ تەبىئەت ۋە تەبىئەت قوينىدىكى باشقا
تۈرلەرگە بولغان پەرقلىق پوزىتسىيەسىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق
قىلىشماقتا. مەسىلەن، 19 ـ ئەسىردىكى ئېكولوگىيە ئەدەبىيات-
نىڭ ئاساسچىسى ئامېرىكلىق يازغۇچى ھېنرى بىلەن 20 ـ ئە-
سىردىكى ئېكولوگىيە ئەدەبىياتنىڭ داڭلىق ۋەكىلى كەرسېن خا-
نىمنى، ئامېرىكا ئېكولوگىيە ئەدەبىياتنىڭ 18 ـ ئەسىردىكى يەنە
بىر ۋەكىلى ۋوردسۋورس بىلەن ئۇنىڭ سىڭلىسى دوروسىلارنىڭ
ئەسەرلىرىنى سېلىشتۇرۇپ، ئەر ۋە ئايال يازغۇچىلارنىڭ تەبىئەتكە
تۇتقان پوزىتسىيەلىرىدىكى ئىنچىكە پەرقلەرنى ئېنىقلاشقا تىرى-
شىۋاتىدۇ. بۇنداق ئىككى جىنىستىكى يازغۇچى ئوخشاشلا ئۆز ئەسىرىدە
تەبىئىي شەيئى، تەبىئەت مەنزىرىسى ۋە بېلىقچىلارنى تەسۋىرلىگەن
بولسىمۇ، لېكىن ئەر يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە خۇددى كۆپ

سانلىق ئەنئەنىۋى مەنزىرە شېئىرلىرىغا ئوخشاش مەركىزىي نۇقتىنى ئادەم ئۇستىگە قويغان، تەبىئىي موھىت ئەمەلىيەتتە پەقەتلا قەلب ھالىتىنى ئىپادىلەيدىغان ۋاستە سۈپىتىگە ئىگە قىلىنىپ، روھنىڭ سىمۋوللۇقىغا ماسلاشتۇرۇلغان. بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيەۋى ئاساسى بولسا غەيرىي ئېكولوگىيەلىك مەنىگە ئىگە. ئەمما ئېكولوگىيە يازغۇچىسى كەرسېن ئۆز ئەسەرلىرىدە دېگىنىدەكى «بىلىق ۋە باشقا جانلىقلارنى مۇستەقىل ھاياتلىق تۇرى سۈپىتىدە كۆزىتىپ، ئۇلارنى مەركىزىي شەخس قىلىش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئاشۇ جانلىقلار دۇنياسىنى خۇددى ئادەملەرگە ئوخشاش جانلىق ئەكس ئەتتۈرگەن.»[1]

ئومۇمەن، تەبىئەت بىلەن جەمئىيەت مۇئەييەن ئورتاق قانۇنىيەتكە ئىگە. تەبىئەت قوينىدىكى ھاياتلىقنىڭ خىلمۇخىللىقى، تۇرلەرنىڭ باراۋەرلىكى، ئۆزئارا تايىنىشچانلىقى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مېھىر ـ مۇھەببەت ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم بىر ئىپادىلەش ئوبيېكتى، ئېستېتىك تەسىراتنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىدىيەۋى تونۇشىدىكى پەرقلەر سەۋەبلىك ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش دەرىجىسى ھەم ئۇسۇلىدا ئەر ۋە ئايال يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە مۇئەييەن پەرقلەر شەكىللەنگەن. ئېكو ـ فېمىنىزم تەنقىدچىلىرىنىڭ قارىشىچە، ئەر يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتىدە تەبىئەت تەسۋىرى كۆپىنچە ماكرولۇق نەزەرنى ئاساس قىلىپ تەبىئىي مەنزىرىدىن پايدىلىنىپ ھېس ـ تۇيغۇ ۋە ئىدراكنى ئىپادىلەش، ئىنسانىدىكى ھېسسىيات بىلەن ئىرادىنى ئەسەرنىڭ مەركىزى قىلىش، ئەكسىچە تەبىئەتنىڭ

---

① ۋاڭ نو: «ياۋروپا ـ ئامېرىكا ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2003 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 15 ـ بەت.

ئۆزىنى مەركەزنىڭ سىرتىدا قويۇپ ئىپادىلەش ھادىسىسى كۆرۈل-گەن. ئەمما خېلى كۆپ ئايال يازغۇچىلار ئۆز ئىجادىيىتىدە تەبىئىي جانلىقلارنى تەپەككۇرنىڭ مەركىزىگە قويۇپ، تەبىئىي مەنزىرىلەر-نى «تەبىئەتنىڭ ئۆز - ئۆزىنى مۇستەقىل ئىپادىلىشى» شەكلىدە ئەكس ئەتتۈرگەن.

4. ئېكو - فېمىنىزملىق تەنقىدچىلىكنىڭ تەپەككۇر ئالاھىدىلىكى ۋە زۆرۈرلۈكى

ھاياتلىق دۇنياسى بىر پۈتۈن ئورتاق گەۋدە. ئۇنىڭ قوينىدىكى ھەرقايسى تۈرلەر ئۆزىگە خاس قىممەت ۋە رولغا ئىگە. ئەگەر مەلۇم بىر تۈرنىڭ ئورنى ۋە مەنپەئەتىگىلا ئەھمىيەت بېرىپ، يەنە بىر تۈرگە سەل قارالسا، ئۇ ھالدا مۇقەررەر يوسۇندا تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىيەتتىكى ھاياتلىق مېخانىزمىدا بىنورماللىق ھەم تەڭپۇڭسىزلىق كېلىپ چىقىدۇ. ئەجدادلىرىمىز ياراتقان كىلاسسىك ئەسەر-لەرنىڭ كۆپ قىسمىدا ئىنسانلارنىڭ ماددىي مەنپەئەتتىن خالىي ساپ ۋە ساددا - سەممىي ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەچكە، ئۇلار ئا-دەمنى شۇنچە مەھلىيا قىلىپ كەلگەن. بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتى-مىزدىمۇ كىلاسسىكلىرىمىزنىڭ مۇشۇ خىل ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ھەقىقىي گۈمانىستىك ئاڭ - خاھىشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەسەرلەر خېلى كۆپلەپ بارلىققا كېلىۋاتىدۇ. ئەمما ئاشۇ خىل ئەسەرلەردە تەبىئەت ۋە ئاياللارنىڭ ئىپادىلىنىشى دەرد-جىسى يەنىلا مۇئەييەن پەرقلەرگە ئىگە. بۈنى بىز ئېكو - فېمى-نىزملىق روھنىڭ چوڭقۇرلۇق دەرىجىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن مۇنداق بىرقانچە جەھەتتىن چۈشىنىلەيمىز: تەبىئەت ۋە ئاياللارنىڭ ئەسەردىكى ۋەقەلىككە قاتناشقۇچى ياكى چەتتىن كۆ-زەتكۈچى سالاھىيىتىدە نامايان قىلىنىشى. تەبىئەت ئوبېيېكتلىرى

ۋە ئاياللارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت بىلەن ئۆزئارا باغلىنىشلىق ئىپادىلىنىشى ياكى ئايرىلمىس تۇرۇش ھالىتى. تەبىئەت ۋە ئاياللار - نىڭ ئۆز - ئۆزىنى مۇستەقىل ئىپادىلىشى ياكى ئۇلارنى تەسەۋۋۇر قىلىشى. تەبىئەت بىلەن ئاياللارنىڭ ئۆز - ئۆزى ئۇچۇن مەۋجۇت بولۇشى ياكى ئۇلارنىڭ ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى باشقا تۇرلەرنىڭ مەنپەئەتى ئۇچۇن مەۋجۇت بولۇش ھالىتى.

نۆۋەتتە خەلقئارادا بارغانسېرى ئومۇملىشىۋاتقان ئېكو - فې - مىنىزملىق تەنقىدچىلىك ئەدەبىياتشۇناسلىقتىدىكى ئەنئەنىۋى تەنقىدچىلىكنىڭ جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يە - نە ئۆزىگە خاس تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان:

1) كۆپ قاتلاملىق كۆزىتىش نۇقتىسىغا ئىگە بولۇش

ئېكو - فېمىنىزملىق تەنقىدچىلىكنىڭ تەپەككۇر نۇقتىسى كۆپ مەنبەلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇ ئاساسەن تەبىئەت دۇنياسىدىكى زۇلۇمغا ئۇچرىغان ھەمدە ئىنسان تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان بارلىق جانلىقلار توپىغا نەزەر دائىرىسىنى ئاغدۇرسىمۇ، لېكىن باشتىن - ئاخىر تەبىئەت ۋە ئاياللاردىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم نۇقتىغا ئالا - ھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇ بىر تەرەپتىن فېمىنىزم تەنقىدچىلە - كىگە ئوخشاش ئەدەبىياتتىكى ئاياللار مەسىلىسىنى شەرھلىسە، يە - نە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭدىن ھالقىپ ئەدەبىيات ئىچىدە تەبىئەتنىڭ قىممىتىنى تونۇش ۋە ئىزاھلاش ئارقىلىق ئۆز تەنقىدچىلىكنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۇرگەن.

2) رەھىمدىللىك ئەخلاق تۇسى ۋە دېموكراتىك روھنىڭ قو - يۇق بولۇشى

ئېكو - فېمىنىزم ئۆز قىممەت قارىشى ۋە تەشەببۇسىنى تەبە - ئەتنى سۆيۇش، ئۇنى ئاسراش ئاساسىدا بەرپا قىلىپ ئادەملەرنىڭ شەخسىي سالاھىيىتى، ئائىلە ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتىنى بارا -

ۋەر ئورۇندا قويۇشنى تەكىتلەيدۇ، ئىنسان بىلەن تەبىئىي جانلىقلارنىڭ باراۋەر ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. مەسىلەن، يازغۇچى پەرھات ئىلياسنىڭ «قومۇشلۇقتىن باشلانغان يوللار» پوۋېستىدا ئەسەر باش قەھرىمانى بولغان سەبىي، ساددا قىز ساجىدەنىڭ شەخسىي مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى، سۆيگۈ ـ مۇھەببەتتىكى ئوڭۇشسىزلىقلىرى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ دانىيار ئىسىملىك ھېيلىگەر، كاززاپنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كېتىپ قىزلىق ئىپپىتىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىنكى ئازاب ـ كۈل ـ پەتلىرى، ئۆز نومۇسىنى ئۆلۈم ئارقىلىق يۇيۇشتەك قىز ـ ئايال ـ لىق غۇرۇرى جانلىق ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە يەنە ئۇنىڭ ئۆزى ياشاۋاتقان قومۇشلۇققا، ئانا زېمىنغا، ھاياتقا بولغان چوڭقۇر سۆيگۈسى بىلەن ئىنسانلار ئارىسىدىكى ساختىلىق، شەخسىيەتچىلىك بولغان نەپرەت تۇيغۇسى گىرەلەشكەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈل ـ گەن. شۇڭا بۇ ئوبراز ئوقۇرمەنلەرنىڭ خۇددى ئانا زېمىنىدەك پاك، نازۇك ۋە مېھىر مۇھەببەتلىك بولغان قىز ـ ئاياللارغا بولغان چوڭقۇر سۆيگۈ ۋە ھېسداشلىقىنى قوزغىتىدۇ.

ئېكو ـ فېمىنىزم تەنقىدچىلىكى ئەخلاقنىڭ دائىرىسىنى ئا ـ دەم بىلەن تەبىئەت ھەمدە پۈتكۈل ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ مۇناسىۋىتىگىچە كېڭەيتىدۇ. بىر تەرەپتىن، ئۇ غەيرىي ئىنسان تو ـ پى بولغان جانلىقلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ئادەم بىلەن باراۋەر ئورنىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئادىللىق ئەخلاق چاقىرىقىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇ تۈرلۈك ئىجتىمائىي ھۆكۈمرانلىق ۋە زوراۋانلىق شەكلىنى ئىنكار قىلىپ، ھامان چەتكە قېقىلغان، خورلانغان ھاياتلىق توپى تەرىپىدە تۇرۇپ پىكىر قىلىدۇ.

3) ھالقىشچانلىق خاراكتېرى ۋە دىيالوگ خاراكتېرىگە ئىگە ئېكو ـ فېمىنىزم ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى ئەدەبىيات، ئەخلاق،

گۇمانىزم، ئاياللار مەسلىكى، ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى، ئىنساڭ-شۇناسلىق قاتارلىق كۆپ خىل پەنلەر بىلەن چېتىلىدۇ. ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتلىرى ئوخشىمىغان پەن ساھەلىرىگە تۇتاشقاچقا، بۇ خىل تەتقىقاتچىلىقمۇ پەن ھالقىش خاراكتېرىگە ئىگە بولغان. ئۇ-نىڭ ھالقىشچانلىق خاراكتېرى پەن ھالقىشىدا ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە يەنە ئۇنىڭ دۆلەت ھالقىش، مەدەنىيەت ھالقىش خاراكتېرىدە-مۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ماھىيەتتە ئېكو ـ فېمىنىزم تەتقىقاتچىلىقى دۇنيادىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئېكولوگىيەلىك ئەقىل ـ پاراسە-تىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ ۋە ئۇلارنى قوبۇل قىلىدۇ دېگەنلىكتۇر.

ئېكو ـ فېمىنىزم ئەدەبىياتى ۋە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى نۆۋەتـ-تە دۇنيادا شەكىللىنىۋاتقان تەتقىقات ئىستىقبالى زور بولغان ئە-دەبىي ھادىسە ۋە تەنقىدچىلىك ئېقىمى، بىر خىل كەڭ سىغىمچاڭ-لىققا ۋە سەزگۈرلۈككە ئىگە يېڭى ئىلىم. ئۇ ئەنئەنىۋى ئەدەبىي تەنقىدچىلىكنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئىجادىي قوبۇل قىلىپ، ئاڭ-لىق ھالدا ھەرقايسى تەرىكىبلەرنىڭ باراۋەر دىيالوگلۇق روھىنى تەكىتلەپ، ھەرقايسى ئەللەر ئەدەبىي ئىجادىيىتىدىكى مەدەنىيلىك-نىڭ ئىلغار تەرىكىبلىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىغا نەزەر سالساق، پىروزىچە-لىقىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى تەرەققىيات يۇزلىنىشى دۇنيا ئەدەبىياتە-دىكى فېمىنىزم ۋە ئېكو ـ فېمىنىزىم ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇزۇكسىز ھالدا ئۆز ـ ئۆزىنى يېڭىلاپ ۋە تولۇقلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. يېقىنقى مەزگىل-لەردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى پىروزىچىلىق ساھەسىدە ئېكولوگىيە ۋە ئېكو ـ فېمىنىزملىق ئەدەبىيات ئېقىمىغا تەۋە بىر بۆلۈك نادىر ئەسەرلەر ۋۇجۇدقا كەلدى. مەسىلەن، توختى ئايۇپنىڭ «قۇم باسقان دېڭىز» پوۋېستى، «بۆرە ئانا» رومانى، نۇرمۇھەممەت توختۇنىڭ

«چۆل ئوغلى»، «شەھلا كۆز»، ئابدۇقادىر سادىرنىڭ «خەير ـ خوش، كېيىك بالىسى»، خالىدە ئىسرائىل قاتارلىق ئايال يازغۇچىلارنىڭ بىر قىسىم ھېكايە ـ پوۋېستلىرىدا ئېكولوگىيە ئېڭى ۋە ئېكو ـ فېمىنىزملىق روھ روشەن ئىپادىلەندى. ھەتتا بىر قىسىم يازغۇ ـ چىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئېكو ـ فېمىنىزملىق روھ روشەن ھالدا ئىپادىلىنىپ ئەدەبىياتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى تەرەققىياتىنى خەلقئارا ئىدىيەۋى ئېقىملارغا يانداشتۇرۇشتا ئۆزىنىڭ ئاۋانگارتلىق رولىنى جارى قىلدۇردى. مەسىلەن، نۇرمۇھەممەت توختى «چۆل ئوغلى» پوۋېستىدا ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئاجرىشىپ كېتىشى سەۋەبلىك، كـ ـ چىكىدىن تارتىپ دادىسى بىلەن چەت سەھرادىكى بىر كۆل (سۇ ئامبىرى) دا تەنھا ياشىغۇچى سالام ئىسىملىك ئۆسمۈرنىڭ ئانىلىق مېھرىگە قانمىغانلىق ھېس ـ تۇيغۇسى بىلەن ئۇنىڭ تەبىئەت قوي ـ نىدىكى ئۇچار ـ قاناتلار ۋە ياۋايى ھايۋانلارغا بولغان مېھرىبانلىقى ھەتتا كىچىكىدە بىر چىشى كېيىكنى ئەمگەنلىكى بىلەن ئۇنى «ئا ـ نا» دەپ تونۇشى؛ كېيىن شەھەردىن سۇ ئامبىرىغا سەيلە قىلغىلى چىققان ئەمەلدارلار چۆلدىكى سالام ئەقىدە باغلىغان ئاشۇ كېيىنكى ئۆز نەپسىنى دەپ ئوۋلاپ ئېتىۋەتكەنده ئۇنىڭ ئاشۇ كىشىلەردىن يىرگىنىپ، مىللىتىقلارنى كۆلگە تاشلىۋېتىشى، ئاخىرىدا، ئە ـ مەلدارلارنىڭ قىستىشى بىلەن ئاشۇ مىللىتىقلارنى مۇز ئاستىدىن سۇزۇپ چىقىش جەريانىدا ئۇنىڭ دادىسىنىڭمۇ ئۆلۈپ كەتكەنلىكى ـ دەك تىراگېدىيەلىك ۋەقەلەر بايان قىلىنىدۇ. خالىدە ئىسرائىلنىڭ «ھاڭگىرت كۆلى» ھېكايىسىدە كول تەسۋىرى (تەبىئەتنىڭ قىممە ـ تى) بىلەن ئەسەر قەھرىمانى زۆھرەنىڭ قەلب دۇنياسىنىڭ تەسۋە ـ رى ئۇنىڭ ئېرىدىن تارتقان كۈلپەتلىرى، روھىي دۇنياسىدىكى داۋالغۇش ۋە مۇرەككەپ پسىخىكىلىق ھادىسىلەر بىلەن كۆل سۈيە ـ نىڭ يامغۇردىن كېيىنكى چايقىلىشى زىچ گىرەلەشكەن ھالدا تەس ـ

ۋىرلىنىدۇ. رىزۋانگۇل يۈسۈپنىڭ «بۆره قەسەمىتى» ئېكولوگىيە تېمىسىدىكى ئەسەر بولسا، ئۇنىڭ «شەبنەم»، «قامغاقنىڭ چۈشى»، «ئۇپۇق جىلۋىسى» قاتارلىق ھېكايىلىرىدە تەبىئەت بىلەن ئايالالار-نىڭ روھىي دۇنياسى زىچ گىرەلەشتۈرۈلۈپ تەسۋىرلەنگەن. ئەدەبىيا-تىمىزدىكى مۇشۇ خىل نادىر ئەسەرلەر ھەققىدە ئېكو - فېمىنىزملىق تەنقىدچىلىك تەھلىلى ۋە تەنقىدچىلىكى ئېلىپ بېرىش، بۇ خىل تەنقىدچىلىكنى ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىز زېمىنىغا يىلتىز تارتقۇزۇشتا بەلگىلىك يېتەكلىق روھى ۋە رېئال قىممەتكە ئىگە.

ئومۇمەن، ئېكو - فېمىنىزملىق روھ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇ-ئەيىەن ئەنئەنىگە ئىگە بولۇپ، ئىزچىل داۋاملىشىپلا قالماي، بەك-لى ئۇ نۆۋەتتىكى پىروزىچىلىقىمىزدىكى ئۆزگىچە بىر خىل يېڭى ئەدەبىي ھادىسە سۈپىتىدە يارقىن ئىپادىلىنىپ، ئۆزىنىڭ روشەن خاسلىقىنى نامايان قىلدى. ئۇ ئىنسانىنىڭ تەبىئى ھېسسىياتى ۋە گۈمانىستىك روھىنى ھەقىقىي جارى قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى تەبىئەت-كە، ئادەمىيەتچىل روھقا تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مەئە-ۋىيىتى ۋە خاراكتېرىدىكى غەيرىيلىشىشنى ئىپادىلەش ۋە تەنقىد-لەش، تەبىئەت، تەبىئىيلىك ھەم ئايالىلىق قىممەتنى تونۇتۇشتا ئۆ-زىنىڭ ئاۋانگارتلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە. بۇگۈنكى كۈندە ئېكو - فېمىنىزم تەنقىدچىلىكى روشەن تەپەككۇر خاسلى-قىغا ئىگە بىر خىل ئىدىيەۋى ۋاستە بولۇش سۈپىتى بىلەن نۆ-ۋەتتىكى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيىلىك ئېڭى، گۈمانىستىك روھى ۋە تەبىئىي مۇھىت مەسىلىسىدە يېڭى سەھىپە ئېچىپ، ئىنسان رو-ھىيىتىنى بىر تەرەپلىمىلىكىلەردىن ئاگاھلاندۇرۇپ، ئۇلارنى دې-موكراتىك روھ، يېڭىچە تەپەككۇر بوشلۇقى بىلەن تەمىنلەش بىلەن بىللە يەنە خەلقىمىزنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىك ئېڭى ۋە دې-موكراتىك روھىنى ئۆستۈرۈش، ئىجتىمائىي ئاڭ ۋە مەدەنىيىلىك-

تىكى بىر تەرەپلىمە مەنپەئەت ھەم نوقۇل ماددىۋىزملىقتىن ساق-
لىنىش، تەبىئەتنىڭ قىممىتىنى تونۇش، ساغلام روھىيەت ئېكو-
لوگىيەسىنى ساقلاش، ئاياللارغا ئىلھام بېرىپ، ئۇلارنىڭ قىمما-
تىنى ۋە رولىنى تونۇپ، ئۇلارنىڭ ئېكولوگىيەلىك ئەقىل - پارا-
سىتىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى نۆۋەتتىكى مەدە-
نىيلىك قۇرۇلۇشى ئەمەلىيىتىگە ئاكتىپ قاتناشتۇرۇش ھەتتا يې-
تەكچىلىك قىلدۇرۇشتا ئىنتايىن يۇقىرى ئىدىيەۋى قىممەتكە ئى-
گە. شۇنداق ئىكەن، بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىمىزدىكى ئېكو - فې-
مىنىزملىق روھقا ئىگە مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ مەدەنىيەت قىما-
تىنى تونۇش ۋە بۇلار ھەققىدە مۇھاكىمە، تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنى
ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىق ئىلمىنىڭ نۆۋەتتىكى رېئال قىممەتكە
ئىگە مۇھىم تېمىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە تونۇشىمىز زۆرۈر.

5.«بۆرە ئانا» رومانىدىكى ئېكولوگىيە ئېڭى ۋە تىراگىدىيەلىك قىممەت

ئەدەبىيات - سەنئەت ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ رېئاللىقتا دۇچ كەلگەن تۈرلۈك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ۋە بۇ ھەقتىكى يېڭىچە ئىزدىنىشلىرىنى جانلىق ھەم ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بېرىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن رېئال تۇرمۇش ئۇچۇن ئۆزگىچە مەنىۋى قىما-
مەت يارىتىدۇ. نۆۋەتتە غەرب ئەللىرى ئەدەبىياتىدا ئومۇملىشىۋاتـ
قان تەبىئىي مۇھىت ۋە مەنىۋى ئېكولوگىيەلىك مۇھىت مەسىلە-
سى گىرەلەشمە تېما قىلىنغان ئەدەبىيات ھادىسىسى يېڭى دەۋر
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى. بۇ خىل ئەدەبىي
تەسىر نەتىجىسىدە ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ئېڭى ۋە مەنىۋى كە-

ـرنـزنـس تۇيغۇسى نۇقتـملـنق ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ئېكولوگـيـه ئـەده ـ بـميـاتى ئۇيغۇر ئەدەبـيـاتـمدا، بولۇپمۇ پـمروزىچـملـمقـمـمـزدا مـەلۇم ده ـ ربجـمده ئـمپـادىلـمـنـمـپ، ئۆزىنـمڭ غـايـەت زور ئېستېتـمك قـمـممـمـتى ۋە تونۇتۇش رولـمـنى جارى قـمـلدۇرۇپ كـەلـمـەكـتـه. يازغۇچـى توختى ئـا ـ يۇپنـمڭ «بۆره ئانا» رومـاننـنى مـەملـكـەت ئىچى ۋە سـمرتـمدىكى ئەده ـ بـمي تـەسـمرنـمڭ نەتىجـمسـمده بارلـمققا كـەلگـەن ئېسـمـل ئەسـەرلـمـرد ـ ممزنـمڭ بـمرى دېيـمشكه بولـمدۇ.

20 ـ ئەسـمرنـمڭ ئاخـمرىدىن باشلانغان ئىنسانلارنـمڭ زامـانـۋى مـەدەنـيـيـتـمنـمڭ تەرەققـيـاتى ۋە سانائەتلـمشـمش قـەدىـمـمنـمـمڭ تېزلـمـ ـ شـمشـمگه ئەگـمشـمپ گەرچه ئۇلارنـمڭ ئىقتـمسـادىي جەھەتـتـمكى «ئـېـ ـ شـمش» ۋە مـاددىي تەرەققـيـيات مـەقسـمتى ئەمـەلگه ئاشقان بـولسـمـمۇ، لېكـمن نوقۇل ئىدراكـمىلـمق تەكـمتلـمنـمپ، ھەممـمده ئـمنسان مـەر ـ كـەز قـمـلـمنـمپ، بـمر تەرەپلـمـمه ئـمقتـمسـادى ئۇنـۇمگـمـلا ئـەھـمـمـيـەت بېرىلـمپ، تەبىئەتنـمڭ مۇستەقـمل قـمـمـمـتـمگه، ئـۇزاق مۇددەتلـمـمك مۇھـمـت ئاسراشقا سەل قارالغاچقا، ئـمنسانلارنـمڭ يـەر شارى ئېكـمو ـ لوگـمـيه سـمسـتېـمـمسـمدا يوقاتقانلـمرـمۇ ئاز بولـمـمدى. پەن ـ تېخنـمـ ـ كـمغا تايـمنـمپ ئۇستۇنلۇككه ئـمگه بولغان ئـمنسانـنـمڭ ئۆزلۇك ئېڭى ۋە بويسۇندۇرۇش خاھـمشـنـمڭ بارغانسېرى كۈچـمـيـمشى نـوپۇسنـمـمڭ تېز سۈرئەتتە كۆپـمـيـمشى، بايلـمق ۋە ئېنېرگـمـيه كـمرىزىسى، سانـا ـ ئەت، بازار ۋە پايدىغا مـەستانه بولۇپ تەبىئەتنى قالايـمقـان ئېچـمـش قاتارلـمقلارنـمڭ ھەممـمسى زامـانـۋى جەمئـمـيـەتنـمڭ يېڭى كـمرىزىس ۋە زىددىيەتلـمرىنى تېخـمـۇ ئۆتكـۈرلەشتۈردى. ئـاتالمـمـش ئـمنسـان مـەركەزچـمـلـمك خاھـمشى، ئەنئەنـمـلەردىن ياتلـمشـمش، ھەممـمنى ئـۇنـ ـ تۇپ بـمر تەرەپلـمـمه مـاددىي ئـمستېمالـنى ئاساس قـمـلغان نوقۇل مـاد ـ دىي تەرەققـيـيات ۋە تۇرلۇك بۇلغـمـمـلارنـمڭ تەسـمرىده كېلىپ چـمـق ـ قان بـۇلغانغـان ھاۋا، بۇزۇلغـان دەريا ـ ئېقـمـنـلار، ئاتـمـوسفېـرا ۋە

تۇپراق، ۋەيران قىلىنغان ئورمان، يايلاق ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈك قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى شۇ رايوننىڭ تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقىنىڭ بۇزۇلۇشى، تېمپېراتورىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى كىلىمات ئۆزگىرىشى قاتارلىق ئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئىنسانلارنىڭ جىسمانىي ساغلاملىقى، ھايات بىخەتەرلىكىگە زىيان سالسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئاتالمىش تە- بىئەتنى كونترول قىلىپ، قالايمىقان ئېچىپ تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشىشتەك شەخسىيەتچىلىك ۋە ياۋۇز نەپسىنىڭ تۇرتكىسىدە تۇرلۇك ياۋايى ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ۋەيران قىلىنىشى ۋە مۇھىت بۇلغىنىشتىن كېلىپ چىققان كىسلاتالىق يامغۇر، كىسلا- تالىق تۇمان ۋە ئېلىنىنو ھادىسىلىرىنىڭ يۇز بېرىشى قۇرغاقچە- لىق، قۇم ـ بوران، تۇپراقنىڭ قۇملىشىپ، ھاۋا كىلىماتىنىڭ يىلدىن ـ يىلغا ئىسسىپ كېتىشى قاتارلىق مۇھىت چېكىنىشتىن كەلگەن پاجىئەلەر كۆپەيمەكتە. نۆۋەتتىكى دۇنياۋىلىشىش قەدىمە- نىڭ بارغانسېرى كۈچىيىشى، زىيادە ئىستېمالچىلىق، كىشىلەر ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي رىقابەتنىڭ كۈنسېرى ئېشىپ بېرىشى، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتتىن زىيادە ئېلىش ئارزۇ ـ ئىستە- كىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىپ بېرىشى بىلەن جەمئىيەتتە ئەۋج ئېلىۋاتقان هەممىدە ماددىي مەنپەئەت ۋە يۇقىرى ئىستېمالغا بېرى- لىپ مەنىۋى مەدەنىيلىككە، تۇرلەرنىڭ خاسلىقىغا سەل قاراشتەك سەلبىي ھادىسىلەرمۇ ئىپادىلەندى. زامانىۋىلىق مۇھىتى ئىچىدىكى يۇكسەك ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت ئېڭىغا ئىگە بىر قىسىم يازغۇ- چىلىرىمىز رېئاللىقتىكى بۇ خىل مەسىلىلەرنى يۇقىرى سەزگۈر- لۈك ۋە تەخىرسىزلىك ئىچىدە بايقاپ، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ ئىنسانلارغا ئېلىپ كېلىۋاتقان يامان ئاقىۋىتىنى تونۇپ، ئۇنى جانلىق شەكىل ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈ-

رۇش، كىشىلەرنى تەبىئەتنىڭ قىممىتىنى تونۇش ۋە تەبىئىي مۇ-
ھىتقا كۆڭۈل بۆلۈش، ئاخىرىدا ھاياتلىقنى ساغلام رەۋىشتە
داۋاملاشتۇرۇشقا يېتەكلەپ، ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى ئېكولوگىيە ۋە
تەبىئىي مۇھىت ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇلارنى مۇھىت مەسىلىسىگە
قارىتا ئەمەلىي تەدبىر قوللىنىشقا چاقىرىدىغان ئېسىل ئەسەرلەر-
نى ۋۇجۇدقا چىقاردى.

«بۆرە ئانا» رومانى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يېڭى ئەسىرگە ئاتلاش
ھارپىسىدا بارلىققا كەلگەن ئېكولوگىيەلىك مۇھىت تېما قىلىنغان
نادىر ئەسەر، شۇنداقلا ئۇيغۇر پىروزچىلىقىدا بارلىققا كەلگەن ئې-
كولوگىيەلىك مۇھىت ئېڭى ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاق كىرىزىسى
قوش لىنىيەدە يورۇتۇلغان چوڭ ھەجىملىك رومانۇر.

ئەسەر سۇژىتى ئۇچ چوڭ لىنىيە بويىچە قانات يايدۇرۇلىدۇ.
رومانىدا ئاۋۋال كۆزىمىزگە چېلىقىدىغىنى ئاق تېكە دەرياسىنىڭ
شەرقىدىكى يايلاقتا تىرىكچىلىك قىلىۋاتقان چىشى بۆرە كالتە
قۇيرۇقنىڭ سەرگۈزەشتىسى، ئۇنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن پاجىئە-
لىرى ئەسلەنگەن ۋەقەلىكتۇر. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئانا بۆرە كالتە
قۇيرۇق بىلەن ئەركەك بۆرە كۆك يال ئۆز باللىرىنى ئەگەشتۈرۈپ
ئوۋغا چىقىدۇ. ئەمما ئاشۇ قېتىمقى ئوۋدا ئۇلار بىر توپ ئاتلىق
ئادەملەر تەرىپىدىن تالاپەتكە ئۇچراپ، بۆرە باللىرى[1] ئوۋچىلار
تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. كۆك يال باللىرىنىڭ قىساسىنى ئېلىش
ئۈچۈن ئاتلىنىدۇ، لېكىن كۈتۈلمىگەندە قاپقانغا چۈشۈپ قالىدۇ.
شۇنداق ھالەتتە ئۇ پۈتىنى سۆرەپ ئوۋچىلار ئاتامانىغا ئېتىلىپ،
رەھىمسىز ئوۋچى بىلەن ئېلىشىشتا ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن تارىختا يايلاق ئەركىسى دەپ نام ئالغان بۆرىلەر توپىنىڭ ئا-
خىرقى ئەزاسى بولغان بۇ ئانا بۆرە يايلاقتا يالغۇز قالىدۇ. چىشى
بۆرىنىڭ سەرسانلىق تۇرمۇشى ئەسەردىكى رېئال پېرسوناژلارنىڭ

پائالىيەتكە باغلانغان ھالدا بايانۇ قىلىنىدۇ.

ئەسەردىكى ئىككىنچى مۇھىم ۋەقەلىك لىنىيەسى زامانىۋىلىق ئىچىدىكى ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشى يايلاق تۇرمۇشى ۋە شەھەر ھاياتى يېپ ئۇچى قىلىنغان ھالدا راۋاجلىنىدۇ: تەڭرىتاغ چارۋىچىلىق فېرمىسى شەھەردىن 150 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى گۈزەل مەدەنىيەتلىك زېرىگاھ بولۇپ، ئۇنىڭ تاغۇدەريا، ئورمانلىرى، ئۇچار قانات ۋە ياۋايى ھايۋانلىرى ئادەمنىڭ مەستلىكىنى كەلتۈرەتتى. ئالمي مەكتەپنىڭ ئورمانچىلىق كەسپىنى پۈتكۈزگەن قەيسەر مۇشۇ يايلاقتىكى ئورمان پونكىتىغا خىزمەتكە تەقسىم قىلىنىپ پېشقەدەم گادەم بولغاچقا، ئۇ يىگىرمە نەچچە يىل ئىلگىرى ئۆز ئۆيىدە خىزمەت قىلىشقا ئېلىپ كېلىنگەن ناھەسىدە قىز زەينەپنىڭ نومۇسىغا تېگىدۇ. كېيىن ئۇنى مۇشۇ فېرمىدىكى ئۆزىنىڭ شىرەم تۇغقىنى بولغان ساتتار ھامۇتقا نىكاھلاپ بېرىدۇ. توي كېچىسى ئۇ زەينەپنىڭ ئىپپەت ـ نومۇسىدىن گۇمانلىنىپ، ئۇنى قاتتىق ئۇرىدۇ ھەم ئۇنى خورلايدۇ. ئەمما زەينەپنىڭ تىلى تۇتۇق بولغاچقا بۇلارغا چىدايدۇ. ھوقۇق ۋە شەخسىي پايدا ـ نەپ دائىرىسىنى شەھەردىن

---

① بۇ يەردىكى بۆرە باللىرى دېگەن ئۇقۇمنى ئوفۇرمەنلەرنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى قارىشى بويىچە چۈشىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

هالقىپ چەت يايلاققىچە كېڭەيتكەن هاكىم سۇلتان ئەلى بىر كۈنى بۇ فېرمىغا كېلىپ يەنە شۇ شىرەم تۇغقىنى ساتتارنىڭ ئۆيىگە چۈشىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن گىلەم يايلىقىدا شېرىكلىشىپ سەيلە ـ سا ـ ياھەت رايونى قۇرۇشنى مەسلىھەتلىشىدۇ. ئۇ ئۆز ھوقۇقىدىن پاي ـ دىلىنىپ بۇ مەنزىرىلىك جاينى ساتتارنىڭ نامىدا 10 يىللىق ھۆد ـ دىگە ئېلىۋالغاندىن كېيىن بۇ تىنچ ۋە خىلۋەت رايوننىڭ ئەسلىدە ـ كى ھالىتى پۈل ۋە مادداي مەنپەئەتنىڭ تەسىرىدە شاۋقۇن ـ سۇ ـ رەنلەر بىلەن تىترەشكە باشلايدۇ. ئەسلىدىكى خىلۋەت كۆل بويى ـ دىكى مەنزىرە رايونىغا بېلەت سېتىلىپ تىجارەت باشلىنىشى بىلەن تەڭلا يايلاقتا ھاراق، تاماكا، پۇڭا ۋە ئىس ـ تۇتەكنىڭ سېسىق پۇ ـ رىقى كۆتۈرۈلىدۇ. بۇ خىلۋەت، تىنچ جايدا ئادەملەر كۆپىيىپ ما ـ شىنىلار توختاۋسىز كېلىپ ـ كېتىپ يۈرىدۇ. بۇ جايدىكى چارۋ ـ چىلار يايلاقنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراۋاتقانلىقىغا نارازى بولۇشى ـ دۇ. ئارىدىن بىرقانچە ئاي ئۆتمەيلا يايلاقتا غايەت زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. باشقا جايلاردىن كەلگەن كان قازغۇچىلار ۋە دورا ئۆ ـ سۈملۈكلىرىنى كولىغۇچىلار ھەمدە ئورمان كەسكۈچىلەر كۆپىيى ـ دۇ. ئۆز ياشلىقىنى زېمىننى كۆكەرتىشكە بېغىشلىغان ياش يىگىت قەيسەر قانۇنسىز ئورمان كەسكۈچىلەر بىلەن ئېلىشىدۇ. يايلاقتى ـ كى ھەممە ئادەم ئۆز تاپاۋىتى ۋە ئۆز نەپسى كويىدا قاترايدۇ. ئارد ـ دىن ئۇزاق ئۆتمەيلا يەر ـ زېمىن قاقاسلىشىپ چاشقان ئاپىتى، چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىدۇ. يايلاقلار قۇرۇپ چارۋا مالىلار ئوت ـ چۆپسىز قالىدۇ.

ھوقۇق، ئىمتىيازنى ھەممىدىن چوڭ بىلىدىغان نەپسانىيەتچى ئەمەلدار سۇلتان ئەلى بىلەن ئۇنىڭ شېرىكى ساتتار ئۆز تاپاۋىتى ـ دىن قانائەت قىلمايدۇ، يايلاقتىكى ياۋايى ھايۋانلارغىمۇ چاڭ سالى ـ دۇ. بىر كۈنى ئۇلار يايلاقتا ئوۋغا چىقىپ بىر قىسىم ئەتىۋارلىق

هايۋانلارنى ئوۋلايدۇ. ئەسەرنىڭ بېشىدا تەسۋىرلەنگەن ئانا بۆرە كالتە قۇيرۇق دەسلەپ ئۆزىنىڭ جۈپتى كۆك يالمدىن، كېيىن بەش بالمسىدىن ئايرىلىپ قالمدۇ. ئاچ كۆز ياۋايى ئوۋچىلارنىڭ زىياـ كەشلىكى سەۋەبلىك ئۆز بالىلىرىدىن جۈدا بولغان چىشى بۆرە سەرسانلىق تۇرمۇشىغا قەدەم قويمدۇ. ئۇنىڭ چەكسىز ئازاب، دەرد ـ ھەسرەت ۋە نادامەتلىرىنى ماھىيەتتە مۇشۇ يايلاقتىكى نەپسى تويـ ماس ئادەملەرنىڭ ياۋۇزلۇقى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھاكىم سۇلتان ئەلى يايلاقتىكى ئويۇن ـ تاماشىسىنى تۈگىتىپ قايتىش ئالدىدا ساتتارنىڭ ئۆگەي قىزى (ئەمەلىيەتتە سۇلتان ئەلنىڭ ئۆز پۇشتىدىن، ئىلگىرىكى ئۆي خىزمەتچىسى زەينەپتىن نىكاھسىز تۇغۇلغان) يۇلتۇزغا كۆزى چۈشۈپ، ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنىڭ سايىسىدە ساتتارغا قىلغان ئاـ تىدارچىلىقىنى پەش قىلىپ، نارەسىدە قىزنى قولغا چۈشۈرۈشنىڭ كويىدا ئۇنى شەھەردە خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇشنى باھانە قىلىپ ئۆز ئۆيىگە ئېلىپ كېتىدۇ. مۇشۇ مەزگىلدە فېرما باشلىـ قى يايلاق مۇھىتىنىڭ بارغانسېرى يامانلىشىپ كېتىۋاتقان، چار ـ ۋىچىلارنىڭ قىيىن ئەھۋالىدا قالغانلىقىنى بىلىپ ئۇنى ۋە باشـ قىلارنىڭ يايلاقتا كان ئېچىشىنى توسۇماقچى بولىدۇ. لېكىن سۇلـ تان ئەلى ئۆز مەنپەئەتىنى مۇھىم بىلىپ ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ فېرما باشلىقىنى يۆتكەپ كېتىش ئارقىلىق ئۇنى كۆزدىن يوقىتىـ دۇ. ناھەقچىلىكلەرگە چىداپ تۇرالمىغان قەيسەر سوتقا ئەرز سۇنـ دۇ. لېكىن يايلاقتىكى مەنزىرە رايونىنى ئېچىش ھەققىدە توختام تۈزۈلۈپ بولغاچقا، ئۇلار ئامالسىز قالمدۇ. ھاكىم سۇلتان ئەلى ئۆز مەنپەئەتىگە توسقۇن بولغان فېرما باشلىقىنى شەھەرگە يۆتكەپ كۆزدىن يوقىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقىسىنى قويىدۇ. ئانا تەبـ ئەتكە ئۆزىنى بېغىشلىغان ۋىجدانلىق يىگىت قەيسەرمۇ قانۇنسىز

دەرەخ كەسكۇچىلەر بىلەن ئېلىشىش جەريانىدا ئۇلار تەرىپىدىن قاتتىق زەخمىلىنىدۇ. بۇ چاغدا يايلاقتىكى ئاشۇ بىر قېتىملىق ئووۋدا ئۆز جۇپتى ۋە بالىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان كالتە قۇيرۇق قەيسەرگە ئىلگىرىكى ياخشىلىقىنى قايتۇرۇپ ئۇنى قۇتقۇزۇۋالىدۇ.

خىلۋەت يايلاقتىن خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇش باھانىسىدە شەھەرگە ئالداپ ئېلىپ كېتىلگەن سەبىي قىز ساتتار ھامۇتنىڭ قىزى يۇلتۇز ھاكىم سۇلتان ئەلنىڭ ئاغرىقچان ئايالىغا قارايدۇ ۋە ئۆي خىزمىتى قىلىدۇ. ھاكىم خوتۇنى دوختۇرخانىغا ئېلىپ كېلىنگەندىمۇ ئۆزىنىڭ ئەيىش ـ ئىشرەت ۋە شۇملۇقلىرىدىن قول ئۈزمەيدۇ، كېسەلچان ئايالى بىلەنمۇ كارى بولمايدۇ. ئۇنىڭ بالىلىرى پۇل يىغىش قىلىپ ئانىسىنى داۋالاتقان بولسىمۇ، لېكىن داۋالاش ۋاقتى كېچىككەچكە، بىئەجەل ئۆلۈپ كېتىدۇ. ھەتتا سۇلتان ئەلى ئۆيىدە خىزمىتىگە سالغان يۇلتۇزنى كېچىسى ئالداپ ئۇنىڭ نومۇسىغا تېگىدۇ. يۇلتۇز دەرد ـ ئەلەم ئىچىدە كېچىچە پىيادە يول يۈرۈپ يايلاققا قېچىپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يۇلتۇز ۋىجدان ئازابى ئىچىدە قەيسەردىن يىراقلىشىپ ئۇنىڭ نىكاھ تەلىپىنى رەت قىلىدۇ. قارا نىيەت سۇلتان ئەلى ھوقۇقىغا تايىنىپ قەيسەرگە قارا چاپلاپ، ئۆزىنىڭ بۇ يامان ئىشىنى قەيسەرگە دۆڭگەپ شەھەرلىكى ساتتارنى ئىشەندۈرىدۇ ھەمدە ئۇنى قەيسەر ئۈستىدىن ئەرز قىلىشقا كۈشكۈرتىدۇ. بىر كۈنى يۇلتۇزنىڭ ئانىسى زەينەپ ئۆيدە دەرد ـ ئازاب ئىچىدە تۇرغان پەيتتە سۇلتان ئەلى ئۇنىڭ ئۆيىگە راھەتلەنگىلى كېلىدۇ. ئانا ـ بالا ئوخشاشلا بىر كىشى تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقىنى بىلگەن زەينەپ قاتتىق نەپرەت ۋە ئۆچمەنلىك ئىچىدە ئۇنىڭغا ئورغاق كۆتۈرۈپ ئېتىلىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ شەرمەندىچىلىكلىرىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. ئىشىك تۈۋىدە تۇرۇپ خو ـ تۇنىنىڭ شىكايىتىنى ئاڭلاپ قالغان ساتتارمۇ بۇ ئىشنىڭ تېگىگە

يېتمدۇ، سۇلتان ئەلمنىڭ ئەپت ـ بەشمىسىنى تونۇيدۇ.

ئەسەر سۈژىتىنىڭ ئوچمنچى لىنىيەسى رومانىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدىكى ئانا بۆرە كالتە قۇيرۇق، قەيسەر، بىلىگىيار ۋە نۇر ئاتە-نىڭ ئالاھىدە تۇرمۇشى بولۇپ، ئەسەرنىڭ باشقا قىسىملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىكى زىددىيەتلەر يايلاقتىكى تۇرلۇك خاراكتېردىكى ئادەملەر ۋە چىشى بۆرىنى مەركەز قىلىپ قوش لە-نىيەلىك رەۋىشتە داۋاملىق راۋاجلىنىپ بارىدۇ. بىپايان يايلاقتا بۆرە ۋە باشقا جانلىقلار جان ساقلاشنىڭ كويىدا يۈرسە، ئۇ يەردىكى ئادەملەر بايلىق قېزىش، ياۋايى جانلىقلارنى ئوۋلاپ قىرغىن قە-لىش، پۇل تېپىش كويىدا قاتراپ يايلاقلارنى نابۇت قىلىدۇ. «بۆرە ئانا» رومانىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا پۈتكۈل ئەسەردىكى تىراگېدە-يەلىك تۈس تېخىمۇ ئۆتكۈر باسقۇچقا كۆتۈرۈلىدۇ. ھېيلىگەر سۇلتان ئەلمنىڭ زىيانكەشلىكى بىلەن قورسىقى يوغىنىغاپ قالغان قىز(ئەمەلىيەتتە ئۆز پۇشتىدىن نىكاھسىز تۇغۇلغان) يۇلتۇز بىر كۈنى يايلاقتا مال باققىلى چىقىپ دالادا قاتتىق تولغاق يەپ ئىلا-ھىي خىسلەتكە ئىگە نۇر ئاتىنىڭ ياردىمى بىلەن بوشىنىدۇ. بۇنى كۆرۈپ ئۆزى يالغۇزسىرىغان چىشى بۆرە كالتە قۇيرۇق بۇ بالىنى ئېلىپ قاچىدۇ. يۇلتۇز ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلىغان بولسىمۇ، ئەما ئۇنىڭغا يېتىشەلمەيدۇ. ئوۋغا چىققان يېرىدە بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ تۇرغان سۇلتان ئەلى ئۆز قىلىمىشىدىن قورقۇپ يۇلتۇزنى ئوۋ مىلتىقى بىلەن ئېتىۋېتىدۇ ھەم بۇنىمۇ قەيسەرگە ئارتىدۇ. قەيسەر تۇرمىگە سولىنىدۇ. كېيىن ئۇ خاتىدا ئىشلەۋېتىپ ھادىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇ چاغدا چىشى بۆرە كالتە قۇيرۇق ئۇنى توپا ئاستىدىن قۇتقۇزۇۋالىدۇ. شۇ يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ قاتتىق قۇرغاقچىلىق ۋە تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ نۇرغۇن چارۋا ماللار ئاچارچىلىق ۋە كېسەللىكتىن قىرىلىپ كېتىپ چارۋىچىلار ئىنتايىن ئېغىر كۈن-

ده قالمدۇ. ساتتار هامۇت تاغ باغرىدا كالته قۇيرۇقنىڭ بىر ئوغۇل بوۋاق (بۇ بالا ساتتارنىڭ نەۋرىسى ــ يۇلتۇزنىڭ نۇر ئاتىدىن تۇ- رەلگەن ئوغلى بىلىگيار ئىدى) نى ئېمىتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ھەيرەتته قالمدۇ. قىيامەتته قالغان ئادەملەرنىڭ تويماس رەھىمسىز نەپسى يايلاقتىكى تۇرلۇك جانلىقلارنى ئوۋلاش، ساياھەت قىلىپ بۇلغاش، قانۇنسىز ئورمان كېسىش، كان ئېچىش بەدىلىگە زېمىننى ئاياغ ئاستى قىلىش، ئاجىزلارنى دەپسەندە قىلىش بىلەنلا چەكلەن- مەستىن، بەلكى يەنە مەنپەئەتپەرەسلىك، ھاۋايى ـ ھەۋەس كويىدا ئۆزلىرىنىڭ نورمال ئەخلاق ـ پەزىلىتىنى يوقىتىپ ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە خىيانەت قىلىش ھەتتا ئۆز پۇشتىدىن بولغان قىزىغا چې- قىلىش، ئاخىر جىنايىتىدىن قورقۇپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېلىشكىچە داۋاملىشىدۇ.

ئەسەردىكى ئادەملەر تەرىپىدىن بىر تەرەپلىمە ھالدا «يىرتقۇچ ھايۋان» دەپ قارالغان، ئوۋچىلار تەرىپىدىن دۇشمەن دەپ قارىلىپ، نەسلى قۇرۇتۇلغان ئانا بۆرە ئىنسان(قەيسەر)نىڭ ياخشىلىقىغا ياخشىلىق قايتۇرىدۇ. نۇر ئاتا، يۇلتۇزلاردىن تۆرىلىپ، تۆت ـ بەش ياشلارغا كىرگەن، ئانا بۆرە ئېلىپ قېچىپ باققان بىلىگيار بىر كۈنى ئانا بۆرىنىڭ مۇڭلۇق ھالىنى كۆرۈپ ئۇنىڭدىن ھال سورايدۇ. چىشى بۆرە ئۆز كۈچۈكلىرىنىڭ ئادەملەر تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىپ ئېلىپ كېتىلگەنلىكى، ھازىر ئۇلارنىڭ ھايۋانات باغچىسىدا كۆرگەزمە بۇيۇمى سۈپىتىدە قاماقلىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بىلـ- گىيار: «ئۇلارنى قۇتقۇزۇپ چىقايلى» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار باغچىدىكى كىشەنلەرنى چېقىپ ئۇ يەردىكى بۆرە ۋە باشقا ھايۋانلار- نىڭ قېشىغا كەلگەندە، ئۇ بۆرىلەرنىڭ ئاللىقاچان ئەسلىنى ئۇنتۇ- غان، ئاينىپ ماڭقۇرتلاشقان بۆرىلەر ئىكەنلىكىنى، ئۆزلىرىنىڭ بىكار ئاۋارە بولغانلىقىنى بىلىدۇ. بۇ چاغدا ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت-

نى ئاچ كۆزلەرچە تالان ـ تاراج قىلىشى سەۋەبلىك زېمىندا ھايات ـ لىق ئاينىمغان، تەبىئەتنىڭ ئەسلىدىكى تەبىئىي ھالىتى يوقالغان ـ دى. ئىلگىرى جەننەتتەك گۈزەل يارىتىلغان بۇ جەننەت كەبى ماكان گىلەم يايلىقىدا ئۇشتۇمتۇت ئوت ئاپىتى يۈز بېرىدۇ. ئاپەت ئىچە ـ دە قالغان كىشىلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن توپلىنىدۇ. قەيسەر، چىشى بۆرە كالتە قۇيرۇق ۋە بىلىگيارلار ئوتنى ئۆچۈرۈشكە ئاتلىنىدۇ. ئەمما توپلانغان نادان ئادەملەر بۆرە ۋە قەيسەرلەرنى كۆرۈپ ئۇلارنى دۈشمەن دەپ قاراپ يوقاتماقچى بولۇپ، تەلۈلەرچە قوغلايدۇ. ئۇلار نۇر كۆرۈنگەن بىر دۆڭلۇككە يامىشىدۇ. بۇ تاغدەك دۆڭلۈك نۇر ئا ـ تا تۇرۇۋاتقان جاي بولۇپ، ئۇ يەر رەزىللىك ۋە بالايىئاپەتتىن خالىي ئىدى. زور ئاپەت ئىچىدە نىجاتلىق ئىزدەپ كېتىشىۋاتقان كىشى ـ لەر ئاشۇ تاغ ئۈستىدە قەيسەر، ئانا بۆرە ۋە بىلىگيارنى كۆرۈپ ئۇلارنى يايلاققا ئوت قويغان گۇناھكارلار دەپ ئۆلتۈرمەكچى بولۇ ـ شىدۇ. ئادەملەر تەرەپ ـ تەرەپتىن ئۇلارنى قورشىۋالىدۇ، ئەمما ئانا بۆرە قەيسەر بىلەن بىلىگيارنى ئېلىپ نۇر ئاتا چوققىسىغا چىقىپ غايىب بولىدۇ. يايلاق ۋە ئورمانلار كۆيۈپ ئوت ـ چۆپلەر چەيلەن ـ گەن، ئادەملەر ھالسىرىغان ھالدا گەۋدىلىرىنى تۇپراققا تاشلىشى ـ دۇ. مانا بۇ ئۆز ئەنئەنىسىنى يوقاتقان، ئىنسانىي پەزىلەتتىن مەھ ـ رۇم بولۇپ، شەخسىي مەنپەئەت ھەلەكچىلىكىدە ئەقىللىرىدىن ئازغان ئىنسانلارنىڭ ئاچ كۆز ۋە ياۋۇزلۇقى سەۋەبلىك ئۆز ـ ئۆزى ـ گە كەلتۈرگەن تىراگېدىيەسى ئىدى. ئەسەر ئاخىرىدا يىراقتىكى نۇر ئاتا چوققىسىدىن ئانا بۆرە كالتە قۇيرۇقنىڭ مۇڭلۇق ھۇۋلى ـ غان ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. بۇ ئاۋازنى بۆرىنىڭ ھۇۋلىغان ئاۋازى دې ـ گەندىن كۆرە ئۆز تەبىئىتىنى يوقاتقان، پۈتۈنلەي ئاينىمغان ئادەملەر تەرىپىدىن تالان ـ تاراج قىلىنغان ۋە خارلانغان ئانا تەبىئەتنىڭ بىچارىلىك، خارۇ زارلىق ئىچىدىكى ھەسرەتلىك نالىسى دېيىش

تېخىمۇ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىدى.

«بۆرە ئانا» رومانىدا ئىنسان بىلەن تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئۇنىڭ-
ىدىكى تۈرلۈك جانلىقلارنىڭ ئۆزئارا گىرەلەشمە مۇناسىۋىتى ھەم
زىددىيەتلەردىن شەكىللەنگەن بىر قاتار مەسىلىلەر چىنلىق،
ياخشىلىق، گۈزەللىك نۇقتىئىنەزىرىنى چىقىش قىلغان ئاساستا
جانلىق ۋە ئىنچىكە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەسەردىكى قەيسەر بىلەن
يۇلتۇزنىڭ گۈزەل ئارزۇ - غايىلىرى، ئۇلارنىڭ تىراگېدىيەلىك
تەقدىرى ۋە يايلاقتىكى تۈرلۈك ئادەملەرنىڭ قىسمەت ۋە ھالاكىتى
تەسۋىرلىنىش ئارقىلىق ماددىي مەنپەئەت، ھوقۇق ۋە بىنورمال
شەخسىي مۇناسىۋەت ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇلغان غەيرىي-
لەشكەن جەمئىيەتتىكى ئىنسانلارنىڭ نادانلىق، ياۋۇزلۇق ۋە بىچا-
رىلىكى بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇڭ - زارى، تەبىئىي مۇھىت كىرىزى-
سى ۋە غەزەپلىك ئىنتىقامى قوش يۆنىلىشتە ئىپادىلەنگەن. ئەسەر-
دە سۇلتان ئەلىگە ئوخشاش ئىنسانىي خاراكتېرىنى يوقاتقان كە-
شىلەرنىڭ مەنىۋى پاجىئەسى ئوبرازلىق ئىپادىلىنىش ئارقىلىق،
ئەلمىساقتىن تارتىپ ئۆزلىرىنى ھاياتلىق مۇھىتى بىلەن تەمىنلەپ
ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ تىرىكچىلىك قىلىپ گۈللىنىپ كە-
لىۋاتقان، ئىنسانلارنى بېقىپ كېلىۋاتقان گۈزەل زېمىننى بۇ-
غاۋاتقان، تارىختىن بۇيان مەردۇمەردانىلەرچە ياشاپ كېلىۋاتقان ئا-
دەملەر ئەۋلادلىرىنىڭ ئەمدىلىكتە ئۆزلىرىنى شەخسىي مەنپەئەت،
ئاچ كۆزلۈك، تۈرلۈك ھاۋايى ھەۋەسنىڭ پاتقىقىغا ئېتىپ، نەپسا-
نىيەتچىلىكى ۋە ياۋۇزلۇقى تۈپەيلىدىن ئۆزلىرىنى نابۇت قىلىۋاتقان
ئادەم سىياقىدىكى بىر توپ مەخلۇقلارنىڭ يىرگىنچىلىك ئوبرازى
ئۇتۇقلۇق يارىتىلغان.

ئانا تەبىئەتتىن ۋە تەبىئىيلىكتىن يىراقلىشىش، روھىيەتنى
دەپسەندە قىلىش ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى يىمىرىلىشى ۋە ياۋۇزلۇقـ-

ىنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئىجتىمائىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنىڭ خارابلىشىشىنىڭمۇ باش-لىنىش نۇقتىسى. بۇ تەرەپ ئەسەرنىڭ پۈتكۈل سۈژىت لىنىيەسىدە ماددىي مەنپەئەتكىلا ئۆزىنى ئېتىپ، ئۆزىنىڭ ئادەمگە خاس ئەخلاق-پەزىلىتىدىن مەھرۇم بولۇپ، مەنىۋى يىمىرىلىش ئىچىدە ئۆز-ئۆزىنى يوقاتقان سۈلتان ئەلى ئوبرازىدا تولۇق نامايان قىلىنغان. رومانداكى باشقا پېرسوناژلار، يەنى قەيسەر، يۈلتۇز، زەينەپ قاتار-لىقلار ئانا تەبىئەت قوينىدا هالال مېهنىتى بىلەن ياشاپ كەلگەن، ئانا زېمىنغا چوڭقۇر ئەقىدە باغلىغان، جەمئىيەتتىكى هوقۇق كۈچلىرىنىڭ بويسۇندۇرۇشى ۋە ئېزىشىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن رەزىللىك ۋە جاهالەت ئالدىدا ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانىي قىم-مىتىنى يوقاتمىغان ۋىجدالىق، ئالىيجاناب كىشىلەرنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ. ئەسەردىكى ۋەقە - تەپ-سىلاتلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىنسانلارنىڭ ماددىي بايلىق توپلاش ۋە غەيرىي ئىستېمال غالجىرلىقىدىن كېلىپ چىققان تەبە-ئىي مۇھىت ۋە ئەخلاق كىرىزىسى بۇ هاياتلىق دۇنياسىدىكى بارلىق ئاپەت هەم تىراگېدىيەلەرنىڭ تۈپ مەنبەسى ئىدى.

ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن چىشى بۆرە ئەلمىساقتىن تارتىپ ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن ئانا تەبىئەت قوينىدىكى هاياتلىق ئەر-كىسى، يايلاق ئىلاهى دەپ مۇقەددەسلەشتۈرۈلۈپ قارالغان توتېملىق هايۋان بولسىمۇ، لېكىن زامانىۋى تۈرمۇش مۇھىتىدىكى نوقۇل شەخسىي پايدىسىنىلا ئويلايدىغان، ئۆز مەنپەئەتى كويىدىلا قاتراي-دىغان، ئۆز خاراكتېر - پەزىلىتىدىن مەھرۇم بولغان ئاچ كۆز، يا-ۋۇز ئىنسانلار تەرىپىدىن تالان - تاراج قىلىنغان تەبىئەتكە سىم-ۋول قىلىنغان بولسا، نۇر ئاتا ئەسەردىكى يەنە بىر سىمۋوللۇق غا-يىۋى بەدىئىي ئوبراز بولۇپ، ئۇ ئەمەلىيەتتە تەبىئەت روهى بىلەن

ئەجداد روھىنىڭ بىر يىكىشىدىن تەركىب تاپقان غايىۋى روھىي كۈچىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە يارىتىلغان فانتازىيەلىك تۈسكە ئىگە بولۇپ، ئۇ ھەر ۋاقىت ئەسەر قەھرىمانى قەيسەر بىلەن غايىبانە مۇڭدىشىدۇ، ئۇنىڭغا ئەقىل كۆرسىتىدۇ، ئىلھام ۋە مەدەت بېرىدۇ. پۈتكۈل يايلاق ئاپەت ئىچىدە قالغان پەيتتە زېمىندىكى ھاياتلىققا باشپاناھ بولىدۇ، قەيسەر ۋە بىلگىيار ۋە ئاينىمغان ئىنسانلار تەرىپىدىن نەسلى قۇرۇتۇلغان بۆرىنى ئۆز پاناھىغا ئالىدۇ.

«بۆرە ئانا» رومانىدا بىر تەرەپتىن، پاك ئەقىدىلىك يىگىت قەيسەر بىلەن پاك ۋە سەبىي قىز يۈلتۇزنىڭ تىراگېدىيەسى تەسۋىرلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن، چىشى بۆرىنىڭ پاجىئەلىك قىسمىتى ۋە ئۇنىڭ سۈلتان ئەلىدەك كىشىلەر تەرىپىدىن قىرغىن قىلىنىشى، ئەمما قەيسەردەك ھەقىقىي ئىنسانلار بىلەن ھەر ۋاقىت ئۆزئارا ماس، ئىناق ئۆتكەنلىكىدەك كىشىلەرگە ئىلھام، ئۈمىد بېغىشلايدىغان غايىۋى فانتازىيەلىك سۈژىتلار تەسىرلىك بايان قىلىنىدۇ. يايلاقتىكى ئانا بۆرە كالتە قۇبرۇقنىڭ پاجىئەلىك قىسمەتلىرى ماھىيەتتە سۈلتان ئەلىدەك ئادەمىي ھاۋانلارنىڭ ئاچ كۆزلۈكى، رەزىللىكى ۋە ياۋۇزلۇقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان تەبىئەت ۋە ئۇنىڭ قوينىدىكى جانلىقلار تۈرنىڭ پاجىئەسى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئاخىرقى ھېسابتا تەبىئەتنىڭ ۋەيران قىلىنىشى، ئىنسانىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى ھالاك قىلىشىدىن ئىبارەت تىراگېدىيە. سىنىڭ مۇقەددىمىسى ئىدى. ئەسەردىكى قەيسەر تەبىئەت دۇنياسىنى سۆيگۈچى ھالال ئىنسان سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. ھەر ۋاقىت ئۆزىنى تەبىئەت ۋە ئۇنىڭ قوينىدىكى باشقا جانلىقلار، جۈملىدىن ئانا بۆرە بىلەن ئورتاق تەقدىر ـ قىسمەتكە ئىگە دەپ قارايدۇ. ئۇ جاھاندىكى ناھەقچىلىك ۋە ئىنسانلار ئارىسىدىكى رەزىللىكلەرنى كۆرۈپ مۇڭلانغان ۋە ياش تۆككەن پەيتتە ئانا بۆرە كالتە قۇيرۇقمۇ

مۇڭلۇق كۆزلىرى قان ـ ياشقا تولغان هالدا ئۇنىڭ يېنىدا پەيدا بولىدۇ، ئۇنىڭغا هېسداشلىق قىلىدۇ.

ئەسەردىكى قەيسەر ئىنسان قەدىر ـ قىممىتى، تەبىئەت ئېكولوگىيەسى، ئىنسانىي ئەخلاق، ئىجتىمائىي بۇرچ دېگەنلەرنىڭ چىن مەنىسىنى چۈشىنىدىغان، ئاڭلىق ۋە گۈمانىستىك خاراكتېرگە ئىگە ئىنسانلىق ۋەكىلىدۇر. قەيسەر زېمىنغا ئۆزىنى بېغىشلىغان، ئۆزىنىڭ ئىنسانىي خىسلىتىنى يوقاتمىغان مەرد ئىنسان بولۇپ، ئۇ ئادەملەر ئارىسىدىكى رەزىللىك، ياۋۇزلۇق، بىمەنىلىك قاتارلىق ئىللەتلەردىن يىرگىنىدۇ، هەر ۋاقىت تەبىئەت ئانىنى سۆيىدۇ. تەبىئەت قوينىدىكى باشقا تۈرلەرنى ئاسراشنى ئۆزىنىڭ ئىنسانىي بۇرچى دەپ قارايدۇ. مەسىلەن، قەيسەرنىڭ تىلى ئارقىلىق ئۇنىڭ روهىي دۇنياسىدىكى يارقىنلىق، گۈزەللىك مۇنداق ئىپادىلىنىدۇ: «... نېمە، بۆرە يىرتقۇچ، ياۋۇز تۈرسا دەمسىز؟ ئادەملەر يىرتقۇچ، ياۋۇز ئەمەسما؟ ئۇلار دۇنيادا يالماپ يۇتمىغان نېمە قالدى؟ ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ نەپسى ـ بالاسى ئۈچۈن ئۈچار قانات، قۇرت ـ قوڭغۇزدىن ئېشىپ مۇشۇ بىچارە يەر شارىنىمۇ يۇتۇۋەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ. مانا بۇ هەقىقىي ياۋۇزلۇق. يەر شارى يالغۇز ئادەملەر ئۈچۈنلا يارىتىلغان ئەمەس. ئۇنىڭدا هەممە مەۋجۇداتنىڭ هەتتا چۈشۈن، پاشىنىڭمۇ ياشاش هوقۇقى بار.»①

رومانداا ئىنتايىن جانلىق ۋە ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن ۋەقە ـ سۈژىت ۋە تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك ئاپەتلەر قارىماققا تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى، تەبىئىي مۇهىتنىڭ ناچارلىشىپ كېتىشىدىن كېلىپ چىققان جىددىي كىرىزىستەك كۆرۈنسىمۇ، ماهىيەتتە ئۇنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان ئىچكى ئامىل

① توختى ئايۇپ: «بۆرە ئانا» رومانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 ـ يىلى نەشرى 146 ~ 147 ـ بەتلەر.

يەنىلا ئىنسانلاردىكى مەنىۋى ئېتىقاد، ئەنئەنە ۋە ئەخلاق كىرىزىسى. بولۇپمۇ بىر قىسىم كىشىلەردىكى چەكتىن ئاشقان نەپسانىيەتچىلىك، ماددىي مەنپەئەت ۋە ھوقۇققا بۇزۇلغان ئەخلاقىي بۇلغىنىش ھەم ئىنسان روھىيىتىدىكى يىمىرىلىش بىلەن تولغان جەمئىيەتنىڭ ئوبرازلىق كارتىنىسى ئىدى.

يەر شارى ئىنسانلار ۋە باشقا بارلىق جانلىقلارنىڭ شادلىق باغچىسى، مۇشۇ ئوبيېكتىپ دۇنيادا ئىنسان بىلەن ئۆزئارا ھەمنەپەس ياشاپ كېلىۋاتقان باشقا تەبىئىي جانلىقلارنىڭمۇ مەڭگۈلۈك ھاياتلىق ماكانى. ئىنسان تەبىئەتنىڭ باشقۇرغۇچىسى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ بىر قىسمى. ئىنسانىنىڭ جىسمى ۋە روھىيىتى تەبىئەتكە تەۋە بولۇپلا قالماستىن، بەكلى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەت يارىتالىشىمۇ تەبىئەتكە تايىنىش، ئۇنىڭدىن كەڭ پايدىلىنىش، تەبىئەتنى ئېچىش ـ خورىتىش بەدىلىگە كەلگەن. شۇنداق ئىكەن، بۇگۈنكى كۈندە ئىنسانلار پەن ـ تېخنىكا، ھوقۇق ـ ئىمتىياز قاتارلىقلارنى دەستەك قىلىپ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ۋە ئۇنىڭ قوينىدىكى باشقا ھاياتلىق تۈرلىرىگە تاجاۋۇز قىلىشتەك ئالا ھىدە ھوقۇققا ئىگە ئەمەس. ئانا تەبىئەت بىلەن ئىنسان ۋە ھەر خىل ھاياتلىق تۈرلىرىنى بىر ئورگانىزم گەۋدە دەپ قاراش ۋە ئۇلارنى ئاسرىغانلىق ماھىيەتتە ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق مۇھىتىنى قەدىرلىگەنلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ نۇقتا رومانىدىكى چىشى بۆرە بىلەن قەيسەر ۋە بىلگىيارلار ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەتلەر ئىچىدە ئىنتايىن ئىنچىكە ۋە جانلىق گەۋدىلەنگەن. ئەگەر تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھاياتلىقنىڭ بىر تۈرى بولغان ئىنسان ئۆز ماھىيىتىنى يوقىتىپ چىرىكلىشىش ۋە ياۋۇزلۇق يولىغا ماڭىدىكەن، ئۇ ھالدا باشقىلارنى نابۇت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئاخىرىدا ئۆز ـ ئۆزىنىمۇ ھالاك قىلىدۇ. ئەسەردىكى سۇلتان ئەلى

ۋە ساتتارنىڭ كۆلگە ئويىنىغىلى چىقىپ كاتېر چۆكۈپ كېتىپ سۇدا ھالاك بولۇشى، سۇلتان ئەلى خاراكتېرىدىكى رەزىللىك ۋە قاباھەتنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، شۇنداقلا يەنە ئەسەرنىڭ «ئىنسان ھاياتلىق ئېتىزىغا نېمە تېرىغان بولسا، كۆزدە شۇنىڭدىن ھوسۇل ئالىدۇ» دېگەن ھېكمەت خاراكتېرلىك مۇقەررەر يېشىمىدۇر. يۇل-تۇز يايلىقىدىكى چەكسىز ئورمانلارنىڭ قالايمىقان كېسىلىشى، يايلاقنىڭ سايا‌ھەتچىلەر تەرىپىدىن بۇلغىنىپ نابۇت قىلىنىشى، ئورمانلىققا ئوت كېتىپ يايلاقنىڭ ئوت دېڭىزىغا ئايلىنىپ كېشىلەرنىڭ قىيامەت ئىچىدە قېلىشى قاتارلىق كىرىزىس ۋە ئاپەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئادەملەرنىڭ ئۆزى كەلتۈرۈپ چىقارغان. خۇددى مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ شاھانە ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە: «سارتنىڭ ئوزۇقى ھالال بولسا، يول ئۇستىدىمۇ يېيىلەيدۇ» دەپ كۆرسەتكىنىدەك، ئىنسانىنىڭ ئىچكى ئېكولوگىيەسى، يەنى نېيىتىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى ئۇلارنىڭ كەلگۈسى تۇرمۇشىنىڭ قانداق بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ.

«بۆرە ئانا» رومانىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگىنى يالغۇز رېئال ئىجتىمائىي ھاياتتا ياشىغۇچى قەيسەر، زەينەپ، يۇلتۇز قاتارلىقلارنى مەركەز قىلغان ئىنسانلارنىڭ پاجىئەسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتتىكى غەيرىيلەشكەن ئىنسانىنىڭ نەپسىنىيەتچىلىكى، ئاچ كۆزلۈكى، ياۋۇزلۇقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان مەنىۋى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ تەسىرىدە يۇز بەرگەن ئاپەت ياكى ئانا تەبىئەتنىڭ تىراگېدىيەسىدۇر. يازغۇچى رومانىدا بىر تەرەپتىن، مۇھىت كىرىزىسىنىڭ سەۋەبىنى ئىنسان خاراكتېرىدىكى ياتلىشىش، ئەخلاقىي يىمىرىلىشىشقا باغلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، سۇلتان ئەلى، ساتتارلارنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق ماددىي مەدەنىيەت كۈنسېرى تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىقتىساد، ھوقۇق كۈچلىرىنىڭ

قولىغا مەركەزلەشكەن دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ روھىيەت ئېكولو-
گىيەسىدىكى چېكىنىش ۋە يىمىرىلىشتىن كېلىپ چىققان ئىج-
تىمائىي ئەخلاق ۋە تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىت كىرىزىسىدىن
ئىبارەت قوش لىنىيەلىك ئاپەتتىدىن جىددىي ئاگاھلاندۇرغان. رو-
ماندىكى بەدىئىي ئوبرازلارنىڭ ئېستېتىك قاتلاملىرىدا ئىنسانىنىڭ
ئەسلىي كېلىپ چىقىشى قانداق، ئۇنىڭ ئەسلىي ماھىيىتى نېمە،
ئىنسان نېمە ئۈچۈن ئاينىپ ئاخىر ھايۋانىيلىققا چېكىنمىدۇ، ئۇ-
نىڭ ئاينىغان ماھىيىتى ۋە ئەخلاق ساپاسى يەر شارى مۇھىتىغا
قانداق تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئىنسان نوقۇل بۇرنىنىڭ ئۇچىلا
كۆرۈپ، كۆز ئالدىدىكى پايدىنىلا كۆزلەپ ئۆزلىرىنىڭ ئەلمىساق-
تىن تارتىپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئېسىل ئەخلاقى ۋە ئەنئەنىلە-
رىدىن بىراقلا قول ئۈزۈشى كېرەكمۇ، نوقۇل ماددىي مەنپەئەتنىڭ
قۇلى بولۇپ، تەبىئەت دۇنياسى بىلەن تىركىشىپ ياشىشى كېرەك-
مۇ ياكى ئۇنىڭ بىلەن مۇئەييەن ماسلىق ۋە ئىناقلىق ھاسىل قە-
لىپ ياشىشى كېرەكمۇ، ھەقىقىي بەخت دېگەن نېمە بىلەن ئۆلچە-
نىدۇ، دېگەندەك بىر قاتار جىددىي مەسىلە، يۈكسەك ئېكولوگىيە-
لىك سەزگۈرلۈك ۋە بەدىئىي ماھارەت ئىچىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

«بۆرە ئانا» رومانىنىڭ ئەڭ زور بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتى شۇ-
كى، ئۇنىڭدا نۆۋەتتە ئىنسانىيەت دۇچ كەلگەن ئېكولوگىيەلىك
مۇھىت كىرىزىسى بىلەن ئاشۇ خىل كىرىزىسنى كەلتۈرۈپ چە-
قارغۇچى ئىچكى ئامىل ــ ئەخلاق كىرىزىسى مەنبە قىلىنغان
ئىجتىمائىي تىراگېدىيە ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلۈش بىلەن بىل-
لە يەنە غايىۋى بەدىئىي ئوبرازلارنى يارىتىش ئارقىلىق يۈكسەك
ئېكولوگىيەلىك ئېستېتىك گۈزەللىك ۋە چەكسىز ئۇمىدۋارلىق
روھى نامايان قىلىنغان. تەبىئەت قوينىدىكى ھاياتلىق تۈرلىرىنىڭ
ھەممىسى يۈكسەك دەرىجىدىكى تەبىئىي ماس، ئىناقلىق ۋە كۆپ

تەرەپلىك مۇۋازىنەت ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئۆزئارا بىر - بىرىگە تايىنىپ، شۇنداقلا بىر - بىرىنى چەكلىشىپ تۇرىدۇ. مۇشۇ خىل مۇرەككەپ مۇناسىۋەتتىن شەكىللەنگەن ئايلانما زەنجىرده ھەربىر كىچىك تۇر، ئىنسانلارنىڭ بىمەنىلىكى سەۋەبلىك سەل قارالغان ھەتتا دۇشمەن سانالغان تۇرلەرنىڭمۇ بەلگىلىك ئېكولوگىيەلىك قىممەت ۋە رولىنىڭ بولىدىغانلىقىنى بىلىش ياكى كىمنىڭ ھەقىقىي ئادەم، كىمنىڭ يىرتقۇچ ھايۋان ئىكەنلىكىنى ئايرىش ئۇنچىۋالا ئاسان ئەمەس. رومانداۋ ئادەم سىياقىدىكى ئىجتىمائىي مەخلۇقلار تەبىئەت ۋە تەبىئىي مۇھىتنى نابۇت قىلسا، بىمەنىلەرچە يىرتقۇچ ھايۋان ھېسابلانغان بۆرە ئۇنىڭغا زىيان يەتكۈزمەستىن، ئەكسىچە يايلاق ئېكولوگىيەسىنى قوغدايدۇ. ئۇلار تەبىئەتتىكى جانلىقلار مۇناسىۋەت زەنجىرىدىكى ئاكتىپ تۇر سۈپىتىده رول ئوينىپ، ئەسەردىكى قەيسەر، بىلىگىيارلار بىلەن ئاكتىپ ماسلىشىدۇ.

«بۆرە ئانا» رومانىنىڭ يەنە بىر گەۋدىلىك مۇۋەپپەقىيىتى شۇكى، ئەسەر ئوقۇرمەنلەرگە تەبىئەت قوينىدىكى ھاياتلىق تۇرلىرىنىڭ ھەممىسى باراۋەر ھوقۇققا ئىگە، لېكىن، ئىنسان كۆپىنچە ئۆزىنىڭ شەخسىي مەنپەئەتىنى ئۆلچەم قىلىپ، ئۆزىنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش،ئۆز ئىستەك - ھەۋىسىنى چەكسىز قاندۇرۇشتەك ئەسەبىي ئىرادىسىنىڭ تۇرتكىسىده تەبىئىي مۇھىتقا پايدىلىق بىر قىسىم جانلىقلارنى ئاچ كۆزلەرچە ئىستېمال قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنى ئۆزلىرىگە زىيانلىق يىرتقۇچ ھايۋان دەپ قىرغىن قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئانا زېمىنىدىكى دۇشمەن ياۋايى ھايۋان ياكى بۆرە ئەمەس، بەلكى ئادەمنىڭ ئۆزى، ئۇنىڭ مەڭگۇ قاندۇرغىلى بولمايدىغان نەپسىدۇر دېگەن بەدىئىي ھەقىقەت ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. خەلقىمىز ئارىسىدىكى «دۇشمەن دەرەخ بېشىدا ئەمەس، ئادەملەرنىڭ ئۆزىنىڭ قېشىدا» دېگەن ھېكمەت ئورۇنسىز

چىقمىغان. ئەسەردىكى زەينەپ، قەيسەر، چولپانلارنىڭ تىراگىدىـ يەسىنى ئادەم كەلتۈرۈپ چىقارغان. تەبىئەتتىكى ئاسمان، پەلەك كۆتۈرۈلگەن ئوتنىمۇ ئادەم كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئىنسانىيەت يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا تەبىئەتكە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىپ تەدرىجىي گۈللىنىپ بۈگۈنكى باسقۇچقا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسى ھەققىدە بىلىدىغانلىرى تولىمۇ ئاز، ماددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش كويىدا تەبىئەتتىن شۇنچىلىك كۆپ ئېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن تەبىئەتكە قارىتا مۇھەببىتى شۇنچە سۇسلىشىپ بېرىۋاتىدۇ. ئىنسانلار نوقۇل پەن ـ تېخنىكىـ نى قورال قىلىپ ھەرقانچە تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەت دەۋرىگە كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆز ئەنئەنىلىرى ۋە ئەقىدىلىرىنى يوقىتىپ، ئەخلاقىي جەھەتتىن چىرىكلىشىپ ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىنى يوقىتىدىكەن، ئۇ ھالدا ئۆزلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھالاكەتلىك تەقدىردىن قۇتۇلالمايدۇ.

ئىنسان ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى پائالىيەتچان مەخلۇق. ئۇ ھەم ئۆزىدىكى ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنى ئارقىلىق دۇنياۋى گۈزەللىكنى قۇرۇپ چىقالايدۇ، ھەم ئۆزىدىكى ياۋۇزلۇق، نادانلىق ۋە ئاچ كۆزـ لۈك تۈپەيلىدىن ئاشۇ گۈزەللىكنى، شۇنداقلا يەنە ئۆز ـ ئۆزىنى ۋەيران قىلالايدۇ. «بۆرە ئانا» رومانىدىكى شەخسلەر تىراگېدىيەسى بىلەن يايلاقتا دەھشەتلىك كۆيۈۋاتقان ئوت ئوقۇرمەننى قاتتىق چۆچۈتىدۇ؛ ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ قوش يۆنىلىشلىك مۇرەككەپ مۇناسىۋىتى، ئادەملەرنىڭ تەبىئەتتىن يىراقلىشىپ، نوقۇل ئۆز ـ ئۆزىنى مەركەز قىلىشى ئۇنىڭ تەبىئىتىدىكى شەخسىيەتچىلىكتىن ئىكەنلىكى ھەمدە مۇشۇ خىل چىرىكلىك ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان تىراگېدىيەنىڭ سەۋەبى ھەققىدە ئويلاندۇرىدۇ؛ ئىنسان رو ـ ھىيىتىدىكى مەنىۋى چېكىنىش مەنبە قىلىنغان ئەخلاقىي چىرىكـ

لىك ۋە روھىي يىمىرىلىشىنىڭ ئاقىۋىتىنى ئوقۇرمەنلەرگە ئوبراز-
لىق ھالدا تونۇتىدۇ. جىبران خەلىل جىبران مۇنداق دېگەن: «زېھ-
مەن نەپسىلەنسە، بىزمۇ نەپسىلىنىمىز، ئەگەر زېھمەن نەپسىتىن
توختىسا، بىز ئىنسانلارمۇ نەپسىتىن توختايمىز.»[1] دېمەك، ئىن-
سانلارنىڭ ئۆزى تەبىئەت دۇنياسىدا ياشىغۇچى پائالىيەتچان شەيئى
بولۇپ تۇرۇپ، ئۆزلىرى ئەلمىساقتىن بۇيان ياشاپ تىرىكچىلىك
قىلىپ كەلگەن ئانا زېمىننى نابۇت قىلىشى ئۈنىڭ ئۈچىغا چىققان
نادانلىقى، ھەتتا ياۋۇزلۇقىدۇر. ئىنساندىكى مۇشۇ خىل ياۋۇزلۇق
ۋە ماھىيەتلىك ئاجىزلىق ئۈنىڭ نۆۋەتتىكى ۋە كەلگۈسىدىكى ئو-
مۇمىي مەنپەئەتى ھەتتا تەقدىرىگە بۇزۇستە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

ئومۇمەن، يازغۇچى توختى ئايۇپنىڭ «بۆرە ئانا» رومانى ئۇيغۇر
پىروزىچىلىق مۇنبىرىدە بارلىققا كەلگەن تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك
مۇھىت بىلەن ئىجتىمائىي ھاياتلىق، جۇملىدىن ئادەم بىلەن تەبە-
ئەتنىڭ زىچ مۇناسىۋىتى، تەبىئىي مۇھىت چېكىنىشى ۋە كىرىزە-
سى بىلەن ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى چىرىكلىكىنىڭ باغلىنىشى تىرا-
گېدىيەلىك يۈكسەكلىكتە ئىپادىلەنگەن ئېسىل ئەسەر. شۇنداقلا
تەبىئىي مۇھىت ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاق قوش يۆنىلىشتە ئىپادە-
لەنگەن، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ نورمالسىزلىقى، ئىنسان
خاراكتېرىنىڭ ئۇزۇكسىز ئاينىمىسى، بارغانسېرى ئۆز ھالىتىدىن
ياتلىشىشى سەۋەبلىك كېلىپ چىقىدىغان پاجىئەلەرنى تەخىرسىز-
لىك ئىچىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگۈچى نادىر ئەسەردۇر. ئۇ نۆۋەتـ-
تىكى بىر تەرەپلىمە ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە ئۈنىڭ تەسىرىدە
كېلىپ چىققان «مەنىۋى چېكىنىش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئىنسانلار-
نىڭ ئېكولوگىيە ئېڭىدىكى بوشلۇق - كەمتۈكلۈكنى ۋە ئەخلاق

---

① جىبران خەلىل جىبران: «ئاسىي روھ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى نەشرى.

كىرىزىسىنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسىنى يۇكسەك بەدىئىي چىنلىق تۇيغۇسى ۋە تىراگېدىيەلىك شەكىلدە ئىپادىلىگەن، ئۇيغۇر پىرو-زىچىلىقى تارىخىدا ئالاھىدە ئېستېتىك قىممەت ۋە بەدىئىي ئۇنۇم-گە ئىگە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.»[1]

«بۆرە ئانا» رومانى ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئېكولوگىيە پىرو-زىچىلىقىدا نۆۋەتتىكى زامانىۋى جەمئىيەت جىددىي دۇچ كېلىۋاتقان قوش لىنىيەلىك ئېكولوگىيە كىرىزىسى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، بەدىئىي ئوبرازلار قاتلىمىدا كۈچلۈك ئېستېتىك قىممەت يارىتىلغان ئېسىل رومانلارنىڭ بىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇيغۇر ئېكولوگىيە ئەدەبىياتى تارىخىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىلغان بىرلىك ئەسەردۇر. نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر پىروزىچىلىقى مۇشۇنداق يۇكسەك ئېستېتىك ئۇنۇمگە، يېڭىلىق روھى ۋە مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە، كۈچلۈك تەنقىدىي روھ، بېلىدۇرۇش قىممىتىگە ھەمدە ھاياتلىق دۇنياسى يۇكسەك ئېكولوگىيەلىك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى ئىچىدە يېزىلغان ئەسەرلەردىن ئىپتىخارلىنىشقا ھەقلىقتۇر.

6. ئەخمەت ئىمىن نەسرلىرىدىكى ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ئېڭى

تالانتلىق يازغۇچى ۋە ئەدەبىي تەرجىمان ئەخمەت ئىمىن ئۆزدىنىڭ «قەلب سادالىرى»، «باھار تىنىقى»، «جۇلدۇر كېپەن خوتۇنىڭ ساداسى» قاتارلىق نەسر توپلاملىرى ئارقىلىق ئوقۇرمەنلىرىدە

① ئابلاجان مۇھەممەد ئۇمىدىيار: ««بۆرە ئانا» رومانىدىكى تىراگېدىيەلىك ئالاھىدىلىك ۋە ئېكولوگىيە كىرىزىسى»، «شىنجاڭ گېزىتى» 2008 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 9ـكۈنىدىكى «گۈلشەن» بېتى.

مىزگە تونۇلغان ۋە كۆچلۈك تەسىرگە ئىگە يازغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىغا ئېكولوگىيەلىك ئالڭ، ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىك خاھىشىنى ئېلىپ كىرگۈچى ئەدىبلىرىمىزنىڭ بىرى. ئەخمەت ئىمىن نەسرلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى تەبىئەت بىلەن ئىنسانىنىڭ چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكىنى يېپ ئۆچى قىلغان نازۇك ۋە نەپىس مۇناسىۋەتلىرىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈشكە بېغىشلانغان. ئەخمەت ئىمىن ئەسەرلىرىنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا مۇنداق يۇقىرى تەسىرگە ئىگە بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەب شۇكى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە دېگۈدەك سېخىي تەبىئەتتىن سۆيۈنۈش، ئانا زېمىن ۋە ئۇنىڭ خىسلەتلىرىدىن زوقلىنىش، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ماس، ئىناقلىق ۋە ئۆزئارا تايىنىشچانلىق خاھىشى ئاساس قىلىنغان گۈمانىستىك روھى، ئىنسانىنىڭ تەبىئەتنى سۆيۈش، ئۆزلىرى ياشاپ تىرىكچىلىك قىلىپ كېلىۋاتقان ئانا تەبىئەتنىڭ مۆجىزە - كارامەتلىرى ۋە سېخىيلىقىدىن پەخىرلىنىش بىلەن بىللە ئۇنى ئاكتىپ ئاسراش ۋە پەرۋىش قىلىشتەك ئېكولوگىيەلىك مەسئۇلىيەت ۋە پەرزەنتلىك بۇرچىنىڭ بارلىقىنى ئاكتىپ تونۇغانلىقىدا.

تەبىئەت هاياتلىقنىڭ تۈپ ئاساسى ۋە ماددىي كاپالىتى بولۇش بىلەن بىللە يەنە دۇنيادىكى بارلىق گۈزەللىك ۋە ئۇلۇغلۇقنىڭ مەنبەسى. تەبىئىي مۇھىتنىڭ نورماللىقى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە سىجىل تەرەققىياتىنىڭ تۈپ ئاساسى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانلارنىڭ گۈمانىستىك روھى ۋە تەبىئەت سۆيەرلىك ئىدىيەسى ئۇلارنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلانغان ئىجتىمائىي ئاڭ فورمىلىرىدىن تارتىپلا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىپ، ئىز-چىل داۋاملىشىپ كەلگەن. ئەخمەت ئىمىن نەسرلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە تەبىئەت دۇنياسىنى ئىنچىكە كۆزىتىپ، ئۇنىڭ بارلىق ئەۋزەللىكلىرىنى كىشىلەرگە بىلدۈرۈش، ئۇنىڭ بارلىق گۈزەل

خسلەتلىرى ۋە ئىنسانلارغا ئاتا قىلغان ياخشىلىقلىرىنى كۆيلەش، ئۇنىڭغا رەھمەت ـ تەشەككۇر بىلدۈرۈش، تەبىئەتنىڭ سېخىيلىقى، ئۇلۇغلۇقى ۋە ئۇنىڭ مۆجىزە ـ كارامەتلىرىدىن ئىلھام ئېلىش ھەمدە مۇشۇ خىل ئىلھامنىڭ تۈرتكىسىدە ھاياتلىق دۇنياسى ۋە ئىنسانلار جەمئىيىتىنى تېخىمۇ گۈزەل قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئارزۇ ـ ئىستەكلىرى جانلىق ئىپادىلەنگەن. يازغۇچىنىڭ «قەلب سادالىرى» ناملىق توپلىمىدىكى «قەلب سادالىرى»نامىلىق چاتما نەسرىلىرىدىكى تۆۋەندىكى پارچىلاردا ئۇنىڭ نەزىرىدىكى ئانا تەبىئەت ۋە ئۇنىڭ قوينىدىكى ھەربىر شەيئىگە بولغان چوڭقۇر مېھىر ـ مۇھەببىتى، تەبىئەتنىڭ تەڭداشسىز گۈزەللىكى ۋە يۈكسەك خىسلەتلىرىگە مەدھىيەسى ئەڭ يارقىن ۋە جانلىق ئىپادىلىنىدۇ:

«... يۈر ئامرىقىم، تەبىئەت بىزگە گۈل ـ گىياھلاردىن پايانداز سالدى. يېشىل مەخمەلگە ئۆزىمىزنى تاشلاپ بالا چاغلىرىمىزدەك دومىلىنىپ ئويناياتتۇق... تەبىئەت، مەن سېنى ياخشى كۆرىمەن. مەن سېنىڭ بورانلىق كۈنلىرىڭدە ئۆزۈمنى چەتكە ئالغان ئەمەس، قار ـ مۇزلىرىڭدىنمۇ شۈركۈنمىگەنمىدىم. مانا ئەمدى يامغۇرلىرىڭ ھەمراھلىقىدا ھۆسنۈڭنى تاماشا قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتىمەن. يېغىڭلار يامغۇرلىرىم، يېغىڭلار! سىلەر ئىنسان روھىنىڭ لەززىتى...»

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيانقى ئەنئەنىۋى تەبىئەت ـ پەرۋەرلىك ۋە گۈمانىتارلىق روھى، ئۆز زېمىن ـ تۇپراقىدىن سۆ ـ يۈنۈش، ئۇنى ھەر زامان ئاسراش ۋە گۈللەندۈرۈشنى ئۆزىنىڭ ئا ـ دىمىيلىك بۇرچى دەپ قاراشتەك گۈزەل ئەخلاقىي خىسلەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان يازغۇچى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قويۇق لىرىك تۇس ـ كە ئىگە «تۆلەس قوشىقى»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى قەدىمكى قوشاقلار، فارابى، يۈسۈف خاس ھاجىپ، لۇتفىي، نەۋايى، نەۋبەتىي،

نىزارىيلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىدە ياڭرىغان تەبىئەت بىلەن ئىنساننىڭ قوش ئاۋازلىق سىمفونىيەسىگە تەڭكەش قىلىپ، ئۆز ئەسەرلىرىدە تەبىئەتنى سۆيۈش، تەبىئەتتىن پەخىرلىنىش ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرگەن. تەبىئەت گۈزەللىكىنى ئىنسانىيەت ئىجتىمائىي گۈزەللىكىنىڭ نەمۇنە ـ ئەندازى سۈپىتىدە كۆيلەـ گەن. بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ «كەلكۈن»، «شەرەپ گۈلدەستەـ سىنى كۆكسۈمگە باسقىنىمدا» قاتارلىق دەسلەپكى مەزگىللىك ئەسەرلىرىدىن تارتىپلا تولۇق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن، «... كەلكۈن سۈيىنىڭ زەربىلىك دولقۇنلىرى ئالدىدا يىلتىزلىرى بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن قارىغايلار قاقاھلاپ كۈلدى. شاخلار شىلدىرلىدى، يوپۇرماقلار چاۋاكلىرىنى ئۇرۇشقىنىچە مازاقلا چۈشتى...» دۇنيادىكى بارلىق مۆجىزە ـ خىسلەتلەر، گۈزەلـ لىك ۋە مەنىۋى يۈكسەكلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى تەبىئەت ئانا ئاتا قىلغان، ئىنسانلار ئۇنى ئۆرنەك قىلىشى كېرەك، دەپ تونۇغان يازـ غۇچى ئىنسان ۋۇجۇدىدىكى كۈچ ـ قۇۋۋەت ۋە بۈيۈكلۈكنىمۇ تەبـ ئەتنىڭ مۇقەددەس كۈچىگە ئوخشىتىپ ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، «شەرەپ گۈلدەستىسىنى كۆكسۈمگە باسقىنىمدا» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغان: «... زېمىنىڭ قۇچىقى مېنىڭ دەرسخانام، تەبـ ئەت مېنىڭ ئۇستازىم. مەن تىرىشچانلىقنى تەبىئەتنىڭ تىنىمسىز جەڭچىسى چۈمۈلىدىن ئۆگەنگەن، مەن ئىرادىنى زېمىنىنىڭ قەيسەر قاراۋۇلى ــ قارىغايدىن ئۆگەنگەن. مەن ئۇنىڭ تاشنىمۇ يېرىپ چىـ قالايدىغان، تومۇزدىمۇ، قىشتىمۇ، كەچتىمۇ، كۈندۈزدىمۇ ۋە جۇدۇنـ دىمۇ ئانا تۇپراقتا ھەمدەم بولالايدىغان روھىغا ئاپىرىن ئوقۇيمەن. ئۇ ماڭا چىدام ـ تاقەتنى، سولماس ساداقەتنى ئاتا قىلغان...»

ئەخمەت ئىمىن نەسرلىرىدە ئىپادىلەنگەن تەبىئەتنى ھاياتلىق دۇنياسى ۋە ئۇنىڭ قوينىدىكى بارلىق مۆجىزە ـ خىسلەتلەرنىڭ

مەنبەسى دەپ قاراپ، تەبىئەت ئانىنى سۆيۈش، تەبىئەتتىن پەخىر-لىنىش ئاساسىدىكى ئېكولوگىيە ئەخلاق ئېڭى ئۇنۇق «باھار تىنىقى» ناملىق نەسرلەر توپلىمىدىكى «ئېھ، ئانا ماكان»، «توپىلىق يولدا» قاتارلىق نەسرلىرىدىمۇ گاھىدا باھار پەسلىدە جىرا - ئېقىنلاردا شىرىلداپ ئېقىۋاتقان سۇزۇك بۇلاق سۇيىدەك تەكشى رېتىمدا ئىپادىلەنسە، گاھىدا قىيان سۇيىنىڭ رىتىمىغا ئوخشاش تېز سۇرئەتلىك لىرىك تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، ئانا زېمىنىڭ تارىخىي كەچمىشى ۋە ئۇنۇق قىسمەتلىرى ھەققىدە بىزنى چوڭقۇر ئويلاندۇرۇپ، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنىڭ قىممىتىنى توتۇنۇتمدۇ. «...تارىم، بۇ ئانا دەريا بۇ ئويمانلىقنى، بۇ چۆللۈكنى ئۆز ئېقىنلىرى بىلەن سۇغارغان ۋە سۇغرىپ كېلىۋاتىدۇ... يىلتىزدىن قومۇرۇلغان توغراقلار، كۈلگە ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن گىياھلار، قۇرۇتۇۋېتىلگەن دەريا - ئېقىنلارنىڭ ئاھى بىر كۈنى تۇتماسمۇ؟ تەبىئىي مۇۋازىنەتنىڭ بۇزۇۋېتىلىشى تۈپەيلى تەبىئەت قىساسىنىڭ قوزغىلىپ كېتىشىدىن خۇدا ساقلىسۇن...»

ھاياتلىقنى ئاپىرىدە قىلغان زېمىن ئۇلۇغ ھەم مۇقەددەس. ئانا تۇپراق — ھاياتلىقنىڭ پاناھگاھى. ئانا تەبىئەت ئۇلۇغ مۆجىزىلەرگە ئىگە بولغاچقىلا، ئىنسان ئاشۇ زېمىن قوينىدا ئەقىل تېپىپ بۇگۈنكى يۇكسەكلىككە ئېرىشەلىگەن. لېكىن ئىنسانلارنىڭ نادانلىقى، شەخسىيەتچىلىكى، ئاچ كۆزلۈكى ۋە ياۋۇزلۇقى بۇ ئانا زېمىنىڭ قۇرۇپ قاغجىراپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. بۇ-لۇپمۇ سانائەت مەدەنىيىلىكى دەۋرىدە «ئىنسانلارنىڭ ماددىي تۇرمۇشى ھەقىقەتەن غايەت زور ئەۋزەللىكلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن تېخنىكا، ياۋۇزلۇق ۋە قارام كۈچنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى ھاياتى ۋە ھېسسىي تۇرمۇشى زور دەرىجىدە ئاددىيلىشىپ، ماددىي تۇرمۇش بارغانسېرى موللاشقان ۋە بايا-

شاتلاشقان دەۋردە يەنە بىر خىل كۈنسېرى نامراتلاشقان دەۋر ـــ مەنىۋى چېكىنىش باشلىنىدۇ.»[1] يازغۇچى ئەخمەت ئىمىن زاماندىن ئىبارەت، ماددىي ئىستېمال دەۋرىدىكى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتتىن يىراقلىشىپ، ئۆز ـ ئۆزىنى يەر شارىنىڭ مەركىزى دەپ قاراپ ھەدەپ ئۆز شەخسىي ھەلەكچىلىكىدە بولۇپ كېتىپ، ئەلمىساقتىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىنسانلارنى ئۆزىنىڭ ئىللىق قوينىدا بېقىپ كەلگەن تەبىئەتنىڭ قىممىتىگە سەل قارىشى، ئۇنىڭ قوينىدىكى باشقا جانلىقلار توپىنى ئۆز نەپسىنىڭ قۇربانلىغا ئايلاندۇرۇپ تالان ـ تاراج قىلىشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى، زېمىنىنىڭ مۇھىت كىرىزىسىدىن كېلىپ چىققان ئېچىنىشلىق ھالىنى «توپىلىق يولدا» ناملىق ئەسىرىدە تېخىمۇ تەسىرلىك ھەم جانلىق ئىپادىلىگەن. «...دەريا موھتاجلار ئالدىدا خىجىل، ئۇ ئۆزىنىڭ نەچچە مىليون يىللار بۇرۇنقى كەڭ ۋە ئۇلۇغ ئېقىنىنى سېغىنىدۇ. لېكىن بۇ ئېقىن ھازىر چۆلگە ئايلانغان. دەريا ئۆزىمۇ موھتاجلىقنىڭ قۇلى، مۇزلۇق تاغ، مۇقەددەس قۇياشنىڭ شاراپىتى بىلەن ئۇنىڭغا شەربەت ئاققۇزمىسا، ئۇمۇ چاڭقاپ ئۆلگەن ئاق قۇدەك سۇنايلىنىپ ياتمدۇ...»[2]

ئەخمەت ئىمىن نەسرلىرىدىكى تەبىئەت گۈزەللىكى، ئۇنىڭ قىممىتى ئاساس قىلىنغان ئېكولوگىيەلىك ئاڭ ۋە مۇھىت كىرىزىس تۈيغۇسى ئۇنىڭ «تۈپراق ساداسى» ناملىق ئەسىرىدە ئانا زېمىنىڭ تىلى ئارقىلىق بىۋاستە ۋە تېخىمۇ جانلىق ئىپادىلەنسە،

---

① ۋاڭ لى، شېڭ چۈەنخي: «ئېكولوگىيە ئېستېتىكىسى نەزىرىيىسىگە جۈڭگو ـ چەت ئەل ئەدەبىي ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىلى 9 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى 203 ـ بەت.

② ئەخمەت ئىمىن: «قەلب سادالىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى نەشرى.

هازىرقى زامان ئىنسانلىرىنىڭ تېز سۈرئەتتە شەھەرلىشىش، سانائەتلىشىش دولقۇنىنىڭ تەسىرىدە كېلىپ چىققان زېمىن قىسلىقى، سۇ كەمبۇرسى ۋە ئىنسانىنىڭ تەبىئەتتىن يىراقلىشىش ۋە ئېسىل ئەنئەنىلەردىن چەتنەش، ئۆزلىرىنى ھەممىدىن غالىب ھېسابلاش خاھىشىنىڭ تەسىرىدە كېلىپ چىققان بىمەنىلىكى ۋە بىچارە قىياپىتى ئۇنىڭ «سادا» ناملىق ئەسىرىدە تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن.

ئومۇمەن، ئىنسانىنىڭ جىسمى ۋە روھىيىتى ئانا تەبىئەت قوينىدا تاۋلانغان، تەبىئەت ۋە تەبىئىي مۇھىت ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىقى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ماددىي مەنبەلەرنى ئاتا قىلىش بىلەن بىللە يەنە بارلىق مەنىۋى خىسلەتلەر ۋە گۈزەللىكلەرنى بەخش ئېتىپ ئۇلارغا ياخشىلىق، چىنلىق، گۈزەللىكنىڭ نېمىلىكى ۋە ئۇنىڭ قىممىتىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇلارغا چىن ئەقىدە، مەردلىك، ۋاپادارلىق، خالىس تۆھپە قوشۇش قاتارلىق روھىي خىسلەتلەرنى ئۆگىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزاق تارىختىن بۇيان نۇرغۇن شائىر ۋە سەنئەتكارلارنىڭ ھەممىسى سېھرىلىك ئانا تەبىئەتتىن ئىلھاملىنىپ، ئىجتىمائىي گۈزەللىكنى ئىجاد قىلىش بىلەن بىللە يەنە تەبىئەتنىڭ گۈزەل پەزىلەت، خىسلەتلىرىنى ئۇلگە قىلىشقان، خەلقىنى تونۇتقان. ئەخمەت ئىمىن ئۆزىنىڭ يۈكسەك تەبىئەتپەرۋەرلىك روھى ۋە ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ئېڭىغا ئىگە نەمۇنىلىك ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر نەسرچىلىكى سەھىپىسىگە ئېكولوگىيە ئاڭ مەدەنىيىلىكى ۋە كۈچلۈك مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى ئېلىپ كىرگەن مۇنەۋۋەر يازغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ بىر كىشىلىك تۆھپىسىنى قوشتى.

ئەخمەت ئىمىن نەسرلىرىدىكى ئېكولوگىيە ئېڭىنىڭ ئېستېـ
تىك قىممىتى ۋە رېئال ئىجتىمائىي ئەھمىيىتىنى تۆۋەندىكى تە-
رەپلەرگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1. ئەخمەت ئىمىن ئۆز ئەسەرلىرىدىكى جانلىق مەنزىرە ـ كۆ-
رۈنۈشلەر ۋە ئۇنىڭغا سىڭدۈرۈلگەن تەبىئىي تۇيغۇ ۋە لىرىك
ھېسسىيات ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەرگە تەبىئەت دۇنياسىنىڭ چەك-
سىز گۈزەللىكى ۋە ئۇنىڭ ھاياتلىق دۇنياسىدىكى مۇستەقىل ئىچ-
كى قىممىتىنى ھېس قىلدۇرىدۇ، كىشىلەرگە تەبىئەت ئانا ئالدە-
دىكى پەرزەنتلىك بۇرچىنى تونۇتىدۇ.

2. ئەخمەت ئىمىن نەسرلىرى ئۆزىنىڭ قويۇق تەبىئەت تەسۋە-
رى ئارقىلىق ئىپادىلەپ چىققان ئېستېتىك گۈزەللىكنى كىشە-
لەرگە بىلدۇرۇش ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەرنى تەبىئەتنى سۆيۈش، ئۇ-
نىڭدىن ئىلھاملىنىشقا ئۈندەش بىلەن بىللە، ئۇلارنى ئانا تەبىئەتنى
ئۇلگە ـ ئۆرنەك قىلىپ گۈزەل قەلب يارىتىشقا چاقىرىدۇ. «مېنىڭ
بىر كۈنۈم» ناملىق نەسرلەر توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن «شەرەپ
گۈلدەستىسىنى كۆكسۈمگە باسقاندا»، «توغراق» قاتارلىق ئەسەرلەر
بۇنىڭ تىپىك ئۇلگىلىرىدۇر.

3. ئەخمەت ئىمىن ئۆزىنىڭ يۇقىرى بەدئىي ماھارەت ۋە يۈك-
سەك ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە نەسرلىرى ئارقىلىق ئىنسان بىلەن
تەبىئەتنىڭ ماس، ئىناقلىقى، ھەمنەپەس ۋە تەقدىرداشلىق ئىدىيە-
سىنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن تەبىئەتنى سۆيۈش ۋە ئۇنى ئاسرە-
غانلىق ماھىيەتتە ئىنسانىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى سۆيگەن ۋە ئاسرىغا-
لىقى ئىكەنلىكىنى ئوقۇرمەنلەرگە تونۇتقان.

4. ئەخمەت ئىمىن نەسرلىرى ئىجتىمائىي ئەخلاق ۋە ئېكولو-
گىيە مەدەنىيىلىكى بىر گەۋدە قىلىنغان ئېكولوگىيەلىك مۇھىت
تەربىيەسىنى بەدئىي ئوبراز ئارقىلىق جانلىق ئىپادىلەشتە ئالا-

همده ئۇلگه ياراتقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بەدىئىي ئوبراز قاتلىمىدىكى ئىستىخىيەلىك، ژاپا، ساداقەت، ئادەمگەرچىلىك قاتارلىق ئامىللار مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەربىيەسى ۋە ئېكولوگىيەلىك مۇھىت تەربىيەسى ئېلىپ بېرىشتا بەلگىلىك رېئال قىممەتكە ئىگە.

دېمەك، ھاياتلىقنىڭ تەڭداشسىز ماددىي ئاساسى، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ مۇقەددەس بۆشۈكى بولغان تەبىئەتنى سۆيۈش، ئۇنىڭ قىممىتىنى تونۇش، تەبىئىي مۇھىتنى قوغداش، ئاسراشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى خەلققە بىلدۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە نۆۋەتتىكى سانائەت مەدەنىيىلىكى دەۋرىنىڭ ھەممىدە ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى ئۆلچەم قىلىش، نوقۇل ماددىي ئىستېمال ۋە مودا قوغلىشىش، ئادەمنى مەركەز قىلىشتىن قول ئۈزۈشكە چاقىرىش، تەبىئەتنىڭ پاك، مۇقەددەس خىسلەتلىرىدىن پەخىرلىنىش، ئۇنىڭدىن ئىلھاملىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەبىئەتنىڭ ئېكولوگىيەلىك قىممەت قارىشىنى ئاڭلىق تونۇش، مۇھىت ئەخلاقى تەربىيەسىنى كۈچەيتىدۇ. تەبىئەت بىلەن ئىنساننىڭ ئۆزئارا ماس، ئىناقلىق مۇناسىۋىتى ئاساس قىلىنغان ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى تەكىتلەنمۇاتقان بۈگۈنكى كۈندە، يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرى بىزگە ئىلھام ۋە تۈرتكە بولۇپ، سوتسىيالىستىك سىجىل تەرەققىيات، ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش نىشانى ۋە غايىمىزنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىمىزدا بەلگىلىك مەنىۋى ئېنېرگىيە بىلەن تەمىن ئېتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە خەلقىمىزنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى بەرپا قىلىشىغا يېتەكلەش رولىنى جارى قىلدۇرغۇسى.

图书在版编目（CIP）数据

生态文学与生态批评：维吾尔文/阿布拉江·买买提 编．— 乌鲁木齐：新疆教育出版社，2013.4

ISBN 978-7-5370-8518-2

Ⅰ．①生… Ⅱ．①阿… Ⅲ．①维吾尔族—少数民族文学评论—中国—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ．①Ⅰ207.915

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2013）第 087169 号

编辑：　库尔班江·阿不力米提

责任编辑：帕尔哈提·伊力牙斯

责任校对：阿不都热依木·阿不力米提

封面设计：哈米旦

生态文学与生态批评

阿布拉江·买买提 著

（维吾尔文）

*

新疆教育出版社出版

http://www.xjjycbs.com

新疆新华书店发行

乌鲁木齐嘉年华印务有限公司印刷

*

880×1230 毫米　32 开本　10.5 印张

2013 年 5 月第 1 版　2013 年 5 月第 1 次印刷

印数：1——3000 册

ISBN978-7-5370-8518-2

定价：29.50 元

著作权所有·请勿擅自用本书制作各类出版物·违者必究

如发现有印、装质量问题，请与新疆教育出版社联系调换

地址：乌鲁木齐市胜利路 187 号　邮编：830049

电话：13579092782

سەنئەت ئىدىيەسىگە نەزەر»، «قىيا تاش رەسىملىرىدە ئىپادىلەنگەن ئېكولوگىيە ئېڭى»، «ئۇيغۇر خەلق ئېپوس - داستانلىرىدا ئىپادىلەنگەن ئېكولوگىيە ئېڭى»، «ئەدەبىياتنىڭ مۇھىت ئېڭى ۋە ئېكولوگىيەلىك تەنقىدچىلىكىنىڭ ئەھمىيىتى»، «ئۇيغۇر بۆگۈنكى دەۋر ئېكولوگىيە پىروزىچىلىقىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشى» قاتارلىق 40 نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. قىرغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ «‹ماناس› ۋە ‹ئىلئادا›، ‹ئودىسسا›لار ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاقلىق ۋە پەرقلەر»، «‹ئەرتۇشتۇك› ئېپوسىنىڭ بارلىقىغا كەلگەن دەۋرى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى» قاتارلىق 10 پارچە ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭ «ئەدەبىيات ۋە يېڭى تەپەككۇر» (1997)، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى خەزىنىسى» (2001)، «قىرغىز ئەدەبىياتىدىن ئىزدىنىش» (باشقىلار بىلەن بىرلىكتە) قاتارلىق مەخسۇس كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» (شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 2002 - يىلى نەشرى)نى تۇزۇشكە قاتناشقان.

«ئېكولوگىيە تەنقىدچىلىكى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ئاپتورنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئەدەبىي تەنقىدچىلىككە دائىر يېڭى نەزەرىيەلەرنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەمەلىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۇرۇپ، ئەدەبىياتشۇناسلىق ساھەسىدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان ئىلمىي ئەسىرىدۇر.

موقاؤلسنى لايھەلىكوچى : خەمىدە ئىسھاق ئالىم

ISBN 978-7-5370-8518-2

9 787537 085182 >

定价：29.50元